

Leonora Lottrup Rasmussen

De fattiges ret

**Forhandlinger af socialt
medborgerskab som status
og praksis i stat og kommune,
1849-1892**

Titel: De fattiges ret – forhandlinger af socialt medborgerskab som status og praksis i stat og kommune, 1849 – 1892.

Title: The rights of the poor – negotiations of social citizenship as status and practice in state and municipality, 1849 – 1892.

Forfatter: Leonora Lottrup Rasmussen,
Institut for Kultur og Samfund – Historie, Aarhus Universitet.
Ph.d.-programmet for Historie, Arkæologi og Klassiske studier.

Hovedvejleder: Nina Javette Koefoed,
Institut for Kultur og Samfund – Historie, Aarhus Universitet.

Medvejledere: Søren Bitsch Christensen, Stadsarkivar ved Aarhus Stadsarkiv og Klaus Petersen, professor ved Syddansk Universitet.

Indleveret: August, 2019.

Anslag: 693.926 tegn svarende til 289 normalsider.

Forside: Spanien nr. 27-29., Aarhus, 1895. Hammerschmidt Foto, Aarhus Stadsarkiv.

De fattiges ret

Forhandlinger af socialt medborgerskab som status og praksis i stat og kommune, 1849 – 1892.

Ph.d. -afhandling, Aarhus Universitet 2019

ISBN: 978-87-7507-470-9
DOI: 10.7146/aui.366

Tak

Først og fremmest tak til min hovedvejleder Nina Koefoed for vejledning, opbakning og faglig sparring fra start til slut. Det har været en stor fornøjelse at have en vejleder, der gavmildt deler ud af sin store faglige viden og samtidigt er i besiddelse af en god sans for projektstyring. Særlig tak for at have troet på projektet og på mine evner til at udføre det. Det har været en stor støtte i en lærerig, spændende og til tider udfordrende proces.

Tak til mine to medvejledere Søren Bitsch Christensen og Klaus Petersen. Tak til Søren, der har fulgt projektet fra sin spæde start, og været god til at give by- og lokalhistoriske inputs. Tak til Klaus for utrolig konstruktiv feedback på tekstudkast og for at inkludere mig i det nationale og internationale forskningsmiljø omkring velfærdsstatsstudier; både gennem fællesvejledningerne på Syddansk Universitet og på NordWel Summer Schools.

En stor tak til Pirjo Markkola for den varme velkomst og imødekommethed, jeg oplevede under mit miljøskifte ved Tampere Universitet. Og tak for interessante faglige diskussioner om arbejdet med erfaringer i en velfærdshistorisk kontekst ved forskningscentret Hex. Også en tak til Liv Egholm for konstruktive kommentarer ved mit præforvar og for at diskutere og fremhæve andre relevante perspektiver ved min materialesamling.

Tak til mine ph.d.-kollegaer ved Aarhus Universitet for gode samtaler under kl.10 – kaffepausen og ved frokostbordet. En særlig tak til Niels Nyegaard for at have læst udkast af afhandlingen og til mine to kontormakkere Anette Larner og Maria Pedersen, der ikke kun har været hyggeligt selskab, men som også begge har været trænede håndskriftlæsere og villige til at hjælpe mig med at tyde krøllede bogstaver. Tak til min 'on-and-off' kollega og gamle studiekammerat Helle Nissen Gregersen for fagligt samarbejde, og for at have læst og kommenteret på udkast til artikler og afhandlingskapitler.

Også en tak til min 'studiegruppe' på Syddansk Universitet; Anne Hagen Berg, Cecilie Bjerre, Jacob Knage Rasmussen og Stine Grønbæk Jensen, der, under vores fællesvejledninger, har givet mig en masse gode kommentarer og feedback på tekstudkast undervejs i processen.

Sidst, men ikke mindst en stor tak til Mattias for støtte, opmuntring og grafisk assistance. Tak til min familie for at deres varme, omsorg og interesse - og en helt særlig tak til min mor Ditte for at have læst korrektur på afhandlingen.

Indledning	1
DEL I. Fattigforsorg og medborgerskab	5
<i>Kapitel 1: Forskningsoversigt</i>	6
Periodiseringen af velfærdsstaten	6
Drivkræfterne bag velfærdsstaten	11
Grundloven og det sociale område	17
Forholdet mellem privat og offentlig hjælp	21
<i>Kapitel 2: Afhandlingens teoretiske og metodiske afsæt</i>	25
Medborgerskabsstudier	25
Medborgerskab som status og praksis	28
Medborgerskab i stat og kommune	34
<i>Kapitel 3: Analysestrategi, struktur og kildemateriale</i>	37
Tidslig og rumlig afgrænsning	37
Afhandlingens fire analysedele	39
Kildemateriale og indsamlingsstrategi	42
Kildematerialets udsagnskraft	44
DEL II. Henvendelser til Aarhus byråd	50
<i>Kapitel 4: Kontekst, kildemateriale og tilgang</i>	50
Byråd, fattigudvalg og fattighjælp	51
Kildemateriale	53
Medborgerskab og livshistorier	54
<i>Kapitel 5: Eftergivelse</i>	56
Da eftergivelse kom på den politiske dagsorden	56
Henvendelser om eftergivelse	61
Martinus Vissing	62
Carl Gjedsted	67
Georg Christian Godt	73
Eftergivelse mellem stat og kommune	78
Eftergivelse mellem skøn og ret	83
<i>Kapitel 6: Hjælp til børn med fysisk eller psykisk handicap</i>	85
Lovgrundlaget	86
Forhandlinger på Rigsdagen	88
Smed Richters henvendelse	94
Kommunen undersøger sagen	96
En kommunal balancegang	98
Handicapforsorgens facetter	100
Handicapforsorg før 1891	106
<i>Kapitel 7: Hjælp til kommunens egne</i>	108

I kommunens tjeneste	108
Mand eller kvinde, enke eller gift	111
Offentlig hjælp til værdigt trængende	115
Det kommunale forsørgelsesfællesskab	119
<i>Kapitel 8: Opsamling</i>	<i>121</i>
DEL III. Fattighaver	123
<i>Kapitel 9: Kontekst, kildemateriale og tilgang</i>	<i>123</i>
Fattighaver i Danmark	124
Kildemateriale	126
Medborgerskab og havearbejde	127
<i>Kapitel 10: Ansøgninger og ansøgningskriterier</i>	<i>128</i>
Fattighaverne i Aarhus	128
Ansøgningskriterier	130
Ansøgninger om fattighaver	132
Bekendte og pålidelige mænd	140
<i>Kapitel 11: Havearbejdet</i>	<i>144</i>
Regler og regulativer	144
Dyrkning og eftersyn	146
Et rekreativt område	149
Et tilhørsforhold til byen	151
Når en forsørger ikke længere forsørger	153
Myndighed, værdighed og ansvarliggørelse	155
<i>Kapitel 12: Opsamling</i>	<i>158</i>
DEL IV. Legater og legatboliger	159
<i>Kapitel 13: Kontekst, kildemateriale og tilgang</i>	<i>160</i>
Legater og legatboliger i Aarhus	160
Kildemateriale	163
Opposition eller samarbejde	164
<i>Kapitel 14: Mellem hensigt og praksis</i>	<i>167</i>
Fattigudvalgets legater	167
Legatudvalgets legater	170
Legatboliger	176
<i>Kapitel 15: Legatboligernes status</i>	<i>180</i>
Fundatsernes gennemgås	181
For og imod	183
Omsorg for ældre	186
<i>Kapitel 16: De civile medborgerskabsdyder</i>	<i>191</i>
Den fuldgyldige civile medborger	191
Institutionsforsørgelse og alderdomsunderstøttelse	194

<i>Kapitel 17: Opsamling</i>	196
DEL V. Ekstraordinær hjælp	198
<i>Kapitel 18: Kontekst, kildemateriale og tilgang</i>	199
Særlove samt private og offentlige tiltag	199
Kildemateriale	203
Organisatorisk og administrativt samarbejde	204
<i>Kapitel 19: Uddeling af fødevarer og kul til de nødlidende</i>	205
En komité stables på benene	205
Givere, modtagere og ikke-modtagere	208
En offentlig organisering af private midler	212
<i>Kapitel 20: De trængendes nød</i>	213
Anmodning om hjælp og forhandling om dens udformning	213
En symbiotisk organisering	218
'Vore mindre velstillede medborgere'	221
<i>Kapitel 21: Efterspil i kommune og stat</i>	226
Organiseringen af byens fattigforsorg	226
En menneskeret eller et tillidshverv	230
Ekstraordinær hjælp i stat og kommune	235
<i>Kapitel 22: Opsamling</i>	237
Konklusion	239
Brud og kontinuitet	240
Kommune og fattighjælpsmodtager	242
Myndiggørelse og socialpolitiske fornyelser	244
Samarbejde og symbiose	245
Medborgerskab, agency og erfaringer	247
Perspektiver til videre forskning	248
Afrunding	249
Bilag 1. Fattigudvalgets legater	252
Bilag 2. Legatudvalgets legater	256
Bilag 3. Fattigudvalgets legatboliger	262
Oversigt over forkortelser	264
Litteraturliste	265
<i>Utrykte kilder</i>	265
Aarhus Stadsarkiv	265
Rigsarkivet	266
<i>Trykte kilder</i>	266

Avisartikler	266
Internetmateriale	267
Lovgivning	267
Rigsdagstidende	268
Aarhus Byråds Journalsager	269
Aarhus Vejviser	269
Andet	270
<i>Sekundærlitteratur</i>	270
Abstracts	279
Dansk resumé	279
English Summery	281

Indledning

I 1849 tildelte Danmarks første frie forfatning ikke kun politisk medborgerskab til en stor del af den mandlige befolkning. Grundloven indebar også et løfte om at sikre danskernes sociale medborgerskab, ved at fastslå at de, der ikke var i stand til at forsørge sig selv, havde ret til offentlig hjælp. Modtog man fattighjælp, mistede man dog retten til at stemme og var dermed udelukket fra at deltage i det nyetablerede demokrati.¹ Gennem en række tiltag, gennemført i den første halvdel af 1800-tallet, blev modtagere af fattighjælp desuden frataget centrale civile rettigheder, herunder retten til frit at indgå ægteskab og til at bestemme over ens personlige ejendele.² Som en juridisk status blev det sociale medborgerskab i 1849 altså defineret i negation til det fuldgyldige civile og politiske medborgerskab. Sideløbende med denne retslige deklassering, begyndte landets kommuner, der havde ansvaret for at forvalte den offentlige fattigforsorg, i stigende grad at gøre brug af institutionsforsørgelse på fattiggårde og arbejdsanstalter. I disse institutioner var forsørgelsen af fattighjælpsmodtagerne uløseligt forbundet med isolation, tvang og kontrol.³

Først med de sociale reformer i 1890'erne tegnede der sig et lovgivningsmæssigt opbrud på det socialpolitiske område. Revisionen af fattigloven i 1891, indførelsen alderdomsunderstøttelses- og sygekasseloven i henholdsvis 1891 og 1892, gjorde det muligt at modtage offentlig hjælp i alderdommen, til begravelse, læge og jordemoder samt til fysisk og psykisk handicappede uden tab af andre rettigheder.⁴ Reformerne signalerede hermed en afvikling af det sociale medborgerskab som en negation til det fuldgyldige medborgerskab. Denne demokratiske inklusionsproces blev udbygget med socialreformen i 1933, men først endegyldigt cementeret i 1961, hvor de sidste rettighedsfortabende konsekvenser blev afskaffet.⁵

¹ Danmarks Riges Grundlov, 5. juni 1849, § 89; § 35.

² Søren Kolstrup, "Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891", i *Dansk Velfærdshistorie, bind 1.*, red. Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen, og Niels Finn Christiansen (Syddansk Universitetsforlag, 2010), 159–99., s. 208.

³ Kolstrup., s. 309.

⁴ Niels Finn Christiansen, "Social- og familiepolitikens rolle i den demokratiske inklusion", i *Før og efter stemmeretten - køn, demokrati og velfærd*, red. Anette Borchorst og Drude Dahlerup (Frydenlund, 2015), 39–61., s. 45; Jørn Henrik Petersen, *Den danske alderdomsforsørgelseslovgivnings udvikling, Bind 1: Oprindelsen* (Odense: Odense Universitetsforlag, 1985); Jørn Henrik Petersen, "Sygeforsikring indtil 1898", i *Dansk Velfærdshistorie, bind 1.*, red. Petersen, Jørn Henrik, Klaus Petersen, og Niels Finn Christiansen, 1. udg. (Syddansk Universitetsforlag, 2010), 312–91., s. 481-484.

⁵ Christiansen, "Social- og familiepolitikens rolle i den demokratiske inklusion", s. 53.

Indtil videre har den eksisterende forskning fremhævet, hvordan grundlovsbestemmelserne, i samspil med den kommunale forvaltning af den offentlige fattigforsorg i tiden mellem 1849 og 1890'erne, indebar ydmygelse, krænkelser og stigmatisering af fattighjælpsmodtagerne. Flere studier har påpeget, at den politiske ekskludering deklasserede fattighjælpsmodtagerne til andenklassens borgere.⁶ Selvom landets første frie forfatning gjorde modtagelse af offentlig fattighjælp til en grundlovssikret ret, resulterede forsørgelsesparagraffen ikke i første omgang i etableringen af et socialt medborgerskab. Således har den eksisterende forskning peget på, at Grundloven ikke tildelte fattige egentlige sociale rettigheder, fordi denne ret blev defineret i negation til det fuldgældige medborgerskab og fattighjælpen forsat hvilede på et skønsprincip, hvor kommunen fastlagde ydelsens form og størrelse baseret på vurderinger i de enkelte konkrete tilfælde.⁷ I forskningen fremstår 1800-tallets offentlige fattigforsorg frem til det socialpolitiske opbrud i 1890'erne på den måde som et modstykke til 1900-tallets velfærdsstat. Studier, der trækker forbindelseslinjer mellem 1800-tallets fattigforsorg før 1891 og 1900-tallets sociale medborgerskab, har i stedet fremhævet kvaliteterne ved den private fattigforsorg som udtryk for kontinuitet.⁸

Nyere medborgerskabsstudier har imidlertid understreget, at medborgerskab skal forstås som både en juridisk status og en social praksis.⁹

⁶ Se bl.a. Jørn Henrik Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, *University of Southern Denmark studies in history and social sciences*; vol. 529 (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016). s. 168; Lilla Voss, "Fattigdom og forsorg i 1880'erne", i *Sociale studier - kriminalitet, prostitution og fattigdom i Aarhus, 1870-1906*, red. Ib Gejl (Aarhus: Erhvervsarkivet, 1975), 321-480., s. 333; Karin Lützen, *Byen tæmmes: kernefamilie, sociale reformer og velgørelse i 1800-tallets København*, 2. udgave (Kbh.: Hans Reitzel, 2013)., s. 160; Harald Jørgensen, *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede*, Repr. genu (Kbh.: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1979)., s. 88; Kolstrup, "Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891"., s. 213-214.; Peter Henningsen, "Misericordia: tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800", *Historiske meddelelser om København* 2005 (2005): 18-56., s. 50-51; Kaspar Villadsen, *Det sociale arbejdes genealogi: om kampen for at gøre fattige og udstødte til frie mennesker*, 1. udgave (Kbh.: Hans Reitzel, 2004)., s. 100-101.

⁷ Søren Kolstrup, "Fra Fattiglov til Forsorgsliv", i *Dansk Velfærdshistorie*, bind 2., 2011, 149-233., s. 151-153; s. 202-203; Christiansen, "Social- og familierpolitikkens rolle i den demokratiske inklusion"., s. 47-49.

⁸ Lützen, *Byen tæmmes: kernefamilie, sociale reformer og velgørelse i 1800-tallets København*., s. 424.; Villadsen, *Det sociale arbejdes genealogi: om kampen for at gøre fattige og udstødte til frie mennesker*., s. 78.

⁹⁹ Tilbage i 1990 pointerede den politiske teoretiker Adrian Oldfield, nødvendigheden i at anerkende medborgerskabets dualitet som både status og praksis (Adrian Oldfield, *Citizenship and Community: Civic Republicanism and the Modern World* (London: Routledge, 1990).). Siden har flere studier i medborgerskab forsøgt at gøre op med ideen om medborgerskab som en fastsat, juridisk status, og i stedet fremhævet betydningen af de forskellige måder, som medborgerskab udøves på, se bl.a. Birte Siim, *Gender and Citizenship: Politics and Agency in France, Britain and Denmark* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).; Engin F Isin og Greg M Nielsen, *Acts of Citizenship* (London: Zed Books Ltd., 2008).; Engin F Isin og Bryan S Turner, *Handbook of Citizenship Studies* (London: SAGE, 2002).

Medborgerskab skal således ikke kun ses som noget, der bliver tildelt, men i lige så høj grad som noget, der gøres og dermed kan gøres anderledes. I samme ombæring har disse studier pointeret, at medborgerskab ikke skal behandles som en enten-eller-position, men som en dynamisk, flydende, porøs og påvirkelig relation mellem et individ og et givent politisk fællesskab. Det værende sig transnationale, statslige og kommunale fællesskaber. På baggrund af disse studiers pointer, vil jeg i afhandlingen sætte spørgsmålstegn ved den hidtidige kronologi over det sociale medborgerskabs udvikling ved at kategorisere daglig praksis, formel status, stat og kommune, som fire centrale modaliteter i et medborgerskab.¹⁰ Denne operationalisering af medborgerskabsbegrebet indebærer en forståelse af, at disse fire modaliteter indgik i indbyrdes samspil og vekselvirkning, der var definerende og bestemmende for den fuldgyldige, statsligt definerede status som medborger. Selvom Grundloven definerede det sociale medborgerskab i negation til det fuldgyldige civile og politiske medborgerskab, og fattiglovgivningen forblev stort set uændret i tiden mellem 1849 og 1892, vil jeg arbejde ud fra hypotese om, at Grundloven også medførte socialpolitiske fornyelser, der særligt er at spore i den kommunale praksis. Denne arbejdshypotese har udmundet sig to forskningsspørgsmål:

1) På hvilke måder blev det sociale medborgerskab forhandlet i kommunen?

2) Hvordan spillede de kommunale forhandlinger af medborgerskab sammen med udformningen af det statsligt definerede sociale medborgerskab?

For at kunne besvare disse to forskningsspørgsmål, har jeg valgt at foretage en kvalitativ, empirisk analyse af den offentlige fattigforsorg i Aarhus Kommune. Ikke med udgangspunkt fattiggården eller arbejdsanstalten, men derimod i de områder, hvor kommunen tildelte hjælp uden at gøre indgreb i modtagerens retslige stilling. Det drejer sig mere specifikt om 1) henvendelsesbaseret hjælp; 2) fattighaver; 3) legater og legatboliger samt 4) ekstraordinær hjælp. Ud fra et medborgerspæktiv behandler jeg de konkrete forhandlinger om disse forskellige former for fattighjælp som større og mere principielle forhandlinger om socialt medborgerskab. Undersøgelsen er baseret på skriftlige ansøgninger om fattighjælp, sagsbehandlinger, uddelingsprotokoller, modtagerlister, avisartikler og publicerede byrådsforhandlinger. For at kunne undersøge samspillet mellem den kommunale og statslige medborgerskabsmodalitet, har jeg analyseret de sideløbende rigsdagsforhandlinger vedrørende forskellige aspekter

¹⁰ Med begrebet medborgerskabsmodalitet forstår jeg den bestemte form, hvori medborgerskabet eksisterer, kommer til udtryk og bliver udført.

af det sociale område. Jeg sætter i afhandlingen derved ikke kun fokus på de formaliserede forhandlinger, der foregik i officielle politiske institutioner, men også de mindre formaliserede forhandlinger, der foregik mellem givere og modtagere af fattighjælp, og mellem forskellige offentlige myndigheder og privat velgørenhed.

På baggrund af min undersøgelse af kommunale og nationale medborgerskabshandlinger i tiden mellem 1849 og 1892, vil jeg i afhandlingen argumentere for, at de kommunale medborgerskabsforhandlinger rykkede ved den formelle dikotomi mellem det sociale medborgerskab på den ene side og det civile og politiske medborgerskab på den anden. Afhandlingen giver derved et indblik i medborgerskabsforhandlinger, der peger frem mod 1890'ernes socialreformer og den velfærdsstat, der kom til syne i 1900-tallet. Forhandlinger som den eksisterende forskning, i kraft af interessen for den demokratiske forfatnings stigmatisering af fattighjælpsmodtagerne; for den offentlige fattigforsorgs tvang og kontrol; og for det socialpolitiske opbrud i 1890'erne, har overset.

DEL I

Fattigforsorg og medborgerskab

Det sociale medborgerskab udgør afhandlingens hovedtema, men afhandlingen beskæftiger sig samtidigt med en periode, hvor det danske samfund undergik store forandringer. Det 19. århundrede var demokratiseringens, industrialiseringens, urbaniseringens og liberalismens århundrede. Grundlovens løfte om, at restriktioner i form af lavsvæsen og næringslove, der begrænsede frihandlen, skulle ophæves, blev indfriet med næringsfrihedsloven. Denne lov, som Rigsdagen vedtog i 1857 og implementerede i 1862, opløste det sociale sikkerhedsnet, som lavsvæsenet udgjorde.¹¹ Folk rejste fra landet til byen og en ny samfundsklasse – arbejderne – begyndte at gøre sig gældende. Også i Aarhus satte urbaniseringen og industrialiseringen sit tydelige præg. I begyndelsen af 1800-tallet var Aarhus en mindre provinsby, men efter havnen blev udbygget og jernbanen anlagt i 1862, kom byen ind i en vækstperiode, der forøgede befolkningstallet fra 11.000 indbyggere i 1860 til 52.000 i 1901. Aarhus fik nu status som Danmarks største og hurtigst voksende provinsby.¹²

Hvad angik landets styre, skabte det nyetablerede demokrati også politisk strid. Uenighed omkring tolkningen af Grundloven, splittede Rigsdagen i et Højre, der hævdede tingenes ligestilling og et Venstre, der krævede folketingsparlamentarisme. Indførelsen af den reviderede Grundlov i 1866 intensiverede denne forfatningskamp, der først for alvor afsluttet blev med Systemskiftet i 1901, hvor Venstre overtog regeringsmagten.¹³ Samtidigt satte også den gryende arbejderbevægelse med dens fagforeninger og det stadigt voksende Socialdemokrati i stigende grad sit præg på den politiske dagsorden op imod århundredets slutning.

I det følgende kapitel 1 går jeg yderligere i dybden med denne historisk-kontekstuelle ramme gennem en præsentation af afhandlingens forskningsoversigt. Selve forskningsoversigten, der er bygget op omkring fire centrale problemstillinger, som afhandlingen beskæftiger sig med, indeholder desuden en skitsering af, hvilke perspektiver afhandlingen arbejder i forlængelse af, og hvilke bidrag afhandlingen yder til den eksisterende forskning. Dernæst følger kapitel

¹¹ Kristian Hvidt, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bind 11: Det folkelige gennembrud og dets mænd, 1850-1900*, 2. bogklub (Kbh.: Gyldendals Bogklubber, 1990), s. 106

¹² Bue Beck m.fl., *Århus: Byens historie, 1720-1870*, red. Ib Gejl (Aarhus: Århus Byhistoriske Udvalg, 1997), s. 198.

¹³ Jens Wendel-Hansen, ”Forfatningskampen 1866-1901”, Danmarkshistorien.dk

2 og 3, der præsenterer afhandlingens metodiske og teoretiske afsæt samt analysestrategi.

Kapitel 1

Forskningsoversigt

Afhandlingens emne og forskningsspørgsmål knytter sig til fire centrale problemstillinger. Det drejer sig 1) om periodiseringen af velfærdsstaten, 2) om drivkræfterne bag velfærdsstaten, 3) om den demokratiske forfatnings betydning for det sociale område og 4) om forholdet mellem privat og offentlig fattigforsorg. På dansk grund er disse fire problemstillinger alle blevet behandlet inden for forskningsfelterne: velfærdsstatsstudier, fattigforsorgsstudier og filantropistudier.¹⁴ Det er derfor især disse nationale forskningsfelter, som afhandlingen yder sine hovedbidrag til.

Samtidigt yder afhandlingens undersøgelse også metodiske og empiriske bidrag til internationale forskningsfelter. Ved at arbejde med 1800-tallets fattigforsorg ud fra et medborgerskabsperspektiv, indskriver afhandlingen sig for det første i det interdisciplinære forskningsfelt omkring medborgerskabsstudier. Derudover bidrager afhandlingen med væsentlige analytiske perspektiver til forskningsfelterne omkring 'pauper agency' og erfaringshistorie, fordi afhandlingens analyse betoner fattighjælpsmodtagernes muligheder for at forhandle det sociale medborgerskabs form og indhold. Hvordan og på hvilken måde afhandlingen relaterer sig til disse tre internationale forskningsfelter, berører jeg i kapitel 2. I kapitel 1 giver jeg indledningsvis en karakteristik af, hvordan studier inden for de tre danske forskningsfelter har tilgået og behandlet de fire opridsede problemstillinger.

Periodiseringen af velfærdsstaten

Spørgsmålet om velfærdsstatens periodisering hænger uløseligt sammen med definitionen af velfærdsstaten. Som historiker Søren Kolstrup bemærker,

¹⁴ Jeg forstår velfærdsstatsstudier som studier, der beskæftiger sig med velfærdsstaten, mens jeg kategoriserer studier, hvori tidligere tiders fattigforsorg udgør studiets primære forskningsobjekt, uden at der eksplicit trækkes forbindelseslinjer mellem fortidige og nuværende forsørgelsesformer, som fattigforsorgsstudier. I velfærdsstatsstudier, der beskæftiger sig med 1800-tallets fattigforsorg, analyseres denne enten i relation til 1900-tallets velfærdsstat eller som et led i et kontinuum, der kan strække sig fra middelalderen og frem til den moderne velfærdsstat. Ved betegnelsen filantropistudier forstår jeg studier af filantropi, velgørenhed og frivilligt socialt arbejde mere generelt. Dette forskningsfelt relaterer sig på visse punkter til velfærdshistorien, idet flere filantropistudier netop har undersøgt filantropiens rolle etableringen af velfærdsstaten.

placeres velfærdsstaten ofte i efterkrigstiden, hvis man opererer med en opfattelse af velfærdsstaten som en statsform, der både sikrer et minimum af social sikkerhed for landets borgere, tilstræber fuld beskæftigelse og økonomisk vækst.¹⁵ Opererer man derimod med en lidt smallere forståelse af velfærdsstaten, der lægger vægt på bestemte kvalitative træk, har der været tendens til at søge længere tilbage i tiden. I en række velfærdsstatsstudier har historikere og socialforskere således trukket tråde mellem én eller flere af de sociale reformer, der blev vedtaget i 1890'erne, og den velfærdsstat, som kom til syne i 1900-tallet.¹⁶

Som nævnt ovenfor bestod de sociale reformer af tre love: *Revisionen af fattigloven* i 1891, der blandt andet sikrede danskerne en række sociale ydelser uden de såkaldte fattighjælpvirkninger, dvs. tabet af det fuldgyltige civile og politiske medborgerskab. Disse sociale ydelser inkluderede hjælp til jordemoder, læge, begravelse samt til fysisk og psykisk handicappede. *Alderdomsunderstøttelsesloven* fra samme år, der gjorde det muligt for alle borgere over 60 år, så længe de ikke i de seneste ti år havde modtaget offentlig hjælp, at modtage understøttelse uden fattighjælpvirkninger; *sygekasseloven* fra 1892, der sikrede statslige tilskud til statsanerkendte sygekasser med ansvar for fri lægehjælp, sygehusbehandling og dagpenge for de medlemmer, hvis indtægt lå under en bestemt fastsat grænse.¹⁷

Historiker Peter Baldwin samt økonom og historiker Jørn Henrik Petersen peger begge på indførelsen af alderdomsunderstøttelse i 1891 som en kime til 1900-tallets velfærdsstat. I *The Politics of social solidarity* (1990) fremhæver Baldwin den skattefinansierede alderdomsunderstøttelse som et udtryk for universalisme og solidaritet, mens Petersen argumenterer for, at denne lov indeholdt kendetegn, der afspejlede en kontinuitet mellem 1800-tallets socialsikringsstat og 1900-tallets velfærdsstat.¹⁸ Som belæg herfor, pointerer

¹⁵ Søren Kolstrup, "Forskning i velfærdsstatens rødder: forskningsstrategier, resultater, huller", *Historisk Tidsskrift* 94, nr. 2 (1994): 315–36., s. 318. Se desuden Niels Finn Christiansen og Klaus Petersen, "Velfærd med vilje - men hvis?", i *Den danske velfærdsstats historie*, red. Niels Ploug, Ingrid f Henriksen, og Niels Kærgård (Socialforskningsinstituttet, 2004), 142–62., s. 146.

¹⁶ For en historiegrafisk oversigt over velfærdshistorie, se bl.a. Kolstrup, "Forskning i velfærdsstatens rødder: forskningsstrategier, resultater, huller". samt Jørn Henrik Petersen m.fl., "Dansk velfærdshistorie", *Bind 1: Frem mod socialhjælpsstaten: 1536-1898* (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010)., s. 13 – 22.

¹⁷ Lov om det offentlige Fattigvæsen, 9. april 1891; Lov om Alderdomsunderstøttelse, 9. april 1891; Sygekasseloven, 12. april 1892. Det skal i denne forbindelse pointeres, at flere studier også har medregnet ulykkesforsikringsloven, vedtaget i 1898, som en del af disse sociale reformer. Jeg har i denne afhandling valgt at se bort fra denne lov, da dette var en forsikringslov, og ikke en forsørgelseslov, se Lars Schädler Andersen, "Ulykkesforsikringens tilblivelse", i *Dansk Velfærdshistorie, bind 1.*, red. Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen, og Niels Finn Christiansen (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010).

¹⁸ Peter Baldwin, *The Politics of Social Solidarity: Class Bases of the European Welfare State 1875-1975* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1990)., s. 76; Jørn Henrik Petersen, "Gårdmandsvenstre - velfærdsstatens far", i *13 historier om den danske velfærdsstat*, red. Klaus

Petersen, at aldersundersøttelsesloven knæsatte en universel personkreds, der omfattede alle borgere, gjorde ydelsen uafhængig af erhvervsaktivitet og indkomst og tildelte kvinder en selvstændig ret til at få understøttelse.¹⁹ Historiker Niels Finn Christiansen fremsætter en lignende tolkning af aldersundersøttelsesloven i antologibidraget *Social og Familiepolitikens rolle i den demokratiske inklusion* (2015) ved at betone lovens princip om skattefinansiering og dens element af universalisme. Derudover fremhæver Christiansen at sygekasseloven fra 1892, der kombinerede statsligt tilskud med krav om medlemsbidrag, etablerede hjælp til selvhjælps-princippet. Et princip, der ifølge Christiansen, blev et gennemgående princip i de efterfølgende mange års socialpolitik, idet princippet lagde grunden for indførelsen af statsanerkendte arbejdsløshedskasser i 1907 og senere for det såkaldte flexi-curity-system.²⁰ Også økonom og sociolog Ivar Hornemann Møller, der i værket *Den danske velfærdsstats tilblivelse* (1992) undersøger perioden mellem 1850 og 1892, tolker 1890'ernes sociale reformer, som udtryk for velfærdsstatens tilblivelse.²¹

I syvbindsværket *Dansk velfærdshistorie* (2010 - 2015), redigeret af historiker Klaus Petersen samt førnævnte Niels Finn Christiansen og Jørn Henrik Petersen, er velfærdsstatens historie trukket tilbage til 1536, om end hovedvægten af analysen er placeret i 1900-tallet. Søren Kolstrup, der behandler 1800-tallets fattiglovgivning i værkets første bind, understreger her, at bestemmelserne i den nye fattiglov fra 1891 fungerede som ventiler, hvorigennem andre grupper af fattige i de følgende år kunne opnå dispensation fra de såkaldte fattighjælpsvirkninger.²² En tolkning Kolstrup ligeledes betoner i flere af sine egne publikationer.²³ Ifølge Kolstrup tegnede der sig i løbet af 1800-tallet to spor inden for den offentlige fattigforsorg: Det ene spor marginaliserede og stigmatiserede de mennesker, som søgte hjælp hos det offentlige og står i modsætning til 1900-tallets velfærdsstat med dets vægt på forebyggende initiativer og udbyggede sociale rettigheder. Det andet spor kommer til udtryk i fattigvæsenets institutioner, ”hvor kravet om sortering af fattige bidrog til fornyelse”, samt i 1890'ernes sociale reformer, hvor gamle og syge fik deres egne love og som sikrede en særbehandling af værdigt trængende.²⁴ På baggrund af

Petersen (Syddansk Universitetsforlag, 2003), 81–93.; Petersen, *Den danske aldersforsørgelseslovgivnings udvikling*.

¹⁹ Jørn Henrik Petersen, ”Hen til kommoden og tilbaws igen: et bidrag om socialpolitikens historie”, i *Festskrift i anledning af Socialministeriets 75 års jubilæum 2001* (København: Socialministeriet, 2001), 9–60., s. 21.

²⁰ Christiansen, ”Social- og familiepolitikens rolle i den demokratiske inklusion”, s. 45-46.

²¹ Iver Hornemann Møller, *Den danske velfærdsstats tilblivelse, Et studie i klasser, magt og socialpolitik; 1* (Frederiksberg: Samfundslitteratur, 1992).

²² Kolstrup, ”Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891”, s. 286-287.

²³ Søren Kolstrup, *Den danske velfærdsmodel 1891-2011: sporskifter, motiver, drivkræfter*, 1. udgave (Frederiksberg: Frydenlund, 2014). s. 26-31.

²⁴ Kolstrup, ”Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891”, s. 288.

disse to forhold, argumenterer Kolstrup for, at 1800-tallets offentlige fattigforsorg var mere end en producent af skam. Mens han i analysen lægger vægt på indholdet i socialreformerne, går han dog ikke i nærmere i dybden med de fornyelser, som forvaltningen af den offentlige fattigforsorg angiveligt rummede.

Også i fattigforsorgsstudier, der hovedsageligt omhandler 1700-tallets fattigforsorg, bliver 1800-tallets offentlige fattigforsorg beskrevet i udprægede negative termer – både i forhold til oplysningstidens fattigforsorg og 1900-tallets velfærdsstat. Eksempelvis fremhæver etnolog Peter Henningsen, i et studie af fattigforsorgen fra 1500-tallet til 1800-tallet, at kendetegnet for hele 1800-tallets fattigforsorg var, at udsætte fattighjælpsmodtagere for en så ydmygende og brutal behandling, at det afskrækkede folk fra overhovedet at søge om offentlige hjælp.²⁵ Ifølge Henningsen var ”optimismen på menneskehedens vegne (...) endegyldigt forduftet for ikke at vende tilbage før velfærdsstatens gennembrud efter 2. verdenskrig.”²⁶ I sin ph.d.-afhandling *Den skjulte fattigdom* (2013) karakteriserer historiker Peter Wessel Hansen det 19. århundrede som skammens århundrede. Ifølge Wessel Hansen var formålet med 1800-tallets liberalistiske fattiglove at indføre en skam hos fattighjælpens modtagere ved i stigende grad at ekskludere og stigmatisere denne samfundsgruppe.²⁷ I den forbindelse peger Wessel Hansen på, at 1700-tallets patriotiske fattigvæsens tanker om en almen, ikke stigmatiserende understøttelse først kom til syne igen i 1890’ernes socialreformer, ”der pegede hen mod velfærdsstatens mere rigelige rettighedsbaserede og ikke-stigmatiserende understøttelsesformer.”²⁸

Mens disse studier har sat fokus på, hvordan de sociale lovreformer fra 1891 og 1892 indeholdt senere velfærdstatstræk, har andre studier inden for forskningen i 1800-tallets private filantropi fremhævet forbindelseslinjerne mellem dette sociale arbejde og den senere ekspansion af velfærdsstaten.²⁹ Det er i denne forbindelse værd at bemærke, at dette felt, der opstod som et selvstændigt felt i løbet af 1990’erne, også rummede en kritik af de ældre velfærdsstatsstudier, der ikke havde udvist stor interesse for den private fattigforsorg.³⁰

²⁵ Henningsen, “Misericordia : tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800”, s. 51.

²⁶ Henningsen., s. 51.

²⁷ Peter Wessel Hansen, *Den skjulte fattigdom : middelstandens fattige i København 1750-1850*, 2013., s. 231.

²⁸ Wessel Hansen., s. 239.

²⁹ Christiansen og Petersen, “Velfærd med vilje - men hvis?”, s. 146. Se også Liv Egholm Feldt, “Kampen om den gode borger - mellem filantropi og velfærdsstat”, i *Offentligt eller privat? Historiske og aktuelle udfordringer i politik og økonomi*, red. Lars Bo Kaspersen, Joachim Lund, og Ole Helby Petersen (Jurist- og Økonomiforbundets Forlag, 2010), 221–34., s. 223.

³⁰ Lützen, *Byen tæmmes : kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København.*, s. 20-21. For en historiegrafisk oversigt over filantropiforskningen, se bl.a. Tine Vammen, “Omme

Et klassisk eksempel på denne position er bogen *Byen Tømmes* (1998) af etnolog Karin Lützen. Gennem undersøgelser af borgerskabets aktiviteter på det sociale område, argumenterer Lützen for, at borgerskabets forestilling om 'det gode liv', der kom til udtryk i 1800-tallets filantropiske arbejde, senere blev integreret i velfærdsstaten. I denne forbindelse understreger Lützen, at det filantropiske arbejde skabte erfaringer med personligt omsorgsarbejde og pegede på nye sociale felter, der havde været overset af den offentlige fattigforsorg.³¹ En lignende argumentation ses hos historiker Anne Løkke. Gennem et studie af en filantropisk forenings arbejde inden for den københavnske børneforsorg, peger Løkke i artiklen *Præmierede plejemødre* (1994) på, at foreningen var med til at forme og definere et ansvarsområde, der senere blev overtaget af det offentlige. Ifølge Løkke skete dette både i kraft af deres organisationsform og lobbyvirksomhed.³² Også i bogen *Vildfarende børn* (1990) fremhæver Løkke, at velgørende foreninger foretog et væsentligt agitationsarbejde i perioden frem mod vedtagelsen af børneloven af 1905.³³ Ligeledes understreger historiker Liv Egholm, at filantropiens gavegivning var med til at pege på, hvilke grupper i samfundet, der havde behov for hjælp og støtte.³⁴ Endelig har også sociolog Kaspar Villadsen i *Det sociale arbejdes genealogi* (2004) trukket tråde mellem 1800-tallets private filantropi og 1900-tallets moderne velfærdsstat. Ifølge Villadsen var den private fattigforsorg med til at udbrede og perfektionere en fattigundersøgelse, der kombinerede omhyggelig inspektion med kærlig omsorg. Denne fattigundersøgelse blev i begyndelsen af 1900-tallet inkorporeret i den offentlige forsorg og gjort til en statsautoriseret teknik. Hermed argumenterer Villadsen for en direkte forbindelseslinje mellem filantropernes håndtering af fattigdom i 1800-tallet og velfærdsstatens moderne socialarbejdere.³⁵

Hvad der kendetegner alle de ovenstående studier er, at de enten har sat fokus på indholdet og betydningen af 1890'ernes socialreformer eller på arbejdet inden for den private fattigforsorg.³⁶ I den eksisterende forskning er det således

punkter : filantropi og velgørelse ca. 1780-1930 : et nostalgisk vue", *Den jyske historiker* Nr. 67 (19 (1994): 17-37 149.;

³¹ Lützen, *Byen tømmes : kernefamilie, sociale reformer og velgørelse i 1800-tallets København.*, s. 61. Se desuden Karin Lützen, "Den borgerlige filantropi som forudsætning for velfærdsstaten", i *13 historier om den danske velfærdsstat*, red. Klaus Petersen (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2003), 47-58., s. 47-48.

³² Anne Løkke, "Præmierede plejemødre : den københavnske filantropi og uægte børn i 1800-tallet", *Den jyske historiker* Nr. 67 (19 (1994): 38-60., s. 51; s.50-56.

³³ Anne Løkke, *Vildfarende børn : om forsømte og kriminelle børn mellem filantropi og stat 1880-1920* (Holte: SocPol, 1990)., s. 37-38; s. 50.

³⁴ Feldt, "Kampen om den gode borger - mellem filantropi og velfærdsstat", s. 223.

³⁵ Villadsen, *Det sociale arbejdes genealogi : om kampen for at gøre fattige og udstødte til frie mennesker.*, s. 78.

³⁶ Kolstrup, *Den danske velfærdsmodel 1891-2011 : sporskifter, motiver, drivkræfter.*; Baldwin, *The Politics of Social Solidarity: Class Bases of the European Welfare State 1875-1975.* ;Petersen, "Gårdmandsvenstre - velfærdsstatens far".

de sociale reformer og det filantropiske arbejde, der er blevet fremhævet som bærere af visse kvalitative træk, som senere kom til at kendetegne velfærdsstaten. Dette fokus medfører blandt andet, at den offentlige fattigforsorg i årene 1849 til 1892 - og hvad fattiglovgivningen og kommunen knyttede hertil af rettighedsfortabelse og institutionsforsørgelse - ofte fremstår som et modstykke til de mere bløde og humane kvaliteter, der kom til udtryk i 1800-tallets private fattigforsorg og 1890'ernes socialreformer.

I afhandlingen arbejder jeg i forlængelse af de velfærdsstatsstudier, der har set 1890'ernes socialreformer som en forløber for 1900-tallets sociale medborgerskab. I stedet for at anse de sociale reformer, som det første brud på en kontinuerlig juridisk deklassering og social stigmatisering af fattighjælpsmodtagerne, vil jeg dog gerne undersøge, hvorvidt disse sociale reformer kan ses som lovgivningsmæssige udtryk for en længere udvikling, der tog form på det kommunale plan i tiden efter 1849. Med inspiration fra filantropiforskningen, vil jeg i denne forbindelse sætte fokus på, hvordan den kommunale fattighjælp formede og definerede nye ansvarsområder i tiden før 1891. Herved sætter jeg, i modsætning til filantropiforskningen, ikke fokus på det sociale arbejde inden for de filantropiske foreninger, men på det sociale arbejde inden for den offentlige, kommunale fattigforsorg.

Drivkræfterne bag velfærdsstaten

Spørgsmålet om drivkræfterne bag velfærdsstaten hænger ikke kun sammen med periodiseringsspørgsmålet, men også, hvilken historisk forskningstradition det pågældende studie befinder sig inden for. Ses velfærdsstaten eksempelvis ud fra et aktørorienteret perspektiv med en vægt på mellem- og efterkrigstiden, har studier ofte fremhævet Socialdemokratiet og arbejderbevægelsen som de centrale drivkræfter.³⁷ I den følgende sektion præsenterer og diskuterer jeg forskningsbidrag inden for velfærdsstats-, filantropi- og fattigforsorgsstudier, der har fremhævet forskellige aktører og strukturer som drivkræfter bag den socialpolitiske udvikling i 1800-tallet.

I det klassiske værk *Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede* (1940) anlægger historiker Harald Jørgensen hovedsageligt et aktørorienteret fokus på de embedsmænd og politikere, der spillede

³⁷ For studier med vægt på arbejderbevægelse og Socialdemokrati, se bl.a. Gösta Esping Andersen, "Fra fattighjælp til velfærdsstat", *Tidsskrift for politisk økonomi* Vol. 8, nr. (1983): 7-52.; Gösta Esping-Andersen, *Politics against Markets: The Social Democratic Road to Power* (Princeton, N.J.: Princeton Univ. Press, 1985); Gösta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism* (Oxford: Polity Press, 1990); Klaus Petersen, "Om formuleringen af velfærdsstaten som et politisk projekt i 1950'erne: et bidrag til den moderne velfærdsstats historie", *Arbejderhistorie* 1996, nr. (1996): 62-78.; Søren Kolstrup, *Velfærdsstatens rødder: fra kommunesocialisme til folkepension*, *SFAH skriftserie; nr. 38* (Kbh.: Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie, 1996).

en central rolle i udformningen af fattiglovgivningen. Derfor er spørgsmålet om fattigvæsenets udvikling i høj grad et spørgsmål om at kortlægge politiske forhandlinger og hændelsesforløb. Ifølge Jørgensen var forfatningskampen den vigtigste årsag til, at den offentlige fattigforsorg først gennemgik en reform i slutningen af århundredet. Regeringen havde fremsat et forslag til en ny fattiglov allerede i 1872, men på grund af den politiske spænding mellem regering og opposition, bar de gentagne forhandlinger ikke frugt. Jørgensen fremhæver her, at det sociale spørgsmål i høj grad var et politisk spørgsmål. Indførelsen af en mindre restriktiv fattiglovgivning med mulighed for i at få fattighjælp uden tab af civile og politiske rettigheder, ville unægteligt medføre et øget antal vælgere, der højst sandsynligt ikke ville stemme på landets højreregering.³⁸ Jørgensen udviser dog samtidigt interesse for økonomiske og sociale strukturer, herunder også dynamikken mellem kommune og stat. Hans studie af fattigvæsenets udvikling indebærer således både nationalpolitik og lovgivning, og lokalpolitik og praksis.³⁹ Blandt andet argumenterer han for, at kommunen fungerede som en konservativ kraft i første halvdel af 1800-tallet og udgjorde udslagsgivende faktor for periodens restriktive socialpolitik. Kolstrup fremsætter en lignende tolkning i *Dansk Velfærdshistorie*.⁴⁰

Fra 1970'erne og 1980'erne findes en række danske publikationer, hvis undersøgelse af 1800-tallets socialpolitiske udvikling tager afsæt i en strukturorienteret socialhistorisk forskningstradition. Blandt disse kan nævnes historiker Søren Mørch, der i bogen *Den ny Danmarkshistorie 1880 – 1960* (1982), fokuserer på udviklingen i levevilkår som styrende for udviklingen i det bredere samfund.⁴¹ Herved fremstiller Mørch industrialiseringen, med dens ændring af produktionskræfter og produktionsmåder, som centrale drivkræfter bag 1890'ernes sociale reformer, mens 'den politiske institution' omvendt ses som et produkt af industrialiseringen.⁴² Denne vægt på strukturer frem for aktører præger også Lilla Voss 'speciale *Fattigdom og Fattigforsorg i 1880'erne* (1975), der udgør det hidtil største bidrag til kortlægningen af den offentlige fattigforsorg i Aarhus.⁴³ En udpræget strukturorienteret tilgang afspejler sig ligeledes i Ivar Hornemann Møllers tidlige studier fra begyndelsen af 1980'erne, som eksempelvis bogen *Klassekamp og Sociallovgivning 1850-1970* (1981).⁴⁴ I bogen behandler Hornemann Møller de økonomiske strukturer som drivkræfterne bag

³⁸ Jørgensen, *Studier over det offentlige Fattigvæsenes historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede.*, s. 164.

³⁹ Jørgensen., s. 229ff.

⁴⁰ Kolstrup, "Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891".s. 237ff.

⁴¹ Søren Mørch, *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960* (Cph.: Gyldendal, 1982)., s. 12-13.

⁴² Mørch., s. 191.

⁴³ Voss, "Fattigdom og forsorg i 1880'erne".

⁴⁴ Se desuden Iver Hornemann Møller, *Klassernes magt 1850-1970, Socialistiske økonomers skriftserie ; 9* (Kbh.: Socialistiske Økonomers Forlag, 1983).

den socialpolitiske udvikling i 1800- og 1900-tallet.⁴⁵ I sit senere arbejde fra 1992 bløder Hornemann Møller dog op for denne strengt strukturalistiske tilgang ved blandt andet at fremhæve, hvordan Højre og Venstre spillede en rolle i udformningen af de socialpolitiske reformer i 1890'erne.⁴⁶

Både førnævnte Peter Baldwin og Jørn Henrik Petersen peger på Venstre og gårdmandsstanden som centrale aktører bag gennemførelsen af alderdomsunderstøttelsesloven i 1891. I *The Politics of social solidarity* fremhæver Baldwin, at denne lov skal ses som gårdmandsstandens forsøg på at løse økonomiske problemer, herunder manglen på arbejdskraft: "Universalist, tax-financed pensions were but one of the most notable among the concessions agrarians won for themselves."⁴⁷ Gennem en analyse af de politiske forhandlinger på Christiansborg, argumenterer Petersen i antologibidraget *Gårdmandsvenstre – velfærdsstatens far* (2003) for, at indførelsen af denne lov udgjorde "resultatet af gårdmændenes ønsker og i ikke ringe grad fremtrådte som overensstemmende med gårdmændenes interesser."⁴⁸ I denne forbindelse peger Petersen blandt andet på, at alderdomsunderstøttelsens universalismeprincip skyldtes landbrugets heterogene arbejdsstyrke, der omfattede husmænd, arbejdere med mindre jordtilligende og jordløse landarbejdere. En bidragsfinansieret alderdomsunderstøttelse, sådan som den var blevet indført i Tyskland i 1889 blev omvendt udelukket, fordi denne finansieringsform enten ville øge produktionsomkostningerne for gårdmændene eller medføre lønstigning for landarbejderne.⁴⁹

I *Dansk Velfærdshistorie* fremhæver Kolstrup særligt to centrale aktører bag indførelsen af 1890'ernes socialreformer. Det drejer sig for det første om bondestanden, der talte småfolks interesser, og for det andet om arbejdsbevægelsen og Socialdemokratiet, der krævede en reform af fattigloven.⁵⁰ Ifølge Kolstrup var det bonde- og arbejderbevægelsen, der gjorde deres stemmer "gældende i samfundslivet, mens fattiglemmerne tilhørte de umælende."⁵¹ I denne tolkningsramme tillægger Kolstrup således ikke de fattige nogen rolle i den socialpolitiske udvikling i perioden forud for 1890'erne, fordi denne samfundsgruppe forsæt

⁴⁵ Iver Hornemann Møller, *Klassekamp og sociallovgivning 1850-1970, Socialistiske økonomers skriftserie; 5* (Kbh.: Socialistiske Økonomers Forlag, 1981).

⁴⁶ Hornemann Møller, *Den danske velfærdsstats tilblivelse.*, s. 10; 108; 123-125.

⁴⁷ Baldwin, *The Politics of Social Solidarity: Class Bases of the European Welfare State 1875-1975.*, s. 76.

⁴⁸ Petersen, "Gårdmandsvenstre - velfærdsstatens far", s. 92. Se desuden Petersen, "Hen til kommoden og tilbaws igen: et bidrag om socialpolitikens historie"; Petersen, *Den danske alderdomsforsørgelseslovgivnings udvikling.*

⁴⁹ Petersen, "Gårdmandsvenstre - velfærdsstatens far", s. 90-93.

⁵⁰ Kolstrup, "Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891", s. 295.

⁵¹ Kolstrup, "Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891", s. 295.

hverken havde nogen selvstændig organisering eller nogen talsperson fra deres egne rækker.⁵²

Som disse skitseringer viser, har strukturorienterede studier særligt sat fokus 1800-tallets industrialisering og landbrugsstrukturer, mens de aktørorienterede velfærdsstatsstudier har opereret med et forholdsvist snævert parlamentarisk fokus. Dette fokus er dog blevet udvidet af studier inden for filantropi, der fremhæver filantropernes rolle i 1800-tallets socialpolitiske udvikling. Desuden har en række kulturhistoriske studier inden for filantropiforskningen bevæget sig væk fra problematikken omkring aktører og strukturer, og i stedet foretaget bredere undersøgelser af kulturelle konstruktioner af identiteter og betydninger i relation til det sociale område.⁵³ Et emne jeg vender tilbage til i kapitlets sidste sektion. Det er dog et gennemgående fællestræk for de studier, der har beskæftiget sig med drivkræfterne bag velfærdsstaten, at vægten er blevet lagt på de, der var ansvarlige for at sætte de lovgivningsmæssige rammer for fattigforsorgen eller de, der frivilligt påtog sig sociale opgaver. Hvad enten det er parlamentarikere, byrådsmedlemmer, filantroper eller borgerskabet mere generelt. Historiker Tinne Vammen påpegede denne analytiske skævhed inden for filantropiforskningen tilbage i 1994. Ved at vægte givere fremfor modtagere, har tidligere studier, ifølge Vammen, været med til at tegne et billede af modtagerne som stort set passive og som objekter for forskellige rehabiliteringsforsøg.⁵⁴

I modsætning til dette giverperspektiv, betoner Peter Wessel Hansen i *Den skjulte fattigdom* de fattiges strategier og handlerum. Med inspiration fra det britiske forskningsfelt 'pauper agency', undersøger Wessel Hansen, hvordan middelklassens fattige ansøgte og fik tildelt understøttelse af Københavns Magistrat i perioden fra 1750 til 1850.⁵⁵ På lige fod med Vammen, påpeger Wessel Hansen, at den tidligere forskning i fattigforsorg har haft en tendens til at overse fattighjælpsmodtagerne, der i disse studier ikke fremstod som selvstændige individer med egen agenda.⁵⁶ Wessel Hansen laver dog ikke en kobling mellem de fattiges handlinger og den bredere socialpolitiske kontekst, ligesom han heller ikke beskæftiger sig med drivkræfterne bag velfærdsstaten.

En manglende inkludering af fattighjælpsmodtagerne gør sig også gældende med hensyn til de studier, der har arbejdet med kategorierne værdigt

⁵² Kolstrup, "Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891", s. 295.

⁵³ Et eksempel herpå er Søren Ruds afhandling *Subjektiveringsprocesser i metropol og koloni* (2010), hvori han argumenterer for at filantropien kan ses som aktivitet, der var med til at bekræfte borgerskabets egen klasseidentitet (Søren Rud, *Subjektiveringsprocesser i metropol og koloni: København og Grønland i 1800-tallet* (Kbh.: Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet, 2010), s. 77.).

⁵⁴ Vammen, 1994 s. 28.

⁵⁵ Wessel Hansen, *Den skjulte fattigdom: middelstandens fattige i København 1750-1850*.

⁵⁶ Wessel Hansen., s. 89.

og ikke-værdigt trængende i 1800-tallet. I flere studier er det blevet fremhævet, at vurderingen af værdighed skete ud fra en vurdering af, hvorvidt fattigdommen var uforskyldt eller selvforskyldt.⁵⁷ I de studier der har arbejdet mere indgående med dette emne, er kategoriseringen blevet fremstillet som konstrueret og formet af borgerskabet, og er dermed i udstrakt grad blevet tolket som et styringsredskab. Dette gælder eksempelvis historiker Inger Lyngdrup Nørgård, der i *Beskyt de værdige fattige!* (2017) undersøger den københavnske private og offentlige fattigforsorg ud fra et værdighedsperspektiv.⁵⁸ Nørgård understreger, at forestillingen om værdighed undergik en løbende betydningsmæssig forskydning op gennem 1800-tallet, hvor vurderingen af de fattiges værdighed foregik ud fra en række skiftende kriterier, både formelle og mere uformelle.⁵⁹ I denne forbindelse definerer Nørgård værdighed som en afklaringsproces, der var lagt i hænderne på givere eller organisationer.⁶⁰ Ligeledes pointerer Søren Rud, at værdighedskategoriseringen i anden halvdel af 1800-tallet fungerede som et styringsredskab af den enkelte fattiges subjektivitet. Rud fremhæver desuden, at kategorierne værdigt og ikke-værdigt trængende blev konstrueret i relation til borgerskabets ideal om den gode medborger. Var man værdigt trængende var man i besiddelse af værdier, der spejlede borgerskabets egne værdier, såsom arbejdsom, stræbsom, forudseende, pålidelig og ædruelig. Var man derimod ikke-værdigt trængende var man styret af sine drifter og man var doven, fordrukken og upålidelig.⁶¹ Mens Nørgård og Rud således har nuanceret vores forståelse af kategorierne værdigt og ikke-værdigt trængende, er spørgsmålet om, hvordan fattighjælpsmodtagerne selv positionerede sig i forhold til disse to kategorier forblevet underbelyst.

I afhandlingen arbejder jeg videre med dette underbelyste modtagerperspektiver ved at sætte fokus både på de, der var i besiddelse af den fuldgyldige status som medborger og de, der ikke var. Selvom fattighjælpsmodtagerne var frataget retten til at stemme, vil jeg med inspiration fra nyere medborgerskabs-

⁵⁷ Kolstrup, "Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891", s. 244; Christiansen, "Social- og familiepolitikens rolle i den demokratiske inklusion", s. 44; Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten.*, s. 169; Peter Bundesen, Lars Skov Henriksen, og Anja Jørgensen, *Filantropi, selvhjælp og interesseorganisering: frivillige organisationer i dansk socialpolitik 1840-1990erne* (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2001), s. 60; Feldt, "Kampen om den gode borger - mellem filantropi og velfærdsstat", s. 227.

⁵⁸ Inger Lyngdrup Nørgård, *Beskyt de værdige fattige!: opfattelser og behandling af fattige i velgørenhed, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874, University of Southern Denmark studies in history and social sciences; vol. 543* (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2017).

⁵⁹ Nørgård., s. 15.

⁶⁰ Nørgård., s. 15.

⁶¹ Rud, *Subjektiviseringsprocesser i metropol og koloni: København og Grønland i 1800-tallet.*, s. 83. Også Nørgård påpeger at værdighed fungerede som en styringsmekanisme (Nørgård, *Beskyt de værdige fattige!: opfattelser og behandling af fattige i velgørenhed, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874.*, s. 154).

studier undersøge, på hvilke måder fattighjælpsmodtagerne alligevel var i stand til at praktisere medborgerskabet. En praksis der blandt andet kunne indebære at bruge Grundloven som et retorisk og strategisk redskab, hvorigennem fattighjælpsmodtagere kunne fremstille sig selv som værdige, fuldgyldige medborgere. I denne forbindelse udgør skelnen mellem medborgerskab som status og praksis et centralt analytisk redskab. Et aspekt jeg uddyber i kapitel 2 om medborgerskab som analytisk kategori. I forlængelse af de ovenfor nævnte studier, introducerer jeg i afhandlingen således en ny drivkraft på det socialpolitiske område, nemlig de fattige, der ved at agere som gode, værdige medborgere også kunne rykke ved den etablerede form for rettighedstildeling.⁶²

Ved at arbejde med stat og kommune som forskellige, men indbyrdes afhængige modaliteter af medborgerskab, arbejder jeg i forlængelse af både Harald Jørgensen og Søren Kolstrup, hos hvem samspillet mellem kommune og stat har udgør et væsentligt tema. Mens begge behandler samspillet mellem kommune og stat som udslagsgivende for den restriktive socialpolitik i begyndelsen af 1800-tallet, er det bemærkelsesværdigt, at de ikke behandler dette samspil i relation til indførelsen af 1890'ernes sociale reformer. I undersøgelsen af den socialpolitiske udvikling i første halvdel af 1900-tallet, i værket *Velfærdsstatens rødder* (1996), argumenterer Kolstrup desuden for, at kommunen fungerede som en progressiv kraft, der var udslagsgivende for den velfærds politik, der senere blev indført nationalt.⁶³ Hvor kommunen er blevet beskrevet som en drivkraft bag den socialpolitiske udvikling i første halvdel af 1800- og 1900-tallet, vil jeg, gennem en undersøgelse af kommunen som en modalitet af medborgerskab, positionere denne administrative enhed som en drivkraft bag den socialpolitiske udvikling også i anden halvdel af 1800-tallet.

Som argument for denne positionering vil jeg først og fremmest anføre, at kommunen i anden halvdel af 1800-tallet udgjorde det absolut primære forsørgelsesfællesskab, både finansielt og administrativt. Forvaltningen af det sociale medborgerskab i 1800-tallets Danmark var, med enkelte undtagelser, udelukkende forankret i det kommunale selvstyre. Derudover var staten præget af en forfatningskamp, der blokerede for gennemgribende forandringer i det politiske systems grundstrukturer på det nationale plan, herunder også for en fornyelse af landets fattiglovgivning. Om end Rigsdagen allerede ved etableringen af den 'store fattigkommission' i 1869 anerkendte, at fattiglov-

⁶² Når jeg i afhandlingen benytter betegnelsen fattig, bruger jeg det som en betegnelse for de mennesker, der kategoriserede sig selv værende i trang ved at anmode kommunen om hjælp. Det vil sige, at afhandlingen omhandler de mennesker, hvis økonomiske situation i kortere eller længere perioder var presset på en måde, at de følte sig nødsaget til at ansøge om hjælp. Jeg er således bevidst om, at fattig og fattigdom ikke skal forstås i absolutte termer, men derimod at fattigdom er relativt begreb, der skal forstås i relation til den generelle levestandard i samfundet.

⁶³ Kolstrup, *Velfærdsstatens rødder: fra kommunesocialisme til folkepension.*, s. 32-34;66-68.

givningen var forældet, var det således først med de sociale reformer i 1890'erne, at lovgivningen blev fornyet. Afhandlingen undersøger derved en periode, hvor forskellen mellem den kommunale praksis og den nationale lovgivning kan siges at have været særlig udpræget. Det er i denne kontekst oplagt at undersøge, hvorvidt den kommunale praksis i den mellemliggende periode spillede en rolle i udformningen af de sociale reformer, der blev indført i 1890'erne. Derudover tilvejebringer en undersøgelse af den kommunale medborgerskabsmodalitet en mulighed for at komme tættere på netop denne samfundsgruppe, der var ekskluderet fra det fyldgyldige medborgerskab. En samfundsgruppe, som ikke nødvendigvis havde adgang til de centrale politiske institutioner, men som derimod var i en nær kontakt med den kommunale administration.

Grundloven og det sociale område

I Grundloven af 1849 stadfæstede §89, den såkaldte forsørgelsesparagraf, danskernes ret til hjælp fra det offentlige:

Den, som ikke selv kan ernære sig eller Sine, og hvis Forsørgelse ikke paaligger nogen Anden, er berettiget til at erholde Hielp fra det Offentlige, dog mod at underkaste sig de Forpligtelser, som lovene herom paabyde.⁶⁴

Selve fattiglovgivningen var forsat baseret på Fattigloven af 1803, der dog op gennem 1800-tallet var blevet udsat for flere ændringer og tilføjelser. Med Grundlovens forsørgelsesparagraf blev fattiglovgivningen bundet til Grundloven og dermed blev muligheden for at modtage offentlig hjælp en grundlovssikret ret. Udover at offentlig fattighjælp i 1849 blev knyttet til forsørgelsesparagraffen, blev den offentlige hjælp også knyttet til Grundlovens valgretsbestemmelser. Således tildelte §35 valgret til Folketinget til enhver uberygtet mand, der havde indfødsret og var fyldt 30 år, medmindre han stod i privat tjenesteforhold; havde nydt understøttelse af fattigvæsenet, som ikke var tilbagebetalt eller eftergivet; var uden rådighed over eget bo; eller ikke havde haft fast bopæl i et år i den valgkreds, hvori han opholdte sig.⁶⁵ Som befolkningsgruppe blev fattighjælpsmodtagerne, på lige fod med blandt andet kvinder og tyende, altså udelukket fra politisk deltagelse.

Der har inden for den eksisterende forskning været en tendens til at anse det sociale medborgerskab i tiden mellem 1849 og 1890'erne som forholdsvist statisk. I denne tolkningsramme bliver Grundlovens forsørgelsesparagraf ikke tillagt nogen væsentlig betydning for indretningen af den offentlige fattigforsorg, mens 1890'ernes socialreformer omvendt bliver karakteriseret som et social-

⁶⁴ Danmarks Riges Grundlov, 5. juni 1849, § 89.

⁶⁵ Ibid., § 35.

politisk gennembrud. Niels Finn Christiansen karakteriserer eksempelvis de sociale reformer som banebrydende.⁶⁶ En tolkning der underbygges af, at de lovgivningsmæssige rammer for det sociale medborgerskab forblev stort set uændret i denne periode. Som de eneste tegn på lovgivningsmæssige brud med Grundlovens rettighedsdeklassering, har blandt andet Christiansen, Søren Kolstrup og Harald Jørgensen fremhævet indførelsen af De Fattiges Kasse i 1856, og de tidsbegrænsede særlove, der blev indført i perioden mellem 1848 og 1864. De Fattiges Kasse havde til formål at hjælpe værdigt trængende gennem frivillige midler, mens særlovene bevilgede ekstraordinær hjælp til visse samfundsgrupper, uden at dette medførte tab af det fuldgyldige civile og politiske medborgerskab.⁶⁷

I de tilfælde, hvor Grundlovens betydning for fattighjælpsmodtagerne bliver behandlet, er det særligt denne gruppes ekskludering fra det nyetablerede demokrati, der fremhæves.⁶⁸ En ekskludering, der, som Jørgensen påpeger, kan karakteriseres som kulminationen på den udvikling, der tegnede sig gennem den første halvdel af 1800-tallet.⁶⁹ En udvikling, hvor fattighjælpsmodtagerne i stigende grad blev underlagt en retslig og social deklassering og stigmatisering. I denne forbindelse påpeger både Jørgensen og Kolstrup, at denne deklassering og stigmatisering ikke havde sit udspring i Fattigloven af 1803, men derimod i de bestemmelser, der senere blev indført på baggrund af kommunernes økonomiske prioritering.⁷⁰ Denne udvikling begyndte allerede at tage form få år efter indførelsen af 1803-loven. Mens fattigloven gjorde det muligt for fattigvæsenet at sælge de fattiges efterladenskaber, fik fattigvæsenet i 1808 yderligere ret til at registrere og tinglæse de fattiges ejendele.⁷¹ I 1824 fik fattigvæsenet lov til at nægte borgere, der havde nydt endnu ikke tilbagebetalt fattighjælp, retten til at gifte sig. Rigsdagen ændrede denne bestemmelse i 1857, således at kvinder blev fritaget for indskrænkninger i deres ægteskabelige rettigheder, men indgrebet forblev i kraft for mændenes vedkommende frem til socialreformen i 1933.⁷² I

⁶⁶ Christiansen, "Social- og familiepolitikens rolle i den demokratiske inklusion", s. 46.

⁶⁷ Kolstrup, "Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891", s. 250; s. 207; Jørgensen, *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede.*, s. 97; Christiansen, "Social- og familiepolitikens rolle i den demokratiske inklusion", s. 44-45.

⁶⁸ Se bl.a. Christiansen, "Social- og familiepolitikens rolle i den demokratiske inklusion" 43-44. Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten.* s. 168; Voss, "Fattigdom og forsorg i 1880'erne", s. 333; Lützen, *Byen tæmmes: kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København.*, s. 160; Wessel Hansen, *Den skjulte fattigdom: middelstandens fattige i København 1750-1850.*, s. 229.

⁶⁹ Jørgensen, *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede.*, s. 86-87.

⁷⁰ Jørgensen, s. 57-58; Hans Chr. Johansen og Søren Kolstrup, "Dansk fattiglovgivning indtil 1803", i *Dansk Velfærdshistorie, bind 1.*, red. Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen, og Niels Finn Christiansen (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010), 161-98., s. 197.

⁷¹ Kolstrup, "Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891", s. 208.

⁷² Jens Haugaard Jensen, Erik Hansen, og Lilla Voss, *Sociale studier: Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Århus ca. 1870-1906* (Århus: Universitetsforlaget i Aarhus, 1975), s. 328.

lyset af disse indgreb, har valgretsbestemmelserne givet historikere anledning til anse indførelsen af Grundloven som en udpræget negativ begivenhed for samfundets nederste lag.⁷³ For eksempel beskriver Jørgensen Grundloven af 1849 som ”et dybt fald”, mens Kolstrup fremhæver, at fattighjælpsmodtagerne efter 1849 blev en statusgruppe under alle andre og i den forstand tredjerangsborgere.⁷⁴

Mens ovenstående studier har sat fokus på konsekvenserne for fattighjælpsmodtagerne, har andre studier i valgret og filantropi undersøgt sammenhængen mellem politisk identitet og engagement inden for socialt arbejde i tiden efter 1849.⁷⁵ Her har blandt andet historikerne Tinne Vammens og Hanne Rimmen Nielsens studier af 1800-tallets filantropiske foreninger vist, hvordan borgerskabets kvinder gennem socialt arbejde kunne positionere sig selv om politiske medborgere forud for Grundlovsrevisionen i 1915.⁷⁶ Disse studier har sat fokus på, hvordan det sociale område fungerede som et sted, hvor kvinder tillærte sig kompetencer og arbejdserfaring, som var relevant for deres senere virke i en politiske sfære. Med andre ord, kunne det sociale arbejde fungere som en forskole til politisk arbejde.⁷⁷

I forlængelse af disse analytiske perspektiver påpeger historiker Nina Koefoed i antologibidraget *Performing male political citizenship* (2014), hvordan arbejdet inden for det sociale område også kan tolkes som en performance af den mandlige politiske medborgers identitet som forsørger. Dette forhold skyldtes, at det sociale område, i tiden efter Junigrundlovens indførelse, blev etableret som et felt med politiske implikationer. Denne politisering medførte, at mænd, gennem socialt arbejde, kunne udøve deres politiske medborgerskab og derved skabe en forbindelse mellem formelle rettigheder og daglig praksis.

⁷³ Jørgensen, *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede.*, s. 88; Kolstrup, ”Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891”., s. 213.

⁷⁴ Jørgensen, *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede.*, s. 88; Kolstrup, ”Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891”., s. 213-214.

⁷⁵ Hanne Rimmen Nielsen, ”Socialpolitiske karrierer: kvindelige pionerer i socialt og kommunalpolitisk arbejde 1888-1933”, *Arbejderhistorie* 1996, nr. (1996): 93-107.; Birgitta Jordansson og Tinne Vammen, *Charitable Women - Philanthropic Welfare 1780-1930: A Nordic and Interdisciplinary Anthology*, *Odense University Studies in History and Social Sciences; Vol. 213* (Odense: Odense University Press, 1998).; Nina Javette Koefoed, ”Performing Male Political Citizenship: Local Philanthropy as an Arena for Practicing and Negotiating Citizenship in Late Nineteenth-Century Denmark”, i *Gender in Urban Europe*, red. Nina Javette Koefoed Krista Cowman Åsa Karlsson Sjögren (Routledge, 2014), 162-77., s. 144; Nina Javette Koefoed, ”Maskulint medborgerskab: Politisk og deltagende medborgerskab i Danmark mellem 1849-1915”, i *Myndighet og medborgerskab* (Novus forlag, 2015), 31-43., s. 31.

⁷⁶ Rimmen Nielsen, ”Socialpolitiske karrierer: kvindelige pionerer i socialt og kommunalpolitisk arbejde 1888-1933”.; Jordansson og Vammen, *Charitable Women - Philanthropic Welfare 1780-1930: A Nordic and Interdisciplinary Anthology*.

⁷⁷ Rimmen Nielsen, ”Socialpolitiske karrierer: kvindelige pionerer i socialt og kommunalpolitisk arbejde 1888-1933”., s. 95.

En forbindelse, der, ifølge Koefoed, påvirkede den vedvarende forhandling om det politiske medborgerskabs udstrækning i tiden efter 1849, og som banede vejen for, at kvinder senere kunne bruge det sociale felt til at forhandle deres politiske medborgerskab med udgangspunkt i moderskabets forsørgelsesdyder.⁷⁸

Historiker Niels Nyegaard fremfører en lignende pointe i sit studie af den socialdemokratiske arbejderpresses medborgerskabsforhandlinger under Den Store Sædelighedssag 1906 til 1907. I afhandlingen *Perverse forbrydere og gode borgere* (2018) argumenterer Nyegaard for, at arbejderpressen forhandlede det politiske medborgerskabs klassekriterie ved at fremstille arbejderklassens mænd som heteroseksuelle mønsterborgere. Gennem italesættelser af arbejderklassens mænd som værdige politiske medborgere, der handlede og opførte sig i tråd med medborgerskabets dyder, fremstillede arbejderpressen disse mænd som værdige kravholdere på et fuldgyldigt medborgerskab, på trods af at en stor del var ekskluderet fra det politiske medborgerskab grundet Grundlovens krav om selvforsørgelse og økonomisk uafhængighed.⁷⁹

Som disse skitseringer afspejler, har velfærdsstats- og fattigforsorgsstudie overordnet set tolket Junigrundlovens betydning for den offentlige fattigforsorg som et led i en løbende umyndiggørelse af fattighjælpsmodtagerne, mens forsørgelsesparagraffen i samme ombæring ikke tillægges en væsentlig betydning. Filantropi- og valgretsstudier har samtidigt betonet, hvordan det sociale felt efter 1849 fungerede som et område, hvor givere af privat og offentlig fattighjælp, både mænd og kvinder, kunne myndiggøre sig selv som politiske medborgere. At Grundloven også dannede grundlag for en *myndiggørelse* og at fattighjælpsmodtagere, i kraft af at det sociale område blev etableret som et felt med politiske implikationer, kunne positionere sig som værdige politiske medborgere, udgør dog et analytisk perspektiv, der ikke hidtil har været forfulgt i undersøgelser af tiden mellem 1849 og 1892. Som jeg præsenterede i forrige sektion, udgør min analytiske skelnen mellem medborgerskab som status og praksis et redskab til at tilgå fattighjælpsmodtagernes medborgerskabsforhandlinger. Samtidigt bidrager afhandlingens undersøgelse af, hvordan det sociale medborgerskab blev forhandlet i kommunen, til at vise det dynamiske og foranderlige aspekt ved det sociale medborgerskab, der i tiden mellem 1849 og 1892 ellers er blevet fremstillet som statisk.

⁷⁸ Koefoed, "Performing Male Political Citizenship: Local Philanthropy as an Arena for Practicing and Negotiating Citizenship in Late Nineteenth-Century Denmark". s. 163-164; Se også Koefoed, "Maskulint medborgerskab: Politisk og deltagende medborgerskab i Danmark mellem 1849-1915"., s. 41 - 43.

⁷⁹ Niels Nyegaard, "Perverse forbrydere og gode borgere: Homoseksualitet, heteronormativitet og medborgerskab i Københavns offentlighed, 1906-11" (Aarhus Universitet, 2018)., s. 264-265.

Forholdet mellem privat og offentlig hjælp

Forholdet mellem privat og offentlig fattighjælp udgør et centralt emne inden for studier i filantropi- og fattigforsorg. Flere studier fremhæver, at den private og offentlige fattigforsorg i 1800-tallets anden halvdel var adskilt fra hinanden med hensyn til hjælpens form og konsekvenser; hjælpens finansiering og administration; samt hjælpens målgruppe. Blandt andet understreger både Karin Lützen og Søren Rud, der begge tager udgangspunkt i København, at arbejdsfordelingen mellem det offentlige og det private blev ændret i kølvandet på indførelsen af Grundloven i 1849. Efter 1849 påtog det offentlige sig i øget grad ansvaret for de ikke-værdigt trængende, mens ansvaret for de værdigt trængende blev placeret hos filantropien og de private velgørende foreninger, således at denne gruppe af fattige kunne undgå de ydmygende aspekter, der var knyttet til offentlige hjælp.⁸⁰

I den forbindelse peger Rud på, at et centralt formål med Christianhavns Understøttelsesforening var at skabe en skamfølelse hos modtagerne af offentlig fattighjælp. Ved udelukkende at tildele hjælp til værdigt trængende og dermed etablere et skarpt skel mellem de to grupper af fattige, stigmatiserede og marginaliserede den private fattigforsorg også offentlige fattighjælpsmodtagere.⁸¹ På lignende vis pointerer Inger Nørgård, at filantropien i 1860- og 1870'ernes retorik blev tillagt særlige egenskaber, der stod i kontrast til den offentlige fattigforsorg: Filantropien var karakteriseret ved humanitet, barmhjertighed og omsorgsfuldhed, mens den offentlige fattigforsorg derimod var karakteriseret ved tvang, straf og disciplin. Hermed kom den private og offentlige fattigforsorg til at fremstå som to væsensforskellige instanser.⁸²

Som et håndgribeligt billede på den offentlige fattigforsorgs tvang, straf og disciplin i 1800-tallet, fremhæver flere studier fattiggården og arbejdsanstalten, der for alvor vandt udbredelse i løbet af 1860'erne og 1870'erne.⁸³ Eksempelvis indgår den københavnske arbejdsanstalt Ladegården ofte i

⁸⁰ Lützen, *Byen tæmmes: kernefamilie, sociale reformer og velgørelse i 1800-tallets København.*, s. 160-161.

⁸¹ Rud, *Subjektiveringsprocesser i metropol og koloni: København og Grønland i 1800-tallet.*, s. 82.

⁸² Nørgård, *Beskyt de værdige fattige!: opfattelser og behandling af fattige i velgørelse, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874.* s. 262.

⁸³ Kolstrup, "Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891", s. 309. Hvad angår forskningen i disse institutioner, eksisterer der en række lokalstudier af konkrete fattiggårde og arbejdsanstalter, mens der kun eksisterer enkelte systematiske undersøgelser af disse institutioner. For lokale studie i fattiggårde, se f.eks. Erik Laursen, *Glerup Fattiggård 1870-1955: en institution for fattige og udstødte på Hadsund-egnen* (Hals: Forlaget Nordjylland, 2011).; Line Thyrring Nielsen og Kirstine Schrøder Hansen, "Et liv på fattiggård - genstande fra Figgårde Fattiggård", *Årbog / Museum Skanderborg* 2017 (2017): 74-85.; Birgit Weitling og Anne Marie Jacobsen, "Sønderjyske fattiggårde", *Sønderjysk månedsskrift* 1997, nr. (1997): 186-92.; Grethe Marcussen, "Fælleshaab Fattiggård 1868-1936", *Vends* 2006 (2006): 44-59. For studier med en bredere tilgang til fattiggården, se bl.a. Inge Mønster-Kjær, *Moderne fattiganstalter på Fyn: Ph.d. afhandling* (Odense: Institut for Historie, Syddansk Universitet, 2015).

undersøgelser af hovedstadens fattigforsorg, hvori institutionen bliver fremstillet som central for byens offentlige fattigforsorg.⁸⁴ I *Det sociale arbejdes genealogi* argumenterer Kaspar Villadsen således for, at arbejdsanstalterne skal ses som illustrativ for den offentlige fattigforsorg i sidste halvdel af 1800-tallet. Ifølge Villadsen skal arbejdsanstaltens værdi hverken forstås i relation til de varer, der blev produceret i anstalten eller anstaltens rehabilitering af indsatte. Derimod var arbejdsanstaltens værdi knyttet til det eksterne; gennem tvang og straf afskrækkede institutionen fattige fra overhovedet at blive optaget og fungerede derved som en styringsmekanisme.⁸⁵ Hermed understøttede arbejdsanstalterne den offentlige fattigforsorgs ønske om at skabe ansvar og selvstændighed hos de fattige.

Selvom en række filantropi- og fattigforsorgsstudier har pointeret, at der eksisterede et overlap og et tæt samarbejde mellem datidens private og offentlige fattigforsorg, har der været en tendens til, dels at behandle de to understøttelsesformer som værende i opposition til hinanden, og dels at karakteriserer sammenblandende understøttelser, der rummede både private og offentlige elementer, som en del af datidens private fattigforsorg. Dette kommer til udtryk hos historiker Tine Bro, der i sit speciale fra 2005 om stiftelsesvæsenet i perioden 1700 til 1900, argumenterer for, at etableringer af disse velgørende fonde i 1800-tallet, der ofte blev administreret i tæt samarbejde med det offentlige, skal tolkes som et udtryk for private borgeres øgede sociale omsorg for værdigt trængende.⁸⁶ Også Peter Henningsen og Peter Wessel Hansen, der har foretaget undersøgelser af legatboliger i det førindustrielle København fra 1700 til 1850, behandler dem som en del af byens private fattigforsorg.⁸⁷ Wessel Hansen, der fokuserer på legatboligernes kulturelle, sociale og samfundsmæssige funktioner, understreger i sit studie, at boligerne udgjorde standsmæssige sociale markører. Dels fordi de hjalp beboerne med at opretholde en vis respektabel levestandard og dels fordi det var en hjælpeform, der ekskluderede samfundets nederste

⁸⁴ Kolstrup, "Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891", s. 231. Nørgård, *Beskyt de værdige fattige! : opfattelser og behandling af fattige i velgørelse, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874*. s. 146; Henningsen, "Misericordia : tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800".s. 50-51.

⁸⁵ Villadsen, *Det sociale arbejdes genealogi : om kampen for at gøre fattige og udstødte til frie mennesker.*, s. 77-86.

⁸⁶ Tine Bro, *Stiftelsesvæsenet i de danske købstæder 1700-1900 : et studie i relationen mellem stiftelser, fattiglovgivning, social forsorg og privat velgørelse* (Aarhus: Historisk Afdeling, Aarhus Universitet, 2005).

⁸⁷ Peter Wessel Hansen, "Honourable Dwellings : Almshouses as Estate-Consistent Charity in Copenhagen, c. 1700-1850", *The Scandinavian Economic History Review* Vol. 62, n (2014): 58-74.; Wessel Hansen, *Den skjulte fattigdom : middelstandens fattige i København 1750-1850*. s. 191-210; Henningsen, "Misericordia : tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800"., s. 41.

sociale lag.⁸⁸ Hermed pointerer Wessel Hansen også, at boligerne stod i kontrast til den offentlige fattigforsorgs institutionsforsørgelse på fattiggården. I modsætning til Bro, betoner Wessel Hansen dog, at legatboligerne ikke skal ses som et alternativ til offentlig institutionsforsørgelse, fordi en sådan forsørgelse var knyttet til for stort et ærestab for den samfundsklasse, som legatboligerne rettede sig imod og derfor ikke udgjorde nogen reel valgmulighed.⁸⁹

Størstedelen af forskningen i 1800-tallets filantropi og fattigforsorg er desuden karakteriseret ved at undersøge udviklingen i København. Således tager Karin Lützens, Tinne Vammens, Kaspar Villadsens, Søren Ruds, Peter Wessel Hansens, Peter Henningsens og Inger Nørgaards studier alle udgangspunkt i hovedstaden.⁹⁰ København adskilte sig dog fra resten af landet både lovgivningsmæssigt og i kraft af byens organiserede og omfangsrige private fattigforsorg. Hovedstaden havde en selvstændig fattiglovgivning op til 1891 samt en stærk tradition for velorganiseret filantropi, i sammenligning med resten af landet. Derudover var byen også unik med hensyn til sin størrelse og graden af urbanisering samt industrialisering. Man må derfor med rimelighed kunne antage af forskningens geografiske fokus på København uvægerligt indebærer en betydning for på den måde, hvorpå vi forstår relationen mellem den offentlige og private fattigforsorg.

Hvad angår filantropi og fattigforsorg i 1800-tallets Aarhus, er forskningen væsentligt mere sparsom. I ph.d.-afhandlingen *Hus og Hjem* (2017) undersøger Bodil Lodberg kirkeligt socialt arbejde med et fokus på Stefansforeningen og diakonissestiftelsen i Aarhus.⁹¹ I artiklen *Performing male political citizenship* beskæftiger Nina Koefoed sig både med offentlig og privat fattighjælp i Aarhus, men byens offentlige fattigforsorg ikke siden Lilla Voss' speciale fra 1975 har været underlagt en systematisk undersøgelse. Mens dette speciale indeholder et grundigt og gennemarbejdet studie af byens fattigforsorg, har analysen, set i relation til denne afhandlings forskningsspørgsmål, dog også sine

⁸⁸ Wessel Hansen, "Honourable Dwellings: Almshouses as Estate-Consistent Charity in Copenhagen, c. 1700-1850"., s. 71.

⁸⁹ Wessel Hansen., s. 70.

⁹⁰ Lützen, *Byen tæmmes: kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København.*; Tinne Vammen, "Ambiguous performances: women in Copenhagen philanthropy, c. 1849 - 1915", i *Charitable women: philanthropic welfare 1780 - 1930*, red. Birgitta Jordansson og Tinne Vammen (Odense: Odense Universitetsforlag, 1998), 91-136.; Rud, *Subjektiveringsprocesser i metropol og koloni: København og Grønland i 1800-tallet.*; Nørgård, *Beskyt de værdige fattige!: opfattelser og behandling af fattige i velgørenhed, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874.*; Wessel Hansen, *Den skjulte fattigdom: middelstandens fattige i København 1750-1850.*; Henningsen, "Misericordia: tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800". Villadsen, *Det sociale arbejdes genealogi: om kampen for at gøre fattige og udstødte til frie mennesker.* Se desuden Anders Sevelstedts ph.d.-afhandling *Interpreting bond and boundaries of obligation* (2017) : Anders Ludvig Sevelsted, "Interpreting Bonds and Boundaries of Obligation" (Copenhagen Business School, 2017).

⁹¹ Bodil Elisabeth Lodberg, *Hus og hjem: en overset økonomi i protestantismen og det danske velfærdssamfund: Ph.d.-afhandling 2017* (Aarhus: Aarhus Universitet, 2017).

begrænsninger. Specialet fokuserer på 1880'erne og behandler derved ikke de større udviklingstræk, som fattigforsorgen gennemgik i løbet af 1800-tallets anden halvdel. Desuden bærer undersøgelsen også præg af en klassisk socialhistorisk tilgang med en vægt på strukturelle forklaringer. Dette afspejler sig i et fokus på fattighjælpens form og omfang, mens forestillinger om for eksempel medborgerskab, køn og værdighed ikke indgår i afhandlingens analyse.⁹²

Når jeg undersøger den offentlige fattigforsorg i Aarhus Kommune, bidrager jeg således både til den nationale forskning i 1800-tallets filantropi og fattigforsorg og til den lokalhistoriske forskning i Aarhus bys historie. Mens fattigforsorgen i Københavns kommune - både lovgivningsmæssigt og i praksis - ikke er repræsentativ for udviklingen i landets kommuner, rummer Aarhus Kommune, som et afgrænset casestudie, derimod en række lighedstræk med landets andre større provinsbyer. Eksempelvis gennemgik byer som Aalborg og Odense i samme periode en lignende udvikling. Denne udvikling indebar en øget befolkningsvækst, herunder en øget tilflytning fra landet til byen, samt en stigende industrialisering, der også ændrede den demografiske sammensætning, særligt opblomstringen af en betydelig arbejderklasse.⁹³ Selvom udviklingen i Aarhus Kommune, på den ene side, ikke er repræsentativ for udviklingen i landets landkommuner, ligesom den eksplosive vækst kommunen oplevede i anden halvdel af 1800-tallet heller ikke er repræsentativ for de mindre købstadskommuner, skal Aarhus kommune dog, på den anden side, ikke ses som unik eller enestående i forhold til forvaltningen af fattigforsorg. Aarhus Kommune kan i stedet bruges som indgang til at undersøge en bredere urban håndtering af fattigdom og repræsenterer et eksempel på, hvordan fattigforsorgen blev indrettet og forvaltet i de større provinsbyer.

Ved at tage udgangspunkter i de områder, hvor Aarhus Kommune tildelte hjælp uden at gøre indgreb i modtagerens retslige stillinger, beskæftiger jeg mig samtidigt med understøttelsesformer, der befandt sig i en gråzone mellem det offentlige og det private. Således udgør ekstraordinær hjælp, legater og legatboliger hybride understøttelsesformer, der finansielt og/ eller administrativt var flettet ind i det private. I stedet for at undersøge privat og

⁹² Voss, "Fattigdom og forsorg i 1880'erne".

⁹³ I Odense steg befolkningstallet fra 17.000 indbyggere i 1870 til 45.000 indbyggere i 1914. En del af denne befolkningsvækst skyldtes indvandringen fra landet. På trods af, at befolkningstallet i Aarhus oversteg befolkningstallet i Odense i løbet af 1870'erne, forblev Odense landets næststørste industriby. Også i Odense udgjorde arbejderne en stigende andel af byens demografiske sammensætning (Per Boje og Henning Nielsen, *Moderne tider: Odense 1868-1914* (Odense: Odense Kommune, 1985). s. 18; 30-32). I Aalborg begyndte befolkningstallet, efter en periode med stagnation, at vokse fra 1860'erne. Denne vækst skyldtes særligt væksten inden for industrielle arbejdspladser. Fra 1834 til 1880 fordobledes befolkningstallet i Aalborg fra 7.048 til 14.152, mens antallet af industrielt beskæftigede blev fordoblet i samme periode (Henning Bender, *Aalborgs industrielle udvikling fra 1735 til 1940* (Ålborg: C.W.Obel, 1987)., s. 239 -224.).

offentlig fattighjælp som værende i opposition til hinanden, vil jeg i stedet lægge vægt på aspekter af symbiotisk samarbejde og undersøge, hvilken betydning dette samarbejde havde for den offentlige fattigforsorg. I forlængelse heraf, undersøger jeg de hybride understøttelsesformer som en del af den offentlige, kommunale fattigforsorg, for derigennem at nuancere vores forståelse af forholdet mellem privat og offentlig hjælp.

Kapitel 2

Afhandlingens teoretiske og metodiske afsæt

Som allerede nævnt arbejder afhandlingen med medborgerskabet som den styrende analytiske kategori, og jeg har ovenfor kort berørt nogle af de forskellige analytiske perspektiver, som dette greb rummer. I dette kapitel går jeg i dybden med, hvilke teoretiske og metodiske implikationer, der ligger i medborgerskabskategorien, herunder hvordan afhandlingen placerer sig i forhold til forskningsfeltet medborgerskabsstudier.

Medborgerskabsstudier

Medborgerskabsstudier er et interdisciplinært forskningsfelt, der siden begyndelsen af 1990'erne har oplevet en stigende akademisk interesse fra både humanistiske og samfundsvidenskabelige fag.⁹⁴ Overordnet set kan medborgerskab defineres som en relation mellem individ og samfund, der indebærer visse rettigheder og pligter. Vægtningen af rettigheder overfor pligter samt forståelsen af, hvorledes relationen mellem individet og det omgivende samfund skal forstås har dog affødt flere forskellige tolkninger af medborgerskabsbegrebet.⁹⁵ Derfor er medborgerskab også ofte blevet omtalt som 'et omstridt begreb', hvis betydning og indhold kan være så varierende, at det kan være svært at få hånd om det.⁹⁶

⁹⁴ Isin og Turner, *Handbook of Citizenship Studies.*, s. 1; Kathleen Canning og Sonya O Rose, "Gender, Citizenship and Subjectivity: Some Historical and Theoretical Considerations", *Gender & History* 13, nr. 3 (2001): 427–43., s. 427; Will Kymlicka og Wayne Normann, "Return of the Citizen: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory", *Ethics* 104, nr. 2 (1994): 352–81., s. 352.

⁹⁵ Barbara Hobson, Jane Lewis, og Birte Siim, *Contested Concepts in Gender and Social Politics* (Cheltenham: Edward Elgar, 2002)., s. 24f; Rian Voet, *Feminism and citizenship*, 1998., s. 10f; Isin og Turner, *Handbook of Citizenship Studies.*, s. 159.

⁹⁶ Se f.eks.: Per Mouritsen, *En plads i verden: det moderne medborgerskab* (Kbh.: Gyldendal, 2015); Hobson, Lewis, og Siim, *Contested Concepts in Gender and Social Politics.*; Ruth Lister og Jo Campling, *Citizenship: Feminist Perspectives* (Houndmills: Machmillan, 1997).

Min forståelse af medborgerskab baserer sig på den engelske sociolog, T.H. Marshalls klassiske værk *Citizenship and Social Class* (1949). I denne tekst definerer Marshall medborgerskabet som ”a status bestowed upon those who are full members of a community.”⁹⁷ Ifølge Marshall indebærer denne status civile, politiske, og sociale rettigheder samt pligter: De civile rettigheder definerer han som individuelle, liberale rettigheder knyttet til den personlige frihed; de politiske rettigheder som retten til politisk medbestemmelse, herunder valgret og valgbarhed; og endelig de sociale rettigheder som borgernes ret til et minimum af økonomisk velfærd og social sikkerhed samt retten til at leve et civiliseret liv. Med udgangspunkt i denne tredeling af medborgerskabets forskellige rettigheder, skitserer Marshall desuden medborgerskabets historiske udvikling i England. Centralt i hans skitsering ligger en udviklingslære, hvor udviklingen af de civile rettigheder opstod i 1700-tallet; de politiske rettigheder kom til syne i 1800-tallet; og udviklingen af de sociale rettigheder hørte til i 1900-tallet.⁹⁸ Marshall konstruerer denne udviklingslære ud fra en opfattelse af, at medborgerskabet udgør et ideal og en drift mod lighed og inklusion:

The urge forward along the path thus plotted is an urge towards a fuller measure of equality, an enrichment of the stuff of which the status is made and an increase in the number of those on whom the status is bestowed.⁹⁹

Hermed fremstår medborgerskabet i Marshalls optik som en politisk rettesnor. Historien om medborgerskabets udvikling er i denne udlægning ensbetydende med historien om en gradvis inklusion og en løbende udbygning af forskellige rettigheder.

Nyere medborgerskabsstudier kritiserer blandt andet Marshalls vægtning af medborgerskab som en inklusionsmekanisme ved at fremhæve de forskellige måder, hvorpå medborgerskab også kan fungere som en eksklusionsmekanisme. For eksempel peger flere feministiske medborgerskabsstudier på, at det tilsyneladende kønsneutrale medborgerskab historisk set er opstået som et maskulint politisk ideal, og således hvordan dette kønnede medborgerskab har dannet grundlag for en ekskludering af kvinder fra det fuldgyldige medborgerskab.¹⁰⁰ Ud over det manglende fokus på køn, kritiserer flere medborgerskabsstudier desuden Marshalls medborgerskabstypologi for en manglende inddragelse af kategorier såsom klasse og race, samt dens etno- og

⁹⁷ T. H. Marshall og Tom Bottomore, *Citizenship and Social Class*, Pluto Classic, Republ. (London: Pluto, 1996), s. 18.

⁹⁸ Marshall og Bottomore., s. 8-10.

⁹⁹ Marshall og Bottomore., s. 18.

¹⁰⁰ Hobson, Lewis, og Siim, *Contested Concepts in Gender and Social Politics.*, s. 25f.

anglocentriske fokus.¹⁰¹ Andre studier pointerer derudover de eksplicite evolutionistiske træk ved Marshalls model, herunder særligt typologiens manglende anerkendelse af de kampe og konflikter, der også kan siges at ligge til grund for medborgerskabets udvikling.¹⁰²

På trods af disse begrænsninger ved Marshalls medborgerskabsdefinition gør flere forskere dog brug af hans tanker som en analytisk ramme, man kan tage udgangspunkt i; som teori at positionere sig imod; og som et grundlag for at kunne gentænke medborgerskabsbegrebet.¹⁰³ Det er netop i kraft af denne kvalitet, at jeg i afhandlingen gør brug af Marshalls medborgerskabsdefinition. I stedet for at arbejde i forlængelse af hans tanker om medborgerskabets lineære udvikling, bruger jeg hans rettighedstypologi som et prisme til at analysere skiftende sociale og politiske forhold, med fokus på dynamikken mellem socialt medborgerskab på den ene side og civilt og politisk medborgerskab på den anden.¹⁰⁴ Som det vil fremgå af de følgende teoretiske gennemgange, omfavner afhandlingen medborgerskabsbegrebets kompleksitet ved at fremhæve medborgerskabet som en historisk foranderlig relation og institution, hvis form og indhold har været genstand for konstant kamp og forhandling. Denne forhandling har foregået både mellem medborgere og det fællesskab, som medborgerne har været - eller ikke været - en del af, og mellem forskellige grupper af medborgere. Det er således mit ønske at fremhæve medborgerskabets kalejdoskopiske og processuelle aspekt, herunder den grundlæggende dualitet mellem inklusion og eksklusion; mellem universalisme og partikularisme; mellem rettigheder og pligter, og bruge disse iboende spændinger, som en indgang til at analysere den socialpolitiske udvikling, der fandt sted i anden halvdel af 1800-tallet.

Hvor nyere medborgerskabsforskning blandt andet fremhæver kulturelle, seksuelle, kropslige, reproduktive og racemæssige sider af medborgerskabet,

¹⁰¹ For kritik af Marshall se bl.a.: Michael Mann, "Ruling Class Strategies and Citizenship", *Sociology* 21, nr. 3 (1987): 339–54.; Bryan S Turner, "Outline of a Theory of Citizenship", *Sociology* 24, nr. 2 (1990): 189–217.; Ruth Lister, "Citizenship", *Feminist Review* 57 (1997): 28.; Jytte Larsen, *Også andre hensyn, Bind 1: Dansk ligestillingshistorie 1849-1915* (Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2010).; Siim, *Gender and Citizenship: Politics and Agency in France, Britain and Denmark.*; Hobson, Lewis, og Siim, *Contested Concepts in Gender and Social Politics.*; Canning og Rose, "Gender, Citizenship and Subjectivity: Some Historical and Theoretical Considerations".

¹⁰² Se bl.a.: Nira Yuval-Davis, "Women, Citizenship and Difference", *Feminist Review*, nr. 57 (1997): 4–27.

¹⁰³ Se bl.a.: Gunnela Björk, *Att förhandla sitt medborgarskap: kvinnor som kollektiva politiska aktörer i Örebro 1900-1950, Arkiv avhandlingsserie; 52* (Lund: Arkiv Förlag, 1999).;

¹⁰³ Canning og Rose, "Gender, Citizenship and Subjectivity: Some Historical and Theoretical Considerations"., s. 428.

¹⁰⁴ Canning og Rose, "Gender, Citizenship and Subjectivity: Some Historical and Theoretical Considerations"., s. 428.

vægter jeg i afhandlingen særligt to analytiske perspektiver ved samme.¹⁰⁵ Det drejer sig for det første om medborgerskabet som mere og andet end en juridisk status, nemlig som en social praksis. For det andet drejer det sig om medborgerskabets fællesskab, der ikke nødvendigvis kun henviser til staten, men også til andre former for politiske fællesskaber, såsom kommunen. Det er disse to analytiske perspektiver, som jeg har valgt at operationalisere i fire modaliteter af medborgerskab. Jeg har valgt at arbejde med netop disse modaliteter af medborgerskab, fordi det er min vurdering, at dette greb i særlig grad kan bruges til at undersøge, hvordan marginaliserede subjekter forhandlede deres medborgerskab samt, hvordan de lokale medborgerskabsforhandlinger spillede sammen med de nationale.

Medborgerskab som status og praksis

Min forståelse af medborgerskabet som en juridisk status er baseret på Marshalls tredeling i civile, politiske og sociale rettigheder samt pligter. I modsætning til Marshall, der anser disse rettigheder og pligter som tre elementer af et samlet medborgerskab, behandler jeg i højere grad det civile, politiske og sociale som tre former for medborgerskab, hvortil der blev knyttet forskellige dyder og adfærdsmønstre. Derudover arbejder jeg også ud fra en bredere forståelse af, hvad der kan defineres som socialt medborgerskab. Som jeg pointerede i forrige sektion, opererer jeg med en mindre firkantet og rigid definition af det sociale medborgerskab samt en mindre lineær forståelse af medborgerskabets udvikling.

I *Citizenship and social class* placerer Marshall de sociale rettigheder i 1900-tallet, fordi det først var i dette århundrede, at de sociale rettigheder opnåede en ligeværdig stilling med civile og politiske rettigheder. I 1700- og 1800-tallet, hvor den engelske fattiglovgivning, på lige fod med den danske, tildelte fattighjælp på bekostning af det fuldgyldige civile og politiske medborgerskab, holdt fattighjælpsmodtagerne, som Marshall formulerer det, op med at være at "citizens in any true sense of the word."¹⁰⁶ Ifølge Marshall forsvandt de sociale rettigheder i denne periode, for først at komme til syne igen i 1900-tallet.¹⁰⁷ I Marshalls optik eksisterede der derved ikke et socialt medborgerskab i 1800-tallets Danmark. Med inspiration fra nyere medborgerskabsstudier, arbejder jeg i stedet ud fra en opfattelse af, at medborgerskab ikke skal defineres i så absolutte termer.¹⁰⁸ Selvom den danske stat i anden halvdel af 1800-tallet måske ikke

¹⁰⁵ Se bl.a.: Larsen, *Også andre hensyn.*; Kathleen Canning, *Gender History in Practice: Historical Perspectives on Bodies, Class & Citizenship* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2006).; Se blandt andet Carole Pateman, *The Disorder of Women: Democracy, Feminism, and Political Theory* (Cambridge: Polity Press, 1989).; Nyegaard, "Perverse forbrydere og gode borgere: Homoseksualitet, heteronormativitet og medborgerskab i Københavns offentlighed, 1906-11".

¹⁰⁶ Marshall og Bottomore, *Citizenship and Social Class.*, s. 15.

¹⁰⁷ Marshall og Bottomore., s. 17.

¹⁰⁸ Se min gennemgang af Ruth Listers medborgerskabsstudier.

sikrede retten til at leve et civiliseret liv, sikrede den dog borgernes ret til et minimum af økonomisk velfærd og social sikkerhed. Det er således min opfattelse, at der i afhandlingens undersøgelsesperiode eksisterede grader af et senere socialt medborgerskab, hvis rødder er mulige undersøge.

I betoningen af medborgerskabet som noget der praktiseres, gøres og handles, er jeg særligt inspireret af den politiske teoretiker Engin F. Isin, der i sit arbejde fremhæver det relationelle og dynamiske aspekt ved medborgerskab. Isin anser medborgerskabet som en bestemt måde at være med andre på, der er i konstant forandring.¹⁰⁹ For Isin har medborgerskab således en flydende og porøs karakter, hvilket også kommer til udtryk i hans medborgerskabsdefinition:

Citizenship is a dynamic (political, legal, social and cultural but perhaps also sexual, aesthetic and ethical) institution of domination and empowerment that governs who citizens (insiders), subjects (strangers, outsiders) and abjects (aliens) are and how these actors are to govern themselves and each other in a given body politic.¹¹⁰

I denne definition fremstiller Isin medborgerskab som et grundlag for både umyndiggørelse og myndiggørelse, hvilket skaber forskellige typer af aktører. Disse aktører indtager forskellige positioner i spændet mellem inklusion og eksklusion, eller som Isin betegner det ”a spectrum of intensity ranging from hospitality to hostility: citizens, strangers, outsiders and aliens.”¹¹¹ Arbejder man ud fra denne medborgerskabsdefinition, performs eller udøves det ’at være medborger’ af en lang række forskellige aktører, og altså ikke nødvendigvis kun af dem, der besidder den formelle status som medborger. En væsentlig pointe hos Isin er således, at medborgerskabet i et givent politisk fællesskab ikke kun formes af de mennesker, der er fyldgyldige medborgere, men i lige så høj grad af dem, der ikke er besiddelse af denne status.¹¹²

I sin bestræbelse på at afdække medborgerskabets porøsitet og dynamik, har Isin i samarbejde med den politiske teoretiker Greg M. Nielsen, forsøgt at gøre handlinger, fremfor det handlende subjekt, til analysens fikspunkt.¹¹³ Dette greb, kaldet ’acts of citizenship’, indebærer en undersøgelse af de handlinger, hvorigennem aktører konstituerer sig selv (og andre) som rettighedsbærende subjekter.¹¹⁴ Medborgerskabshandlinger er med til at skabe aktører og er

¹⁰⁹ Isin og Nielsen, *Acts of Citizenship.*, s. 18-19. Se også Engin F Isin, *Being Political: Genealogies of Citizenship* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2002).

¹¹⁰ Engin F Isin, “Citizenship in Flux: The Figure of the Activist Citizen”, *Subjectivity* 29, nr. 1 (2009): 367–88., s. 371.

¹¹¹ Isin og Nielsen, *Acts of Citizenship.*, s. 18-19.

¹¹² Isin, “Citizenship in Flux: The Figure of the Activist Citizen”, s. 370.

¹¹³ Isin og Nielsen, *Acts of Citizenship.*, s. 37.

¹¹⁴ Isin, “Citizenship in Flux: The Figure of the Activist Citizen”, s. 371.

samtidigt også skabt af aktører. Handlingerne kan være både navngivne og anonyme, tilsigtede og tilfældige, individuelle og kollektive.¹¹⁵ At undersøge medborgerskabshandlinger er således at rette blikket mod de handlinger, der bryder med sociale mønstre og etablerede former for rettighedstildelinger, og som i forlængelse heraf skaber en fornemmelse af det potentielt mulige medborgerskab:¹¹⁶

To investigate acts of citizenship in a way that is irreducible to either status or habitus, while still valuing this distinction, requires a focus on those moments when, regardless of status or substance, subjects constitute themselves as citizens – or better still, as those whom the right to have rights is due. To investigate acts of citizenship is to draw attention to acts that may not be considered as political and demonstrate that their enactment does indeed initiate constituents.¹¹⁷

Med afsæt i Isins begreb 'acts of citizenship' vil jeg i afhandlingen analysere de handlinger, der etablerede ellers marginaliserede individer som værdige kravholdere på den fuldgældige medborgerskabsstatus; handlinger, der genererede potentielt nye fuldgældige medborgere; handlinger, der udfordrede og redefinerede grænserne for medborgerskabets ramme og indhold; handlinger, der transcenderede dikotomien mellem sociale rettigheder på den ene side og civile og politiske rettigheder på den anden og handlinger, der var udvidede grænserne for det offentlige ansvarsområde.

I antologien *Acts of citizenship* (2008) pointerer Isin og Nielsen, gentagne gange, at en undersøgelse af medborgerskabshandlinger ikke indebærer en undersøgelse af praksis, fordi et sådant studie sætter fokus på brud frem for kontinuitet. En handling skal således forstås som en aktivitet, der står i modsætning til praksis, habitus, adfærd og rutiner:

[T]hinking about citizenship through acts means to implicitly accept that to be a citizen is to make claims to justice, to break habitus and act in a way that disrupts already defined orders, practices and statuses.¹¹⁸

På trods af at denne handlingsorienterede tilgang kan tolkes som et modspil til de medborgerskabsstudier, der har fokuseret på praksis, har jeg dog valgt at supplere det analytiske greb 'acts of citizenship' med de medborgerskabsstudier,

¹¹⁵ Isin og Nielsen, *Acts of Citizenship*, s. 37; 163.

¹¹⁶ Isin og Nielsen., s. 2.

¹¹⁷ Isin og Nielsen., s. 18.

¹¹⁸ Isin, "Citizenship in Flux: The Figure of the Activist Citizen", s. 384.

der vægter det handlende subjekt, for derigennem at være i stand til at undersøge handlingernes kontekst.

Jeg har i denne forbindelse navnlig fundet inspiration i de feministiske medborgerskabsstudier, der skelner mellem det formelle og det substantielle medborgerskab.¹¹⁹ Inden for denne forskningstradition, pointerer eksempelvis sociologen Ruth Lister forskellen mellem det 'at være medborger' og det 'at handle som en medborger'. Den førstnævnte betegnelse henviser til det, at være tildelt den formelle status, dvs. besiddelsen af Marshalls tre rettighedstyper. Den sidstnævnte betegnelse dækker over det, at være i stand til at omsætte sine formelle medborgerrettigheder til konkrete handlinger. I den forbindelse understreger Lister, at personer, som ikke er i stand til at foretage denne omsætning ikke nødvendigvis ophører med at være medborgere. Politisk medbestemmelse bør ikke ansues som en enten-eller position, men i højere grad som et spektrum, hvori aktørens position kan variere i løbet af den enkeltes liv.¹²⁰ For Lister udgør skelnen mellem medborgerskab, som status og medborgerskab, som praksis, et vigtigt redskab i at kunne dekonstruere forestillingen om kvinder som passive ofre, uden samtidigt at underminere den diskrimination og undertrykkelse, som de gennem tiden har oplevet.¹²¹ Med henvisning til antropologen Anthony Giddens, pointerer Lister, at mennesker på én og samme tid, kan være "the subordinate objects of hierarchical power and subjects who are agents in their own life, capable of exercising power in the 'generative' sense of self-actualisation."¹²² Evnen til at agere eller handle som en medborger og graden af de formelle og substantielle rettigheder, den enkelte medborger besidder, er således afhængig af dennes placering i et spektrum mellem inklusion og eksklusion.

Også historikerne Kathleen Canning og Sonya O. Rose har arbejdet med medborgerskab som en både fastsat, juridisk status og som et sæt af sociale praksisser. Canning og Rose sætter især fokus på det 'at kræve rettigheder' som en specifik social praksis, hvorigennem historiske aktører har brugt medborgerskabets diskurs om rettigheder og pligter til at hævde sig selv på og dermed konstituere sig selv som politiske subjekter. Canning og Rose søger således at koble medborgerskabets diskursive dimension med medborgerskabets mere erfaringsmæssige dimensioner ved at fremhæve, hvordan medborgerskab kan fungere som en flerdimensionel diskursiv ramme, der forsyner medborgeren med et sprog, en retorik og med formelle kategorier, hvormed rettigheder kan

¹¹⁹ Se bl.a. Siim, *Gender and Citizenship: Politics and Agency in France, Britain and Denmark.*; Isin og Nielsen, *Acts of Citizenship.*; Isin og Turner, *Handbook of Citizenship Studies.*

¹²⁰ Ruth Lister, *Engendering Citizenship, Work and Care* (Aalborg: FREIA, Aalborg University, 1997), s. 12.

¹²¹ Lister., s. 11.

¹²² Lister., s. 11.

blive udtrykt, fordret og påberåbt. Med inspiration fra blandt andet Michel Foucault kæder Canning og Rose denne medborgerskabsforståelse sammen med et fokus på subjektivering og derved også en betoning af, hvordan aktører gennem tiden har indtaget forskellige subjektpositioner, som en måde at udfordre, redefinere eller cementere medborgerskabets form og indhold. Som hos Lister indtager køn en central placering i dette analytiske greb, idet Canning og Rose især er interesserede i at undersøge, hvordan køn har formet det 'at kræve rettigheder' som en aktivitet og en praksis, herunder hvordan kvinder, i kraft af deres ekskludering fra det fyldgyldige medborgerskab, ofte har været dem, der har påberåbt sig disse krav.¹²³ På lige fod med Lister bruger Canning og Rose dette greb til at adressere agens hos aktører, der ikke tidligere er blevet set som centrale i forhold til en undersøgelse af det politiske felt. Hermed positionerer disse studier sig op imod andre medborgerskabsstudier, der i forlængelse af Marshalls arbejde, udelukkende ser medborgeren som rettighedsbæreren.¹²⁴

Med udgangspunkt i de nyere medborgerskabsstudier, jeg har skitseret ovenfor, vil jeg i afhandlingen kombinere Isins fokus på selve handlingen med et fokus på det handlende subjekt, herunder den subjektposition som handlingen udføres fra. Hermed undersøger jeg de forskellige subjektpositioner, som både giveren og modtageren af fattighjælp indtog samt, hvilke handlinger, der i kraft af Grundloven, blev tillagt politiske implikationer. Disse positioner og handlinger studerer jeg som udslagsgivende for, hvorledes det sociale medborgerskab blev indrettet og defineret i tiden efter 1849. Hvor Lister, Canning og Rose adresserer agens hos kvinder, bruger jeg i stedet deres teoretiske greb til at adressere agens hos fattighjælpens modtagere. Jeg har valgt af kombinere disse to teoretiske greb, fordi en undersøgelse af handlingens subjektposition tillader mig at indfange den historiske og sociale kontekst, som handlingerne blev handlet i. Med andre ord, at handlingerne ikke foregik i et socialt tomrum, men derimod udsprang fra forskellige, både begrænsende og mulighedsgivende, subjektpositioner i det sociale rum. En nuance Isin ikke har integreret i sin teori om medborgerskabshandlinger.

Som pointeret i kapitel 1, har der i den danske forskning været en tendens til at undersøge 1800-tallets fattigforsorg – både den private og den offentlige – med fokus på giveren. Denne vægtning af givere fremfor modtagere har været med til at tegne et billede af de fattige som passive ofre og uden egentlig agens. At undersøge status og praksis som to forskellige medborgerskabsmodaliteter, giver mig en mulighed for på den ene side at anerkende den sociale og juridiske

¹²³ Canning og Rose, "Gender, Citizenship and Subjectivity: Some Historical and Theoretical Considerations", s. 431-33.

¹²⁴ Se blandt andet Marshall og Bottomore, *Citizenship and Social Class.*, s. 17; Mouritsen, *En plads i verden: det moderne medborgerskab.*, s. 9.

stigmatisering, fattighjælpsmodtagerne var underlagt i 1800-tallet, og på den anden side også at undersøge og fremhæve de områder, hvor fattighjælpsmodtagerne destabiliserede og rykkede ved denne sociale og juridiske stigmatisering.

I kraft af dette fokus integrerer afhandlingen også centrale analytiske perspektiver fra det internationale forskningsfelt 'pauper agency'. Studier inden for dette forskningsfelt, der særligt har en lang tradition bag sig inden for den britiske fattighjælpsforskning, fremhæver blandt andet fattighjælps relationelle aspekt og sætter fokus på, hvorledes de fattige håndterede og forhandlede deres fattigdom i perioden fra 1700- til 1900-tallet.¹²⁵ Eksempelvis understreger den britiske historiker Lynn Lees, at anmodningen om fattighjælp bør ses som en aktiv, forhandlende proces mellem administrator og fattig. Ved at rette blikket mod den engelske lokaladministration, fremhæver Lees særligt ansigt-til-ansigtsrelationer mellem giver og modtager af fattighjælp som udslagsgivende for, hvordan fattiglovgivningen blev forvaltet.¹²⁶ I forlængelse af Lees lægger også den hollandske historiker Marco van Leeuwen, i sin undersøgelse af fattighjælp i Nordeuropa, vægt på den gensidige strategiske interaktion mellem giver og modtager af fattighjælp og anser denne interaktion som definerende for den form for fattighjælp, der konkret blev tildelt. Ifølge Leeuwen bandt fattighjælpen giver og modtager sammen i en relation, der måske nok var asymmetrisk, men som dog alligevel efterlod modtageren med en mulighed for at påvirke dens udfald.¹²⁷ En vigtig type kildemateriale i 'pauper agency'-forskningens af de fattiges handlerum er forskellige egodokumenter, såsom breve og dagbøger.¹²⁸

¹²⁵ Se desuden Steven King og Peter Jones, "Testifying for the Poor: Epistolary Advocates and the Negotiation of Parochial Relief in England, 1800-1834" (Oxford University Press, 2016).; Steven King, "Negotiating the Law of Poor Relief in England, 1800-1840", *History* 96, nr. 324 (2011): 410-35.; Marco van Leeuwen, "Histories of Risk and Welfare in Europe during the 18th and 19th centuries", i *Health care and poor relief in 18th and 19th century Northern Europe: History of Medicine in Context*, red. A. Cunningham and R. Jütte O.P. Grell, 2002, 32-66. Som anført ovenfor har Wessel Hansen, i en dansk forskningskontekst, har ladet sig inspirere af denne tilgang i undersøgelsen af husarme fattige og dermed understreget de forskellige strategiske handlinger denne gruppe af fattige foretog sig i deres forsøg på at opnå hjælp (Wessel Hansen, *Den skjulte fattigdom: middelstandens fattige i København 1750-1850.*, s. 89-91).

¹²⁶ Lynn Hollen Lees, *The solidarities of strangers: the English poor laws and the people, 1700-1948*, 1998., s. 5-11; 33-37.

¹²⁷ Leeuwen, "Histories of Risk and Welfare in Europe during the 18th and 19th centuries", s. 38-39.

¹²⁸ Se blandt andet Thomas Sokoll, *Essex pauper letters, 1731-1837*, Records of social and economic history. New series, 30 (Oxford: Published for the British Academy by Oxford University Press, 2001).; Andreas Gestrich, Elizabeth Hurren, og Steven King, "Poverty and Sickness in Modern Europe: Narratives of the Sick Poor, 1780-1938" (London: Bloomsbury Publishing, 2012). Steven King 1966- og Alannah Tomkins, "The Poor in England, 1700-1850: An Economy of Makeshifts" (Manchester, U.K.: Manchester University Press, 2003).; King, "Negotiating the Law of Poor Relief in England, 1800-1840".

Det er navnlig analysen af disse egodokumenter, der har gjort det muligt for forskningstraditionen at kaste lys over fattighjælpsmodtagernes handlinger.

På et mere overordnet plan knytter afhandlingens studie af fattiges verbaliserede erfaringer sig også til det nyetablerede forskningsfelt omkring erfaringshistorie. Forskningscentret Hex (Academy of Finland Centre of Excellence in the History of Experience) ved Tampere Universitet, der blev grundlagt i 2018, arbejder med at placere erfaringer, som det analytiske udgangspunkt, blandt andet i forbindelse med velfærdsstatsstudier. Centret sætter således fokus på personlige og individuelle erfaringer ud fra en anerkendelse af, at den måde, hvorpå samfundets borgere har oplevet, erfaret og forstået velfærdsstaten, også spillede en central rolle i velfærdsstatens opbygning og legitimering.¹²⁹ I denne forskningskontekst kan afhandlingens undersøgelse af, hvordan fattige, i deres henvendelser til kommunen, satte ord på deres fattigdom og deres oplevelser med det offentlige forsorgssystem, ses som et bidrag til dette forskningsfelt.

Medborgerskab i stat og kommune

Vender vi tilbage til Marshalls definition af medborgerskab, som ”a status bestowed upon those who are full members of a community ” ligger der i betegnelsen ’community’ en anerkendelse af, at medborgerskabet ikke nødvendigvis relaterer sig til staten. Hermed forstået, at medborgerskabet også kan relatere sig til andre former for politiske fællesskaber. Selvom Marshall ikke selv integrerede disse forskellige lag af politiske fællesskaber sin teoretiske model over medborgerskabets historiske udvikling, har hans medborgerskabsdefinition alligevel dannet grobund for flere studier, der har arbejdet mere bevidst med medborgerskabets ramme.¹³⁰

Isins, Listers, Cannings og Roses medborgerskabsstudier rummer alle en teoretisk afstandsstand til den klassiske forståelse af staten som medborgerskabets givne fællesskab. Hos Isin hænger denne gentænkning af medborgerskabets fællesskab uløseligt sammen med hans optagethed af, hvordan flygtninge og immigranter i en nutidig kontekst foretager medborgerskabshandlinger. Isin skelner i den forbindelse mellem, hvad han betegner som ’sites of citizenship’ og ’scales of citizenship’. Den første betegnelse henviser til de konkrete steder eller områder, hvor medborgerskabet udøves (det være sig retssale, landegrænser, kroppen etc.), mens den anden betegnelse

¹²⁹ Se research.uta.fi/hex.; se også Ville Kivimäki, ”Krigets erfarenhetshistoria: Erfarenhet, upplevelse och trauma som föremål for historieforskningen”, i *Biografiske betydelse*, red. Lena Marander-Eklund og Ann-Catrin Östman (Vilnius: Gidlunds förlag, 2011), 87–108.

¹³⁰ Se bl.a.: Yuval-Davis, ”Women, Citizenship and Difference”; Nira Yuval-Davis, *The Politics of Belonging: Intersectional Contestations* (Los Angeles, Calif.: Sage, 2011).; Isin, ”Citizenship in Flux: The Figure of the Activist Citizen”.

dækker over de skalaer eller lag, hvori disse indstiftelser foregår (såsom byer, stater, unioner etc.).¹³¹ Ifølge Isin bør man ikke anse staten som den givne 'beholder' af medborgere, men i stedet anerkende de forskellige og overlappende lag, som 'acts of citizenship' kan knytte sig til. Det er også muligt at spore denne forståelse af medborgerskabet som en flerlagskonstruktion i de feministiske medborgerskabsstudier, der på lige fod med Isin, understreger, at medborgerskab strækker sig både inden for og på tværs af landegrænser, og at det bliver konstitueret og formet i forskellige, men indbyrdes afhængige politiske fællesskaber.

Med afsæt i Marshalls medborgerskabsbegreb har sociolog og kønsforsker Nira Yuval-Davis blandt andet påpeget, at medborgerskab på én og samme tid kan relatere sig til lokale, nationale og transnationale politiske fællesskaber. Det er Yuval-Davis' i pointe, at aktører ofte indgår i flere af disse politiske fællesskaber, hvis grænser kan være defineret ud fra blandt andet etniske, religiøse og geografiske tilhørsforhold. Disse fællesskaber indgår i et indbyrdes samspil, således at en given aktørs medlemskab i et fællesskab, har indvirkning på samme aktørs medlemskab i et andet fællesskab. Yuval-Davis peger i denne forbindelse på immigranternes medborgerskab. I Storbritannien er muligheden for statsborgerskab betinget af, at vedkommende er i stand til at forsørge sig selv og ikke er afhængig af velfærdsydelser. Med andre ord, er tildelingen af det civile og politiske medborgerskab knyttet til indgreb i det sociale medborgerskab.¹³² En lignende regel gør sig gældende i Danmark, hvor personer, der får offentlig hjælp i form af for eksempel kontanthjælp, mister muligheden for at søge om dansk statsborgerskab.

Som disse skitseringer afspejler har de ovennævnte studier navnlig interesseret sig for, hvorledes trans- og supranationale strømninger påvirker vores måde at undersøge medborgerskab på. Andre medborgerskabsstudier undersøger dog, hvordan forskellige lag af medborgerskab kommer til udtryk inden for en nationalstatslig ramme. Som eksempelvis historiker Krista Cowmans analyser af kvinders lokalpolitiske rolle i England. Her understreger Cowman betydningen af det lokale politiske fællesskab i udformningen af det nationale medborgerskab.¹³³ Ifølge Cowman har der blandt historikere været en tendens til at overse betydningen af den lokale udvikling, idet historiske analyser af medborgerskab oftest har taget sit udgangspunkt i det nationale.¹³⁴ Den samme indgangsvinkel ligger grunden for antologien *Gender in Urban Europe* (2014), redigeret af Cowman, Nina Koefoed og historiker Åsa Karlson Sjögren. I denne antologi arbejder forfatterne ud fra en opfattelse af, at den aktive

¹³¹ Isin, "Citizenship in Flux: The Figure of the Activist Citizen", s. 369f.

¹³² Yuval-Davis, "Women, Citizenship and Difference", s. 4-5; s. 9; s. 22.

¹³³ Krista Cowman, *Radical cultures and local identities*, 2010., s. 3-4.

¹³⁴ Cowman., s. 3-4.

udøvelse af politik på det lokale niveau udfordrede og udvidede det nationale medborgerskab. Her peges eksempelvis på forskellen i mænd og kvinders medborgerskab nationalt og lokalt. Mens det nationale fuldgyldige medborgerskab i 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet udelukkende var begrænset til mænd, fulgte det lokale medborgerskab et andet mønster; her opnåede kvinder, i kraft af deres kompetencer inden for omsorgsarbejde, en inklusion i det lokalpolitiske fællesskab på et tidligere tidspunkt.¹³⁵ En pointe Koefoed også fremfører i egne undersøgelser af indførelsen af almindelig valgret i Danmark i 1915, hvor kvinder fik valgret til menighedsråd i 1903, til værgeråd i 1905, til hjælpekommissioner i 1907 og endelig til kommunalvalg i 1915.¹³⁶

Det er på baggrund af disse medborgerskabsstudier, at jeg arbejder med samspillet mellem det lokale, i form af kommunen, og det nationale, i form af staten. Jeg har i undersøgelsen af dette samspil valgt at holde mig analytisk åben overfor den måde, hvorpå dette samspil kommer til udtryk. Det kan for eksempel være konkrete lovforslag, der først blev praktiseret i kommunen for siden at blive indstiftet nationalt. Det kan også være henvisninger til den kommunale praksis fremført på Rigsdagen, der vidner om at kommunen fungerede som en referenceramme for den nationale lovgivning. Eftersom kommunen udgør et politisk forvaltningsorgan, er analysen af den kommunale medborgerskabsmodalitet særligt forbundet med afhandlingens analyse af medborgerskab som praksis, mens undersøgelsen af den statslige medborgerskabsmodalitet omvendt knytter sig særligt til medborgerskab som status. Det er dog samtidig værd at bemærke, at der i 1800-tallet også var forskel på den juridiske status som fuldgyldig medborger i henholdsvis stat og kommune, hvor det statslige politiske medborgerskab, ifølge Grundloven af 1849, var uafhængig af indkomst, men på det lokale niveau var afhængig af skattebetaling.¹³⁷ Af den grund behandler jeg kommune og stat som to forskellige medborgerskabsmodaliteter, der adskiller sig fra hinanden med hensyn til deres form og indhold, men samtidigt indgår i og bliver påvirket af deres relation til hinanden.

Jeg har således valgt at placere kommune og stat som to centrale medborgerskabsmodaliteter, fordi det er min vurdering, at disse to kategorier kan hjælpe mig med at kaste lys over den betydning, som de lokale

¹³⁵ Krista Cowman, Åsa Karlsson Sjögren, og Nina Javette Koefoed, *Gender in Urban Europe: Sites of Political Activity and Citizenship, 1750-1900*, Routledge Research in Gender and History; 19 (New York, NY: Routledge, 2014), s. 5f.

¹³⁶ Nina Javette Koefoed, "Vejen til lige og almindelig valgret", i *Før og efter stemmeretten - køn, demokrati og velfærd*, red. Anette Borchorst og Drude Dahlerup (Frydenlund Academic, 2015), 61-82.; Nina Javette Koefoed, "Demokrati og medborgerskab: sociale og kønspolitiske strategier i debatten om den almindelige kommunale valgret 1886-1908", *Fortid og nutid* 2008, h. 4 (2008): 251-78.

¹³⁷ For en mere detaljeret beskrivelse af de kommunale valgeregler se kapitel 4.

medborgerskabsforhandlinger, der fandt sted i Aarhus i perioden mellem 1868 og 1892, fik for de socialreformer, som Rigsdagen indførte i 1892 og 1892. De to modaliteter kan med andre ord hjælpe mig med at indfange den påvirkning, som det kommunale niveau ydede på det nationale niveau. Denne vurdering bygger jeg ikke mindst på Søren Kolstrups tanker om kommunen som velfærdsstatens spydspids. Som tidligere nævnt, argumenterer Kolstrup i *Velfærdsstatens rødder* for, at kommunen fungerede som referenceramme og erfaringsfelt, der fik betydning for den nationale lovgivning på det sociale område. Som Kolstrup selv formulerer det, havde kommunerne forbilledets karakter.¹³⁸ Selvom Kolstrups beskæftiger sig med kommunen i første halvdel af 1900-tallet og han ikke selv indskriver sig i forskningsfeltet omkring medborgerskab, har jeg alligevel fundet hans forestilling om kommunen som en frontløber relevant for min analyse af 1800-tallets offentlige fattigforsorg, der ligesom 1900-tallets, var forankret i det kommunale selvstyre.

Kapitel 3

Analysestrategi, struktur og kildemateriale

Afhandlingens to forskningsspørgsmål indeholder to centrale analytiske perspektiver: Det drejer sig dels om at undersøge, hvordan det sociale medborgerskab blev forhandlet i kommunen og dels om, hvordan disse kommunale forhandlinger spillede sammen med de formelle forhandlinger på det nationale plan. En væsentlig del af afhandlingens analysestrategi er allerede blevet berørt i det foregående kapitel om medborgerskab. I følgende sektion uddyber jeg, hvordan jeg mere konkret har grebet analysen an, opridser rammen for afhandlingens analysedele og introducerer afhandlingens kildemateriale, herunder hvilke udfordringer og muligheder, der ligger i det indsamlede kildemateriale. Først følger dog en kort redegørelse for afhandlingens afgrænsning i tid og rum.

Tidslig og rumlig afgrænsning

Afhandlingens analyse starter ved indførelsen af Grundloven i 1849 og slutter i 1892, hvor Rigsdagen vedtog en ny sygekasselov. Jeg har valgt at foretage dette tidsmæssige snit, fordi denne ramme stemmer overens med valget af medborgerskab som afhandlingens styrende analysekategori. Som nævnt indledningsvist stadfæstede Grundloven af 1849 formelt set danskernes civile, sociale og politiske medborgerskab. Derudover medførte overgangen fra en

¹³⁸ Kolstrup, *Velfærdsstatens rødder: fra kommunesocialisme til folkepension.*, s. 32-34; 66-68.

enevældig til en demokratisk styreform, at ansvaret for fattiglovgivningen herefter blev placeret hos folkevalgte politikere, der havde muligheden for at definere de principielle rammer for det sociale medborgerskab. Eftersom Grundlovens forsørgelses- og valgretsparagraf gjorde det klart, at det sociale medborgerskab udgjorde et alternativ til det fuldgyldige politiske og civile medborgerskab, signalerede de sociale reformer i 1890'erne, i denne kontekst, et lovgivningsmæssigt opbrud og en øget integrering mellem det sociale, politiske og civile medborgerskab.¹³⁹

Det er i den forbindelse værd at bemærke, at jeg først har påbegyndt den kvalitative, empiriske analyse af de kommunale medborgerskabsforhandlinger i 1868. Grundloven medførte ikke i første omgang ændringer i kommunernes styrelse, der forsat var i hænderne på en blanding af folke- og kongevalgte repræsentanter.¹⁴⁰ Grundloven indeholdt imidlertid en løfteparagraf om kommunalt selvstyre, der for landkommunernes vedkommende blev til virkelighed i 1867 og for købstadskommunernes vedkommende i 1868.¹⁴¹ Med Lov om Købstædernes Styrelse af 1868 overgik borgerrepræsentationerne i købstæderne til byråd. Byrådene blev stillet under Indenrigsministeriets tilsyn og stod ikke længere under amtmændenes myndighed. Samtidigt fastsatte loven, at byrådsmøderne skulle være offentlige. I Aarhus ansatte byrådet en lønnet sekretær til at føre protokol og udgive mødereferaterne.¹⁴² På den måde medførte 1868-loven en ny systematisk produktion af arkivalier, der kan bruges som en indgang til at undersøge, hvordan givere og modtagere af fattighjælp, såvel som kommunale myndigheder og private foreninger indgik i indbyrdes forhandlinger af det sociale medborgerskab.¹⁴³

Jeg har påbegyndt afhandlingens undersøgelse af samspillet mellem de kommunale og de nationale medborgerskabsforhandlinger ved året 1871. Dette år afgav den såkaldte 'store fattigkommission' sin betænkning. Kommission var blevet nedsat af Rigsdagen i 1869 og havde til opgave at fremsætte et forslag til en reform af fattiglovgivningen. I 1872 fremlagde regeringen sit første forslag til

¹³⁹ Jeg er opmærksom på at disse tre former for rettigheder i varierende grader og i forskellige afskygninger blev sikret lovgivningsmæssigt inden indførelsen af Danmarks første frie forfatning.

¹⁴⁰ Det skal her påpeges, at der i 1860 blev indført en ny lov om kommunal valgret. Denne lov fastsatte, at den større halvdel af kommunalbestyrelsens ulige antal medlemmer skulle vælges af de, der havde valgret til Folketinget, mens den mindre halvdel skulle vælges af de højestbeskattede. Disse valgeregler gik uændrede over i 1868-loven (Ole Degn og Vagn Dybdahl, *Borgere i byens råd: medlemmer af Århus bys borgerrepræsentation og byråd 1838-1968* (Universitetsforlaget i Aarhus, 1968), s. xiii).

¹⁴¹ Niels Clemmensen, *Konflikt og konsensus i kommunen: det landkommunale selvstyre i Danmark i det 19. århundrede* (Kbh.: Museum Tusulanum, 2011).

¹⁴² Degn og Dybdahl, *Borgere i byens råd: medlemmer af Århus bys borgerrepræsentation og byråd 1838-1968*, s. xv.

¹⁴³ For en mere detaljeret beskrivelse af Aarhus byråd se kapitel 4.

en ny fattiglov, på baggrund af kommissionens betænkning.¹⁴⁴ Om end det ikke lykkedes regeringen at vedtage en ny fattiglov på grundlag af deres eget forslag, markerede betænkningen starten på en lang række lovforslag vedrørende hele eller forskellige dele af fattiglovgivningen. Disse forslag blev i første omgang fremsat af Højre, der frem til systemskiftet 1901 havde regeringsmagten, og Venstre. Efter de første socialdemokrater blev valgt ind i Rigsdagen i 1884, fremsatte også Socialdemokratiet en række lovforslag.

Som jeg pointerede i forrige kapitel, er min begrundelse for at benytte Aarhus Kommune dobbelt: dels udgør undersøgelsen af Aarhus Kommune en modvægt til de filantropi- og fattigforsorgsstudier, der har fokuseret på København, og dels udgør undersøgelsen også et lokalhistorisk bidrag til Aarhus bys historie. Derudover har jeg ikke begrænset min analyse af de nationale medborgerskabsforhandlinger til udelukkende at undersøge referencer, logikker, argumentationer, eksempler etc., der specifikt relaterede sig til Aarhus Kommune, men derimod undersøgt samspillet mellem rigsdagsforhandlingerne og den kommunale praksis mere generelt.

Det skal til sidst nævnes, at jeg i arbejdet med tildelingen og modtagelsen af fattighjælp ud fra et medborgerskabsperspektiv, også har foretaget en afgrænsning i forhold til det sociale medborgerskabsbegreb. Afhandlingen fokuserer udelukkende på det sociale medborgerskab som en materiel ressource, hvad enten der er tale om penge eller naturaliehjælp. Jævnførende Marshalls definition er jeg opmærksom på, at socialt medborgerskab kan forstås mere bredt. Socialt medborgerskab knytter sig ikke kun til socialforsorgen, men også til eksempelvis uddannelsessystemet. Det er derfor vigtigt eksplicit at påpege, at afhandlingen kun behandler det sociale medborgerskabs materielle aspekt, forstået som medborgernes ret til understøttelse i forbindelse med fattigdom, sygdom, arbejdsløshed og invaliditet, mens det andet centrale aspekt ved det sociale medborgerskab, nemlig retten til uddannelse, ikke belyses.

Afhandlingens fire analysedele

Med inspiration fra Isin er jeg interesseret i de handlinger, der satte spørgsmålstegn ved den traditionelle form for rettighedstildeling ved at udfordre eller udvide grænserne for det sociale medborgerskab. Jeg har derfor valgt at tage udgangspunkt i en række forskellige former for fattighjælp, der udfordrede den paradigmatisk ramme for det sociale medborgerskab. Dette kunne enten være i kraft af hjælpens indhold eller i kraft af den gruppe af fattige, som den rettede sig mod. Disse forskellige former for fattighjælp kan inddeles i fire grupper; henvendelser til byrådet, fattighaver, legater og legatboliger samt ekstraordinær

¹⁴⁴ Jørgensen, *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede.*, s. 112-128.

hjælp. Med afsæt i disse fire grupperinger, falder afhandlingens analyse herefter i fire dele; del II omhandler henvendelser til byrådet; del III fattighaverne; del IV legater og legatboliger, mens del V tager udgangspunkt i en ekstraordinær hjælp, der blev organiseret af Aarhus byråd i 1870'erne.

Gennem analysen af disse fire forskellige former for, eller henvendelser om, fattighjælp berører jeg en række centrale aspekter ved den offentlige fattigforsorg. Disse aspekter undersøger og diskuterer jeg løbende i relation til både den resterende fattigforsorg i Aarhus og til de sideløbende medborgerskabsforhandlinger på Christiansborg. På den måde fungerer de fire analysedele, dels som en indgang til at kortlægge den aarhusianske fattigforsorg i anden halvdel af 1800-tallet, og dels som en indgang til at undersøge samspillet mellem stat og kommune, status og praksis, som modaliteter af medborgerskab. I den følgende sektion opridses jeg indholdet i disse fire analysedele.

Del II, der omhandler forskellige henvendelser indsendt til byrådet i Aarhus, adskiller sig fra afhandlingens tre andre analysedele ikke kun i sit omfang, men også i sit indhold. I denne del af afhandlingen undersøger jeg ikke en specifik form for fattighjælp, men analyserer derimod en række forskellige henvendelser vedrørende offentlig hjælp i perioden mellem 1866 og 1892. Det er groft skitseret muligt at inddele henvendelserne i tre underkategorier: henvendelser angående eftergivelse af fattighjælp; henvendelser angående hjælp til fysik eller psykisk handicappede børn; og henvendelser fra tidligere kommunalt ansatte, eller deres enker, angående forskellige former for understøttelser. Disse tre typer af henvendelser analyserer jeg som medborgerskabshandlinger i Isins forståelse af dette begreb. Eftersom handlingerne i disse tilfælde uløseligt er forbundet med en skreven tekst, foretager jeg samtidigt en diskursiv analyse i tråd med Canning og Rose. Da henvendelserne ofte indebar detaljerede levnedbeskrivelser, sætter del II især fokus på, hvordan fattige delte deres personlige livshistorier med de kommunale myndigheder, og den måde hvorpå kommunen anerkendte eller afviste disse livshistorier. Udover de skriftlige henvendelser til kommunen, tager analysen i del II udgangspunkt i skrivelser udarbejdet af byrådets forskellige udvalg, i forbindelse med behandling af henvendelser, byrådets publicerede forhandlinger samt forhandlinger på Rigsdagen omkring eftergivelse, sygehjælp og alderdomsunderstøttelse og hjælp til blinde, døvstumme, sindssyge og idioter i perioden 1871 til 1892.

Del III beskæftiger sig med de kommunalt administrerede fattighaver. Fattighaverne var forbeholdt hjemmehørende husstandsoverhoveder (i udgangspunktet mænd), der enten var småhåndværkere eller fra den arbejdende klasse, og som ikke havde modtaget andre former for offentlig fattighjælp. Selvom fattighaverne administrativt og finansielt var en del af byens offentlige fattighjælp, medførte tildelingen af en fattighave ikke tab af civile og politiske

rettigheder. Fattighaverne gjorde det derfor muligt på én og samme tid at være politisk medborger og fattighjælpsmodtager. Som i del II, baserer analysen i del III sig i udstrakt grad på henvendelser. I dette tilfælde ansøgninger til fattigudvalget vedrørende tildelingen af en fattighave, særligt fra 1870'erne og 1880'erne.¹⁴⁵ I forlængelse af del II, analyserer jeg disse ansøgninger dels som medborgerskabshandlinger og dels i kraft af deres diskursive indhold. Ved at trække trådene mellem disse konkrete forhandlinger om fattighaver og de formelle medborgerskabsforhandlinger på Rigsdagen, undersøger del III sammenhængen mellem forestillingen om den værdige politiske medborger og den måde, hvorpå mandlige husstandsoverhoveder kunne udvise og praktisere centrale medborgerskabsdyder, såsom arbejdsomhed, selvstændighed og myndighed. Jeg supplerer ansøgningerne i del III med kildemateriale, der relaterer sig mere generelt til fattighaverne fra grundlæggelsen af de første aarhusianske fattighaver i 1827. Det drejer sig om protokoller over havebrugere, regulativer og fattigudvalgets notesbøger. Derudover inddrager jeg også publicerede byrådsforhandlinger samt avisnotitser om fattighaver.

Del IV tager udgangspunkt i legater og legatboliger administreret af Aarhus Kommune. Eftersom størstedelen var oprettet på privat initiativ, befandt disse legater og legatboliger i sig en gråzone mellem offentlig og privat fattighjælp. Gennem et fokus på denne administrative og finansielle sammenblanding, undersøger jeg mellemrummet mellem legaternes og legatboligernes tilsigtede formål og deres praktiske funktion i byens offentlige fattigforsorg. Særligt går jeg i dybden med en længerevarende diskussion vedrørende legatboligernes status, der udfoldede sig i slutningen af 1880'erne og begyndelsen af 1890'erne. En diskussion, der i første omgang opstod mellem kommunen og byens private velgørenhed, og senere mellem kommunen og Indenrigsministeriet. Eftersom kommunen brugte legater og legatboliger som en form for alderdomsforsørgelse af enlige kvinder, sammenholder jeg denne understøttelsesform med den alderdomsforsørgelse, der blev indført i 1891. Kildemæssigt tager del IV afsæt i fundatser, protokoller over beboere og legatmodtagere samt enkelte ansøgninger. Dette kildemateriale supplerer jeg med forskelligt publiceret materialet, såsom rigsdagsforhandlinger, byrådsforhandlinger, Aarhus Vejviser og artikler i Aarhus Stiftstidende.

Del V omhandler ekstraordinær hjælp, der blev organiseret og uddelt af Aarhus Kommune i 1870'erne. Denne hjælp sigtede mod at afhjælpe den nød, som hårde vintre og stor arbejdsløshed til tider medførte for byens arbejderklasse. Også på Rigsdagen blev spørgsmålet om ekstraordinær hjælp taget op, særligt i perioden mellem 1879 og 1887. Her diskuterede og igangsatte man forskellige tiltag, der skulle understøtte landets kommuner i at afhjælpe denne

¹⁴⁵ For en beskrivelse af fattigudvalget i Aarhus Kommune se kapitel 4.

form for fattigdom. Eftersom den ekstraordinære hjælp i Aarhus involverede et samarbejde mellem private og offentlige myndigheder, sætter jeg i forlængelse af del IV fokus på denne administrative og finansielle sammenblanding. Analysen af de kommunale tiltag tager udgangspunkt i to lokale komiteers arbejde i slutningen af 1870'erne, hvorfra der er bevaret korrespondancer mellem byrådet og byens største velgørende forening, Velgørenhedsselskabet, samt fortegnelser og protokoller over uddeling af fødevarer og brændsel. Gennem en inddragelse af rigsdagsforhandlingerne om ekstraordinær hjælp undersøger jeg, på hvilke måder den ekstraordinære hjælp kan tolkes som et udtryk for at beskytte og værne om den politiske medborger. I tillæg til det bevarede kildemateriale fra disse komiteer, inddrager jeg avisartikler fra Aarhus Stiftstidende samt forhandlinger på Folke- og Landsting i forbindelse med lovforslag vedrørende ekstraordinær hjælp i perioden mellem 1879 og 1887.

Med inspiration fra både nationale og internationale studier i medborgerskab, filantropi og fattigforsorg holder jeg mig analytisk åben overfor, hvordan kategorier som køn, klasse, civilstand og tilhørsforhold spillede ind i både de statslige og de kommunale medborgerskabsforhandlinger. Jeg er opmærksom på, at disse kategorier til tider kan komme til udtryk i medborgerskabets statusmodalitet, som formelle og officielle kriterier, der sætter regler for, hvordan og til hvem forskellige former for fattighjælp kan og skal ydes. Men også, at kategorierne til andre tider kan tone frem i medborgerskabets praksismodalitet, som mere uformelle eller implicite kriterier, der eksempelvis relaterer sig til forestillingen om værdighed eller idealet om den gode medborger. Derfor indebærer afhandlingens analyse også en undersøgelse af, hvordan køn, klasse, civilstand og tilhørsforhold kunne fungere som både som inklusions- og eksklusionsmekanisme i forhandlinger af socialt medborgerskab, herunder hvordan givere og modtagere af fattighjælp tog stilling til, imødegik og praktiserede disse kategorier.

Kildemateriale og indsamlingsstrategi

Som det fremgår af ovenstående afsnit, benytter jeg et bredt udvalg af arkivalier fra Aarhus fattigudvalg og byråd, samt en række forskelligt publiceret materiale, herunder byrådsforhandlinger, Rigsdagstidende, Aarhus Vejviser og avisartikler. I denne sektion giver jeg en detaljeret præsentation af afhandlingens kildemateriale og den indsamlingsstrategi, der ligger til grund for dette materiale, for i den efterfølgende sektion at diskutere kildematerialets potentialer, udfordringer og begrænsninger.

For at kunne undersøge hvordan det sociale medborgerskab blev forhandlet i Aarhus Kommune, foretog jeg en systematisk gennemgang af

samtlige årgange af de publicerede byrådsforhandlinger fra 1867 til 1892.¹⁴⁶ Byrådsforhandlingerne er undervejs i mit ph.d.-forløb blevet digitaliseret af Aarhus Stadsarkiv, hvilket har gjort forhandlingerne nemmere at tilgå.¹⁴⁷ Jeg har brugt disse publicerede forhandlinger som en indgang til byrådets journalsager, der blandt andet indeholder sagsakter, administrative indstillinger og henvendelser til kommunen. I tillæg til arkivalierne fra journalsagerne, har jeg desuden indsamlet arkivalier fra både Aarhus fattigvæsens- og kommunearkiv vedrørende fattighaver, legater, legatboliger og ekstraordinær hjælp fra Aarhus Stadsarkiv og Rigsarkivet. Indholdet i disse arkivalier gennemgår jeg mere detaljeret under de enkelte analysedele.

Som et supplement til byrådsarkivet har jeg gennemgået Aarhus Vejviser og indsamlet avisartikler fra lokalavisen Aarhus Stiftstidende. Alle årgange af avisen er digitaliseret og indgår som en del af Det Kgl. Biblioteks mediesamling Medistream. OCR-scanningen af avisens gotiske bogstaver er dog af så dårlig kvalitet, at det har begrænset søgemulighederne betydeligt. Jeg har derfor gjort brug af den digitaliserede udgave af kartoteket Sejrs Sedler under Aarhusarkivet.dk, som en indgang til Aarhus Stiftstidende.¹⁴⁸ Kartoteket, der rummer udtræk af avisens artikler, er udarbejdet af bibliotekar Emanuel Sejr. Selvom kartoteket har gjort det muligt at finde centrale artikler relateret til det sociale område, afspejler de udvalgte udtræk også Sejrs egne interesser. Eftersom kartoteket derfor ikke skal anses som udtømmende, har jeg i højere grad ladet de indsamlede avisartikler indgå som et supplement til afhandlingens primære kildemateriale fra Aarhus Kommune og Rigsdagen. Hvad angår Aarhus Vejviser udkom denne sporadisk i perioden fra 1859 til 1875, herefter årligt. Vejviseren indeholder oversigter og beskrivelser af en række velgørende foreninger, samt beskrivelser af byens offentlige fattigforsorg, herunder også fattighaver og legatboliger. I kraft af disse informationer, har vejviseren udgjort en god kilde til at kortlægge både den private og offentlige fattigforsorg i Aarhus i anden halvdel af 1800-tallet.

For at undersøge de statslige medborgerskabsforhandlinger, har jeg foretaget en indsamling af forhandlinger på Rigsdagen fra 1871 til 1892. Jeg har i udgangspunktet indsamlet alle lovforslag, vedtagne love, forhandlinger og betænkninger i Folke- og Landsting, der berører fattiglovgivning eller

¹⁴⁶ Selvom byrådet først lovgivningsmæssigt var forpligtet til at udgive referaterne fra de offentlige byrådsmøder efter 1868-loven, var man i Aarhus allerede begyndt at publicere forhandlinger i 1867 (Degn og Dybdahl, *Borgere i byens råd: medlemmer af Århus bys borgerrepræsentation og byråd 1838-1968*).

¹⁴⁷ De digitaliserede byrådsforhandlinger kan tilgås gennem Aarhusarkivet.dk. Fattiginspektøren beretninger, regnskaber og andre oversigter har jeg tilgået gennem de originale publicerede forhandlinger, se Uddrag af Aarhus Byråds Forhandlinger i litteraturliste.

¹⁴⁸ Kartoteket kan tilgås gennem Aarhusarkivet.dk.

understøttelse til fattige mere generelt fra Rigsdagstidende. Hvilke love, lovforslag, behandlinger og betænkninger afhandlingen bygger på, præciserer jeg løbende i analysen. Eftersom der blev stillet et forholdsvist stort antal lovforslag af denne slags og disse til tider var underlagt omfattende diskussioner på Rigsdagen, har jeg udeladt forhandlinger, der specifikt omhandlede invalideforsørgelse til krigsskadede, boligforhold, plejebørn og underholdsbidrag. Disse fravalg er baseret på afhandlingens analysestrategi. En strategi, hvor jeg har valgt at tage udgangspunkt i forhandlinger af socialt medborgerskab inden for fire grupperinger skitseret i ovenstående afsnit. Disse forhandlinger knyttede sig til eftergivelse, alderdomsunderstøttelse, sygehjælp, ekstraordinær hjælp og hjælp til fysisk og psykisk handicappede. Eftersom jeg er interesseret i at undersøge, hvordan disse forhandlinger spillede sammen med udformningen af det statsligt definerede medborgerskab, har jeg valgt at fokusere på de rigsdagsforhandlinger, der omhandler netop disse spørgsmål. Jeg har i tillæg til Rigsdagstidende inddraget enkelte arkivalier fra Indenrigsministeriet i forbindelse forhandlinger om en ny fattiglov, men dog ikke foretaget nogen systematisk indsamling.

Kildematerialets udsagnskraft

Overordnet set har byrådsforhandlingerne og de dertilhørende journalsager for det første givet et indblik i den administrative og finansielle del af den offentlige fattigforsorg. For det andet har dette kildemateriale gjort det muligt undersøge, hvordan kommunen, gennem stillingtagen i konkrete sager og henvendelser, i det daglige definerede sine forpligtelser over for byens borgere, og for det tredje har henvendelser til kommunen givet et unikt indblik i, hvordan borgere interagerede med de kommunale myndigheder.

De publicerede byrådsforhandlinger og journalsagerne besidder dog også visse begrænsninger i forhold til afhandlingens forskningsspørgsmål. For det første blev forhandlingerne i 1800-tallet ikke gengivet i fuld længde, men derimod som referater. Referaterne indeholder i udgangspunktet en gengivelse af, hvilke beslutninger byrådet traf i en given sag, fremfor de bagvedliggende argumenter, der førte til denne beslutning. Det har derfor ikke været muligt i alle sager at klarlægge, hvorfor kommunen handlede som den gjorde. For det andet er indholdet i journalsagerne svingende. I nogle tilfælde er der bevaret et bredt udvalg af arkivalier, herunder henvendelser og administrative skrivelser fra byrådets udvalg, der kan give en fornemmelse af sagens gang gennem kommunalforvaltningen. I andre tilfælde rummer journalsagerne kun notater, der opridser indholdet i byrådsforhandlingerne. For at imødegå disse udfordringer, har jeg til tider suppleret dette kildemateriale med mere detaljerede byrådsreferater, der blev publiceret i Aarhus Stiftstidende. Derudover har jeg valgt at gå i dybden med de sager, hvorfra der findes et fyldigt

kildemateriale og brugt disse som grundlag for at kunne foretage en kvalitativ analyse.

Både hvad angår byrådsforhandlingerne og Rigsdagstidende, er det desuden vigtigt at holde for øje, at disse udelukkende udgør de *officielle* politiske forhandlinger, men ikke nødvendigvis afspejler de *faktiske* politiske forhandlinger. Som kildegruppe har byrådsforhandlingerne og Rigsdagstidende følgelig den begrænsning, at de ikke giver et indblik i de alliancer, skjulte motiver eller uofficielle forhandlinger mellem eksempelvis forskellige partier og embedsmænd, der foregik bag kulisserne. En begrænsning som er af særlig betydning på det nationale niveau, hvor forfatningskampen mellem Højre og oppositionen satte sit præg på Rigsdagsforhandlingerne. Derudover rummer afhandlingens analysestrategi visse begrænsninger med hensyn til undersøgelsen af den offentlige fattigforsorg i Aarhus. Eftersom jeg har anlagt en analysestrategi, hvor jeg fokuserer på forhandlinger af medborgerskab inden for udvalgte dele af byens offentlige fattigforsorg, går jeg selvsagt mindre i dybden med andre dele af samme. Det gælder blandt andet interaktionen mellem giver og modtager på fattiggård, arbejdsanstalt og tvangsarbejdsanstalt, samt den måde, hvorpå penge- og naturaliehjælp, i form af huslejhjælp, brød og brændsel, blev uddelt.

Endelig udgør henvendelser skrevet af fattige til Aarhus Kommune en yderst kompleks kildetype. Henvendelserne varierer betydeligt i både form og indhold; nogle var udført i en pertentlig håndskrift, var velstrukturerede og smukt formulerede; andre i et mere ligefremt talesprog, uden tegnsætning og med tilfældige versaler. I nogle henvendelser fremstår ansøgerne som høflige, bedende og ydmyge; i andre som pågående, desperate og insisterende. Det er en kildetype, der er viklet ind i spørgsmål om autenticitet, forfatterskab, skrivefærdigheder, forskønnelser, performativitet, virkelige begivenheder og hændelser. Disse spørgsmål er centrale at diskutere, fordi jeg i afhandlingen bruger henvendelserne, som en indgang til at undersøge fattige som en drivkraft bag den socialpolitiske udvikling ved, dels at lægge vægt på, hvordan ansøgerne fremstillede sig selv, og dels hvordan ansøgerne gjorde brug af deres netværk. Som en afslutning på denne sektion om kildematerialets udsagnskraft, adresserer jeg de kildekritiske udfordringer, der knytter til arbejdet med de skriftlige henvendelser. Jeg tager i denne forbindelse udgangspunkt i en række konkrete eksempler, som også indgår i afhandlingens analyse.

Først og fremmest er det muligt at tilnærme sig spørgsmålet omkring ansøgningernes ophav og autenticitet ved at studere og sammenligne håndskriften i de forskellige henvendelser. Der findes nemlig blandt de indsamlede henvendelser flere genansøgninger og disse genansøgninger rummer flere eksempler på ansøgere, der formentligt har skrevet ansøgningen selv. Som for eksempel arbejdsmanden Søren Sørensen Møller, der indsendte mindst fem ansøgninger til kommunen vedrørende tildelingen af en fattighave i

1870'erne og 1880'erne, hvoraf tre er bevarede. Disse tre ansøgninger er alle er skrevet med samme håndskrift og i samme tonefald. Samtidigt indeholder Møllers henvendelser også flere stavfejl og de er, i sammenligning med andre ansøgninger, ret direkte i deres henvendelsesform.¹⁴⁹

Flere af disse karakteristika går igen hos arbejdsmanden Georg Christian Godt, der også henvendte sig til Aarhus Kommune adskillige gange i 1880'erne og 1890'erne. På Aarhus Stadsarkiv er der bevaret to ansøgninger om eftergivelse af fattighjælp, der er indsendt af Godt. Den første er fra 1887 og blev afvist, mens den anden er fra 1889 og blev bevilget.¹⁵⁰ Efter afslaget på den første ansøgning om eftergivelse, skrev Godt efterfølgende til kommunen for at få de anbefalinger fra arbejdsgivere, som han havde vedlagt ansøgningen, tilbagesendt.¹⁵¹ I 1891 skrev Godt to gange til byrådet, fordi han var blevet taget af valglisten.¹⁵² I 1892 henvendte Godt sig endvidere til kommunen, for at få den sygehjælp, som hans søn havde modtaget, eftergivet.¹⁵³ Efter kommunen bevilgede hans anmodning, sendte Godt et takkebrev til byrådet.¹⁵⁴ Alt i alt, er der bevaret syv forskellige ansøgninger og henvendelser fra den femårige periode mellem 1887 og 1892, som alle er skrevet i samme håndskrift og tonefald, hvilket indikerer, at disse er skrevet af Godt selv. Derudover var både Møller og Godt konsekvente med de oplysninger, de videregav til kommunen.

I andre genansøgninger var ansøgerne mindre konsekvente i deres videregivelse af personlige oplysninger. Som eksempelvis arbejdsmand Anton Carl Jensen, der i 1880'erne sendte to ansøgninger til fattigudvalget angående fattighaver. I den første ansøgning fra 1881 skrev Jensen, at han havde boet fem år i byen, mens han i ansøgningen fra 1883 skrev, at han havde opholdt sig i byen i over 10 år.¹⁵⁵ Hvad der desuden er interessant ved Jensens ansøgninger fra henholdsvis 1881 og 1883 er, at også håndskriften ændrede sig betydeligt. Dette er også tilfældet med en række andre ansøgninger og giver indtryk af, at en stor del af ansøgerne fik hjælp af en tredjepart. Dette kunne givetvis enten være professionelle skrivere eller bekendte, der besad de nødvendige skrivekundskaber.¹⁵⁶

¹⁴⁹ Søren Sørensen Møller, 1879; Søren Sørensen Møller, 1882; Søren Sørensen Møller, 1883, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, Rigsarkivet (herefter RA). Se også Jens Jensen Nørager, 1881; Jens Jensen Nørager, 1882, Protokol over Frihaverne 1836-1881, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, Aarhus Stadsarkiv (herefter AS).

¹⁵⁰ Jour. nr. 25-1887; 473-1889, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

¹⁵¹ Jour. nr. 25-1887, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS

¹⁵² Ibid.

¹⁵³ Jour. nr. 123-1892, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

¹⁵⁴ Jour. nr. 162-1892, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

¹⁵⁵ Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

¹⁵⁶ Jens Jøkkumsen, 1880, Protokol over Frihaverne 1836-1881, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS samt N. Rasmussen, 1880; Anton Carl Jensen, 1883, Sager vedr. Frihaverne

I Jørgen Thor Jørgensens ansøgning om eftergivelse af fattighjælp fra 1887 er der flere stavfejl, og ansøgningen er generelt ustruktureret og usammenhængende.¹⁵⁷ Sammenligner man denne ansøgning med den ansøgning, Jørgensen fem år forinden havde indsendt til fattigudvalget angående tildelingen af en fattighave, er der flere forskelle. Ansøgningen fra 1882 er skrevet med en anden håndskrift, om end selve underskriften på denne og ansøgningen fra 1887 er ens. Derudover eksisterer der en påfaldende lighed mellem håndskriften i selve ansøgningen og den anbefaling, som byrådsmedlem Carl Bertelsen noterede nederst på papiret.¹⁵⁸ Man kan derfor foranlediges til at tro, at Bertelsen måske hjalp Jørgensen med at udfærdige ansøgningen. Denne tendens optræder i flere andre ansøgninger.¹⁵⁹ I nogle tilfælde havde anbefaleren også i bunden af selve ansøgningen noteret et ”M.f.P”, en forkortelse for ’med ført pen’.¹⁶⁰ I disse tilfælde gjorde ansøgerne altså brug af deres netværk, ofte i form af en arbejdsgiver, udlejer eller præst, i udformningen af ansøgningen. Et interessant aspekt, der dels vidner om, at de fattige formåede at trække på deres netværk, og dels viser, at mere velstillede borgere gjorde en aktiv indsats for at hjælpe mindre bemidlede i deres kontakt med offentlige myndigheder. Et aspekt jeg også diskuterer mere indgående i del III.

Ser vi bort fra genansøgningerne og anskuer henvendelserne i deres helhed, er der flere eksempler på tekster, der er slående ens i deres udformning og indhold. Dette gør sig blandt andet gældende i to næsten identiske fattighave-ansøgninger, begge er dateret den 4. februar 1881. I disse ansøgninger er både indholdet såvel som håndskriften ens, og kun de personlige oplysninger, såsom ansøgerens navn og adresse, er udskiftet.¹⁶¹ Samme tendens optræder i fire ansøgninger til fattighaver fra 1880. Disse ansøgninger var i indhold, ordlyd og håndskrift stort set identiske. De fire ansøgere var alle ansat på Ceres-Bryggeriet og bryggeriets inspektør, Chr. L. Paulsen, havde givet dem alle en anbefaling

1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA. For ansøgninger, der indikerer professionelle skrivere, se f.eks. klager vedr. valglister, hvor flere ansøgninger over en årrække er påfaldende ens i både indhold og håndskrift, se jour. nr. 106-1886; 107-1888, 91-1888, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS. En håndskrift der går igen i enkelte henvendelser til byrådet, se f.eks. Axel Peter Axelsens henvendelse, jour. nr. 379-1885, journalsager til Aarhus Byråds forhandlinger, AS.

¹⁵⁷ Jour. nr. 37-1887, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

¹⁵⁸ Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

¹⁵⁹ A.P. Quie, 1880; P.F. Christensen, 1882; Hans Peder Jensen, 1883; Vilhelm Petersen, 1883; Thomas Jørgensen, 1883, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

¹⁶⁰ Se f.eks. Hans Jensen, 1883, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA; Karen Harders ansøgning til en legatbolig, forhandlingsprotokol for fattigkommissionen, 1874-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

¹⁶¹ Chr. Bach, 1881; Chr. Rasmussen, 1881, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

med på vejen. Sammenfaldet i håndskriften i de fire ansøgninger og anbefalinger antyder, at Paulsen havde affattet begge dele.¹⁶²

Derudover findes der henvendelser, der er skrevet i en så sirlig håndskrift, og samtidigt er velstrukturerede og velformulerede i en sådan grad, at det efterlader én med en vis tvivl om, hvorvidt de virkelig var skrevet af ansøgeren selv. Det er for eksempel tilfældet med maskinarbejder Martinus Vissings ansøgning om eftergivelse af fattighjælp fra 1890, der er bemærkelsesværdig veludført, særligt når man tager hans erhverv i betragtning. I dette tilfælde er spørgsmålet omkring ophav og autenticitet kompliceret, da ansøgningerne ikke indeholder nogle spor om, hvem der ellers kunne have hjulpet med udfærdigelsen. Eftersom ansøgningen er *underskrevet* af ansøgeren, og de kommunale myndigheder betragtede den som værende indsendt af ansøgeren, vil jeg i udgangspunktet også behandle denne, og lignende henvendelser, som sådan. Det vil sige, at jeg betegner henvendelserne som værende skrevet af den person, der indsendte henvendelsen. I de tilfælde, hvor spørgsmålet om forfatterskabet er relevant, eksempelvis med hensyn til undersøgelser af de fattiges netværk, medtager jeg overvejelser omkring dette. Det er dog samtidigt vigtigt at påpege, at fattigudvalget ofte foretog undersøgelser af ansøgningernes indhold. Man må derfor antage, at ansøgningerne ikke kunne vige alt for langt fra virkeligheden, uden at kommunen bemærkede dette. På samme måde må man også antage, at det faktum, at ansøgere om fattighaver skulle vedlægge en eller flere anbefalinger fra 'bekjendte mænd i byen', var med til at sikre en vis troværdighed.

Samlet set, gør uoverensstemmelser i håndskrift, manipulering med private oplysninger og tilstedeværelsen af forskellige spor, der indikerer involveringen af en tredje part, at henvendelserne ikke kan ses som ægte og autentiske afspejlinger af ansøgernes liv. Derfor behandler jeg i udgangspunktet heller ikke henvendelserne som direkte levn af de fattiges egne beslutninger, handlinger, følelser og erfaringer, ligesom jeg i udgangspunktet heller ikke tager alle oplysninger for pålydende. Dog vidner flere henvendelser om, at disse var skrevet af ansøgeren selv. Af den årsag udgør henvendelserne en enestående mulighed for at undersøge, hvordan fattige satte ord på deres fattigdom og deres ønske om at få offentlig hjælp. Og dermed også en mulighed for, at komme lidt tættere på fattighjælpsmodtagerne, der ellers kun har efterladt sig få skriftlige kilder. Med andre ord, kan henvendelserne bruges, som en indgang til at undersøge ansøgernes verbaliserede erfaringer.

På trods af at der knytter sig visse udfordringer til arbejdet med denne kildetype, er det således min vurdering, at henvendelserne til Aarhus Kommune

¹⁶² Søren Peter Sørensen Munk, 1880; Frederik August Jensen, 1880; Søren Andersen, 1880; Bengt Bengtsen, 1880, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

besidder et stort analytisk potentiale. Som historiker Natalie Zamon Davis fremhæver i sit klassiske værk *Fiction in the archives* (1987), kan disse typer af kilder analyseres i kraft af deres narrative og historiefortællende kvaliteter.¹⁶³ Som et indlæg til forskningsdiskussionen omkring brugen af 'pauper letters' som en kilde til 'pauper agency' understreger den britiske historiker Steven King, at selvom henvendelserne blev udformet i samarbejde med andre, afspejler de alligevel en agens hos afsenderen.¹⁶⁴ Som følge af deres forstilthed og manipulation kan henvendelserne netop bruges, som en kilde til at undersøge, hvordan de fattige *fremstillede* sig selv overfor kommunen. Ved bevidst at fremhæve visse aspekter af ens liv, udelade andre eller få en bekendt til at give en hjælpende hånd, giver henvendelserne med andre ord et indblik i de fattiges strategiske handlinger. At henvendelserne er redigerede, intentionelle fremstillinger af ansøgerens liv betyder derved ikke, at disse kilder skal afskrives. Tværtimod tillader henvendelserne en undersøgelse af interaktionen mellem giver og modtager, herunder under hvordan ansøgerne positionerede sig i forhold til de værdier og karaktertræk kommunen værdsatte. Kort sagt, hvordan givere og modtagere forhandlede det sociale medborgerskab. Det er således med afsæt i disse overvejelser om kildematerialets udsagnskraft, at jeg i afhandlingen undersøger forhandlinger af socialt medborgerskab som status og praksis i stat og kommune.

¹⁶³ Natalie Zemon Davis, *Fiction in the Archives: Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-Century France* (Cambridge: Polity, 1987), s. 3-25; 111. Davis beskæftiger sig i dette værk med supplikker, dvs. bønneskrifter, men denne type af kilder minder om afhandlingens henvendelser og ansøgninger.

¹⁶⁴ Steven King, *Writing the Lives of the English Poor, 1750s -1830s, States, People, and the History of Social Change; 1* (Montreal: McGill-Queen's University Press, 2019), s. 12-13;

DEL II

Henvendelser til Aarhus byråd

Med de sociale reformer i 1891 og 1892 blev grænserne for den formelle status som fuldgyldig medborger udvidet. Reformerne afspejler, at dikotomien mellem det sociale medborgerskab på den ene side og det civile og politiske medborgerskab på den anden side var under opbrud. I den eksisterende forskning er socialreformerne blevet tolket som et sporskifte inden for den offentlige fattigforsorg. Et sporskifte, der indebærer, at det offentlige i stigende grad drog omsorg for værdigt trængende uden at fratage dem deres fuldgyldige medborgerskab.¹⁶⁵ Henvendelser til Aarhus byråd, og kommunens håndtering af disse henvendelser, udgør imidlertid konkrete eksempler på, at der forud for vedtagelsen af socialreformerne var foregået en forhandling mellem giver og modtager af fattighjælp, der rykkede ved denne dikotomi. Gennem en analyse af 1) henvendelser om eftergivelse, 2) henvendelser om hjælp til fysisk og psykisk handicappede børn, 3) henvendelser fra personer med en arbejdsmæssig tilknytning til kommunen, vil jeg i denne del af afhandlingen vise, at reformerne ikke kun skal tolkes som et brud, men også skal forstås i forlængelse af forudgående kommunal praksis. Inden jeg går i dybden med undersøgelsen af den kommunale medborgerskabsmodalitet, starter jeg med at give en kort introduktion til Aarhus Kommune i anden halvdel af 1800-tallet, herunder byråd, fattigudvalg og fattigforsorg.

Kapitel 4

Kontekst, kildemateriale og tilgang

Som også nævnt indledningsvist, gennemgik Aarhus by store forandringer i anden halvdel af 1800-tallet. Fra et befolkningstal på ca. 4.000 omkring århundredeskiftet til 15.000 indbyggere i 1870. I 1901 var indbyggertallet steget til 51.814. Udbygningen af havnen i perioden mellem 1845 og 1861 samt

¹⁶⁵ Kolstrup, *Den danske velfærdsmodel 1891-2011: sporskifter, motiver, drivkræfter.*, s. 26-31; Baldwin, *The Politics of Social Solidarity: Class Bases of the European Welfare State 1875-1975.*, s. 76; Petersen, "Gårdmandsvenstre - velfærdsstatens far", s. 90-92; Hornemann Møller, *Den danske velfærdsstats tilblivelse.*, s. 120-128; Christiansen og Petersen, "Velfærd med vilje - men hvis?", s. 147; Christiansen, "Social- og familiepolitikens rolle i den demokratiske inklusion", s. 46.

etableringen af jernbanenettet i 1860'erne satte fart i byens udvikling. Særligt i 1870'erne oplevede byen en stor økonomisk og befolkningsmæssig vækst - og det var også her, at Aarhus indtog pladsen som landets næststørste by. En stor del af denne befolkningsvækst skyldtes tilvandringen fra landet. Ved 1800-tallets slutning var det således kun to-femtedele af byens indbyggere, der var født i Aarhus.¹⁶⁶ Også erhvervsmæssigt undergik byen store forandringer. Der blev i løbet af 1800-tallet grundlagt en række virksomheder i Aarhus, der udviklede sig til egentlige industrivirksomheder med opdeltede arbejdsprocesser og maskinproduktion. I anden halvdel af 1800-tallet husede byen derved en række større virksomheder såsom tobaksfabrikker, tekstilfabrikker, jernstøberier etc.¹⁶⁷ Som det vil fremgå af de næste tre kapitler, satte byens industrielle og befolkningsmæssige udvikling også sit præg på de henvendelser, der danner det kilde-mæssige grundlag for denne del af afhandlingen.

Byråd, fattigudvalg og fattighjælp

Efter kommunaloven af 1868 bestod Aarhus byråd af 19 byrådsmedlemmer samt en kongevalgt borgmester. Udover ansvaret for fattigforsorg, var kommunens centrale opgaver knyttet til skolevæsen og lokal infrastruktur. Kommunalforvaltningen i Aarhus blev varetaget af i alt 13 faste udvalg, hvoraf fattigudvalget udgør afhandlingens hovedfokus. 1868-loven fastsatte desuden, at byrådsmøderne skulle være offentlige, om end der under særlige omstændigheder kunne holdes møder for lukkede døre. Længe var Højre det eneste parti, der var repræsenteret i byrådet. Først i 1888 blev Poul Ørum, som kandidat for Venstre, valgt ind i byrådet og blev desuden medlem af fattigudvalget frem til 1893. I 1894 trådte Anton Thomsen og Harald Jensen, som de første socialdemokratiske byrådspolitikere, ind i byrådet. Byrådets partipolitiske sammensætning afspejler den kommunale valgforordning, der aldrig gennemførte 1849-grundlovens almindelige valgret, men opererede med en privilegeret valgret frem til indførelsen af loven om kommunal valgret i 1908. Ifølge 1868-loven blev den større halvdel af byrådet valgt af alle, der også havde valgret til Folketinget, mens den mindre halvdel, blev valgt af de højest beskattede.¹⁶⁸

Forvaltningen af fattigforsorg blev, efter indførelsen af 1868-loven, som sagt varetaget af fattigudvalget, der skulle rette sig efter Fattigloven af 1803. Denne lov, der gældende for både land- og købstadskommuner, fastsatte, at den offentlige fattigforsorg skulle hjælpe alle "Fattige, der ei ved egne Kræfter, paa

¹⁶⁶ Ib Gejl, *Århus: byens historie, Bind 3* (Århus: Århus Byhistoriske Udvalg, 1998). s. 10-12; s. 80.

¹⁶⁷ Beck m.fl., *Århus: Byens historie, 1720-1870.*, s. 198 -204.

¹⁶⁸ Degn og Dybdahl, *Borgere i byens råd: medlemmer af Århus bys borgerrepræsentation og byråd 1838-1968.* s. xiii-xiv.

lovlig Maade, kan erhverve sig nødtørftig Underholdning.”¹⁶⁹ I Aarhus bestod fattigudvalget i begyndelsen af fem byrådsmedlemmer, der var valgt for en treårig periode. Ofte blev medlemmerne siddende i udvalget i en længere periode, hvilket medførte en forholdsvis høj grad af kontinuitet. I det daglige var udvalget ansvarlig for fastsættelsen af fattighjælpens form og omfang, repræsenterede byrådet over for andre kommuner, holdt tilsyn med fattigvæsenets bygninger og personale og udarbejdede budget.¹⁷⁰ Sammen med fattigudvalget, blev det offentlige fattigvæsen administreret af frivillige, ulønnede fattigforstandere. Fattigforstanderne, der var ansvarlige for hver deres fattigdistrikt, havde til opgave at afhøre fattighjælpsansøgere og stod også for selve uddelingen af fattighjælp. I 1869 var Aarhus inddelt i syv fattigdistrikter, men efterhånden som byen voksede sig større, steg antallet af distrikter; i 1880 var byen således inddelt i 12 fattigdistrikter.¹⁷¹

I 1884 gennemførte byrådet en større omorganisering af byens offentlige fattigforsorg. Der blev ansat en professionel fattiginspektør, der overtog en række af fattigudvalgets arbejdsopgaver, og samtidigt blev fattigudvalget reduceret fra fem til tre medlemmer. Den nye fattiginspektør, der havde den øverste ledelse under udvalget, blev ansvarlig for opsynet med fattiggården og dets personale samt budget.¹⁷² Byen forblev inddelt i 12 fattigdistrikter, men fattigforstanderne blev nu valgt for en femårig periode og skulle konferere direkte med fattiginspektøren, og ikke fattigudvalget, med hensyn til uddelingen af fattighjælp.¹⁷³ Byens fattigdistrikter og de ulønnede fattigforstandere diskuterer jeg mere indgående i del V om ekstraordinær hjælp.

Hvad angår selve fattighjælpen bestod denne i anden halvdel af 1800-tallet af hjælp på og udenfor fattiggården. Byens fattiggård, der både fungerede som forsørgelses- og arbejdsanstalt, var frem til 1870 placeret i den vestre fløj af Aarhus Hospital ved Vor Frue Kirke. I årene 1869 til 1870 opførte kommunen en ny fattiggård på den såkaldte Hjeronimusbakke ved vejen mellem Aarhus Mølle og Frederiksport. Fattiggården bestod af fire sammenbyggede fløje, der husede arbejdsstuer, sygestuer og soveværelser til i alt 160 fattiglemmer samt en forsamlingsal for fattigudvalget og værelser for ansatte. Fattiggården var opdelt i en mande- og kvindeafdeling og husede også personer, der var kategoriseret som idioter og sindssyge. Arbejdsanstalten var indrettet i særlig bygning, der kunne huse op til 40 lemmer, som ”paa Grund af deres Opførsel maa underkastes en strængere Kontrol og noget strængere Arbejde” og desuden

¹⁶⁹ Fattigreglement for Danmarks købstæder, 5. juli 1803.

¹⁷⁰ Voss, ”Fattigdom og forsorg i 1880’erne”., s. 341.

¹⁷¹ Aarhus Vejviser, 1869, s. 63; Aarhus Vejviser, 1880, s.13.

¹⁷² Voss, ”Fattigdom og forsorg i 1880’erne”, s. 349.

¹⁷³ Aarhus Vejviser, 1885, s. 14.

rummede et mindre arrestlokale.¹⁷⁴ Opførelsen af den nye forsørgelses- og arbejdsanstalt kostede kommunen i alt 92.000 kr.¹⁷⁵

I forbindelse med omorganiseringen af byens offentlige fattigforsorg i 1884, valgte kommunen at foretage en større udvidelse og ombygning af fattiggården for 28.000 kr. Herefter kunne bygningen huse op til 300 fattiglemmer.¹⁷⁶ I samme omgang blev afdelingen, der fungerede som arbejdsanstalt, nedlagt. De fattiglemmer, der kvalificerede sig til strengere behandling, blev herefter anbragt i Horsens Tugthus.¹⁷⁷ Alt i alt, vidner opførelsen og udbygningen af fattiggården om, at kommunen prioriterede denne form for institutionsforsørgelse.

Udover fattighaver, legater og legatboliger bestod den permanente fattighjælp udenfor fattiggården hovedsageligt af pengeunderstøttelser. Disse pengeunderstøttelser blev givet som huslejhjælp og kontante udbetalinger til underhold eller medicin. Derudover udleverede fattigudvalget også naturalieunderstøttelser, særligt rugbrød og brændsel, mere sjældent middagsmad. Ofte tildelte fattigudvalget fattighjælpsmodtagerne en kombination af penge- og naturaliehjælp. Derudover var fattigudvalget også ansvarlig for at anbringe forældre- eller værgeløse børn i pleje, oftest på landet.¹⁷⁸ Det fremgår af fattiginspektørens årlige beretning fra 1884, at fattiggården, det pågældende år, havde huset mellem 144 og 193 fattiglemmer, mens 452 forsørgelsesberettigede personer havde modtaget fattighjælp i form af penge- og/eller naturalier.¹⁷⁹ Hertil kommer personer, der var forsørget på anden vis gennem fattighaver, legater, legatboliger samt henvendelsesbaseret og ekstraordinær hjælp. Antallet af disse vender jeg tilbage til.

Kildemateriale

De henvendelser, der udgør det analytiske udgangspunkt i denne del af afhandlingen, har jeg fundet blandt byrådets journalsager. Eftersom henvendelserne blev behandlet på byrådsmøderne, blev de også noteret i de publicerede byrådsforhandlinger. Ud fra det journalnummer, som hver

¹⁷⁴ Aarhus Vejviser, 1880 s. 12ff.

¹⁷⁵ Jour. nr. 55-1867, journalsager til Aarhus byråds forhandlinger, AS.

¹⁷⁶ Aarhus Vejviser, 1885, s. 13.

¹⁷⁷ Uddrag af Aarhus Byraads Forhandlinger, 1884, s. 76.

¹⁷⁸ Voss, "Fattigdom og forsorg i 1880'erne", s. 374.

¹⁷⁹ Uddrag af Aarhus Byraads Forhandlinger, 1884, s. 74-93. Det skal i denne forbindelse bemærkes, at dette tal refererer til den såkaldte familieforsørger. Inden for den offentlige fattigforsorg opererede man med en skelnen mellem hovedpersoner og bipersoner. Hovedpersonen var familieforsørgeren, der havde pligt til at forsørge medlemmerne i sin familie, mens bipersonerne således var familiemedlemmer, oftest gifte kvinder og børn under 18 år. Hjælpen blev i udgangspunktet uddelt til familieforsørgeren. Derfor var antallet af personer forsørget gennem penge- og naturaliehjælp formentligt langt højere end hvad dette tal indikerer. Hvad angår betegnelsen forsørgelsesberettiget henviser dette til de, der havde ret til at modtage hjælp fra Aarhus Kommune, for en udlægning af dette se også kapitel 6.

henvendelse blev tildelt, har det været muligt at opspore en del af disse henvendelser, der er fordelt på i alt 63 arkivkasser.

Baseret på referaterne fra Aarhus byråds forhandlinger modtog og behandlede byrådet omkring 200 af disse slags henvendelser i den pågældende periode. Der er dog ikke tale om 200 forskellige ansøgere, idet flere sendte henvendelser ind år efter år.¹⁸⁰ Derudover har jeg dels fundet en række henvendelser blandt byrådets journalsager, der ikke er noteret i byrådsreferaterne, og dels enkelte henvendelser ved at gennemgå ujournaliserede B-sager under fattigvæsenets arkiv. De sidstnævnte henvendelser er heller ikke noteret i byrådsforhandlingerne, om end de er adresseret til byrådet.¹⁸¹ Der er derved grund til at antage, at byrådet formentlig modtog flere henvendelser, end hvad byrådsreferaterne indikerer. Hovedparten af henvendelserne er adresseret til byrådet, mens andre er adresseret eller anbefalet af udvalg under byrådet, eksempelvis gas-, skole- og fattigudvalg. Det var dog i alle tilfælde byrådet, der havde det sidste ord.

Hvad angår de sideløbende forhandlinger på Rigsdagen, tager analysen udgangspunkt i forhandlinger, lovforslag og betænkninger, der knytter sig til spørgsmålet om eftergivelse samt om hjælp til fysisk og psykisk handicappede børn i perioden mellem 1871 og 1892. Derudover skal det indledningsvist bemærkes, at selvom der kan trækkes paralleller mellem de henvendelser, der behandles i kapitel 7 og alderdomsunderstøttelsesloven, har jeg valgt ikke at gå ind i en diskussion af dette aspekt, det bliver behandlet indgående i del IV om legater og legatboliger.

Medborgerskab og livshistorier

I denne del af afhandlingen behandler jeg det at dele, italesætte og offentliggøre sin personlige livshistorie med kommunen, som en medborgerskabshandling og som en måde at praktisere medborgerskabet på. Jeg har valgt at anlægge denne analysestrategi grundet kildematerialets karakter. Hvor Isin anvender begrebet 'acts of citizenship' i analyser af handlinger, der har en forholdsvis offentlig og demonstrativ karakter, anvender jeg begrebet i en analyse af handlinger, der har mere dialogisk og privat karakter. Som et eksempel på en typisk medborgerskabshandling, peger Isin blandt andet på den engelske stemmeretsforkæmper Marion Wallace Dunlops sultestrejke i Holloway Fængslet i 1909,

¹⁸⁰ Således ansøger eksempelvis Jens Jensen i henholdsvis 1889 og 1890 (jour. nr. 73-1889; 470-1890 journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS) og Georg Christian Godt sender syv ansøgninger fra 1887 til 1892 (jour. nr. 25-1887; 473-1889; 123-1892; 162-1892, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS). I tråd med afhandlingens fokus, har jeg udelukkende indsamlet henvendelser vedrørende materiel understøttelse, mens henvendelser vedrørende fripladser på skoler og uddannelsesinstitutioner er udeladt.

¹⁸¹ Se f.eks. jour. nr. 27-1875, 190-1881, 114-1883, 201-1883, 203-1886, 309-1888, 236-1887, journalsager til Aarhus byråds forhandlinger, AS.

mens jeg beskæftiger mig med handlinger, der indebar at skrive og indsende henvendelser til kommunen.¹⁸² Henvendelser, hvori ansøgerne ikke blot videregav private oplysninger, men også omhyggelige beskrivelser af deres liv til den kommunale administration; henvendelser, hvori ansøgerne satte spørgsmålstejn ved medborgerskabets form og indhold. For at kunne analysere denne type af medborgerskabshandlinger, har jeg kombineret medborgerskabsperspektivet med et livshistorisk perspektiv ved at inddrage den amerikanske antropolog Michael Jacksons begreb om fortællingens politik. Dette begreb bruger jeg som et redskab til at undersøge den transcendering mellem det private og det offentlige, som livshistorierne dannede grundlag for.

I *The Politics of Storytelling* (2013), der er en antropologisk videreudvikling af Hannah Arendts erfaringspolitiske teori, fremhæver Jackson det politiske aspekt ved fortællinger og livshistorier. Ifølge Jackson rummer fortællinger og livshistorier en dobbelthed; ”storytelling can be viewed as both a strategy for transforming private into public meanings [and as a] strategy for sustaining a sense of agency in the face of disempowering circumstances.”¹⁸³ I analysen af henvendelserne vægter jeg udelukkende det førstnævnte, dialogiske aspekt ved fortællingens politik, eftersom det sidstnævnte aspekt knytter sig til et indre selvbillede og subjektivitet, hvilket ligger uden for afhandlingens undersøgelsesområde.¹⁸⁴ Jacksons forståelse af, at fortællinger og livshistorier bliver til i en dialog med det omgivende samfund, og indebærer fortolkninger og udvælgelser, stemmer overens med min forståelse af henvendelsernes udsagnskraft, som jeg præsenterede i kapitel 3. Som Jackson formulerer det i *The Politics of Storytelling*:

[S]tories, like memories and dreams, are nowhere articulated as purely personal revelations, but authored and authorized dialogically and collaboratively in the course of sharing one’s recollections with others.¹⁸⁵

Gennem dette dobbelte fokus på medborgerskab og livshistorier undersøger jeg i de følgende tre kapitler, hvordan de fattige delte deres personlige erfaringer med fattigdom, sygdom og arbejdsløshed; i hvilken grad disse erfaringer opnåede offentlig anerkendelse og var med til at forme den *kommunale* medborgerskabsmodalitet; samt hvordan denne modalitet indgik i et samspil med den *statslige* medborgerskabsmodalitet.

¹⁸² Isin og Nielsen, *Acts of Citizenship*., s. 18.

¹⁸³ Michael Jackson, “The Politics of Storytelling: Variations on a Theme by Hannah Arendt” (Denmark: Museum Musculanum Press, 2013)., p. 31-34.

¹⁸⁴ Jackson., s. 58.

¹⁸⁵ Jackson., s. 41.

Kapitel 5

Eftergivelse

Spørgsmålet om eftergivelse udgjorde et centralt tema i forhandlingerne om den fattiglov, Rigsdagen vedtog i 1891. Selvom retten til eftergivelse var stadfæstet i 1849-Grundlovens valgretsparagraf, eksisterede der op til vedtagelsen af 1891-fattigloven ikke noget egentligt lovgrundlag, der specificerede, hvordan denne ret skulle forvaltes.¹⁸⁶ Det var dog blevet praksis, at kommunen, som forsørgelsesfællesskab, alene havde retten til at bestemme, hvornår og på hvilket grundlag man ønskede at eftergive fattighjælp. Det var derved en ret, som blev tillagt kommunen, men samtidigt også en ret, der berørte medborgernes politiske rettigheder, både nationalt og lokalt. En ret, kommunen kunne benytte som en inklusionsmekanisme, men også som en vedblivende ekskludering af fattighjælpsmodtagerne fra et fuldgyldigt medborgerskab.

I den eksisterende forskning er spørgsmålet om eftergivelse blevet analyseret i lyset af den parlamentariske kamp mellem regeringen og oppositionen.¹⁸⁷ I modsætning til disse studier undersøger jeg i dette kapitel spørgsmålet om eftergivelse i lyset af den kommunale praksis i Aarhus. Eftersom eftergivelsesretten op til 1891 var rodfæstet i det kommunale selvstyre, var det udelukkende op til kommunen på dette punkt at definere, hvem der havde ret til at være i besiddelse af den fuldgyldige status som medborger.

I tråd med afhandlingens overordnede arbejdshypotese, har jeg i kapitlet arbejdet ud fra en antagelse om, at den kommunale eftergivelsespraksis ikke kun blev formet af interaktionen mellem giver og modtager, men også fik betydning for eftergivelsesparagraffens udformning i 1891. For at kunne gøre dette, har jeg blandt andet foretaget en optrevling af det politiske hændelsesforløb op imod vedtagelsen af eftergivelsesretten i 1891, hvilket ikke hidtil har været kortlagt i detaljer. Ved løbende at trække trådene mellem de konkrete forhandlinger om eftergivelse i Aarhus Kommune og de nationale forhandlinger mellem regeringen og de oppositionelle partier, integrerer jeg i denne undersøgelse den kommunale eftergivelsespraksis i den klassiske udlægning af spørgsmålet om eftergivelse som et spørgsmål om en parlamentarisk forfatningskamp.

Da eftergivelse kom på den politiske dagsorden

Ved revisionen af fattigloven i 1891 satte §35 følgende regler for eftergivelse af fattighjælp:

¹⁸⁶ Danmarks Riges Grundlov, 5. juni 1849, §35.

¹⁸⁷ Kolstrup, "Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891", s. 287; Jørgensen, *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede.*, s. 164.

Naar en Person, der tidligere har modtaget Fattighjælp, ikke i de sidst forløbne 5 Regnskabsaar har modtaget saadan Hjælp (...) skal Kommunalbestyrelsen paa hans derom fremsatte Begæring være pligtig til at eftergive ham den Understøttelse, han i sin Tid har modtaget, saafremt han ikke ved Dom er funden skyldig i en i den offentlige Mening vanærende Handling, for hvilken han ikke har erholdt Æresoprejsning, eller er under Tiltale for en saadan Handling, og det derhos ikke af Fattigbestyrelsen paa hans Opholdssted skønnes, at han har Evne til at tilbagebetale Understøttelsen uden selv at komme til at mangle det fornødne til eget Underhold eller Opfyldelse af den ham paahvilende Forsørgelsespligt.

Eftergivelse kan finde Sted, naar den paagældende ikke har modtaget Fattighjælp i Løbet af det sidste Aar.¹⁸⁸

Det blev hermed slået fast, at fattighjælpsmodtagere havde ret til at få fattighjælp eftergivet, hvis de havde formået at leve i fem år uden hjælp, og dette uanset beløbets størrelse og årsagen til ens trang. Fattigloven gjorde det således til kommunens *pligt* at eftergive fattighjælp efter fem år, men paragraffens sidste linje begrænsede også kommunens *ret* til at eftergive, ved at sætte et krav om, at eftergivelsen først kunne finde sted efter et år.¹⁸⁹

Paragraffen om eftergivelse udgør resultatet af et kompromis mellem regeringen og de oppositionelle partier og som med andre dele af fattiglovgivningen, havde den en kompliceret og kringlet vej gennem det politiske system. Spørgsmålet om eftergivelse blev første gang sat på den nationalpolitiske dagsorden med Venstres lovforslag i 1871. Siden overtog Socialdemokratiet spørgsmålet om eftergivelse. I 1890 indvilligede regeringen i at integrere en paragraf om eftergivelse i forslaget til den fattiglov, der blev vedtaget i 1891.

I *studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling* fremhæver Harald Jørgensen lovforslagene om eftergivelse som en del af det politiske spil mellem Højre og Venstre.¹⁹⁰ Samme udlægning kommer til udtryk i Iver Hornemann Møllers vurdering af spørgsmålet om eftergivelse i *Den danske velfærdsstats tilblivelse*:

Baggrunden for de to modsatte standpunkter er først og fremmest, at eftergivelse af fattigunderstøttelsens fortabelse af valget ville medføre en tilgang af vælgere, der efter al sandsynlighed ville stemme på venstregruppernes og Socialdemokratiets kandidater. Disse motiver præsenteredes selvfølgelig ikke i offentligheden. Venstre ikklæder sig i stedet humane motiver, og regeringen m.v. anfører især juridiske og

¹⁸⁸ Lov om det offentlige Fattigvæsen, 9. april 1891, §35.

¹⁸⁹ Kolstrup, "Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891", s. 287.

¹⁹⁰ Jørgensen, *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede.*, s. 164; Hornemann Møller, *Den danske velfærdsstats tilblivelse.*, s. 105-106.

præventive argumenter mod slækkelse af følgevirkningerne af fattighjælpsmodtagelse.¹⁹¹

Søren Kolstrup fremhæver i *Dansk velfærdshistorie* eftergivelsesretten som et ”forsigtigt forsøg på at styrke de fattiges frigørelse”, men går ikke ind i en diskussion af, hvordan Rigsdagen i 1891 nåede frem til at sætte regler for eftergivelse.¹⁹² Selvom spørgsmålet om eftergivelse unægteligt indgik i forfatningskampen mellem Højre og oppositionen, har dette parlamentariske fokus medført, at eftergivelsens praksisdimension er blevet overset. Inden jeg undersøger spørgsmålet om eftergivelse som en del af medborgerskabets praksis-modalitet, vil jeg kort skitsere de første forslag om eftergivelse, der blev fremsat af Venstre i perioden mellem 1871 og 1880.

Starter vi med at se på Venstres første forslag om eftergivelse, der blev fremsat den 17. november 1871, blev dette ikke fremsat som en ændring af fattigloven, men derimod som en ændring af valgloven. Hvilket lovforslagets titel også tilkendegiver: ’Forslag til Lov indeholdende nærmere Bestemmelser af §4 i Lov om Valgene til Rigsdagen.’ Hermed kan forslaget netop ses som et udtryk for den politisering af det sociale område, som Grundloven dannede grundlag for. Indholdet i lovforslaget fra 1871 minder på visse punkter om 1891-fattiglovens paragraf om eftergivelse, idet forslaget indebar et ønske om, at fattighjælp skulle anses for eftergivet, når vedkommende ikke de sidste fem år havde modtaget hjælp.¹⁹³ Folketinget vedtog forslaget, der dog ikke blev behandlet i Landstinget.¹⁹⁴ I samlingerne 1872-1873 og 1874-1875 stillede en række af de samme venstrefolk lignende forslag. Efter første behandling i sidstnævnte samling nedsatte Folketinget et udvalg, der skulle behandle lovforslaget, men forslaget kom aldrig videre til anden behandling.¹⁹⁵

I 1880 bragte venstremanden Johannes Tauber atter spørgsmålet om eftergivelse på banen. I dette lovforslag havde Tauber dog nedsat kravet om ’selvopholdelsesdrift’ til to år og desuden fremsat forslag om, at fattighjælp, der blev givet til lægehjælp, lægemidler, indlæggelse på sygehus og begravelse, ikke skulle regnes for egentlig fattighjælp og dermed heller ikke medføre et tab af det fuldgyldige civile og politiske medborgerskab. Taubers forslag nåede imidlertid kun gennem første behandling og der skulle herefter gå knap seks år, før spørgsmålet om eftergivelse igen blev diskuteret på Rigsdagen.¹⁹⁶

¹⁹¹ Hornemann Møller, *Den danske velfærdsstats tilblivelse.*, s. 105-106.

¹⁹² Kolstrup, “Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891”., s. 287.

¹⁹³ Rigsdagstidende (herefter RT), Tillæg A, 1871- 1872, sp. 2305-2306.

¹⁹⁴ RT, Folketingets Forhandlinger (herefter FF), 1871-1872, sp. 5423-5424.

¹⁹⁵ RT, Tillæg A, 1872-1873, sp. 1859-1860; RT, Tillæg A, 1874-1875, sp. 1469-1470. Forslaget gik nu under titlen: ’Forslag til Lov indeholdende nogle Bestemmelser for eftergivelse af Fattigunderstøttelse.’

¹⁹⁶ RT, Tillæg A, 1880-1881, sp. 3363-3364.

Hvad angår argumenterne for og imod Venstres gentagne forslag om regler for eftergivelse, afspejler de, hvad Hornemann Møller har pointeret. At Højre fremførte juridiske og præventive argumenter imod fastsættelsen af regler for eftergivelse, mens Venstre indtog en mere human tilgang til spørgsmålet.¹⁹⁷ For Højre kom dette blandt andet til udtryk i påstande om, at det overhovedet at sætte regler for eftergivelse var grundlovsstridigt. Som pointeret af Indenrigsminister Erik Skeel, under behandlingen af Taubers forslag om eftergivelse, var lovforslaget i uoverensstemmelse med Grundlovens valgretsparagraf, det vil sige §30 i 1866-Grundloven. I forhold til spørgsmålet om fattighjælp og eftergivelse, stadfæstede valgretsparagraffen, at enhver uberygtet mand, der havde indfødsret og var fyldt 30, havde valget til Folketinget, medmindre han nød eller havde nydt "Understøttelse fra Fattigvæsenet, som ikke er enten eftergivet eller tilbagebetalt."¹⁹⁸ At sætte regler for, hvordan eftergivelsen skulle foregå ville, ifølge Skeel, derfor kræve en grundlovsforandring.¹⁹⁹

Derudover pointerede Højre gentagende gange, at de fremsatte lovforslag desuden ville gå kommunens selvstyre for nær. Ifølge Skeel var i der Grundlovens §30 tale "om Eftergivelse fra deres Side, der have Noget at eftergive, fra dem, som have udredet Bidragene, og det er en frivillig Eftergivelse af dette, som har været Grundlovens bestemte Mening."²⁰⁰ Denne udtalelse afspejler også, at fattighjælpen blev set som et lån, som kommunerne havde krav på at få refunderet.²⁰¹ Ifølge Højre ville den tidsbestemte eftergivelse mindske kommunens muligheder for at få lånet tilbagebetalt.²⁰² Det er således her, at spørgsmålet om eftergivelse ikke kun fremstår som et moralsk spørgsmål om grænserne for det fuldgyldige medborgerskab, men også som et spørgsmål om kroner og øre.

Hvad medlemmer af Højre desuden påpegede var, at netop udelukkelsen fra det politiske medborgerskab udgjorde en spore til selvvirksomhed og selvhjælp, der ville være særledes betænkelig at fjerne.²⁰³ Som bemærket af Skeel var grundlovsbestemmelsen med til, at "skjærpe Æresfølelsen og Selvstændighedsfølelsen."²⁰⁴ Et synspunkt, der ofte blev brugt som argument for

¹⁹⁷ Hornemann Møller, *Den danske velfærdsstats tilblivelse.*, s. 105-106.

¹⁹⁸ Den gennemsete Grundlov, 28. juli 1866, § 30. I 1849-Grundloven var dette paragraf 35.

¹⁹⁹ RT, FF, 1880-1881, sp. 1945-1947.

²⁰⁰ Ibid.

²⁰¹ Ifølge §85 i fattigplanen af 1799, havde Københavns kommune ret til refusion i vedkommendes levende live, såvel som i hans dødsbo. For resten af landet, havde kommunerne i kraft af henholdsvis §19 og §23 i Fattigloven af 1803, kun ret til refusion i vedkommendes dødsbo. Til gengæld arvede fattigvæsenet - både i og udenfor København - alle efterladenskaber, også selvom deres værdi oversteg den ydede fattighjælp, hvis fattigvæsenet havde betalt for vedkommendes begravelse.

²⁰² RT, Tillæg A, Bemærkninger til foranstaaende Lovforslag, sp. 1467-1469.

²⁰³ RT, FF, 1871-1872, sp. 1794.

²⁰⁴ RT, FF, 1880-1881, sp. 1945-1947.

at bibeholde fattighjælpens deklasserende virkninger, og som derfor også spillede en stor rolle i andre fattiglovsforhandlinger.

På den anden side af bordet argumenterede Venstre for, at de faste regler for eftergivelse netop kunne virke motiverende for de fattige. Her blev muligheden for eftergivelse fremhævet som et incitament for at holde sig fri fra fattigvæsenet. Således betonedes Tauber, at visheden om at kunne genvinde sine borgerlige og politiske rettigheder, udgjorde:

... en langt stærkere Spore, end om dette er afhængigt af Kommunalbestyrelsens Velvillie, og det vil navnlig virke langt mere til at styrke deres Selvstændighed end, naar de skulle gaa, hvad man tør kalde Tiggerveien i denne Sag.²⁰⁵

Et lignende argument blev fremført af Theodor Leth, der lagde vægt på, at man ved at etablere en egentlig eftergivelsesret, gav de fattige et mål at stræbe efter:

Der er Forskjel paa, om Noget kan erhverves som en Ret, eller om det kun kan gives som en Naade. Dersom man vedtager Lovforslaget (...) vil det være en ligefrem Ret, der indrømmes den Paagjældende til at erhverve sin ligeberettigede borgerlige Stilling igjen (...) Er han derimod afhængig af Kommunalbestyrelsens Naade, har han jo ikke saaledes Noget at stræbe efter, thi han veed ikke, om han Virkeligheden nogensinde, selv om han stræber nok saa meget, kan opnaa en saadan Eftergivelse.²⁰⁶

Det står således klart, at spørgsmålet om eftergivelse var viklet ind i det mere generelle spørgsmål om, hvorvidt fattighjælpen skulle etableres på det kommunale skøn eller fastsættes som en ret, der blev defineret af staten. En diskussion der også spillede en central rolle under forhandlingerne af de socialdemokratiske forslag om eftergivelse i 1880'erne. Mens Højre agiterede for det førstnævnte, ønskede Venstre at bevæge sig væk fra skønspincippet. Når en mand i en længere periode havde formået at klare sig uden fattighjælp, var det i sig selv et tegn på, at han havde "vist sin oprigtige og redelige Villie og Bestræbelse for at undvære en saadan Fattighjælp."²⁰⁷ Han burde derfor betragtes som værdig til at være i besiddelse af sit fuldgyldige civile og politiske medborgerskab, uden at kommunen skulle gå ind nærmere ind i en vurdering af hans værdighed.²⁰⁸ Derudover lagde fortalere for lovforslaget vægt på, at faste regler for eftergivelse ikke var i modstrid med Grundloven. Som pointeret af

²⁰⁵ RT, FF, 1880-1881, sp. 1950f.

²⁰⁶ Ibid., sp. 1951-1953.

²⁰⁷ Ibid., 1880-1881, sp. 1940-1942.

²⁰⁸ Ibid., 1880-1881, sp. 1940-1942.

både Leth og Chresten Berg indebar valgretsparagraffen ikke nogen bestemmelse om, at det absolut skulle være kommunalbestyrelserne, der havde retten til at eftergive fattighjælp.²⁰⁹

Alt i alt, var begge partier enige i, at eftergivelsen skulle bero på - eller fremme - en selvstændighed og en selvstændighedsfølelse hos fattighjælpsmodtageren. De to partier var dog uenige i, hvorledes dette bedst lod sig gøre i praksis. Med andre ord, blev selvstændighed, myndighed og stræbsomhed placeret som centrale kriterier i bevægelsen fra ekskluderet fattighjælpsmodtager til fuldgyldig medborger, på tværs af det politiske spektrum. Selvom Rigsdagen ikke i denne omgang nåede til enighed om eftergivelsesforvaltningen, havde forhandlingerne tilsyneladende en betydning for, hvordan retten til eftergivelse blev forvaltet i kommunen. Både kildematerialet fra Aarhus Kommune og de senere rigsdagsforhandlinger indikerer, at fattighjælpsmodtagere i den efterfølgende periode i stigende grad fremsatte henvendelser om eftergivelse.

Henvendelser om eftergivelse

Den tidligste henvendelse om eftergivelse af fattighjælp, jeg har fundet på Aarhus Stadsarkiv, er dateret den 10. juli 1881.²¹⁰ Denne henvendelse er imidlertid ikke noteret i de publicerede byrådsforhandlinger, men fundet blandt journalsagerne. Det er dog først efter 1886, at henvendelser om eftergivelse begynder at optræde mere regelmæssigt i byrådets forhandlinger. Særligt stiger antallet i perioden op til vedtagelsen af de nye fattiglov i 1891.²¹¹ Som det vil fremgå af de følgende afsnit, blev behandlinger af henvendelser vedrørende eftergivelse foretaget af byrådet. Alligevel var det gældende praksis i Aarhus, at byrådet videresendte henvendelsen til fattigudvalget, for at dette udvalg kunne give en anbefaling. Fattigudvalget foretog en mere generel undersøgelse af ansøgeren og de oplysninger, der var videregivet til kommunen. I slutningen af 1880'erne indebar denne undersøgelse også besøg til ansøgerens hjem, på hvis baggrund fattigudvalget udfærdigede en undersøgelsesrapport. Det fremgår af byrådsforhandlingerne, at byrådet ofte fulgte fattigudvalgets anbefaling, men der findes enkelte eksempler på, at byrådet valgte at bevilge gælden eftergivet på trods af, at fattigudvalget anbefalede det modsatte.²¹²

²⁰⁹ RT, FF, 1874-1875, sp. 427-428; RT, FF, 1880-1881, sp. 1951-1953.

²¹⁰ Det skal her bemærkes at, der i en tidligere henvendelse fra 1879 bruges vendingen ”frafalde Fordring paa Refusion” i forbindelse med at kommunen eftergav klodsemager Erik Christiansens gæld til byens offentlige fattigvæsen (jour. nr. 2-1879, journalsager til Aarhus Byråds forhandlinger, AS). Denne sag indikerer, at man på daværende ikke brugte begrebet eftergivelse om denne handling.

²¹¹ I perioden mellem 1881 og 1886 er kun fem henvendelser om eftergivelse noteret i byrådsforhandlingerne, mens der er noteret 23 henvendelser i perioden mellem 1887 og 1890.

²¹² Se f.eks. jour. nr. 73-1889, journalsager til Aarhus Byråds forhandlinger, AS.

Hvad angår henvendelserne mere generelt, adskiller disse sig på et centralt punkt fra de andre typer af henvendelser, der behandles i denne del af afhandlingen; henvendelserne om eftergivelse var ikke skrevet ud fra et ønske om at opnå hjælp, eftersom hjælpen var allerede tildelt. Det var derimod konsekvenserne af hjælpen, der var til forhandling. Ud fra et medborgerskabs-perspektiv, var det således ikke indholdet, men rammerne for det fuldgyldige medborgerskab, der udgjorde omdrejningspunktet. Hermed satte disse henvendelser spørgsmålstegn ved grænsen mellem in- og eksklusion i både det politiske og civile medborgerskab.

I de tre følgende sektioner analyserer jeg den kommunale eftergivelses-praksis med afsæt i tre fattighjælpsmodtagere: Martinus Vissing, Carl Gjedsted og Georg Christian Godt. Ved løbende at sammenholde og diskutere deres henvendelser med lignende henvendelser om eftergivelse, undersøger jeg hvordan interaktionen mellem giver og modtager var med til at forme Aarhus Kommunens eftergivelsespraksis.²¹³ For at give en fornemmelse af henvendelsernes struktur og argumentationsform, har jeg valgt at indlede hver sektion med en uredigeret henvendelse.

Martinus Vissing

Martinus Vissing skrev følgende henvendelse til Aarhus byråd 15. juli 1890:

Til Aarhus Byraad,

Som udgaaet fra et fattigt og sygeligt Hjem blev jeg den 8 September 1880 indlagt paa Aarhus Sygehus og senere 3 Gange med forskellige Mellemlum dels Sømmesteds og dels paa Fattigsygehuset saaledes at min samlede Skyld andrager 175 Kr og 60ø.

Den første Gang jeg faldt det Offentlige til Byrde var jeg kun 19 Aar gammel og jeg havde den Gang ikke Begreb om, hverken at jeg havde en moralsk Forpligtelse til at tilbagebetale Sygepengene, eller at jeg ved ikke at gjøre det mistede almindelige menneskelige Rettigheder.

Dette har vel staaet mig klart paa et senere Standpunkt, men dels havde jeg ved Sygdommen, - der hver Gang har været Gigtfeber, - paadraget mig et kronisk Hjerteonde, der vil følge mig hele Livet igjennem, og gjør at jeg ikke til enhver Tid er lige Arbejdsdygtig og dels har jeg en stakkels fattig og blind Fader som jeg af og til maa understøtte, hvilket alt sammen har

²¹³ Analysen er baseret på i alt 52 sager om eftergivelse fra 1881 til og med 1892. I 40 af disse sager findes selve henvendelse om eftergivelse, mens der i resterende 12 sager er baseret på byrådets forhandlinger. Derudover har jeg også inddraget fem sager omkring hjælp uden fattighjælpsvirkning samt klager vedrørende valglisten.

bevirket at det hidtil har været mig umuligt at tilbagebetale min Skyld.

Jeg har i de senere Aar gjentagne Gange gjort Forsøg paa at lægge lidt tilside for at faa Gjælden betalt men hidtil forgjæves. – Summen er mig for stor – den er mig uoverkommelig;

Navnlig for at jeg igjen kan tilbageerobre mig mine tabte sociale Rettigheder, tillader jeg mig herved i dyb Ærbødighed at henvende mig med Bøn til det høje Raad at det vil give mig sin Bistand dertil, ved velvillig at eftergive mig de to tredje Dele af min Skyld.

Jeg tillader mig at formene at dette ogsaa bedst stemmer med Byens Tarv. En tredje Del af Beløbet 58 kr. 53ø, kan jeg ved vedvarende god Helbreds tilstand, faa tilbagebetalt om kortere eller længere Tid – det fulde Beløb derimod næppe nogensinde.

Ærbødigst,
Martinus Vissing
Maskinarbejder.²¹⁴

Denne henvendelse, der udført i en sirlig håndskrift og desuden er bemærkelsesværdig velstruktureret og velargumenteret, rejser flere spørgsmål: Hvordan blev henvendelsen modtaget af byrådet? I hvor høj grad stemmer struktur, retorik og argumentationsform overens med lignende henvendelser? Og hvilken fremstilling af det afsendende subjekt producerede henvendelsen?

De publicerede byrådsforhandlinger, i kombination med indholdet i denne og andre journalsager, kan hjælpe os i undersøgelsen af disse tre spørgsmål. Byrådsforhandlingerne viser, at byrådet, efter at have modtaget Vissings henvendelse, bad fattigudvalget om at foretage en nærmere undersøgelse af hans livsforhold. I fattigudvalgets skrivelse fremgår det, at Vissing arbejdede på Caroc & Leths jernstøberi i Aarhus. På dette jernstøberi tjente han omkring 13 kr. ugentligt. Det fremgår også af skrivelsen, at Vissing på ansøgningstidspunktet var 29 år gammel. At Vissing derfor ønskede en eftergivelse af den fattighjælp, han havde modtaget fra fire til ni år siden, kan meget vel skyldes, at han aldersmæssigt stod på tærsklen til det politiske medborgerskab og gerne som 30-årig ville komme i besiddelse af sin stemmeret. Derudover bekræftede fattigudvalget, at Vissing var søn af forhenværende bybud Vissing, der var blind og under forsørgelse af det offentlige fattigvæsen. Fattigudvalget, der havde indhentet Vissings lægeerklæringer, konkluderede på baggrund af disse oplysninger, at byrådet burde eftergive gælden forudsat, at Vissing selv indbetalte en tredjedel.²¹⁵ Byrådet valgte at følge fattigudvalgets

²¹⁴ Jour. nr. 271-1890, journalsager til Aarhus Byråds forhandlinger, AS.

²¹⁵ Ibid.

anbefaling og eftergav, vel at mærke på baggrund af Vissings eget udspil, to tredjedele af gælden.²¹⁶ Anmodningens udfald vidner således om, at både byråd og fattigudvalg accepterede Vissings argumenter vedrørende inklusion i det fuldgyldige medborgerskab.

Hvad angår spørgsmålet om struktur, retorik og argumentationsform afspejler henvendelsen en række mere generelle tendenser. Vissings henvendelse var, som mange andre eftergivelseshenvendelser, bygget op omkring en narrativ struktur.²¹⁷ Henvendelsen starter med en beskrivelse af, hvordan Vissing kom fra et fattigt og sygeligt hjem; at han som ung flere gange havde været indlagt på sygehuset og at det først senere var gået op for ham, at han havde en forpligtelse til at betale fattighjælpen tilbage. Det er således en mindre livshistorie, der her skildredes. En livshistorie som viste, hvordan sygdom havde påvirket og begrænset hans muligheder i livet, men også en fortælling om moralsk modning og et ønske om at tilbageerobre sine tabte rettigheder. Og dermed også en livshistorie, som blev brugt til at vise, at fattigdommen ikke var selvforskyldt, men at han efter bedste evne havde forsøgt at betale sin gæld til det offentlige fattigvæsen tilbage. Om end Vissing var ugift og derfor ikke, i kraft af sin civilstand, havde en forsørgerforpligtelse overfor kone og børn, sørgede han, i henvendelsen, for at gøre opmærksom på den forsørgerforpligtelse, han udviste overfor sin blinde far. Livshistorien blev politisk, for så vidt den fremstillede Vissing som myndig, selvstændig og arbejdsom og dermed også som en værdig, politisk medborger på trods af, at han havde modtaget offentlig fattighjælp og dermed ikke levede op til valgretsbestemmelsens krav om økonomisk uafhængighed. Hermed satte henvendelsen spørgsmålstegn ved Grundlovens rettighedstildeling.

I retorik og argumentation spejler Vissings henvendelse også en andet karakteristisk træk; igennem henvendelsen henviste Vissing gentagne gange til Grundloven og de grundlovssikrede rettigheder. Dette kommer særligt til udtryk i sætninger som: ”jeg havde den Gang ikke Begreb om, hverken at jeg havde en moralsk Forpligtelse til at tilbagebetale Sygepengene, eller at jeg ved ikke at gøre det mistede almindelige menneskelige Rettigheder.”²¹⁸ Længere nede i teksten argumenterede Vissing på følgende måde for en eftergivelse: ”Navnlig for at jeg igjen kan tilbageerobre mig mine tabte sociale Rettigheder tillader jeg mig herved i dyb Ærbødighed at henvende mig med Bøn til det høje Raad.”²¹⁹ Disse vendinger var med til at fremstille Vissing som et rettighedsbærende

²¹⁶ Aarhus Byråds Journalsager, 1890, jour. nr. 271-1890.

²¹⁷ Se blandt andet jour. nr. 257-1884; 242-1889; 309-1886; 61-1888, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

²¹⁸ Jour. nr. 271-1890, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

²¹⁹ Ibid.

subjekt, der var i besiddelse af ”menneskelige Rettigheder.”²²⁰ Som en medborgerskabshandling producerede denne henvendelse således en myndig og værdig, politisk medborger. I henvendelsen fremstillede Vissing sig selv som en genkendelig medborger, der var i besiddelse af centrale medborgerskabsdyder knyttet til det politiske medborgerskab. Gennem denne fremstilling forhandlede Vissing valgretsbestemmelsens ekskluderende element – nemlig, at han, på grund af modtaget fattighjælp, ikke levede op til kravet om økonomisk uafhængighed.

En række andre henvendelser indeholder på lignende vis eksplicite henvisninger til medborgerskabets rettigheder og pligter. I 1887 henvendte væver Christen Petersen sig til byrådet for at få eftergivet den huslejhjælp, han havde modtaget tidligere på året. Et beløb på i alt 24 kr. Ifølge Petersen skyldtes behovet for huslejhjælp hans mangeårige brystsygdom.²²¹ Han var dog nu af den opfattelse, at han var i stand til at klare sig uden offentlig hjælp:

[J]eg [har] haab om ved Familie og Venners Hjælp, at kunne klare mig i Fremtiden uden Fattigvæsenets Assistance, men da tabet af de borgerlige Rettigheder trykker mig, og jeg ikke kan tilbagebetale de modtagne 24 Kr. saa andrager jeg ærbødigst om, at dette Beløb maa blive mig eftergivet.²²²

Også skomager Jens Jensen, der henvendte sig til byrådet i 1889, gjorde brug af denne vending. Jensen skyldte fattigvæsenet 14,80 kr. for sine børns indlæggelse på sygehuset for difteritis. I henvendelsen skrev Jensen, at han ansøgte: ”det ærede Byraad om Eftergivelse af ovennævnte Skyld, da jeg af den grund Nødig vil miste mine borgerlige Rettigheder.”²²³

Vendingen går igen i arbejdsmanden Carl Petersens henvendelse fra 1888. På grund af betændelse i det ene knæ, havde Petersen været indlagt på byens sygehus og skyldte derfor fattigvæsenet 30,40 kr. Han anmodede om eftergivelse af halvdelen af dette beløb med følgende begrundelse: ”da jeg paa Grund af, at jeg endnu ikke er arbejdsdygtig ikke ser mig i stand til at betale det hele, og jeg nødig af denne Grund vilde miste mine Borgerligere rettigheder.”²²⁴ Han bemærkede desuden, at han havde været medlem af en sygekasse, men over vinteren havde været ramt af arbejdsløshed og derfor ikke havde været i stand til at betale sit kontingent. Han var derfor ikke berettiget til at få nogen hjælp fra

²²⁰ Ibid., s. 64.

²²¹ Jour. nr. 236-1888, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

²²² Ibid. Det skal her bemærkes, at begrebet ’borgerlige rettigheder’ indbefatter, hvad der hos Marshalls forstås ved både politiske og civile rettigheder, om end det i udstrakt grad bruges som henvisning til politiske rettigheder.

²²³ Jour. nr. 73-1889, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

²²⁴ Jour. nr. 204-1888, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

sygekassen under sin sygdom.²²⁵ Ved at fremhæve sit sygekassemedlemskab, fremstillede Petersen dermed sig selv som en person, der var i besiddelse af rettidig omhu og havde gjort sit bedste for klare sig uden offentlig fattighjælp.

Arbejdsmanden Rasmus Nielsen, der henvendte sig til kommunen den 20. januar 1891, henviste mere direkte til sin valgret. Nielsen ønskede den huslejhjælp på i alt 10 kr., han året før var blevet tildelt af fattigvæsenet, eftergivet. Som Nielsen selv formulerede det, var ”Grunden til at jeg maatte tye til Fattigvæsenet forrige Aar (...) at min Kone laa syg i tre Maaneder.”²²⁶ Nielsen, der ikke så sig selv i stand til at betale pengene tilbage, påpegede afslutningsvist, at han ønskede gælden eftergivet, ”da jeg nødig fremdeles vil miste min Stemmeret.”²²⁷ Ligesom Vissing, fik disse fattighjælpsmodtagere alle deres gæld, eller dele heraf, eftergivet.²²⁸

Henvendelser om eftergivelse er interessante i relation til afhandlingens forskningsspørgsmål, fordi de fortæller os, at fattighjælpsmodtagerne var i stand til at forhandle rammerne for det sociale medborgerskab. Samtidigt viser henvendelserne også, at disse forhandlinger kunne tage sit udgangspunkt i det politiske medborgerskab. Ved at praktisere retten til eftergivelse, der var stadfæstet i Grundlovens valgretsparagraf, og dermed i det politiske medborgerskab, formåede fattighjælpsmodtagerne at praktisere medborgerskabet på en sådan måde, at dette fik betydning for deres status som fuldgyldige medborgere. Disse henvendelser kan derved ses som eksempler på, hvordan medborgerskabets praksismodalitet påvirkede medborgerskabets statusmodalitet. I den forbindelse viser de ovenstående eksempler på retorik og argumentationsform, at fattighjælpsmodtagere (på egen hånd eller ved ekstern hjælp) kunne bruge Grundlovens valgretsbestemmelser til at hævde sig selv på. At de, ved at tilskrive sig værdier og dyder tillagt den gode politiske medborger, kunne opnå en inklusion i det fuldgyldige medborgerskab. Når Vissing eksempelvis begærede sin fattighjælp eftergivet, fordi han ønskede at være i besiddelse af det fuldgyldige medborgerskab, tilkendegav han samtidigt, at han satte pris på sin selvstændighed. At han tog en ære i, at være i besiddelse af politiske rettigheder. Som nævnt i forrige sektion blev denne æres- og selvstændighedsfølelse også på Christiansborg fremført som centrale kendetegn ved det politiske medborgerskab.

I rigsdagsforhandlingerne blev det af fortalere for lovforslaget gentagne gange påpeget, at man gennem eftergivelse skulle redde de fattige, der havde en selvstændighedsfølelse. Her blev det af venstremanden Niels Neergaard blandt

²²⁵ Ibid., s. 65.

²²⁶ Jour. nr. 27-1891, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

²²⁷ Ibid.

²²⁸ Jour. nr. 236-1887; 204-1888; 73-1889, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS; Aarhus Byråds Journalsager, 1891, jour. nr. 27-1891.

andet fremhævet, at det var trykkende og pinligt for mange fattige, at komme under det offentlige fattigvæsens kontrol.²²⁹ Ifølge Neergaard ville ærekære folk foretrække at stå på egne ben. Også partifællen Christian Ravn fremhævede, at man burde hjælpe de, der ”forskyldt eller uforskyldt, ere faldne paa Fattigvæsenet, men hos hvem Selvstændighedsfølelsen saa vaagner, saa de tage kraftig fat og i flere Aar holde sig udenfor Fattigvæsenet.”²³⁰ Disse udtalelser afspejler en forestilling om, at det var ærekærlighed og selvstændighedsfølelse, der gjorde fattighjælpsmodtagerne berettigede til, i visse tilfælde, at få deres politiske medborgerskab tilbage.

Derudover er ovenstående henvendelser om eftergivelse også interessante, fordi de viser, at de pågældende fattighjælpsmodtagere, ved at indgå i en dialog med de offentlige myndigheder og dermed også i en interaktion i det offentlige rum, opnåede en form for institutionel anerkendelse af deres erfaringer med fattigdom, sygdom og arbejdsløshed. Når disse mennesker fremførte deres private erfaringer og deltog i en meningsudveksling med den kommunale administration, tog de også aktivt del i en kontinuerlig forhandling om, hvem der havde ret til at være i besiddelse af den fuldgyldige status som medborger. Ifølge Jackson er det netop gennem interaktion i det offentlige rum, at partikulære erfaringer kan få en potentiel politisk betydning.²³¹ I det følgende afsnit vil jeg sætte fokus på de fattighjælpsmodtagere, hvis partikulære erfaringer ikke opnåede samme form for institutionel anerkendelse.

Carl Gjedsted

10. juli 1881 skrev farversvend Carl Gjedsted følgende henvendelse om eftergivelse til byrådet:

Til Byraadet i Aarhus

Ved hoslagt at vedlægge en Regning fra Aarhus Kjøbstads Fattigvæsen, der andrager 175 Kr., der ere medgaaede dels til min afdøde Hustrus sygdom og til Udgifterne ved hendes Begravelse i Aaret 1876, dels til min egen Cur og Pleje samt endelig for Underholdning og Pleje til et af mine Børn, tillader jeg undertegnede Farversvend Carl Gjedsted mig herved ærbødigst at andrage paa, at ovennævnte Regnings Beløb enten maa blive mig eftergivet eller nedsat til et mindre Beløb f.eks. 50 Kr., og skal jeg i saa Henseende tillade mig at bemærke følgende.

Det er mig aldeles umuligt at betale det fulde Beløb, fordi min Arbejdsfortjeneste er saa lille, idet jeg ikkun har en

²²⁹ RT, FF, 1888-1889, sp. 1100-1106.

²³⁰ RT, FF, 1889-1890, sp. 806ff.

²³¹ Jackson, “The Politics of Storytelling: Variations on a Theme by Hannah Arendt”.

ugentlig Fortjeneste af 11 Kr. – Men jeg er villig til at lade 1 Kr. staa ugentlig hos mine Principaler Dhr Holm & Voigt paa Frederiksgade i 50 Uger, saafremt det ærede Byraad paa denne Maade vil nedsætte min Skyld og som anført modtage den tilbudte Betaling.

Grunden, hvorfor jeg nu saa gjerne vilde en Ordning paa min Skyld er, at jeg meget ønskede snarest at kunde inllade mig i Ægteskab med min Husholderske Enken Else Marie Rasmussen, født Jensen, med hvem jeg i et ½ Aarstid har levet sammen og som nu er frugtsommelig ved mig og venter sin Nedkomst i Begyndelsen af August Maaned. Det er nemlig blevet anmeldt til Politiet at jeg og min Husholder leve sammen som Mand og Kone og vi have i den Anledning maattet give Møde i Politiretten. Politimesteren har været saa god at udsætte Sagen for at se, hvad Resultat jeg fik ud at nærværende mit Andragende; vi vilde saa nødvendig have Advarsel, da vi i saa Fald næppe vilde kunne komme saa godt ud af det, hvis vi skulle leve paa 2 Steder, som paa et, og vilde selvfølgelig strax gifte os, saa snart der intet var til Hinder derfor fra Fattigvæsenets Side, hvorved jo ogsaa Sagen imod os falder bort.

I det Haab, at det Høitærede Byraad gunstigt vil tage sig af min Sag, som jeg foran har fremstilet saa godt jeg kunde, tegner jeg mig,

Aarhus den 10. Juli, 1881,
Ærbødigst,
Carl Gjedsted
Nørrebrogade 16,
1ste Sal i Baghuset.²³²

Gjedsteds henvendelse, der for øvrigt er den tidligste henvendelse om eftergivelse i min materialesamling, drejede sig således ikke om tabet af politisk medborgerskab, men derimod om tabet af det fuldgyldige civile medborgerskab. Nærmere bestemt, retten til at gifte sig. Det er således ikke Grundlovens valgretsparagraf, der her blev bragt i spil, men i stedet den umyndiggørelse som fattiglovgivningen dannede grundlag for. Som tidligere nævnt var fattighjælpsmodtagere siden 1824 blevet frataget retten til frit at indgå ægteskab. Rigsdagen ændrede loven i 1857, således at reglen udelukkende var gældende for mandlige fattighjælpsmodtagere, der havde modtaget hjælp inden for de seneste fem år. Af den grund medførte §35 i 1891-fattigloven heller ikke forandringer for netop denne gruppe af fattige, eftersom femårskriteriet fra 1857-loven blev integreret i 1891-loven.

På trods af, at det var tabet af retten til at indgå ægteskab, der motiverede denne henvendelse om eftergivelse, har den dog også en del tilfælles med de

²³² Jour. nr. 190-1881, journalsager til Aarhus Byråds forhandlinger, AS.

henvendelser, jeg behandlede i forrige sektion: For det første blev sygdom fremført som den primære trangsårsag; For det andet indeholdt henvendelsen et forslag til en betalingsordning, hvor han afviklede 50 kr. af den samlede gæld på 175 kr., ved ugentligt at lade 1 kr. af sin løn stå ved sin arbejdsgiver; For det tredje sad Gjedsted også i trange kår med en ugentlig arbejdsfortjeneste på 11 kr. Gjedsted tjente således væsentlig mindre og havde samtidigt en væsentlig større forsørgerbyrde end Vissing, der tjente 13 k. ugentligt og hverken havde kone eller børn.

For at forstå størrelsen af Gjedsteds gæld og hans mulighed for at betale den tilbage, kan det være relevant at sætte disse beløb i et lidt større perspektiv. Under rigsdagsforhandlingerne om eftergivelse i 1886, påpegede socialdemokraten Christen Hørdum, at forsørgelsen af en familie på to personer på daværende tidspunkt kostede omkring 830 kr. om året, en familie på tre personer kostede 1.030 kr. årligt, mens en familie på fire kostede 1.220 kr.²³³ Ifølge en statistik over arbejdslønnen i Aarhus Kommune for året 1892, udarbejdet af byrådet, fremgår det, at ufaglærte arbejdere tjente omkring 750 kr. om året. Lønnen for faglærte arbejdere kunne være højere: eksempelvis tjente en murer omkring 1.050 kr. årligt, snedkere 900 kr. og tømrere 950 kr.²³⁴ I den årlige beretning om fattigvæsenet for året 1884 pointerede fattiginspektøren, at lejen på smålejligheder, som eksempelvis et lille kvistværrelse med køkken, på daværende tidspunkt kostede omkring 120 kr. årligt i husleje.²³⁵

Med en årlig arbejdsfortjeneste på knap 600 kr., var Gjedsteds gæld på 175 kr. til det offentlige altså af en betydelig størrelse. I modsætning til Vissing, fik Gjedsted dog afslag sin henvendelse om eftergivelse. I fattigudvalgets skrivelse til byrådet blev det pointeret, ”at det i Udvalget igaar afholdte Møde enstemmig blev vedtaget aldeles ikke at støtte Andragendet med Anbefaling.”²³⁶ Eftersom den pågældende journalsag ikke indeholder nærmere oplysninger omkring baggrunden for dette afslag, vil jeg i det følgende i stedet give en par kvalificerede bud på, hvorfor byrådets i dette tilfælde ikke ønskede, at tildele Gjedsted den fuldgældige status som medborger.

For det første fremgik det af henvendelsen, at Gjedsted ikke havde været i stand til at leve op til sin forpligtelse som familieforsørger. Selvom gælden til det offentlige var forårsaget af hans hustrus sygdom og senere begravelse, havde han, som konsekvens heraf, været nødt til at sætte sine børn i offentlig pleje. Dette tilførte en ekstra dimension til hans trangsårsag. For det andet havde Gjedsted udvist uforsynlig adfærd ved at gøre sin husholderske gravid uden for ægteskab. Denne uforsynlige adfærd blev desuden underbygget af, at han og

²³³ RT, FF, 1886-1887, sp. 839-846.

²³⁴ Jour. nr. 375-1892, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

²³⁵ Uddrag af Aarhus Byråds Forhandlinger, 1884, s. 73.

²³⁶ Jour. nr. 190-1881, journalsager til Aarhus Byråds forhandlinger, AS.

husholdersken også havde forbrudt sig mod §178 i Straffeloven af 1866 ved at "leve sammen som Mand og Kone."²³⁷ Denne paragraf fastsatte, at personer af forskelligt køn, der uagtet øvrighedens advarsel om at fjerne sig fra hinanden og fortsat førte et forargeligt samliv, blev straffet med fængsel.²³⁸ For det tredje forsøgte Gjedsted at argumentere for en eftergivelse ved at fremhæve de personlige omkostninger, der var knyttet til tabet af det fuldgældige medborgerskab: "vi vilde saa nødigt have Advarsel, da vi i saa Fald næppe vilde kunne komme saa godt ud af det, hvis vi skulle leve paa 2 Steder, som paa et."²³⁹ Mens fattighjælpsmodtagere, der motiverede deres henvendelser om eftergivelse gennem henvisning til det politiske medborgerskab, kunne tage afsæt i den myndighed, der var knyttet hertil, befandt fattighjælpsmodtagere, der motiverede deres henvendelse om eftergivelse gennem henvisning til det civile medborgerskab i en mindre gunstig forhandlingsposition. At der var forskellige dynamikker på spil mellem henholdsvis det sociale og det politiske medborgerskab, og det sociale og det civile medborgerskab, afspejler sig også i lignende henvendelser.

I 1887 henvendte arbejdsmand Jørgen Thor Jørgensen sig til byrådet angående tabet af ægteskabsretten. Ligesom Gjedsted havde Jørgensen nogle år forinden mistet sin kone, og i den forbindelse havde fattigforsorgen i Aarhus betalt både for konens kur og pleje på hospitalet samt for begravelsen. En gæld, der beløb sig på i alt 84,80 kr.²⁴⁰ Derudover var Jørgensens to børn sat pleje på det offentlige regning. I sin henvendelse argumenterede Jørgensen på følgende måde for en eftergivelse:

Først vil jeg takke det ærede Byraad fordi de har Betalt for mine Børn! – Men jeg vil bede dem om det er muligt at jeg maa være fri for at betale til bage [sic] og om jeg maa have lov til at forandre min Stilling og gifte mig jeg skal sige dem Grunden der er meget taler for det jeg har aldrig været stærkere end jeg er iaar og siden min Kone døde da har jeg været Svag, og saa vil jeg om det er Herrens Naadige Willie [sic] saa vilde jeg have en lille Frihandel og det kan jeg ikke siden jeg Gifter mig!²⁴¹

Afslutningsvist bad Jørgensen desuden byrådet om at forholde sig til de personlige omkostninger, som tabet af retten til at gifte sig indebar for ham:

[Jeg] vil bede dem di [sic] vil ogsaa endrømme [sic] med mig at en Mand er Daarlig stillet naar han ikke haver sig en Hustru

²³⁷ Ibid., s. 69.

²³⁸ Almindelig borgerlig straffelov af 1866, §178.

²³⁹ Jour. nr. 190-1881, journalsager til Aarhus Byråds forhandlinger, AS

²⁴⁰ Jour. nr. 37-1887, journalsager til Aarhus Byråds forhandlinger, AS.

²⁴¹ Ibid.

for en Mand han kan (...)jo hverken Hykke [sic] (...) eller Pleie om sig.²⁴²

I sin henvendelse, der er betydeligt mindre velskrevet og velstruktureret end Gjedsteds, fremhævede Jørgensen ikke kun de økonomiske konsekvenser ved fattighjælpens rettighedsfortabelse, men også det følelsesmæssige tab, han led under ved ikke at kunne gifte sig igen. Det var derved hans personlige velbefindende og hans mulighed for at komme videre i livet, både på et professionelt og personligt plan, han ønskede, at de kommunale myndigheder skulle tage hensyn til. Det blev dog i fattigudvalgets indstilling til byrådet understreget, at man anså ham for ”ude af stand til at ernære sin Familie”²⁴³ og hans gæld blev derfor ikke eftergivet.²⁴⁴

Denne vægt på selvforsørgelse kommer også til udtryk i kommunens behandling af Lars Hansens eftergivelseshenvendelse fra 1888. I sammenligning med Gjedsted og Jørgensen, var Hansens henvendelse særdeles kortfattet og indebar blot en tilkendegivelse af, at han ønskede sin fattighjælp eftergivet, så han kunne indgå i ægteskab med enken Ane Margrete Sørensen.²⁴⁵ Som respons på denne henvendelse, pointerede fattigudvalget overfor byrådet, at Hansen gentagne gange havde været indlagt på byens fattiggård og desuden i 45 dage været indsat i Horsens Tugthus grundet dårlig opførsel.²⁴⁶ Alt i alt, skildrede fattigudvalget Hansen, som en ikke-værdigt trængende:

Han, der er fraskilt fra sin Kone (...) er i høi grad forfalden til Druk, saa at det, naar han, medens han var paa Fattiggaarden, havde Udgangstilladelse var Regel, at han var tilskjænket ved sin Tilbagekomst, der ofte fandt sted under Politiets Ledsagelse, og efter at han tillige havde været i Slagsmaal, af hvis Følger han 1 gang maatte indlægges til Kuur paa Syge-hospitalet.²⁴⁷

Kommunens bedømmelse af fattighjælpsmodtagernes henvendelser om eftergivelse var derved afhængig af udvisningen af en bestemt tilsigtet adfærd, der knyttede sig til en forestilling om selvstændighed og myndighed. I relation til Hansens henvendelse, pointerede fattigudvalget også eksplicit, at man gerne så, at han ændrede sin levemåde:

²⁴² Jour. nr. 37-1887, journalsager til Aarhus Byråds forhandlinger, AS.

²⁴³ Ibid.

²⁴⁴ Aarhus Byråds Journalsager, 1887, jour. nr. 37-1887.

²⁴⁵ Jour. nr. 431-1888, journalsager til Aarhus Byråds forhandlinger, AS.

²⁴⁶ Ibid.

²⁴⁷ Ibid.

[Udvalget] kunde selvfølgelig ønske, at Lars Hansen maatte komme i en Stilling, hvori han kunde blive istand til at ændre sig selv og føre et ønskeligt Levned, saa maa man dog efter Foranstaaende, og da der kun er hengaaet en kort Tid, siden han udgik fra Fattigvæsenets Forsorg, ikke at kunne anbefale Andragendet.²⁴⁸

Disse eksempler på afvisninger viser, at eftergivelsen, fra kommunens side, kunne hænge sammen med en moralsk bedømmelse af ansøgeren. Derudover viser afvisningerne også, at eftergivelsens motivering, gennem henvisning til tabet af ægteskabsretten, i mindre grad vakte genklang hos kommunen. Dette kunne blandt andet skyldes, at disse henvendelser potentielt set også kunne indebære en større økonomisk belastning for kommunen, eftersom eftergivelsen var knyttet til fattighjælpsmodtagerens mulighed for at sætte nye (legitime) børn i verdenen. Hvis vedkommende i fremtiden alligevel ikke var i stand til at forsørge sine børn, ville disse givetvis blive sat i offentlig pleje. I henvendelser om retten til ægteskab var der dermed mere på spil for kommunen, rent økonomisk set.

Samtidigt afspejler de fremstillede lovforslag om eftergivelse på Rigsdagen og de forhandlinger, som forslagene foranledigede, at fastsatte regler for eftergivelse blev motiveret gennem henvisning til det politiske medborgerskab. Tabet af retten til frit at indgå ægteskab, som en konsekvens af fattighjælp, blev kun perifært italesat under rigsdagsforhandlinger. I de få tilfælde, hvor denne fattighjælpsvirkning indgik i forhandlingerne, var det som oftest som et argument imod lovforslaget, der blev fremsat af Højre. Eksempelvis fremhævede folketingsmedlem Hans Christian Holch, at retten til ægteskab hvilede på selvforsørgelse: ”Det er en Grundsætning i den nuværende Lovgivning, at for at en Mand skal kunne indgaa i Ægteskab skal der være en vis Præsumption for, at han kan være i Stand til at forsørge en Familie.”²⁴⁹ At støtte op om eftergivelsesret var derfor, ifølge Holch, at støtte op om umoralsk adfærd.²⁵⁰ §35 i 1891-loven var derved hverken vedtaget med denne gruppe for øje, ligesom den heller ikke fik nogen betydning for denne gruppe af mennesker. Den praksis, som Aarhus byråd lagde for dagen, var derved sammenstemmende med de synspunkter, der blev fremført på Rigsdagen. Der eksisterer endda eksempler på, at Aarhus Kommune på dette punkt indtog en mere reaktionær position.

I forbindelse med udfærdigelsen af et nyt udkast til en fattiglov, sendte Indenrigsministeriet i 1889 det daværende udkast fremsat i Folketinget i oktober 1874 til en række byråd i de større købstæder, for at disse kunne kommentere på indholdet. §44 i dette udkast indebar et forslag om, at nedsætte restriktionen

²⁴⁸ Ibid., s. 71.

²⁴⁹ RT, FF, 1886-1887, sp. 871-875.

²⁵⁰ Ibid., sp. 871-875.

mod indgåelse af ægteskab fra fem til et år. I sin indstilling til Indenrigsministeriet pointerede Aarhus byråd, at denne forandring ”uden Tvivl [vil] medføre, at adskillige Ægteskaber ville komme istand, hvor Personerne strax ville komme paa Fattigvæsenet.”²⁵¹ Byrådet modsatte sig derfor denne lempelse og foreslog i stedet en stramning:

Der indgaas nu for Tiden mange Ægteskaber mellem unge Mennesker, der aldeles Intet eie og ikke en gang have Udsigt til nogenlunde stadig Fortjeneste. Mange saadanne Familier søge Fattigvæsenet kort Tid efter Brylluppet. Slige Ægteskabers Tal vil blive forøget ved Lovforslaget, men det forekommer Udvalget at der snarere burde gaaes den modsatte Vei, at indskrænke disse f. Ex. ved Bestemmelse om Giftermaal-salderen.²⁵²

Denne indstilling til Indenrigsministeriet viser, at visse rettigheder, knyttet til den fuldgyldige status som medborger, var sværere at forhandle end andre. Derudover giver de mislykkede forsøg på eftergivelse, som udtryk for medborgerskabsforhandlinger, et indblik i dynamikken mellem det sociale, politiske og civile medborgerskab. En dynamik, hvor det politiske medborgerskab på den ene side kunne bruges som en trædesten til at udvide rammerne for det sociale medborgerskab, mens det civile medborgerskab på den anden side ikke besad samme kvaliteter. Et aspekt jeg går mere i dybden med i del IV. Samlet set, viser de gennemgåede henvendelser, at fattighjælpsmodtagerne kunne forhandle sig frem til en eftergivelse, hvis de brugte forestillingen om den politiske medborger, som en platform, og dermed begrundede deres ønske om eftergivelse i tabet af deres selvstændighed. Tabet af retten til frit at indgå ægteskab fremstod derimod som en mindre legalt grundlag for en begæring af eftergivelse. Og de personlige problematikker og erfaringer, der knyttede sig til ægteskabsrettighederne opnåede i samme bevægelse ikke en institutionel anerkendelse. Hvor forrige sektion således viste, at fattighjælpsmodtagere, gennem det politiske medborgerskabs praksis-modalitet, kunne påvirke medborgerskabets statusmodalitet, afspejler denne sektion, at fattighjælpsmodtagerne, gennem det civile medborgerskabs praksis-modalitet, havde langt sværere ved at opnå fuldgyldige status som medborgere.

Georg Christian Godt

26. januar 1887 indsendte Georg Christian Godt denne henvendelse om eftergivelse til Aarhus byråd:

²⁵¹ Uddrag af Erklæringer over Lovforslag om det offentlige Fattigvæsen, Fattigvæsenens indberetninger iht. Cirkulære af 6.6. 1889, Indenrigsministeriets 1. Kontor, RA.

²⁵² Ibid.

” ’Ærbødigst Andragende’
til
’Aarhus Byraad’

Undertegnede tillader sig herved i ærbødig Beskaffenhed at andrage for ”Det høitærede Byraad” om Raadets høie Velvillie i at eftergive mig endel [sic], desværre ikke saa lidt, modtaget Fattighjælp, og til nærmere Oplysninger skal jeg betegne følgende

Jeg har en talrig Familie at forsørge, vi er 9 = 7 Børn og Forældre, vi har haft 9 Børn, min Kone har en Gang i 7 Dage af Tyfus lagt paa Sygehus, og jeg maatte sætte Børnene i Pleie, dette kostede mig grumme meget, ifjor laa hun under Operation 2de gange og igjen maatte jeg sætte Børnene udi Pleie, jeg har selv 2 Gange været syg og har i de 3 sidste Vintre været meget Arbejdsløs, derfor har jeg under min egen Sygdom og Arbejdsløshed været nødt til at søge Hjælp paa Fattiggaarden, en Gang blev jeg nødt dertil som Husvild, fordi min Leilighed blev mig bedraget fra trods Kontrakt, men min Kones 2de Sygdom har jeg selv og ved privat Godgørenhed bragt tilveie.

Grunden hvorfor jeg er saa fri at vove mig til at bede ”Det høie Raad” om Velvillie og Eftergivelse af denne min Gjæld, er fordi jeg for det første ikke ser mig istand til nogensinde at faa Gjælden eller dele deraf tilbagebetalt, og for det Andet at jeg nu i 1 ½ Aar har været Extraarbejder ved Jernbanen, og da jeg er lovet Ansættelse og denne er vist nært forstaaende, da jeg ei kan blive ved at gaa som Extramand, maa ved Ansættelse i Banens Tjeneste naar jeg ingen Gjæld have til Kommunen, saa er det at jeg andrager om at faa min Gjæld eftergivet, hellere i dag end i morgen, om Gud og det høie Raad vil, thi min Gjæld er en saadan Hindring i Fastansættelse at denne umuliggjør fast Ansættelse for mig ved Banen.

Jeg har nu 3 Børn i Bypladser og naar jeg nu faa den Held og Lykke, at blive min Gjæld fri, og dernæst fast Ansat ved Banen, hvorom jeg ikke tvivler, da det er mig bestemt lovet, saa har jeg 12 Kr. om Ugen stadig, og mine Børn 4 kr. om ugen Tilsammen, vi kan da nok leve deraf og selv betale vor Husleie, og om jeg skulle blive syg eller Konen eller Børnene, da have vi af Banens Sygekasse fri Læge og Medicin og jeg tillige Sygepenge daglig, saa jeg tør love Kommunen fritaget for min Trang og alt Udgift paa mig med Familie dersom ”Det høie Raad” vil begunstige og muliggjøre mig min faste Ansættelse, hermed haaber jeg da at jeg kan Oplyse dem om mit Standpunkt og vover at anbefale mig til ”Det høie Raads” Gunst og Velvillie.

I Ærbødigst Høiagtelse,
Georg Christian Godt,
Extraarbeider ved Jernbanen,
Aarhus den 26de Januar 1887.

N.B.

Jeg tillader mig ærbødigst at forlægge 2de Vidnesbyrd fra min forrige og nutidige Arbejdsplasser [sic], og er jeg i Besiddelse af flere fra Fortiden.²⁵³

Denne henvendelse udgør den første henvendelse om eftergivelse i en række på tre. Som påpeget i kapitel 3, var Godt nemlig én af de fattighjælpsmodtagere, der adskillige gange, og gennem en årrække, henvendte sig skriftligt til de kommunale myndigheder i Aarhus. Disse tre henvendelser om eftergivelse giver imidlertid et interessant indblik i kontinuerlig forhandling mellem giver og modtager, der udviklede sig og tog form over en længere periode.

Den livshistorie, der blev skildret i denne første henvendelse om eftergivelse, var mærket af sygdom, arbejdsløshed og en usikker tilværelse. Godt og hans familie havde været ramt af tyfus; i de tre foregående vintre havde Godt gået arbejdsløs; og han havde desuden mistet sin lejlighed, hvorfor han i en periode var blevet indlagt på fattiggården. Det er samtidigt også en livshistorie, der trækker tråde til Jørgensens og Gjedsteds: Godts hustru havde også været indlagt på sygehuset. På grund af denne sygdom havde Godt været nødsaget til at sætte sine børn i pleje. I modsætning til Jørgensen og Gjedsted, havde Godts hustru dog overlevet, og han også formået at tage sine børn ud af offentlige pleje.

Som en begrundelse for eftergivelse, fremhævede Godt, som andre fattighjælpsmodtagere, at han uforskyldt var havnet i fattigdom; at han ikke var i stand til at betale gælden tilbage; og at han på bedste beskab forsøgte at klare sig selv, uden at henvende sig til det offentlige fattigvæsen. Derudover lagde Godt vægt på, at fattighjælpen forhindrede ham i at få fast ansættelse ved jernbanen. Godt afsluttede desuden henvendelsen med en omhyggelige beskrivelse af, hvordan familiens økonomi ville se ud, hvis han fik sin fastansættelse. En beskrivelse, der nærmest fungerede som belæg for, at han i fremtiden ville være i stand til at føre en stabil tilværelse. Og dermed også en beskrivelse, som kunne styrke kommunens incitament til at bevilge eftergivelsen.

Det fremgår af fattigudvalgets skrivelse fra 8. februar 1887, at Godt skyldte Aarhus Kommune et forholdsvis stort beløb på i alt 512,44 kr. Heraf var 25 kr. givet som huslejhjælp for januar kvartal - samme måned, som han henvendte sig til byrådet om eftergivelse.²⁵⁴ Fattigudvalget var derudover ikke overbevist om, at fattighjælpen virkelig forhindrede Godt i at opnå fast-

²⁵³ Jour. nr. 25-1887, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

²⁵⁴ Ibid.

ansættelse. Af den grund pointerede udvalget, at man først ville tage hans henvendelse under overvejelse, ”naar det viser sig, at han en Tid har ernæret sig uden Fattighjælp og naar han kan godgjøre at den modtagne Hjælp vil være en Hindring for at erholde fast Ansættelse i Jernbanens Tjeneste.”²⁵⁵ Om end Godt måske havde et ønske om at klare sig selv, vidner denne udtalelse om, at det var vigtigt for byrådet, at han også *beviste*, at han var i stand til dette. En måned senere lykkedes det desuden fattigudvalget at indhente oplysninger fra Godts arbejdsplads, som slog fast, at fattighjælp ikke var nogen hindring, hverken for at opnå fastansættelse eller for at opnå adgang til sygeforeningen for jernbanens arbejdsmænd. Af den grund valgte byrådet ikke at bevilge eftergivelse.²⁵⁶ Hvorvidt Godt bevidst havde videregivet falske oplysninger til kommunen, eller han selv var af den overbevisning, at fattighjælpen var en hindring i fastansættelse, er svært at afgøre.

Hvad der dog fremgår af journalsagerne er, at Godt knapt tre år senere, henvendte sig til Aarhus byråd. På dette tidspunkt arbejdede han ikke længere ved jernbanen, men i en tømmerhandel. I stedet for at lægge vægt på sit ansættelsesforhold, pointerede Godt på lige fod med Vissing, at han ønskede gælden eftergivet, for igen at komme i besiddelse af sit fuldgyldige medborgerskab:

For et Par Aar siden ansøgte jeg Sammesteds om at blive eftergivet den Gjæld jeg staar i og aldrig kan faa betalt til Aarhus Fattigvæsen, omtalte Gjæld har jeg paadraget mig (ene og alene) ved Arbeidsløshed og større Sygdom i min Familie og mig selv, men da jeg denne Gang fik min Bøn afslaaet, saa tillader jeg min igjen ærbødigst at ansøge det Høie Raad og Udvalg, om Eftergivelse af omtalt mit Forhold til Byen, da det er mig en Byrde ikke at være Fri Mand, og har jeg derfor nu i 3 Aar stridt en haard Strid, og agter fremdeles fremtidigt at stride for omskrevne Frihed.²⁵⁷

Det fremgår af fattigudvalgets skrivelse til byrådet, at Godt havde formået at klare sig selv uden offentlig hjælp, på trods af, at han om vinteren kun havde tilfældigt arbejde.²⁵⁸ Fattigudvalget nåede derfor frem til følgende afgørelse: ”Under hensyn til at Manden nu i tæt ved 3 Aar ikke har modtaget Fattighjælp, mener Udvalget at kunne henstille, at Beløbet, som Manden ikke vil kunne

²⁵⁵ Jour. nr. 25-1887, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

²⁵⁶ Ibid.; Aarhus Byråds Journalsager, 1887, jour. nr. 25-1887.

²⁵⁷ Jour. nr. 473-1889, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

²⁵⁸ Ibid.

tilbagebetale, eftergives.”²⁵⁹ Byrådet valgte efterfølgende at følge fattigudvalgets anbefaling.²⁶⁰

I anden omgang lykkedes det derved Godt at få eftergivet beløbet på 512,44 kr. ved at vise kommunen, at han både var i besiddelse af evnen til at klare sig selv og i besiddelse af ønsket om at være et fuldgældigt medlem af samfundet. Og dette på trods af, at vi har at gøre med mand, der ligesom både Gjedsted og Jørgensen, i en periode af sit liv havde været nødsaget til at sætte sine børn i offentlige pleje og dermed havde forsømt sin forpligtelse som forsørger. Hvad der dog adskilte Godt fra Gjedsted og Jørgensen, var, at han havde været i stand til at tage sine børn ud af offentlig pleje. Ved i praksis at udvise selvstændighed og forsørgerforpligtelse, udviste Godt i samme bevægelse karaktertræk tilknyttet det politiske medborgerskab. Hermed formåede Godt at påvirke medborgerskabets statusmodalitet gennem medborgerskabets praksismodalitet. En status, som Godt praktiserede sig ved rigsdagsvalget i 1891.

I forbindelse udarbejdelsen af valglisten til Rigsdags- og kommunalvalg, modtog byrådet ofte klager fra borgere, der mente, at de uretfærdigt var blevet slettet fra valglisten. Blandt de 59 klager kommunen modtog vedrørende valglisten ved Rigsdagsvalget i 1891, findes følgende klage fra Godt:

Undertegnede tillader sig herved ærbødigt at bede Det ærede Udvalg drage Omsorg for at jeg bliver opført paa Valglisten, da det ved mit eftersyn af samme i dag har vist sig ikke at være der opført, og da jeg ingen Hindring derfor tror at have haaber jeg at min ærbødige Begjæring vil blive opfyldt. Jeg har nok nydt noget kommunal Hjælp men dette blev mig ifjor 17 Januar eftergivet.²⁶¹

Denne klage afspejler, at det politiske medborgerskab ikke kun var en retorisk trædesten til at anmode om eftergivelse, men at Godt rent faktisk ønskede at gøre brug af sin stemmeret. Således brugte også en række andre fattighjælpsmodtagere valgene, som en anledning til at ansøge om eftergivelse.²⁶² Eksempelvis klagede kurvemager Peter Christensen over valglisten i forbindelse med kommunalvalget i 1886: ”Da jeg har opdaget at jeg ikke er opført på Valglisten føler jeg mig forudrettet da jeg ikke nyder nogen Fattigunderstøttelse eller noget somhelst vanderende [sic].”²⁶³ Det viste sig imidlertid, at Christensen havde modtaget fattighjælp af Ullerslev Sogneråd fem år

²⁵⁹ Jour. nr. 473-1889, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

²⁶⁰ Aarhus Byråds Journalsager, 1887, jour. nr. 473-1889.

²⁶¹ Jour.nr. 123-1891, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

²⁶² Se desuden Christen Bendtsens klage, jour. nr. 109-1886; Peter Sørensens klage, jour. nr. 91-1888; Adolf Emil Krarups klage, jour. nr. 76-1889, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

²⁶³ Jour. nr. 109-1886, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

tidligere. Inden rigsdagsvalget i 1887 havde Christensen sikret sig at få fattighjælpen eftergivet af hans tidligere forsørgelseskommune og skrev følgende til Aarhus Kommune: ”Jeg ønsker at blive optagen paa Valglisten da den Fattighjælp som jeg har modtaget er mig eftergivet.”²⁶⁴

I relation til de henvendelser, jeg behandlede i forbindelse med gennemgangen af Vissings eftergivelseshenvendelse, tilfører Godts forhandlinger med kommunen en nuancering af den kommunale eftergivelsespraksis. Godts forhandling, der foregik over tre år, afspejler nemlig, at der også knyttede sig et tidsmæssigt aspekt til eftergivelsen. Dette kommer blandt andet også til udtryk i byrådets afvisning af en anmodning om eftergivelse modtaget året tidligere, hvori byrådet eksplicit pointerede, at man ikke fandt anledning til at bevilge eftergivelse, ” særligt under hensyn til, at de ikke er hengaaet længere tid siden manden modtog Fattighjælp.”²⁶⁵ Byrådets håndtering af disse sager viser, at Aarhus Kommune forud for vedtagelsen af §38 i 1891-fattigloven, kobledede eftergivelsen til et tidmæssigt krav om selvopholdelsesdrift. Samtidigt afspejler andre sager, såsom den ovenstående eftergivelse af Christian Petersens fattighjælp, at dette dog ikke var et ultimativt krav, eftersom han fik eftergivet den fattighjælp, han havde modtaget tidligere samme år.

Det skal derudover heller ikke underkendes, at Godt forstod at vinkle sin livshistorie på en måde, der spejlede byrådets forestilling om en værdig, politisk medborger. Han pointerede også eksplicit i henvendelsen fra 1889, at gælden til fattigvæsenet ene og alene var pådraget ved arbejdsløshed og sygdom. Underforstået, at han ikke havde pådraget gælden ved at føre et umoralsk liv. Godts medborgerskabsforhandling afspejler således også, at inkluderingen i det politisk og civile medborgerskab, ikke kun var afhængig af en bestemt adfærd, men også en bestemt argumentationsform. Som Jackson bemærker:” Getting what you want very often means getting the right story.”²⁶⁶ Muligheden for eftergivelse afhang derved ikke kun af ens evne til at gengive ens livshistorie, men også af ens evne til at fortælle den ’rigtige’ historie; at kunne fremføre argumenter, der for byrådet fremstod som legitime og berettigede. Således opnåede Godt også i 1892, at sønnen Hans Henrik Godts indlæggelse på kysthospitalet Refsnæs blev betalt af Aarhus Kommune, uden at dette blev anset som fattighjælp.²⁶⁷

Eftergivelse mellem stat og kommune

På Rigsdagen havde spørgsmålet om eftergivelse siden 1881 været lagt i skuffen, indtil socialdemokraterne Christen Hørdum og Peter Thygesen Holm tog

²⁶⁴ Jour. nr. 107-1887, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

²⁶⁵ Jour. nr. 29-1888, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

²⁶⁶ Jackson, “The Politics of Storytelling: Variations on a Theme by Hannah Arendt”, s. 41.

²⁶⁷ Aarhus Byråds Journalsager, 1892, jour. nr. 162-1892.

spørgsmålet op igen i november 1886.²⁶⁸ Selve lovforslaget tog udgangspunkt i Johannes Taubers forslag fra 1880, dog med særligt to ændringer: For det første indebar §1 et forslag om, at den fattighjælp, der blev ydet til en person for første gang, ikke skulle indebære de normale fattighjælpsvirkninger, hvis hjælpen ikke strakte sig over en periode på fire måneder. Derudover skulle fattighjælp, der blev givet i forbindelse med ekstraordinær arbejdsløshed eller som syge- og begravelseshjælp (sådan som også Tauber havde foreslået det) ikke indebære rettighedsfortabelse. For det andet foreslog socialdemokraterne, at fattighjælps-eftergivelse allerede kunne finde sted, hvis vedkommende ikke modtaget fattighjælp i 12 måneder.²⁶⁹ Efter første behandling i Folketinget, blev forslaget henvist til et udvalg, der afgav betænkning i marts 1887, men forslaget nåede ikke videre til anden behandling i denne samling.²⁷⁰

I den efterfølgende samling fremsatte Holm forslaget igen. Også denne gang henviste Folketinget forslaget til et udvalg efter første behandling. Udvalget afgav dog aldrig en betænkning.²⁷¹ I oktober 1888 fremsatte Holm endnu engang forslaget, og i december 1889 vedtog Folketinget forslaget.²⁷² Under forhandlingerne i Folketinget førte partierne langstrakte diskussioner omkring eftergivelsens tidshorisont. I første udspil var eftergivelsesretten sat til 12 måneder. Dette blev senere ændret til to år, for endelig, i det vedtagne forslag, at være hævet til fem år.²⁷³ I Landstinget henvises forslaget til et udvalg efter første behandling. Udvalget afgav betænkning i marts 1889, men forslaget blev aldrig sendt videre til anden behandling.²⁷⁴

I oktober 1889 stillede Socialdemokratiet endnu et forslag om eftergivelse.²⁷⁵ Få dage efter kom regeringen med sit første udkast til en ny fattiglov, efter de kuldsejlede fattiglovsforhandlinger i 1870'erne. Efter første behandling af begge lovforslag i Folketinget, henviste Folketinget regeringens fattiglovsforslag og det socialdemokratiske forslag om eftergivelse til samme udvalg. Herefter blev spørgsmålet om eftergivelse ikke længere behandlet som et selvstændigt lovforslag, men som en del af fattiglovsforhandlingerne. Det nedsatte udvalg nåede dog aldrig at afgive en betænkning, men derimod kun en foreløbig beretning.²⁷⁶ Regeringen fremsatte herefter forslaget om det offentlige

²⁶⁸ Forslaget gik denne gang under titlen: 'Forslag til Lov om Hjælp af det Offentlige udenfor det almindelige Fattigvæsen og om Regler for eftergivelse af Fattigunderstøttelse.'

²⁶⁹ RT, Tillæg A, 1886-1887, sp. 2149-2150.

²⁷⁰ RT, Tillæg B, 1886-1887, sp. 1734-1735.

²⁷¹ RT, Tillæg A, 1887-1888, sp. 2685-2686; RT, FF, 1887-1888, sp. 1345-1346.

²⁷² RT, Tillæg A, 2219-2220. Forslaget går nu under titlen: 'Forslag til Lov om Virkning af Sygehjælp af det Offentlige og om Regler for Eftergivelse af Fattighjælp.'

²⁷³ RT, Tillæg C, sp. 37-38.

²⁷⁴ RT, Landstingets Forhandlinger (herefter LF), 1888-1889, sp. 488; RT, Tillæg B, sp. 2183-2184.

²⁷⁵ RT, Tillæg A, 1889-1890 sp. 1995-1996.

²⁷⁶ RT, FF, 1889-1890, sp. 887-888; RT, FF, 1890-1891, sp. 1447-1448.

fattigvæsen i uændret form i oktober 1890.²⁷⁷ Efter første behandling nedsatte Folketinget et udvalg, der afgav betænkning i januar 1891.²⁷⁸ Eftersom regeringsforslaget ikke indeholdt nogen bestemmelser vedrørende eftergivelse, fremlagde udvalget et ønske om, at få dette integreret i fattigloven. Man var dog uenige om, hvorvidt grænsen for eftergivelse skulle sættes ved et, to eller fem år.²⁷⁹ I tråd med udvalgets anbefaling, indeholdt regeringens andet udkast derved en paragraf, der satte regler for, hvordan eftergivelsesretten skulle forvaltes, og som senere skulle vedtages som §35 i den nye fattiglov.²⁸⁰

Som bemærket i indledningen af dette kapitel, spillede spørgsmålet om eftergivelse en central rolle i fattiglovsforhandlingerne op imod 1891. Således fremhævede Indenrigsminister H.P. Ingerslev eksempelvis, at spørgsmålet om eftergivelse udgjorde ”et af de vanskeligste og mest aktuelle Spørgsmaal paa hele Fattigmateriens Omraade.”²⁸¹ Selvom Ingerslev principielt var modstander af at sætte faste regler for eftergivelse, gik han, under tredje behandling af regeringens fattiglovsforslag, ind på at vedtage en regel om tvungen eftergivelse efter fem år, hvis selve bemyndigelsen til eftergivelse samtidigt blev indskrænket til et år. Han bemærkede dog i samme vending, at han kun kunne gå ind derpå, fordi han efterhånden var ”kommen til den Overbevisning, at det vil være nødvendigt at komme til Enighed om dette Punkt, hvis man overhovedet vil gennemføre en Fattiglov.”²⁸² I løbet af de knap tyve år, siden det første lovforslag om eftergivelse så dagens lys i 1871, havde landets regering rykket sig fra at afvise forslaget som grundlovsstridigt og som et unødvendigt indgreb i det kommunale selvstyre, til at integrere det i sit eget forslag om en ny fattiglov. Mens tidligere studier har tolket dette holdningskifte som et udtryk for en opblødning af forfatningskampen, vil jeg argumentere for at den kommunale praksis også spillede en rolle.

Som anført ovenfor, var der for det første sket det, siden forhandlingerne i 1870'erne, at fattighjælpsmodtagere og landets kommuner i stigende grad gjorde brug af den eftergivelsesret, som Grundloven dannede grundlag for. Som formuleret af venstremanden Kristen Korsgaard, havde der ”dannet sig en offentlig Mening om, at det [var] utilbørligt paa denne Maade.”²⁸³ Også partifællen Christian Ravn fremhævede, at han, til kommunernes ros, havde bemærket, at flere i de senere år var begyndt af gøre brug af deres ret til eftergivelse, når en mand havde udvist selvstændighedsfølelse. Ifølge Ravn var

²⁷⁷ RT, Tillæg B, 1890-1890, sp. 407ff.

²⁷⁸ RT, Tillæg B, 1890 - 1891, sp. 407-408.

²⁷⁹ Ibid., sp. 418-420.

²⁸⁰ RT, FF, 1890-1891, sp. 2567ff.

²⁸¹ Ibid., sp. 2631-2632. Også Holch beskrev spørgsmålet om eftergivelse som et hovedspørgsmål, hvoraf fattiglovens vedtagelsen afhang (RT, FF, 1890-189, sp. 2592-2593)

²⁸² RT, FF, 1890-1891, sp. 4997.

²⁸³ RT, FF, 1889-1890, sp. 875.

problemet bare, at andre kommuner ikke gjorde brug eftergivelsesretten. Der eksisterede derved en skævhed kommunerne imellem. Derfor mente Ravn, at det var nødvendigt at fastsætte nationalt gældende regler for eftergivelse.²⁸⁴ Samme argument blev brugt af Peter Thygesen Holm, der pegede på, at "alle Borgere i denne Henseende bør være stillede ens, og at Ligheden bedre vilde komme til Stede, naar Staten blev den, der skulde ordne dette Forhold."²⁸⁵

Denne kommunale skævhed, der gjorde sig gældende med hensyn til eftergivelse, blev også påtalt af rigsdagsmedlemmer fra den anden ende af det politiske spektrum. Eksempelvis bemærkede Hans Christian Holch, at Københavns Kommune ikke havde vist sig til tilbøjelig til at benytte sig af eftergivelsesretten.²⁸⁶ Samme tankegang afspejler sig i den betænkning, der blev fremsat af det udvalg, der blev nedsat i 1890. Heri påpegede udvalget, at man var enige i, at forslaget til fattigloven skulle suppleres med en bestemmelse om eftergivelse, "idet den alt nu for Kommunalbestyrelserne værende Ret til Eftergivelse paa mange Steder i høj Grad er bleven benyttet til at imødekomme det stærke Krav, der i saa Henseende har været og er oppe i Befolkningen."²⁸⁷

Ser man nærmere på de argumenter, der blev fremført under rigsdagsforhandlingerne, lænende Højre sig i udgangspunktet op at sit tidligere standpunkt. På lige fod med sine forgængere, fremhævede Ingerslev, at eftergivelsesretten udelukkende burde ligge hos kommunen. Ifølge Ingerslev kunne den hjælp, der blev tildelt i kraft af Grundlovens §84, i princippet godt udredes af staten, men eftersom staten havde lagt forsørgelsespligten hos kommunen, kunne staten ikke gå ind og sætte grænser for kommunernes ret til at forvalte denne forsørgelsespligt:

Det [turde] være en naturlig Følge, at de Rettigheder, der ere satte ved Siden af Pligterne, navnlig Eftergivelsesretten, ene tilkommer (...) Kommunen. Det er nemlig ganske vist saa, at den, der bliver trængende, kan fordre (...) at blive understøttet, men det følger af sig selv, at den, der skal yde og bevilge Understøttelse, ogsaa har et vist Spillerum for sin Virksomhed, idet den vedkommende Myndighed kan bestemme, naar, hvor og hvorledes (...) hjælpen skal ydes, og den maa da ogsaa kunne tage Beslutning om, hvor vidt Hjælpen skal eftergives.²⁸⁸

²⁸⁴ Ibid., sp. 806.

²⁸⁵ RT, FF, 1890-1891, sp. 2597.

²⁸⁶ Ibid., sp. 2592-2593.

²⁸⁷ RT, Tillæg B, 1890-1891, sp. 407-426.

²⁸⁸ RT, FF, 1886-1887, sp. 855-863.

Når oppositionen pointerede det uheldige i, at eftergivelsen var baseret på skøn fremfor ret, fremhævede Ingerslev, at den fattiges ret til at modtage hjælp var sikret af Grundloven:

Grundloven siger, at den Fattige har Ret til Understøttelse, til Fattighjælp, det er ikke Spørgsmaal om Naade her, han har Ret til Fattighjælp (...) Samtidigt giver Grundloven Bestemmelse om, at Fattighjælp kan eftergives, og nu sige jeg, at det naturlige Forhold er dette, at den samme Myndighed, som yder Fattighjælp ogsaa eftergiver den.²⁸⁹

Ingerslev blev bakket op af partifællerne, der desuden lagde vægt på, at selve begrebet *eftergivelse* indebar en forståelse af, at det var en handling, der skulle foregå frivilligt, og det derfor var modsigende at sætte faste regler for eftergivelse.²⁹⁰

Hos oppositionen eksisterede der derimod et ønsket om en øget grad af statslig forpligtelse. Chresten Berg gentog, hvad han havde fremført under forhandlingerne af Venstres forslag om eftergivelse; at der ikke eksisterede en bestemmelse i Grundloven, der tildelte kommunerne retten til eftergivelse. Man kunne derfor fra statens side godt opstille bestemte eftergivelsesregler.²⁹¹ Også Socialdemokratiet fremhævede, som motivation for lovforslaget, at det netop var statens pligt at beskytte den ”hæderlige og stræbsomme Statsborger”, og derfor handlede forslaget om eftergivelse om at begrænse ”de kommunale Autoriteters vilkaarlige Skøn”, og etablere en egentlig eftergivelsesret.²⁹²

Læser man rigsdagsforhandlingerne med en opmærksomhed på den kommunale modalitet af medborgerskabets, vidner de politiske diskussioner om, at denne modalitet spillede en rolle ikke kun for den måde, hvorpå eftergivelsesretten blev italesat, motiveret og kritiseret, men også for selve spørgsmålets aktualitet. Hermed afspejler rigsdagsmedlemmernes gentagende henvisninger til kommunen, at det kommunale forsørgelsesfællesskab fungerede som en konstant referenceramme for spørgsmålet om eftergivelse. Eftersom den kommunale eftergivelsespraksis på visse punkter virkede presserende for de nationale medborgerskabsforhandlinger, kan kommunen på dette område godt karakteriseres som en frontløber, der havde indvirkning på den måde, hvorpå den fuldgyltige, statslige medborger blev defineret. Både rigsdagsforhandlingerne og de aarhusianske byrådsforhandlinger viser, at eftergivelses-

²⁸⁹ RT, FF, 1889-1890, sp. 1111.

²⁹⁰ Se bl.a. Plesners udtalelser under forhandlingen om forslag til lov om det offentlige fattigvæsen i samlingen 1890-1891 (RT, FF, 1890-1891, sp. 2679) samt Rumps udtalelser i under forhandlingen af fattigloven på Landstinget (RT, LF, 1890-1891, sp. 2146).

²⁹¹ RT, FF, 1890-1891, sp. 2717.

²⁹² RT, FF, 1886-1887, sp. 771-772.

retten først for alvor begyndte at blive praktiseret fra begyndelsen af 1880'erne. Man kan således argumentere for, at så længe kommunerne var mådeholdne med eftergivelsen, fremstod eftergivelse ikke som et påtrængende problem for regeringen. I takt med at kommunerne, efter rigsdagsforhandlingerne om eftergivelse i 1870'erne og 1880'erne, blev mere progressive i deres eftergivelser, pressede dette også i højere grad den konservative del af Rigsdagen til at sætte faste regler for eftergivelse.

Eftergivelse mellem skøn og ret

Ved at undersøge eftergivelse ud fra et fokus på samspillet mellem status og praksis, stat og kommune, har jeg for det første afdækket, hvordan den kommunale eftergivelsespraksis blev formet af forhandlingerne mellem giver og modtager af fattighjælp. For det andet har jeg gennem undersøgelsen vist, hvordan denne kommunale eftergivelsespraksis fungerede som en referenceramme, der fik betydning for vedtagelsen af en egentligt eftergivelsesret i 1891.

I kraft af disse to pointer har undersøgelsen ydet bidrag til både velfærdsstats- og fattigforsorgsstudier. Studier inden for disse to forskningsfelter har hidtil tolket Grundlovens valgretsbestemmelse som et led i en diskriminering og en umyndiggørelse af fattighjælpsmodtageren. Uden at underkende dette aspekt ved Grundlovens rettighedstildeling, har kapitlet vist, at valgretsbestemmelsen også kunne indgå som et led i en myndiggørelse af fattighjælpsmodtageren. Og dermed også, at grundlovbestemmelserne ikke kun fungerede som en eksklusionsmekanisme, men også som en inklusionsmekanisme. I forlængelse af Niels Nyegaards pointe vedrørende arbejderpressen medborgerskabsforhandlinger i begyndelsen af 1900-tallet, har mit studie kortlagt en lignende dynamik angående fattighjælpsmodtagernes medborgerskabsforhandlinger i slutningen af 1800-tallet; at det politiske medborgerskabs klassekriterie kunne forhandles ved at fremstille arbejderklassens mænd som politiske medborgere, der handlede og opførte sig i tråd med medborgerskabets dyder. I dette konkrete tilfælde viser de kommunale forhandlinger om medborgerskab desuden, at selvom eftergivelsesretten frem til 1891 udelukkende var baseret på skøn, efterlod dette ikke kun fattighjælpsmodtagerne i en sårbar position overfor de offentlige myndigheder. Skønsprikket efterlod også et rum for forhandling, der blandt andet kom til udtryk i forskellige individuelle betalingsordninger, sådan som det var tilfældet med Martinus Vissing.²⁹³

Ligeledes bidrager disse pointer til at underbygge min forestilling om fattighjælpsmodtagerne som drivkræfter bag den socialpolitiske udvikling, idet

²⁹³ For andre betalingsordninger se blandt andet: jour. nr. 5-1887; 242-1889; 270-1890; 518-1890, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

henvendelserne formede den kommunale eftergivelsespraksis, der efterfølgende formede de nationale medborgerskabsforhandlinger. I *Dansk velfærdshistorie* skriver Søren Kolstrup, at fattiglemmer hverken i 1800- eller 1900-tallet, havde ”mulighed for at artikulere deres behov og synspunkter. De var deklasserede og gjort tavse i det politiske liv.”²⁹⁴ I relation til dette analytiske perspektiv, viser min analyse af eftergivelsesforhandlinger, at fattighjælpsmodtagere var i stand til at handle og agere politisk, i hvert fald i det kommunale regi.

Derudover viser min sammenstillede analyse mellem kommunal praksis og formelle forhandlinger på Christiansborg, at kommunerne fungerede som en drivkraft for at få sat faste regler om eftergivelse. Hvor tidligere studier ikke har anset kommunen for en væsentlig drivkraft bag den socialpolitiske udvikling i anden halvdel af 1800-tallet, har undersøgelsen kortlagt, hvordan den kommunale praksis var med til at skubbe på for vedtagelsen af en eftergivelsesret. I tillæg til de studier, der har fremhævet forfatningskampen, som central for forståelsen af forhandlingerne om eftergivelse, har dette studie således betonet, at også den kommunale eftergivelsespraksis bør indgå som et perspektiv i denne tolkningsramme.

Endelig har denne undersøgelse også ydet et væsentligt empirisk bidrag til forskningsfeltet omkring medborgerskabsstudier. Afdækningen af, hvordan fattighjælpsmodtagerne indgik i forhandlinger med kommunen underbygger Isins betoning af medborgerskab som et grundlag for både umyndiggørelse og myndiggørelse. Derudover underbygger de gentagende referencer til grundlovs-sikrede rettigheder, at medborgerskabet, som fremhævet af Canning og Rose, kunne fungere som en flerdimensionel diskursiv ramme. En ramme, der gav medborgere (også de, der ikke var i besiddelse af den fuldgyldige juridiske status som medborger) et sprog, en retorik og en måde, hvorpå ens egne rettigheder kunne italesættes og fordres. På trods af at fattighjælpsmodtagere ikke var i besiddelse af den formelle status som politiske medborger, viser henvendelserne, at de var i stand til at *praktisere* medborgerskabets rettigheder og pligter. Selvom man selvfølgelig bør tage højde for, at eftergivelsens bevilling kunne være afhængig af en række faktorer (herunder gældens størrelse og trangens årsag) indikerer den kommunale håndtering af henvendelser om eftergivelse, at den måde hvorpå fattighjælpsmodtagerne formulerede deres henvendelser også havde en væsentlig betydning for udfaldet. Her har sammenligningen mellem bevilgede og afviste henvendelser vist, at visse verbaliserede erfaringer med fattigdom og rettighedsfortabelse havde nemmere ved at opnå institutionel anerkendelse end andre. Et aspekt jeg diskuterer mere indgående i det følgende kapitel.

²⁹⁴ Kolstrup, “Fra Fattiglov til Forsorgsliv”, s. 218.

Kapitel 6

Hjælp til børn med fysisk eller psykisk handicap

Med 1891-fattigloven bestemte Rigsdagen, at offentlig fattighjælp, der blev givet til blinde, døvstumme, idioter og sindssyge, ikke skulle indebære et tab af det fuldgyldige medborgerskab. Velfærdsstats- og fattigforsorgsstudier, der beskæftiger sig med 1890'ernes sociale reformer, har pointeret, at denne form for understøttelse blev frataget fattighjælpens deklasserende virkninger i 1891, men der eksisterer endnu ikke noget studie, der analyserer det lovgivningsmæssige grundlag for handicapforsørgelsen forud for vedtagelsen af denne lov.²⁹⁵ Ved at gribe fat i dette hidtil uudforskede emne, vil jeg i dette kapitel vise, at denne praksis til en vis udstrækning allerede eksisterede i både den statslige og den kommunale medborgerskabsmodalitet forud for 1891. På baggrund af en analyse af henvendelser om hjælp til fysisk og psykisk handicappede og kommunens håndtering af disse, undersøger jeg, hvordan også dette forsorgsområde blev formet af interaktionen mellem giver og modtager af fattighjælp.

Ligesom henvendelser vedrørende eftergivelse, rykkede henvendelser vedrørende hjælp til handicappede børn også ved dikotomien mellem det sociale medborgerskab på den ene side og det civile og det politiske medborgerskab på den anden. Men eftersom 1800-tallets handicapforsorg var særdeles underudviklet, var disse henvendelser også med til at definere hjælpens indhold og udstrækning. Således berørte henvendelserne ikke kun spørgsmålet om, hvorvidt understøttelsen skulle indebære tab af et fuldgyldigt medborgerskab, men også hvorvidt kommunen overhovedet ville påtage det økonomiske ansvar og hvilken form understøttelsen i givet fald skulle have. Forhandlingen mellem giver og modtager var således med til at definere et kommunalt ansvarsområde i tid, hvor den offentlige forsorg for handicappede stadig var i sin spæde start.

Selvom 1891-fattigloven kodificerede reglerne for forsørgelsen af handicappede børn, eksisterede der både før og efter 1891 forskellige regler for, hvordan henholdsvis døve, blinde, idiotiske og sindssyge børn blev anbragt.²⁹⁶

²⁹⁵ Jørgensen, *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede.*, s. 192; Kolstrup, "Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891"., s. 286.

²⁹⁶ Hvad angår betegnelserne for de forskellige kategorier af fysisk og psykisk handicappede børn, har jeg i udgangspunktet lagt mig op ad de betegnelser, der bruges i kildematerialet. Jeg vil dog for nemheds skyld til tider gøre brug af betegnelsen 'fysisk og psykisk handicappede' som en samlet betegnelse for denne gruppe. Det skal i denne forbindelse bemærkes, at det kan være kompliceret at skelne mellem betegnelserne 'åndsvag', 'idiot' og 'sindssyg'. Ifølge Birte Kirkebæk blev åndsvaghed set som en særlig gruppe inden for sindssygdomme, mens betegnelsen idiot til tider bruges om åndsvag, andre gange om en bestemt gruppe af åndsvage, Birgit Kirkebæk, *Da de åndssvage blev farlige*, 1. udgave (Holte: SocPol, 2004).

Som en konsekvens af dette komplekse lovgrundlag afspejler kildematerialet, at der også herskede en udbredt forvirring hos forældrene, såvel som hos de lokale og nationale politikere. Inden jeg går i dybden med den kommunale praksis, skitserer jeg derfor først den lovgivningsmæssige ramme og indholdet i rigsdagsforhandlinger i tiden op til 1891, hvilket ikke tidligere er blevet kortlagt.²⁹⁷ Jeg lægger i kapitlet særligt vægt på hjælpen til åndsvage og idiotiske børn; et forsorgsområde, der udgjorde omdrejningspunkt for størstedelen af henvendelserne til Aarhus byråd, og som samtidigt udgjorde det område, hvor der i datiden eksisterede et minimum af offentligt ansvar.²⁹⁸

Lovgrundlaget

På Rigsdagen blev spørgsmålet om offentlig forsørgelse af handicappede hovedsageligt behandlet i forbindelse med regeringens forslag til en ny fattiglov og under Venstres gentagne lovforslag vedrørende understøttelseskasser fremsat i 1870'erne. Dog fremsatte regeringen i oktober 1878 et forslag til lov om understøttelse af oprettelsen af et asyl for uhelbredelige åndssvage, hvilket Rigsdagen vedtog den 24. maj 1879. I sammenligning med spørgsmålet om eftergivelse, indtog spørgsmålet om handicappede dog en mere perifer plads i rigsdagsforhandlingerne og udgjorde heller ikke et politisk stridspunkt mellem regeringen og oppositionen. Alligevel skete der i perioden mellem 1849 og 1891 en gradvis offentlig udbygning og overtagelse af dette område, både finansielt og administrativt. Dette manifesterede sig i en række forskellige mindre love, skrivelser og resolutioner samt tiltag, der udelukkende var stadfæstet gennem praksis.

Som anført ovenfor var 1800-tallets handicapforsorg baseret på et komplekst lovgrundlag. Under Landstingets forhandlinger om en ny fattiglov i samlingen 1890 - 1891, opsummerede venstremanden Thomas Nielsen rammende dette felt ved at pointere, at der eksisterede fire forskellige regler for de forskellige grupper af fysisk og psykisk handicappede:

For de blindes Vedkommende er Forholdet det, at vi have Loven af 1857, efter hvilken Staten har hele Udgiften, naar ikke de blindes Forældre eller Slægtninge kunne udrede

²⁹⁷ Birte Kirkebæks afhandling *Da de åndsvage blev farlige* (2004) omhandler åndssvageforsorgen i perioden 1884-1902, men indeholder grundet sit institutionelle fokus ikke nogen detaljeret beskrivelse af det lovgivningsmæssige grundlag. Hovedparten af historiske studier om den danske åndssvageforsorg har et institutionelt fokus, se f.eks. Birgit Kirkebæk, *Defekt og deporteret: ø-anstalten Livø 1911-1961* (Holte: SocPol, 1997).; Birgit Kirkebæk og Finn Frandsen, "Indsat: Finn Frandsen fortæller om Gl. Bakkehus", *Handicaphistorisk tidsskrift* Nr. 21 (2009): 58-72.; Poul Duedahl, *Billeder fra en anden verden: Den kellerske Anstalt i Brejning 1899-1999* (Børkop: Museet Kellers Minde, 2012).

²⁹⁸ Kapitlet baserer sig på 33 henvendelser i perioden mellem 1866 og 1892. Heraf omhandler 22 forsørgelsen af åndsvage eller idiotiske børn.

Omkostningerne. For de døves Vedkommende er der en ganske anden Regel, nemlig den, at Amterne skulle bidrage 280 Kr. aarlig til hver døvstum, og i øvrigt bedriver Staten Anstalterne (...) Idioterne er der en tredje Regel for og for Resten en Regel, der kun eksisterer paa Finansloven, idet Reglen er, at Staten udreder den ene Halvdel, naar Kommunerne eller de paagældende Forældre udrede den anden Halvdel. For de sindssyge er der igen en fjerde Regel.²⁹⁹

Som det fremgår af denne udtalelse, havde staten siden 1857 overtaget ansvaret for forsørgelsen af blinde børn, der blev anbragt på statsanstalter. Også for døvstumme børn eksisterede der statsanstalter, men her var der forskel på land og by. Ifølge fundats af 17. april 1807, blev udgifterne for anbringelsen af døvstumme børn udredt af den offentlige fattigforsorg i købstæderne, mens dette ansvar var tillagt amtet i landkommunerne.³⁰⁰ Udgifterne til døvstummes ekvipering og selve indsendelsen til døvstummeinstituttet blev, i kraft en resolution af 10. januar 1883, ikke anset som fattighjælp.³⁰¹ Hvad angår børn, der blev kategoriseret som åndssvage eller idioter, havde det siden rigsdags-samlingen 1876-1877 været praksis, at der på finansloven blev afsat 10.000 kr. til anbringelsen af åndssvage. Disse 10.000 kr. blev bestyret af Kirke- og Undervisningsministeren.³⁰² Efter indførelsen af denne post på finansloven, blev det praksis, at staten betalte for den ene halvdel af anbringelsen på betingelse af, at kommunen eller forældrene til barnet betalte den anden. Der virker ikke til at have eksisteret nogen egentlig bestemmelse, der klargjorde hvorvidt denne form for hjælp skulle anses som værende fattighjælp. Kommunerne udredte i udgangspunktet forsørgelsen af sindssyge og denne hjælp blev anset som offentlig fattighjælp og indebar derfor også de sædvanlige fattighjælpsvirkninger. På lige fod med blinde- og døvstummeinstitutterne, var sindssygeanstalterne drevet af staten og kommunerne betalte derfor en lavere betaling for anbringelsen, i sammenligning med ikke-statsfinansierede anstalter, såsom f.eks. åndsvageanstalter, der først efter 1879 modtog en fastlagt årlig statsstøtte.³⁰³ Hvis den sindssyge af en læge blev erklæret som farlig for den offentlige sikkerhed, overtog amtet imidlertid anbringelsesomkostningerne og kommunen anså ikke hjælpen som værende offentlig fattighjælp.³⁰⁴

Samlet set, var der en række forskellige offentlige instanser på spil (kommune, amt og stat) og en række forskellige ministerier: Udgifterne til anbringelse af børn på abnormanstalt blev udredt af Kirke- og Undervisnings-

²⁹⁹ RT, LF, 1890-1891, sp. 2171.

³⁰⁰ RT, Tillæg A, 1890-1891, sp. 1473.

³⁰¹ RT, FF, 1890-1891, sp. 2888-2890.

³⁰² RT, FF, 1878-1879, sp. 3077. Dette beløb blev efter 2-3 år hævet til 14.000.

³⁰³ RT, FF, 1889-1891, sp. 796-797.

³⁰⁴ RT, FF, 1890-1891, sp. 2888-2890.

ministeriet, mens sindssygeanstalterne var drevet under Justitsministeriet.³⁰⁵ Samtidigt eksisterede der også forskellige forsørgelsesmåder: Der var oprettet statsfinansierede anstalter for blinde, døvstumme og sindssyge, men dette var ikke tilfældet med institutioner, der tog sig af børn, der blev kategoriseret som åndsvage eller idioter. Åndssvageforsorgen var således det område med mindst statslig indgriben.

Forhandlinger på Rigsdagen

Som det vil fremgå af følgende gennemgang af de forhandlinger, som rigsdagsmedlemmerne førte på Christiansborg i 1870'erne og 1880'erne omkring hjælp til blinde, døvstumme, idioter og sindssyge, drejede diskussionen sig særligt om, hvorvidt staten skulle spille en større rolle på dette område. På tværs af det politiske spektrum eksisterede der en bred enighed om, at denne type af hjælp ikke skulle karakteriseres som offentlig fattighjælp og den derfor ikke skulle medføre de sædvanlige fattighjælpsvirkninger. Samtidigt eksisterede der også et ønske om at ensarte reglerne for, hvorledes udgifterne for de fire forskellige grupper af fysisk og psykisk handicappede blev udredt. Overordnet set, havde landets politikere dog svært ved at komme til enighed om, hvilken offentlig instans, der skulle overtage denne forpligtelse.

Regeringens første forslag til en ny fattiglov, fremsat efter den 'store fattigkommissionens' betænkning fra 1871, indeholdt to paragraffer vedrørende forsørgelsen af fysisk og psykisk handicappede. Lovforslaget blev fremsat i Landstinget i samlingen 1872 - 1873. De to paragraffer under lovforslagets kapitel IV drejede sig om forsørgelsen af henholdsvis døvstumme og sindssyge. §61 specificerede følgende:

Udgifterne ved døvstumme Børns Underholdning og Opdragelse blive, naar disse anbringes i det kongelige Døvstummeinstitut eller en anden Anstalt, som af Regeringen erkjendes skikket til deslige Børns Opdragelse, at afholde (...) saafremt Barnet og dets Forældre ikke selv have Evne til at udrede dem.³⁰⁶

Det blev hermed slået fast, at det offentlige havde et ansvar overfor døvstumme børn, men det blev dog ikke fastslået, hvorvidt understøttelsen skulle medføre et tab af det fuldgyldige medborgerskab eller ej. Dette blev imidlertid pointeret i §64, der omhandlede sindssyge:

Omkostningerne ved sindssvage trængende Personers Anbringelse i en af Justitsministeren godkjendt Sindssygeanstalt

³⁰⁵ Ibid., s. 87, sp. 2949-50.

³⁰⁶ RT, Tillæg A, 1872 -1873 sp. 1203-1204; RT, LF, 1872-1873.

blive forskudsvis at afholde af Kæmnerkassen i den Kjøbstad, hvor den Sindssyge er Forsørgelsesberettiget.³⁰⁷

Ved herved eksplicit at understrege, at udgifterne skulle afholdes af kæmnerkassen (dvs. kommunekassen), og ikke fattigudvalgets kasse, ville hjælpen, givet i kraft af denne paragraf, ikke indebære tab af rettigheder.

Da forslaget året efter blev forhandlet i Folketinget, var den daværende §61 (nu ændret til §62) efter udvalgets anbefaling blevet udvidet, mens den daværende §64 vedrørende sindssyge forblev uændret. Således omhandlede lovforslagets §62 ikke kun døvstumme, men også blinde og idiotiske børns underholdning og opdragelse. Derudover fastsatte paragraffen samtidigt regler for, hvorledes anbringelserne skulle finansieres. Det blev hermed foreslået, at amtet skulle udrede udgifterne for døvstumme, blinde og idiotiske børn i landkommunerne. I købstadskommunerne skulle udgiften i første omgang placeres hos kommunen, for derefter årligt at blive fordelt på amtsråds-kredsen.³⁰⁸

Som det fremgår af den daværende Indenrigsminister Fritz Tobiesens udtalelse, under forhandlingen af Venstres forslag om understøttelseskasser, anerkendte regeringen, at forsørgelsen af handicappede børn udgjorde et offentligt ansvarsområde:

Naar altsaa en fattig Mand er blevet hjemsøgt af den store Ulykke at have saadanne Børn, som han paa ingen Maade selv kunde faae forpleiede paa en passende Maade, afholder det Offentlige uden Videre Udgifterne derved, og skjøndt denne Hjælp er given ham paa Grund af, at han ikke selv er i stand til at afholde Udgifterne i den Anledning, føres det ham dog ikke til Last som Fattighjælp.³⁰⁹

I forbindelse med, at Rigsdagen indsatte en post på finansloven til forsørgelse af åndssvage for finansåret 1876 til 1877, nedsatte Kirke- og Undervisningsministeren, Johan Fischer også en kommission, der skulle undersøge, hvorvidt staten skulle ”gjøre Noget for de Aandssvage, særligt for Børnene.”³¹⁰ Kommissionen afgav deres betænkning i juli 1876. Betænkningen talte for at oprette en statsanstalt for 100 uhelbredelige åndssvage. Da regeringen fremsatte et lovforslag vedrørende forsørgelsen af åndssvage i 1878, havde man dog valgt en forslå en løsning, hvor staten, gennem et årligt tilskud på 15.000 kr. samt et lån fra statskassen på 110.000 kr., støttede oprettelsen af en ny privat grundlagt

³⁰⁷ RT, Tillæg A, 1872 -1873 sp. 1203-1204.

³⁰⁸ RT, Tillæg A, 1873- 1874, sp. 1171-1174.

³⁰⁹ RT, FF, 1874-1875, sp. 1718-1719.

³¹⁰ RT, Tillæg A, 1876-1877, sp. 1237.

anstalt med plads til 60 personer. Regeringen var af den overbevisning, at de to private åndssvageanstalter, Gammel Bakkehus og De Kellerske Anstalter, havde svaret til hensigten og ønskede derfor at forsætte i samme spor.³¹¹ Desuden var dette billigere end at oprette en statsanstalt.³¹² Da Kirke- og Undervisningsminister Fischer fremsatte lovforslaget i Landstinget pointerede han, at lovforslaget særligt sigtede mod de uhelbredelige åndssvage, der var en stor plage for deres omgivelser:

Det er jo en bekjendt Sag, at mange Familier, der have den Ulykke at have et aandssvagt Barn (...) i allerhøieste Grad ere besværede deraf, og at dette Barn (...) ofte er til saa stor Byrde, at Familien næsten trykkes til Jorden derunder.³¹³

Under landstingsforhandlingerne blev forslaget kritiseret for lægge ansvaret for åndssvage i private hænder. Eksempelvis pointerede Carl Ploug, at denne forsørgelsesordning kunne føre til misbrug. Af den årsag skulle staten ikke lade private tage sig af åndssvage, der ”i Henseende til Evne til at kunne værgе sig og paatale deres Ret ere (...) uheldigt stillede”³¹⁴ Eftersom anbringelserne i den planlagte anstalt ville koste 600 kr. årligt og kun 25 af anstaltens 60 pladser var fripladser, fremhævede modstandere af lovforslaget desuden, at tiltaget overhovedet ikke ville hjælpe de uformuende familier.³¹⁵ Disse familier ikke ville have råd til at betale for anbringelserne, og skulle kommunen betale for anbringelsen, ville det medføre fattighjælpvirkninger for barnets forældre.³¹⁶ Trods kritikpunkterne vedtog Rigsdagen regerings lovforslag i maj 1879.

Da regeringen fremsatte endnu et forslag til en ny fattiglov i 1889, indebar det en paragraf vedrørende forsørgelse af døvstumme, blinde og idiotiske børn, der i det store hele lænede sig op ad §62 i 1874-udkastet.³¹⁷ Vedtagelsen af denne paragraf ville altså medføre, at statens forpligtelse for denne gruppe blev mindsket, eftersom det økonomiske ansvar for blinde overgik fra staten til amtet og kommunen. Paragraffen blev ikke i første omgang underlagt den store diskussion, udover at venstremanden Christian Ravn gav

³¹¹ Ibid., s. 89, sp. 1237-1238.

³¹² RT, LF, 1878-1879, sp. 950.

³¹³ Ibid., sp. 23.

³¹⁴ Ibid., sp. 955.

³¹⁵ Under landstingsforhandlingerne blev det fremført, at en privat sammentrådt komite havde indsamlet statistiske oplysninger angående antallet af åndssvage i Danmark i 1873. Ifølge komiteens oplysninger fandtes der 570 åndssvage børn udenfor København. Af disse var 102 børn af nogenlunde velstående forældre; 326 af fattige forældre og 142 af forældre, der fik offentlig fattighjælp (RT, LF, 1878-1879, sp. 930).

³¹⁶ Se f.eks. Plougs og Pedersens udtalelse under 1. behandling af lovforslaget (RT, LF, 1878-1879, sp. 82- 86). Derudover også Rabens udtalelse under 2. behandling (RT, LF, 1878-1879, sp. 977-978).

³¹⁷ RT, Tillæg A, 1889-1890, sp. 2043-2111.

udtryk for, at han ønskede, at staten ville overtage det fulde ansvar for døve, sindssyge og idioter, mens Indenrigsminister Ingerslev pointerede, at staten allerede, ved den bestående ordning, ydede et betydeligt bidrag til dette område.³¹⁸ Som et belæg herfor, fremhævede han, at staten drev sindssygeanstalterne samt blinde- og døvstummeinstitutionerne, men indrømmede dog samtidigt, at det forholdt sig anderledes, hvad angik idiotanstalterne, der ikke var statsdrevende. Ifølge Ingerslev, var der dog ingen grund til at foretage flere bestemmelser på dette område, end at slå fast, at hjælp til anbringelse på idiotanstalt ikke blev anset som fattighjælp.³¹⁹

Spørgsmålet omkring statens rolle inden for handicapforsorgen blev taget op igen i samlingen 1890-1891. I betænkningen, der blev afgivet af det nedsatte udvalg, fremgår det, at udvalget ikke havde nået til enighed omkring en fælles indstilling. Derfor havde udvalget delt sig i et flertal og et mindretal. Flertallet, der bestod af medlemmer af Venstre og Socialdemokratiet, havde stillet et ændringsforslag, der gik ud på, at staten skulle overtage det fulde økonomiske ansvar for anbringelsen af blinde, døvstumme og idiotiske børn samt for ubemidlede sindssyges anbringelse på sindssygeanstalter. Man ønskede derved ikke kun, at paragraffen skulle ensarte og forenkle reglerne for forsørgelsen af disse børn, men også at øge den statslige forpligtelse. Mens mindretallet imidlertid ikke modsatte sig, at staten kunne overtage ansvaret for blinde og idiotiske børns anbringelser, ønskede man dog ikke, at øge det statslige ansvar overfor døvstumme og sindssyge.³²⁰ Som argument for ikke at ændre døvstumme-forsørgelsen, fremhævede udvalgets mindretal, at man ikke så ”nogen Grund til at lade Statskassen betale disse i øvrigt ikke ubetydelige Udgifter.”³²¹ Hvad angik forsørgelsen af sindssyge, lagde udvalgets mindretal vægt på, at kommunerne, nogle år forinden, var blevet fritaget for deres forpligtelse til at yde bidrag både til opførelsen af sindssygeanstalterne og til dækning af driftsunderskud, samt at anbringelsesomkostningerne desuden var blevet nedsat.³²² Argumenterne imod større statsligt ansvar fremstår altså i højere grad som pragmatiske fremfor etiske.

Under forhandlingerne i Folketinget argumenterede Ravn, som repræsentant for udvalgets flertal, for, at udgifterne til blinde, døvstumme, idiotiske og sindssyge børn ikke burde anses som et kommuneanliggende. Det var derimod ”en Statsopgave at hjælpe disse Mennesker til Rette.”³²³ I denne forbindelse fremhævede Ravn, at udgifterne til disse børn ”ikke kunne siges at

³¹⁸ RT, FF, 1889-1890, sp. 806.

³¹⁹ Ibid., sp. 796-797.

³²⁰ RT, Tillæg B, 1890-1891, sp. 423-425.

³²¹ Ibid., sp. 423.

³²² RT, Tillæg B, 1890-1891, sp. 423-424.

³²³ RT, FF, 1890-1891, sp. 2802-2803.

have sin Grund i noget, der ligger i de enkelte Kommuner, men altsaa ligefrem er en Skæbne, der rammer de enkelte.”³²⁴ Ravn blev bakket op af partifællen Klaus Berntsen, der understregede, ”at under saa ulykkelige Forhold, hvor der indtræder Sindssygdom, og hvor der er idiotiske, aandsvage og døvstumme Børn, bør Staten ganske anerledes træde til end hidtil.”³²⁵ Ifølge Venstre var det uretfærdigt, at kommune og amt skulle tillægges forpligtelserne for fysisk og psykisk handicappede. Højre, der også på dette punkt satte sig imod en udvidelse af statens forpligtelser, pointerede derimod, at kommunerne formentlig ville udnytte muligheden for at overdrage ellers kommunale byrder på staten, hvis man fritog dem fra at yde et økonomisk bidrag. Ingerslev bemærkede desuden, at grunden til, at fattiglovsudkastet indeholdt en paragraf omkring forsørgelsen af disse børn, var dels at søge en ny fordeling af udgifterne mellem amt og kommune, og dels at få det slået fast, at hjælpen ikke skulle ses som værende fattighjælp. Det var ikke forslaget hensigt at øge det statslige ansvarsområde.³²⁶

Flertallets forslag blev vedtaget efter anden behandling, men da lovforslaget nåede til tredje behandling i Folketinget var flertallet af udvalget, der også inkluderede Berntsen og Ravn, alligevel blevet enige om, at lade selve hovedbestemmelsen omkring finansieringen af anbringelserne udgå.³²⁷ Hermed fik paragraffen den form, der indgik i den endelig fattiglov, der blev vedtaget den 9. april 1891:

De Omkostninger, der udredes af det offentlige til Opdragelse, Underhold og Forsørgelse af blinde, døvstumme, Idioter og sindssyge betragtes, for saa vidt de paagældende ere anbragte paa Statsanstalter eller paa dertil af Staten godkendte Anstalter ikke som Fattighjælp.³²⁸

Hjælpen til blinde, døvstumme, idioter og sindssyge (forsat at der var tale om anstaltsforsørgelse) skulle således ikke længere indebære et tab af det fuldgyltige medborgerskab. Selvom denne paragraf fastsatte, at hjælpen ikke skulle anses som fattighjælp, fastsatte den nye fattiglov imidlertid ikke ensartede regler for finansieringen af disse anbringelser. De komplicerede regler, der involverede amt, kommune, stat samt Justitsministerium og Kirke- og Undervisningsministerium blev derfor bibeholdt. Hermed kan denne paragraf siges at være forholdsvis moderat i sin betydning. At hjælpen blev set som værende ikke-fattighjælp var allerede tilfældet med hensyn til blinde og døvstumme børn. Det havde dog i tiden op til 1891 været lidt mere kompliceret, når det drejede sig om idioter

³²⁴ Ibid., s. 91, sp. 2802-2803.

³²⁵ Ibid., sp. 2861f.

³²⁶ Ibid., sp. 2849-50.

³²⁷ RT, FF, 1890-1891, sp. 3061; RT, FF, 1890-1891, sp. 4970.

³²⁸ Lov om det offentlige Fattigvæsen, 9. april 1891.

og sindssyge. Som tidligere nævnt, overtog amtet forsørgelsen for sindssyge, hvis disse blev anset som værende farlige for den offentlige sikkerhed. Overtog amtet det økonomiske ansvar, overgik hjælpen automatisk fra at være ordinær fattighjælp til at være ikke-fattighjælp. Hvad angik de børn, der blev kategoriseret som idioter eller åndsvage, havde Kirke- og Undervisningsministeren i en skrivelse gjort det klart, at udgifter i forbindelse med anbringelsen af disse børn ikke skulle betragtes som fattighjælp. Men som påpeget af Berg, havde man i visse kommuner valgt at følge denne anordning, i andre kommuner ikke.³²⁹ For denne gruppe, såvel som den gruppe af sindssyge, der *ikke* blev set som værende farlige for den offentlige sikkerhed, fik 1891-loven derved en betydning.

Vender vi blikket mod den kommunale praksis og den måde, hvorpå Aarhus byråd tildelte hjælp til fysisk og psykisk handicappede børn i perioden op til 1891-loven, afspejler denne praksis, at handicapforsorgen endnu var et underudviklet område. Samtidigt afspejler interaktionen mellem giver og modtager, at der op i gennem anden halvdel af 1800-tallet eksisterede en gryende forventning om, at kommunen tog et økonomisk ansvar på dette område.

Den tidligste henvendelse, der findes i byrådsarkivet vedrørende hjælp til et handicappet barn, er tilbage fra 1866. Om end denne henvendelse tidsmæssigt falder uden for afhandlingens ramme, er sagen udslagsgivende for den måde, hvorpå kommunen, også efter Lov om Købstædernes Styrelse fra 1868, håndterede lignende sager. Henvendelsen var indsendt af smed Richter, der ønskede at opnå kommunal støtte til anbringelsen af sønnen, Frantz Anton Richter, på en idiotanstalt. Gennem en undersøgelse af denne sag vil jeg vise, hvordan kommunen gik en balancegang mellem at træde hjælpende til, men ikke fuldtud påtage sig det økonomiske ansvar, ved at stille krav om egenbetaling. Som nævnt ovenfor, blev kravet om egenbetaling udskiftet med et krav om statslig støtte i 1876, og det blev herefter muligt at få anbragt et barn udelukkende finansieret af offentlige midler. Samtidigt blev det også muligt at modtage denne form for hjælp uden tab af et fuldgyldigt medborgerskab.

I de følgende afsnit sætter jeg fokus på denne gradvise offentlige overtagelse af ansvaret for fysisk og psykisk handicappede børn. Udgangspunktet for følgende sektion er Richters henvendelse, som jeg herefter sammenholder med lignende henvendelser fra perioden mellem 1866 og 1891. Mere konkret drejer henvendelserne sig om betaling eller tilskud til fysisk eller psykisk handicappede børn enten i hjemmet eller på sindssygehospitaler, blinde- og døvstummeinstitutter, om end størstedelen angår hjælp til anbringelse på idiot- og åndsvageanstalter. Ligesom henvendelser om eftergivelse, blev denne type af henvendelser hyppigere i slutningen af 1880'erne, hvorfor de senere

³²⁹ RT, FF, 1890-1891, sp. 2899-2901.

sager også fylder mere i analysen.³³⁰ Først følger dog en undersøgelse af, hvorledes Richter videregav sin personlige livshistorie til kommunen samt kommunens håndtering af den konkrete sag.

Smed Richters henvendelse

Richter henvendte sig til kommunalbestyrelsen i Aarhus den 20. november 1866. Henvendelsen indebar en skriftlig fremstilling af, hvad Richter selv betegnede som sin søns ”sørgelige Sindstilstand.”³³¹ Denne fremstilling havde en narrativ struktur, der var bygget op omkring en kronologisk beskrivelse af sønnens liv. Ifølge Richter havde sønnen ”siden sin spæde Alder vist lyst til at gjøre fortræd.”³³² Da sønnen var to år gammel, havde Richter og hans hustru gjort ”den sørgelige opdagelse om hans Sindsforvirring [at den] med Alderen tiltog.”³³³ Til trods for dette havde Richter alligevel sendt sønnen i skole: ”Dels for at føre ham paa rolige Tanker og dels for at prøve om han kunde lære noget.”³³⁴ Efter seks år blev sønnen imidlertid bortvist på grund af hans ”ustyrlige Sindstilstand” og Richter var derfor nødsaget til at have ham hjemme. Da sønnen var 13 år gammel sendte Richter ham på en idiotanstalt i København. Det drejer sig formentlig om anstalten Gammel Bakkehus på Frederiksberg, der op til oprettelsen af en afdeling for åndsvage børn i den Kellerske Anstalt i København (også kaldet Kellers Abnormanstalt) i 1865, var landets eneste fungerende anstalt specifikt for åndsvage.³³⁵ Efter tre års anbringelse på idiotanstalten var Richter tvunget til at tage sønnen hjem, da han ikke længere havde råd til at betale for opholdet. Dette var baggrunden for, at Richter nu henvendte sig til kommunen; han ønskede, at sønnen igen skulle anbringes på idiotanstalten, og han ønskede, at kommunen skulle hjælpe ham økonomisk.

Richters argument for anbringelsen af sønnen var dobbelt. Det første argument indebar sønnens tilstedeværelse i hjemmet og knyttede sig til personlige og professionelle omkostninger for Richter selv. Selvom Richter medgav, at sønnen efter opholdet på anstalten var blevet mere rolig, var det dog stadig problematisk at have sønnen hjemme:

³³⁰ Der er noteret 9 henvendelser vedrørende hjælp til fysisk eller psykisk handicappede børn i den 14-årige periode mellem 1866 og 1880, men der er noteret 20 af sådanne henvendelser i den 10-årige periode mellem 1881 og 1891.

³³¹ Jour. nr. 152-1866, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

³³² Ibid.

³³³ Ibid.

³³⁴ Ibid.

³³⁵ *Øststifternes Aansvageanstalt* (København: Bestyrelsen for det 8. nordiske særforsorgsmøde i København, J.H. Schultz, 1931).

[H]ans Attraa til at gjøre Ont [sic] (...) er bibeholdt navnlig naar jeg ikke er nærværende kommer hans Vilskab [sic] mest frem, der indogsaa gaar ud paa hans Moder og Søskende baade med Stød og Slag.³³⁶

Som eksempel på denne lyst til at gøre ondt, beskrev Richter en specifik hændelse, hvor sønnen havde kastet ildgløder ned ad ryggen på sin lillesøster. Derudover generede sønnen Richters ansatte i en sådan grad, at det var svært for ham, at holde fast på arbejdskraft og flere havde sagt op før tid.³³⁷

Det andet argument Richter fremførte var, at sønnen ikke kun udgjorde en belastning for sine nærmeste omgivelser, men også en trussel for samfundet. Som Richter selv formulerede det:

I hans Vilskab [sic] søger han paa en farefuld [sic] maade at omgaaes med Ild, saa det gjøres nødvendigt han stadig holdes under streng opsigt, som min Evne og Omstændighed ikke tillader, han er saaledes i flere henseende farlig for den Offentlige Sikkerhed.³³⁸

Richters henvendelse til kommunen er i sammenligning med andre henvendelser usædvanlig, idet Richter som den eneste søgte økonomisk understøttelse gennem en henvisning til den offentlige sikkerhed. At Richter valgte at bruge netop denne vending om sin søn, hænger formentlig sammen med bestemmelsen om, at amtet overtog omkostningerne for anbringelse af denne gruppe sindssyge. Hermed kunne Richter opnå fuld offentlig forsørgelse af sønnen, uden at dette blev set som værende fattighjælp. Ved derved at indlejre sin henvendelse i den gældende lovgivning, brugte Richter allerede foruddefinerede forsørgelseskategorier til at få sønnen anbragt.

Richters henvendelse er imidlertid ikke udelukkende en nøgtern beskrivelse af, hvordan sønnen udgjorde en fare for den offentlige sikkerhed. Henvendelsen indeholder også en detaljeret beskrivelse af familiens liv. At Richter videregav sin personlige livshistorie til kommunen, kan ses som et forsøg på at gøre sine personlige erfaringer til et offentligt anliggende, og dermed også til et offentligt ansvar. Således brugte Richter størstedelen af henvendelsen på at beskrive, hvordan sønnen udgjorde en belastning for familien og Richter selv. Herved kan henvendelsen siges at være skrevet ud fra en underliggende forventning om, at disse personlige omkostninger måtte have en indflydelse på kommunens endelige beslutning. Richter afsluttede således også sin henvendelse med at pointere: ”Jeg tillader mig at tilføie at jeg har haft 11 Børn og været

³³⁶ Jour. nr. 152-1866, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

³³⁷ Ibid.

³³⁸ Ibid.

meget hjæmsøgt [sic] af Sygdom fra saa mine Omstændigheder nøder mig til at søge den ærede Communalbestyrelses Bistand og Hjælp.”³³⁹

Vedlagt Richters henvendelse var desuden en beskrivelse fra familiens læge, Chr. Brorup, der tilsluttede sig fremstillingen af Frantz Anton Richter. Navnlig pointerede Brorup, at drengen, udover at være ”ustyrlig, voldsom og ondsksfuld overfor Moderen og de mindre Søskende [var] en kraftig bygget Person, der bruger sine Kræfter aldeles hensynsløst.”³⁴⁰ Brorup mente derfor, at Frantz Anton Richter måtte anses som værende ”meget farlig for sine Omgivelser.”³⁴¹ Det var derfor nødvendigt, at drengen blev sat under stadigt opsyn på en anstalt.³⁴² Spørgsmålet om, hvorvidt sønnen var til fare for den offentlige sikkerhed – et spørgsmål, der var blevet bragt på banen af Richter selv og desuden (som loven foreskrev) blev underbygget af en lægeerklæring - kom til at spille en afgørende rolle i spørgsmålet om, hvorvidt kommunen ville overtage det økonomiske ansvar for anbringelsen af Frantz Anton Richter.

Kommunen undersøger sagen

På baggrund af det bevarede kildemateriale fra sagen om Frantz Anton Richter, er det svært at kortlægge det præcise hændelsesforløb vedrørende kommunens sagsbehandling. Det virker dog til, at kommunalbestyrelsen i første omgang diskuterede sagen, men at man var i tvivl om, hvorvidt Frantz Anton Richter virkelig måtte ”betragtes som en farlig Person, ikke blot for sine Omgivelser, men ogsaa for det Offentlige.”³⁴³ Eftersom kommunalbestyrelsen samtidigt anerkendte, at ”dette punkt formentlig vil have en overvejende Indflydelse paa hvorvidt det Offentlige skal komme Faderen til Hjælp med den fremtidige Underholdning af Sønnen, samt navnlig ogsaa med hensyn til Maaden, hvorpaa han bør anbringes”³⁴⁴, besluttede man at foretage afhøringer af både Richter selv samt gen- og naboer, der havde kendskab til det pågældende barn. Disse afhøringer blev holdt i januar 1867.³⁴⁵

Under afhøringen forholdte den 45-årige Richter sig hovedsageligt til den beskrivelse af sønnen, han havde indgivet i november 1866, men vægtede i højere grad fremstillingen af sønnen som en trussel mod det offentlige. Således understregede Richter endnu engang, at sønnen, der nu var knap 17 år gammel, var ”stor og stærk af Bygning, og i besiddelse af ualmindelige Kræfter, saaledes at Comparenten, der dog selv er en kraftig Mand, i den senere Tid har haft ondt

³³⁹ Jour. nr. 152-1866, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

³⁴⁰ Ibid.

³⁴¹ Ibid.

³⁴² Ibid.

³⁴³ Ibid.

³⁴⁴ Jour. nr. 152-1866, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

³⁴⁵ Ibid.

ved at styre sin Søn.”³⁴⁶ Atter pointerede Richter, at sønnen var ”farlig for det Offentlige”, samt at det var umuligt for Richter, at forhindre sønnen i at forårsage ulykker:

Det vil saaledes være ugjorligt (...) at forebygge at hans idiotiske Søn ikke ved forkommende Lejlighed skulle udrette en Ulykke ved Ild, Gløder, Svovlstikker eller lignende; ligesaa lidt er Comparenten i stand til at forhindre, at hans Søn naar han unddrager sig det umiddelbare Tilsyn, der føres med ham i Hjemmet, ikke paa Gaden eller for Naboer eller lignende Steder, naar det ondskafulde (...) Sind kommer over ham, skulde udføre (...) angreb paa Børn eller selv paa Voxne, eller ogsaa fortrædige Andre ved F. ex. Beskadigelse af deres Eiendom.³⁴⁷

Efter afhøringen af Richter, aflagde barber B. Bygballe sin vidneforklaring. Bygballe, der de sidste seks år havde boet på samme gade som Richter, ville imidlertid ”egentlig ikke kalde ham [Frantz Anton Richter] farlig.”³⁴⁸ Han pointerede dog samtidigt, at naboerne anså ham for en ”i højeste Grad uhyggelig og generende Personlighed (...) [der] hyppig giver sig til at hvine, skrige og hyle paa Gaden.”³⁴⁹ Bygballe havde heller ”ikke været Vidne til, at Frantz Anton Richter skulde have udført (...) nogen som helst voldelige Overfald paa Fremmede være sig Voxne eller Børn, medens det er ham velbekjendt at Idiotens Moder og ogsaa huslige Omgivelser meget ofte skulle være Gjenstand for hans Raserianfald.”³⁵⁰

Bygballes vidneforklaring med blev efterfulgt af gørtler Rasmus Christensen, der var Richters genbo gennem otte år. På lige fod med Bygballe pointerede Christensen, at Frantz Anton Richter ”for alle Naboer og Gjenboer [var en] højst ubehagelig og generende Personlighed, da han ofte kaster sig ned paa Gaden (...) og da udstøder de mest uhyggelige hvin eller skrig, eller tuder, som han var et vildt dyr.”³⁵¹ Men i modsætning til Bygballe, delte Christensen Richters syn på sønnens faretruende adfærd og fremhævede blandt andet, at Frantz Anton Richter var i besiddelse af ”ualmindelige Kræfter og meget let bliver opvagt [sic].”³⁵² Som eksempel herpå, beskrev Christensen, at han havde overværet Frantz Anton Richter slå en dreng i ansigtet i forbindelse med, at han var blevet drillet af børnene på gaden. Christensen anså det ”derfor ikke for

³⁴⁶ Ibid., s. 96.

³⁴⁷ Ibid.

³⁴⁸ Ibid.

³⁴⁹ Ibid.

³⁵⁰ Ibid.

³⁵¹ Jour. nr. 152-1866, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

³⁵² Ibid.

aldeles usandsynligt, at denne Idiot, naar hidsigheden kommer over ham, og han da muligvis, som ofte er Tilfældet skulde faa et af Faderens Haandværksredskaber (...) i Hænderne, let kunde blive farlig for de Forbipasserende.”³⁵³

Samme fortælling går igen i skrædder Carl Grouleffs vidneforklaring. Grouleff, der gennem en årrække havde været Richters nabo, havde flere gange været vidne til, at Frantz Anton Richter havde kastet med faderens værktøj, hvorfor man også havde opført et højt plankeværk mellem Richters ejendom og naboejendommene. Også Grouleff fremhævede, at Frantz Anton Richter, der ofte blev udsat for drillerier af andre børn, forfulgte børnene og kastede ting efter dem. Ifølge Grouleff udgjorde Richters søn således en fare for byens børn. Endvidere pointerede Grouleff afslutningsvist, at ”den her omhandlede Idiot ofte ryger Tobak og da har set ham i Besiddelse af hele Bunker Svovlstikker, som han efterhaanden river af og [det] lader sig dog forudse at der herved let paa en eller anden Maade vil kunne foranlediges Ildebrænd.”³⁵⁴

Gennemgående for de tre vidneforklaringer, samt Richters egen, er, at ingen påtaler barnets tarv. Spørgsmålet om, hvorvidt kommunen skulle påtage sig ansvaret for anbringelsen blev udelukkende et spørgsmål om, hvorvidt Frantz Anton Richter udgjorde en trussel mod den offentlige sikkerhed. Samtidigt fremgår det af vidneforklaringerne, at Frantz Anton Richter ikke trivedes i hjemmet; han blev drillet og chikaneret af byens børn; han strejfede ofte alene omkring i byen og som Bygballe bemærkede, var han ”altid (...) noget beskidt og meget ofte (...) i aldeles iturevne Klæder.”³⁵⁵ Richter anerkendte selv, at han ikke var i stand til at drage den nødvendige omsorg for sønnen. Alligevel fremgår det ikke af kommunens sagsbehandling, at disse betragtninger indgik i kommunens overvejelser angående anbringelsen af drengen. På trods af at to ud af de tre vidner, samt Richter selv, pointerede, at Frantz Anton Richter var farlig for den offentlige sikkerhed, valgte kommunen i sidste ende ikke at bevilge Richter en økonomisk understøttelse til sønnens anbringelse.

En kommunal balancegang

Det fremgår af referatet fra byrådsmødet den 14. april 1867, at kommunalbestyrelsen havde modtaget en lignende henvendelse fra en kulhandler L. Kymmell.³⁵⁶ På baggrund af disse to henvendelser, havde kommunalbestyrelsen forinden byrådsmødet nedsat en komite, der skulle undersøge, hvorvidt man skulle oprette en fast plads på Gammel Bakkehus på kommunens regning.³⁵⁷

³⁵³ Ibid., s. 97.

³⁵⁴ Ibid.

³⁵⁵ Ibid.

³⁵⁶ L. Kymmells henvendelse er ikke bevaret i byrådets journalsager.

³⁵⁷ Aarhus Byråds Journalsager, 1866, jour. nr. 152-1866.

Hvorvidt denne komite blev nedsat før eller efter afhøringerne i januar 1867 er svært at afgøre.

Ifølge byrådsreferatet var komiteen kommet til den erkendelse, at det ville være ”meget betænkeligt at etablere et Princip, hvorefter Communen udelukkende eller saagodtsom udelukkende skulde antage sig idiote Børn.”³⁵⁸ Man konkluderede derfor, at kommunen ikke skulle betale opholdet for hverken Kymmels eller Richters barn. Førstnævnte blev ikke anset som værende ”i stand til selv at overtage nogen Deel af Bekostningere ved hans Barns Anbringelse”, mens sidstnævnte kun havde tilbudt ”et meget ringe Bidrag.”³⁵⁹ Det blev dog samtidigt pointeret, at man var villig til at yde et kommunalt bidrag til begge i tilfælde af, at de på et senere tidspunkt skulle blive i stand til at betale en større andel af omkostningerne.³⁶⁰

Kommunens håndtering af disse to sager viser, at det blev anset som afgørende, at ansøgeren selv betalte en væsentlig del af forsørgelsen af deres barn. Man ønskede derved ikke, at dette udelukkende blev set som et kommunalt ansvar. Samtidigt viser disse to sager også at spørgsmålet om, hvordan kommunen skulle understøtte familier med handicappede børn, var et spørgsmål der blev bragt på banen af forældrene selv. Det var altså først med oversættelsen af personlige erfaringer med handicappede børn, at kommunen fastsatte et fremtidigt princip for, hvorledes kommunen fremover skulle agere. Et princip, der indebar en kommunal balancegang mellem at hjælpe uden dog samtidigt at tage fuldt ansvar. Dette princip blev udslagsgivende for kommunens håndtering af denne type henvendelser op til 1876.

Denne kommunale balancegang kommer eksempelvis til udtryk i håndteringen af S. Sørensens henvendelse i 1867. Her bevilgede man et bidrag på 75 rdl. til Sørensen, ”for at sætte ham istand til at anbringe sin idiote søn på Helbredelsesanstalten ved Kjøbenhavn.”³⁶¹ Der henvises formentlig til samme idiotanstalt, som Richters søn havde været anbragt på, nemlig Gammel Bakkehus, der også gik under betegnelsen helbredelsesanstalt. Eftersom anbringelsen på denne anstalt kostede 300 rdl. om året, udgjorde det kommunale tilskud, i Sørensens tilfælde, en fjerdedel af anbringelsen.

I 1876 tildelte byrådet cigarmager Grouleff en årlig understøttelse på 150 kr. til dennes søns anbringelse på samme institution.³⁶² To år senere henvendte Grouleff sig til kommunen i håbet om, at kommunen ville overtage hele udgiften på i alt 300 kr. Kommunen vægrede sig, men gik med til forsat at betale halvdelen af anbringelsen samt beklædningsomkostninger på

³⁵⁸ Ibid., s. 98.

³⁵⁹ Ibid.

³⁶⁰ Ibid.

³⁶¹ Aarhus Byråds Journalsager, 1867, jour. nr. 110-1867.

³⁶² Aarhus Byråds Journalsager, 1876, jour. nr. 5-1876.

forudsætning af, at Kirke- og Undervisningsministeriet betalte den halvdel.³⁶³ Hermed blev den tilskudsordning, der skulle gå hen og blive en udbredt finansieringsform for disse børn, første gang bragt i spil.³⁶⁴ Anbringelsen af fysisk og psykisk handicappede børn blev hermed et offentligt ansvar, der deltes ligeligt mellem kommune og stat. Den kommunale praksis i de ovennævnte sager indikerer, at udviklingen af dette offentlige ansvarsområde først tog form i kommunen, for derefter senere at blive et statsligt reguleret og finansieret ansvarsområde. Men selvom det offentlige ansvar blev udbygget i den pågældende periode, var det endnu ikke blevet fastsat, hvorvidt dette offentlige ansvar foregik på bekostning af det fuldgyldige medborgerskab.

Handicapforsorgens facetter

Mens Richters henvendelse tilbage i 1866 handlede om indholdet i det sociale medborgerskab, blev spørgsmålet om, hvorvidt hjælpen skulle indebære at et tab af det fuldgyldige medborgerskab ikke italesat. Hverken af kommunen eller af Richter selv. Dette blev imidlertid italesat af tømrer Gert Jensen i 1885. Jensen havde tilbage i 1877 fået bevilget en understøttelse på 100 kr. til anbringelsen af sin stedsøn på Kellers Abnormanstalt.³⁶⁵ Året efter fik han, på baggrund af endnu en henvendelse, bevilget 120 kr. til anbringelsen. Som det fremgår af nedenstående henvendelse fra Jensen, indebar disse to bidrag dog ikke de samme konsekvenser på trods af, at de var givet i samme øjemed og til samme person:

Undertegnede, Tømrer Gjert Jensen af Aarhus, tillader sig herved ærbødig at andrage det ærede Byraad for Aarhus By om, den mig i 1878 tilstaaede Understøttelse til min Stedsøns Ophold paa Kellers Abnormsanstalt ikke maa betragtes som Fattigunderstøttelse. Dette var ikke tilfældet med den Understøttelse af 100 Kr. som byraadet bevilgede mig i samme Øjemed i Aaret 1877.

Indtil i Fjor har jeg ikke haft Anelse om, at den mig i 1878 bevilgede Understøttelse var bleven Betragtet som Fattigunderstøttelse, thi jeg har i 1878 og 1881 benyttet min Valgret (...).

Først ved valget den 25de Juni 1884 opdagede jeg, at jeg ikke var stemmeberettiget, da mit Navn var slettet af Valglisterne og da de kommunale Valglistre herefter blev fremlagt, saa jeg straks efter og fandt heller ikke mit Navn paa dem. Jeg indgav klage & fik da oplyst, at jeg har skyldret for approberet Fattigunderstøttelse for 1878 for i alt 120 Kr.

³⁶³ Aarhus Byråds Journalsager, 1878, jour. nr. 272-1878.

³⁶⁴ Jour. nr. 135-1885, 38-1888, 84-1888, 105-1888, 250-1890, 288-1890, 462-1891, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

³⁶⁵ Aarhus Byråds Journalsager, 1877, jour. nr. 206-1877.

Det har ikke været mig mulig at faa Afskrifter af mit Andragende om Understøttelse fra 1878, men hoslagt sender jeg Afskrift af mit Andragende fra 1877 tilligemed Hr. Borgmesters Svar (...) Men som det fremgaar af nedenstaaende: Understøttelsen af 1877 regnes ikke for Fattigunderstøttelse, men den af 1878 regnes derfor. Jeg andrager derfor det ærede Byraad om, at den Understøttelse af 1878 ikke maa regnes for Fattigunderstøttelse, i lighed med den af 1877, og at jeg som følge deraf maa komme i uindskrænket Besiddelse af min Valgret.

Haabende at det ærede Byraad vil bevilge mit Andragende, tegner jeg mig,
Ærbødigst Gert Jensen.³⁶⁶

Som det fremgår af henvendelsen, var Jensen i 1877 blevet lovet af borgmester Ulrik Schmidten, at bidraget til anbringelsen ikke skulle regnes for fattighjælp og var derfor gået ud fra at hjælpen det efterfølgende år ikke skulle indebære rettighedsfortabelse. Udover at henvendelsen afspejler, at det var af stor betydning for Jensen at være i besiddelse af sin valgret, viser henvendelsen også, at Jensen var i stand til at bruge det politiske medborgerskab, som en trædesten til at anmode om hjælp uden rettighedsfortabelse. En tendens, der også gjorde sig gældende med hensyn til henvendelser om eftergivelse.

På baggrund af denne henvendelse valgte fattigudvalget at anbefale, at byrådet eftergav Jensen den tildelte fattighjælp på 120 kr. med den begrundelse, at fattighjælpen var givet som et bidrag til anbringelsen af stedsønnen ”og at denne Stedsøn nu, efter at være fyldt 18 Aar, har faaet andet Forsørgelseshjem og saaledes ikke kan falde Aarhus Fattigvæsen til Byrde.”³⁶⁷ Man lagde derved vægt på, at Jensen ikke fremover ville have behov for fattighjælp, og han derfor måtte anses berettiget til at være i besiddelse af sit politiske medborgerskab. Fattigudvalgets skrivelse indebar imidlertid ikke nogen videre forklaring på, hvorfor understøttelsen fra 1877 ikke blev kategoriseret som fattighjælp, mens understøttelsen fra 1878 blev.

I forbindelse med anbringelsen af trompeter Beckers åndsvage søn i 1881, blev kommunens politik på dette område pointeret mere eksplicit. Becker havde henvendt sig til kommunen i 1880 for at få støtte til anbringelsen af sin søn på en åndssvageanstalt. På lige fod med Grouleff, blev de økonomiske omkostninger delt mellem stat og kommune. Det blev dog mellem kommunen og Becker aftalt, at Becker skulle betale 10 kr. månedligt, mens kommunen ville udrede de resterende 180 kr. Becker så sig dog ikke i stand til at yde denne egenbetaling og måtte derfor afslå understøttelsen af Kirke- og Undervisningsministeriet. Dette

³⁶⁶ Jour. nr. 40-1885, B-sager, ujournaliserede, AS.

³⁶⁷ Ibid.

resulterede i, at pågældende ministerium underrettede Aarhus byråd om, at understøttelsen var bortfaldet, fordi Becker havde meddelt, at han ikke var i stand til at gøre brug af understøttelsen ”navnlig fordi den ham af Aarhus Kommune i samme Øjemed tilsagte Hjælp vil blive betragtet som Fattigunderstøttelse.”³⁶⁸ Dette foranledigede byrådet til at forhøre sig hos fattigudvalget for at få afklaring på spørgsmålet om, hvorvidt ”den omhandlede Hjælp fra Kommunens Side burde betragtes som Fattighjælp.”³⁶⁹ Fattigudvalget gav følgende svar:

[Fattigudvalget] har i sine Skrivelser til Trompeter Becker om Understøttelse til hans aandsvage Barn ikke har udtalt, at denne Hjælp vilde blive betragtet som Fattigunderstøttelse, dog bestemt urgere at en saadan Understøttelse i almindelighed bør have Fattighjælpens Karakter, hvilket Udvalget nærmere begrundet ved at henvise til den forrykkelse, som ellers kunne finde sted med hensyn til Udenbys forsørgelsesberettigede Personers adgang til at vinde Hjemstedsret her i Kommunen.³⁷⁰

På baggrund af anbefalingen besluttede byrådet ”fremtidigt i ethvert foreliggende tilfælde af denne Art nærmere at afgøre, om den ydede Understøttelse skulde betragtes som Fattighjælp eller ikke.”³⁷¹ Hermed slog kommunen fast, at spørgsmålet om tabet af det fuldgyldige medborgerskab udelukkende hvilede på byrådets skøn i det enkelte, konkrete tilfælde. Som det fremgår af skrivelserne, var begrundelse for dette skøn princip, at man ikke ønskede at gøre det nemmere for tilflyttere at blive forsørgelsesberettigede i Aarhus. Eksempelvis nægtede kommunen at bevilge hjælp uden fattighjælpvirkninger til arbejdsmanden J.M Hansen i 1890. Hansen, der beskrev sig selv som ”en fattig og ubemidlet Arbejdsmand”, ønskede hjælp til sin 17-årige datter, der var åndsvag, men påpegede samtidigt, at han ønskede en understøttelse fra byrådet ”da jeg i modsat Tilfælde, seer mig nødsaget til, at henvende mig til Fattigvæsenet, hvilket jeg meget nødig vilde.”³⁷² Som begrundelse for afslaget, fremhævede byrådet følgende:

[E]fter foreliggende Omstændigheder [er der] formentlig ikke nogen grund til at understøtte Andrageren, hvis Forsørgelseskommune for øvrigt var tvivlsom, udenfor Fattigvæsenet,

³⁶⁸ Uddrag Aarhus Byråds Forhandlinger, 1881, jour. nr. 91-1881.

³⁶⁹ Ibid.

³⁷⁰ Ibid.

³⁷¹ Ibid.

³⁷² Jour. nr. 483-1890, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS

vedtog man at henvise ham til dette, saafremt han ikke kan ernære sin Familie.³⁷³

I den kommunale medborgerskabsmodalitet var kravet om forsørgelsesberettigelse derved placeret som ultimativt kriterie for at få hjælp til sit handicappede barn uden, at dette medførte indgreb i ens retslige stilling. Forsørgelsesstedet var ifølge Fattigloven af 1803 defineret som det sted, hvori den trængende ”de sidste 3 Aar enten bestandigt eller dog i længere Tid end paa noget andet Sted, havde der haft Tilhold og paa lovlig Maade ernæret sig.”³⁷⁴ I 1839 blev dette krav hævet til fem år.³⁷⁵ Opholdt man sig i en anden kommune end den, hvori man havde forsørgelsesret, var det muligt at modtage fattighjælp fra ens opholdskommune, men hjælpen blev betalt og eftergivet af ens hjemmehørende kommune.³⁷⁶ Eftersom spørgsmålet om forsørgelsesberettigelse slet ikke indgik i Rigsdagens overvejelser omkring konsekvenserne for denne form for fattighjælp, eksisterede dette krav om tilhørsforhold udelukkende i den kommunale medborgerskabsmodalitet. Og dette krav kunne hverken omgås eller forhandles.³⁷⁷ De manglende statslige regler på dette forsørgelsesområde, efterlod derved personer, der ikke havde opholdt sig i kommunen i fem år uden at modtage offentlig hjælp, i en mere sårbar position.

På den anden side efterlod det kommunale skønsprincip også på dette område et vist rum for forhandling, der igen kom til udtryk i flere individuelle betalingsordninger.³⁷⁸ Dette gør sig blandt andet gældende for kommunens håndtering af maskinarbejder Adam Frederik Frandsens henvendelse fra 1890. Frandsen ønskede at få økonomisk understøttelse til anbringelsen af sin 12-årige søn, Johan Ingvard Frandsen, der var åndsvag og led af epileptiske anfald. Anbringelsen på Kellers Abnormanstalt ville koste i alt 600 kr. årligt. Forinden henvendelsen til kommunen, havde Frandsen dog fået lovning fra Kirke- og Undervisningsministeriet om, at de ville bevilge halvdelen af dette beløb fra statskassen, på den betingelse, at han kunne skaffe garanti for betalingen af den anden halvdel. I denne forbindelse fremhævede Frandsen:

Jeg ejer vel et lille Sted, hvorpaa jeg dog skylder 500 Kroner, men er ellers en ubemidlet Mand, der ved min Dagløn maa forsørge min Hustru og 2 Døtre foruden førnævnte aandsvage

³⁷³ Ibid., s. 102.

³⁷⁴ Kolstrup, ”Fra Fattiglov til Forsorgsliv”, s. 225.

³⁷⁵ Jørgensen, *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede.*, s. 69.

³⁷⁶ Voss, ”Fattigdom og forsorg i 1880’erne”, s. 329.

³⁷⁷ For afvisninger der omhandlede manglende tilhørsforhold: se jour. nr. 201-1883, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS; Aarhus Byråds Journalsager, 1890, jour. nr. 483-1890.

³⁷⁸ Se f.eks. Jour. nr. 226-1880, 204-1892, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

Søn, og det er mig ikke muligt med mine sparsomme Indtægter at skaffe Penge tilveje til min Søns Ophold pa Abnormanstalten.³⁷⁹

Henvendelsen dannede grundlag for en repræsentation af Frandsen som en 'ubemidlet mand', der var bevidst om sit forsørgelsesansvar overfor kone og tre børn. Vedlagt Frandsens henvendelse var en anbefaling skrevet af hans overordnede, maskiningeniør Fristrup. I denne anbefaling blev Frandsen beskrevet som "en i alle Henseende ordentlig Mand"³⁸⁰ og endnu engang blev hans forsørgelsesforpligtelse fremhævet:

Til yderligere Støtte for Ansøgerens Værdighed til at komme i Betragtning ved ydelsen af en Understøttelse bør anføres at han sidder i smaa Kaar idet han arbejder her for en daglig løn af 2 Kr. 80 Ø. har Hustru og 3 Børn at forsørge.³⁸¹

Hermed koblede også Fristrup Frandsens berettigelse til denne form for hjælp sammen med hans værdighed og forsørgerevne. I fattigudvalgets undersøgelsesrapport fremgår det, at Frandsen havde tilbudt at refundere kommunen 100 kr. årligt. På baggrund heraf nåede fattigudvalget frem til følgende beslutning:

Under Hensyn til det Princip, der hidtil af det ærede Byraad er fulgte overfor lignende Andragender, vil man anbefale at bevilge Andragenet saaledes at Ansøgeren indbetale det anførte Tilskud til Fattigvæsenet som tilbudt.³⁸²

Byrådet valgte at følge fattigudvalgets anbefaling og bevilge den ansøgte understøttelse.³⁸³ Udover at denne sag vidner om, at der mellem giver og modtager foregik helt konkrete forhandlinger om mængden af egenbetaling, viser ovenstående citat også, at lignende henvendelser havde dannet præcedens for tildelingen af denne form for hjælp. Derudover afspejler Frandsens henvendelse, at ansøgerne også brugte deres netværk til at underbygge fremstillingen af dem selv som værdige, fuldgyldige medborgere. I dette tilfælde en overordnet, i andre tilfælde en præst. Disse anbefalinger er med til at synliggøre, hvordan byens mere velstillede borgere aktivt påtog sig et ansvar og forsøgte at understøtte de mennesker, de mente, fortjente hjælp uden tab af det fuldgyldige medborgerskab. Eksempelvis var Frandsen ikke den eneste, som Fristrup anbefalede.

³⁷⁹ Jour. nr. 463-1890, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

³⁸⁰ Ibid.

³⁸¹ Ibid.

³⁸² Aarhus Byråds Journalsager, 1890, jour. nr. 462-1890.

³⁸³ Ibid.

I Peter Sørensen Gyllings henvendelse fra 1888 var der også vedlagt en anbefaling fra Fristrup. Gylling arbejdede, ligesom Frandsen, ved statsbanernes maskinværksted og havde Fristrup som overodnet. Sammenligner man de to ansøgninger fremgår det, at ikke kun håndskriften, men også at ordlyden er påfaldende ens. I Gyllings henvendelse blev hjælpen motiveret på følgende måde:

[D]a jeg ikke har anden Indtægt end min Dagløn ved Statsbanerne, og da jeg foruden førnævnte min aandsvage Søn har 2 mindre Børn, er det mig aldeles umuligt at bidrage noget til hans Ophold paa Abnormanstalten.³⁸⁴

I Frandsens henvendelse blev en lignende formulering brugt:

[Jeg] er ellers en ubemidlet Mand der ved min Dagløn maa forsørge min Hustru og 2 Døtre foruden førnævnte aandsvage Søn, og det er mig ikke muligt med mine sparsomme Indtægter at skaffe Penge tilveje til min Søns Ophold pa Abnormanstalten.³⁸⁵

Det er samtidigt værd at bemærke, at håndskriften på selve ansøgningen og den vedhæftede anbefaling i Frandsens henvendelse er ens, mens både Frandsens og Gyllings underskrift er skrevet med en anden håndskrift.³⁸⁶ Man kan derfor foranlediges til at tro, at Fristrup ikke kun hjalp sine ansatte med at skrive henvendelserne, men også med selve indholdet.³⁸⁷

Derudover findes der også eksempler på ansøgere, der mere åbenlyst gjorde brug af deres netværk. I 1878 fik arbejdsmand A.C. Jørgensen et bidrag på 250 kr. årligt sin blinde søn, Harald Valdemar Christoffer Jørgensens ophold på Kellers Abnormanstalt i København. Det var dog ikke Jørgensen selv, der havde henvendt sig til kommunen, men derimod sognepræst ved Vor Frue Kirke, Ferdinand Seidelin.³⁸⁸ Som jeg uddyber senere i afhandlingen, spillede Seidelin en særledes aktiv rolle i byens filantropiske foreninger og havde et tæt samarbejde med byrådsmedlem Niels Kraiberg, der var medlem af fattigudvalget fra 1873 til 1881.³⁸⁹ Det fremgår også af ansøgningen, at Seidelin desuden havde formidlet kontakten til Kellers Abnormanstalt. Herved ydede

³⁸⁴ Jour. nr. 288-1890, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

³⁸⁵ Jour. nr. 462-1890, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

³⁸⁶ Fristrups anbefaling af Gylling ikke er bevaret blandt journalsagerne.

³⁸⁷ Fristrup anbefalede også Søren Mikkelsens ansøgning vedrørende tildelingen af en fattighave i 1885. Mikkelsen var også ansat ved statsbanerne, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

³⁸⁸ Aarhus Byråds Journalsager, 1878, jour. nr. 146-1878.

³⁸⁹ Se kapitel 20.

Seidelin ikke kun bistand i form af skriftlig ekspertise, men også bistand til at navigere og manøvrere i forsorgssystemet.³⁹⁰ Hvordan velstillede borgere aktivt søgte at påvirke kommunens sagsbehandling, diskuterer jeg mere indgående i del III om fattighaver.

Handicapforsorg før 1891

Denne undersøgelse af handicapforsorgen har for det første vist, at forsørgelsen af blinde, døvstumme og til dels sindssyge allerede før 1891-fattigloven var blevet frataget fattighjælpens deklasserende virkninger, gennem forskellige lovgivningsmæssige tiltag. Selvom dette ikke gjorde sig gældende for personer, der blev kategoriseret som åndssvage eller idioter, har undersøgelsen af den kommunale praksis vist, at dette også til en vis grad var en mulighed for denne gruppe. Eftersom der ikke eksisterede noget egentligt lovgivningsmæssigt grundlag for denne form for fattighjælp, var den udelukkende baseret på kommunens skøn og kunne derfor være afhængig af ansørgernes egenbetaling, tilhørsforhold og sociale netværk. Alt i alt, viser undersøgelsen, at §62 i 1891-fattigloven i højere skal forstås som en kodificering af et i forvejen særdeles komplekst lovgrundlag samt som stadfæstelsen af en allerede eksisterende praksis.

Hvad angår særligt forsørgelsen af åndssvage eller idioter har dette studie været med til at belyse, hvordan forsørgelsesansvaret for denne gruppe borgere først blev praktiseret kommunalt, for siden at blive praktiseret statsligt. Under rigsdagsforhandlingerne vedrørende regeringens forslag om oprettelsen af en åndssvageanstalt i 1879, blev denne kommunale indsats også fremhævet. Eksempelvis pointerede Wolfgang Haffner, at mens idiotiske børn tidligere havde fået lov til at gå omkring og være en plage for forældrene, ”er der nu en rosværdig Tendens rundt omkring i Kommunerne til at faae disse Børn anbragte (...) dels af hensyn til Forældrene, for at skaffe dem en Lettelse og dels af Hensyn til de paagjældende Individier selv.”³⁹¹ Hermed fremstår den kommunale medborgerskabsmodalitet også på dette punkt som mere progressiv end den statslige. I kraft af disse pointer har kapitlet således ydet bidrag til velfærdsstats- og fattigforsorgsstudier, der har karakteriseret 1891-paragraffen som et brud med den hidtidige offentlige fattigforsorg.

For det andet indebærer undersøgelsen af den kommunale praksis, herunder interaktionen mellem giver og modtager, også et bidrag til det internationale forskningsfelt ’pauper agency’. Richters henvendelse til kommunen, der afspejler, at han var bevist om de lovgivningsmæssige implikationer, der var knyttet til kategorien ’farlig for den offentlige sikkerhed’,

³⁹⁰ Aarhus Byråds Journalsager, 1878, jour. nr. 146-1878.

³⁹¹ RT, LF, 1878-1879, sp. 961.

underbygger, hvad den tyske historiker Thomas Sokoll har påpeget. Gennem en analyse af 'pauper letters', har Sokoll vist, hvordan fattige besad et godt kendskab til fattigloven.³⁹² Et kendskab som blev udnyttet til at italesætte deres behov, således at fattigloven ikke udelukkende skal ses som et led i en social kontrol af samfundets nederste lag, men også som en institutionel platform, som kunne bruges til at hævde sig på. Derudover afspejler henvendelserne også et andet interessant aspekt, der knytter sig til den måde, hvorpå forældre til handicappede børn indgik i forhandlinger med kommunen. Et aspekt, der underbygger, hvad de britiske historikere Steven King og Peter Jones, har understreget. Gennem en kontekstualisering af 'pauper letters', har King og Jones tegnet et billede af de fattiges sociale netværk, bestående af familie, venner såvel som udlejere, arbejdsgivere, naboer, læger etc. Et socialt netværk, som de fattige formåede at udnytte i deres bestræbelser på at fremstille sig selv fordelagtigt overfor den lokale administration.³⁹³ I den forbindelse vidner de gennemgåede henvendelser om, at en lignende tendens gjorde sig gældende i en dansk kontekst.

For det tredje rummer mit studie af henvendelser fra forældre til handicappede børn også et erfaringshistorisk bidrag. Henvendelserne giver et indblik i forældrenes verbaliserede erfaringer; et indblik i, hvordan livet oplevedes og føltes, når man havde et barn med særlige behov. Samtidigt viser min undersøgelse af den kommunale sagsbehandling, at disse verbaliserede erfaringer fik betydning for den kommunale praksis, idet Aarhus Kommune, som respons på henvendelser fra forældre, fastsatte en politik på dette forsorgsområde.

For det fjerde har denne undersøgelse af handicapforsorgen, i forlængelse af analysen i kapitel 5, desuden vist, hvordan mandlige fattighjælpsmodtagere kunne bruge det politiske medborgerskab, som en trædesten til at anmode om hjælp uden tab af et fulgyldigt medborgerskab. I relation til Nina Koefoeds betoning af sammenhængen mellem politisk medborgerskab og maskulinitet i tiden efter 1849, kan de mandlige ansøgere gentagne henvisninger til det politiske medborgerskab også ses som performens af deres køn. Dette kønnede aspekt af medborgerskabet diskuterer jeg mere indgående i det følgende kapitel.

³⁹² Thomas Sokoll, "Negotiating a Living: Essex Pauper Letters from London, 1800–1834", *International Review of Social History* 45, nr. S8 (2000): 19–46.; En pointe, som også Steven King har fremført: King, "Negotiating the Law of Poor Relief in England, 1800-1840".

³⁹³ King og Jones, "Testifying for the Poor: Epistolary Advocates and the Negotiation of Parochial Relief in England, 1800-1834".

Kapitel 7

Hjælp til kommunens egne

I anden halvdel af 1800-tallet tildelte Aarhus Kommune forskellige former for hjælp uden tab af fuldgyldigt medborgerskab til kommunens egne. Hermed forstået personer, der, enten selv eller i kraft af en ægtefælle, havde en arbejdsmæssig tilknytning til kommunen. Hvor eftergivelse og hjælp til fysisk og psykisk handicappede børn relaterede sig til forsørgelsesformer, der før eller siden blev stadfæstet lovgivningsmæssigt, eksisterede denne form for hjælp udelukkende i den kommunale medborgerskabsmodalitet. Det er en hjælp, der til tider fremstår hjælpen som en form for alderdomsunderstøttelse; til andre tider som en arbejdsskadeerstatning; og i helt tredje tilfælde, som en hjælp, der var med til at opretholde en bestemt levestandard. Det var en hjælp, kommunen ydede i kraft af sin status som arbejdsgiver, men eftersom kommunen var en offentlig administrativ enhed, havde hjælpen også offentlige implikationer.

I de følgende tre sektioner vil jeg vise, hvordan denne hjælp, der var afhængig af ansøgenes tilhørsforhold, køn, civilstand og sociale klasse, kan karakteriseres som en paradoksal hjælp, der i sin udstrækning peger tilbage mod tidligere tiders rettighedstildeling, men i sit indhold peger frem mod de sociale reformer, der blev indført i slutningen af århundredet. Selvom hjælpen til kommunens egne var en partikularistisk hjælp, udgør den endnu et eksempel på, at kommunen tildelte hjælp til værdigt trængende uden at underlægge dem fattighjælpsvirkninger, også før 1891.

I kommunens tjeneste

Jeg har i det forrige kapitel vist, hvordan kommunen placerede tilhørsforhold som et ultimativt kriterie for hjælp uden tab af fuldgyldigt medborgerskab. Ansøgenes lokale tilhørsforhold spillede selvsagt også en central rolle i bevillingerne af denne form for hjælp, der blev givet til personer, der havde en arbejdsmæssig tilknytning til kommunen. I modsætning til det kommunale tilhørsforhold, jeg har behandlet i de to forrige kapitler, relaterede dette tilhørsforhold sig ikke kun til ens *ophold* i kommunen, men også ens aktive *tjeneste* overfor kommunen.³⁹⁴

Eksempelvis pointerede den tidligere vægter Peter Petersen Houmann, i sin henvendelse fra 1872, sit mangeårige kommunale arbejde, da han anmodede byrådet om understøttelse:

Undertegnede, der har tjent Aarhus By i 33 Aar, dels som
Menig i det borgerlige Artilleri, dels som Byens Vægter (...)

³⁹⁴ Se desuden tidligere vægter Jørgen Niensens henvendelse, jour. nr. 13-1870, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

tillader sig på Grund af denne min lange Bytjeneste, hvilken jeg saa vidt mig bekendt, har udført til min høie Foresattes Tilfredshed (...) at andrage det ærede Byraad om en årlig Understøttelse af Byens Kasse.³⁹⁵

På baggrund af denne henvendelse blev Houmann bevilget 40 rdl.³⁹⁶ Det lykkedes desuden Houmann at få en årlig understøttelse fra kommunen frem til 1885 ved hvert år at indsende en henvendelse til byrådet.³⁹⁷ På lignende vis blev patruljebetjent S. Jacobsen bevilget gratis kur og pleje med henvisning til ”dennes stilling i Kommunens tjeneste” i 1892.³⁹⁸ Byrådet bevilgede også Nicoline Poulsen, der var enke efter gasfitter Mads Peter Poulsen, en understøttelse i 1888 gennem henvisning til mandens arbejde på kommunens gasværk. Understøttelsen blev da også trukket fra gasværkets konto. I denne forbindelse fremhævede gasværksudvalget, at manden havde været ”en af Værkets dygtigste og omhyggeligste Arbejdere.”³⁹⁹ I sin henvendelse fra 1878 lagde Ane Cathrine Theilgaard, der var enke efter en brandkaptajn, selv udtrykkeligt vægt på hendes mands tjeneste overfor kommunen:

I 20 Aar beklædte min afdøde Mand den ham betroede ansvarsfulde, besværlige og farefulde communale Tillidspost mod et Vederlag, der visselig ikke var stort i Forhold til Arbeidet og Ansaret og der er ingen Tvivl om, at det dermed forbundne Besvær bidrog til at nedbryde hans Helbred, der navnlig ved den store Ildebrænd i Tværgaden fik et Knæk, som han aldrig forvandt.⁴⁰⁰

I ovenstående beskrivelse af omstændighederne omkring hendes mands død flettede Theilgaard hendes egen personlige skæbne sammen med kommunens. Således italesatte Theilgaard hendes mands død ikke kun som et privat anliggende, men også et offentligt anliggende. I lyset af begrebet om fortællingens politik kan henvendelsen tolkes, som et forsøg på at bygge en bro mellem hendes subjektive liv og kommunens offentlige liv. Et forsøg på at gøre hendes livssituation gældende overfor kommunen og dermed skabe en offentlig forpligtelse.⁴⁰¹ Som en medborgerskabshandling producerede denne

³⁹⁵ Jour. nr. 77-1872, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

³⁹⁶ Aarhus Byråds Journalsager, 1872, jour. nr. 77-1872.

³⁹⁷ For henvendelser af Houmann, se Aarhus Byråds Journalsager, 1874, jour. nr. 42-1874; 1875, jour. nr. 11-1875; 1876, jour. nr. 11-1876; 1877, jour. nr. 6-1877; 1878, jour. nr. 5-1878; 1880, jour. nr. 20-1880; 1882, jour. nr. 7-1882; 1883, jour. nr. 9-1883; 1885, jour. nr. 391-1885.

³⁹⁸ Jour. nr. 225-1892, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

³⁹⁹ Aarhus Byråds Journalsager, 1888, jour. nr. 20-1888.

⁴⁰⁰ Jour. nr. 196-1878, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁴⁰¹ Jackson, “The Politics of Storytelling: Variations on a Theme by Hannah Arendt”, s. 76.

henvendelse ikke kun en værdig trængende medborger, der uforskyldt var havnet i nød, den producerede også en bestemt kommunal medborger, for hvem kommunen havde et særligt forsørgelsesansvar overfor. På baggrund af henvendelsen blev Theilgaard bevilget 25 kr. årligt for en fireårig periode.⁴⁰²

Da Theilgaard tre år senere ønskede en yderligere støtte fra kommunen, gav hun en mere malerisk beskrivelse af den store ildebrænd i Tværgade, der, ifølge hende selv, havde været skyld i mandens død:

Det var under Udførelsen af sit Kald som Chef for Brandkorpset at han, under Ildebranden i Tvergaden [sic] (...) ved at være i Tjeneste uafbrudt i et halvt Døgn i en bidende Kold stormfuld Vinternat, paadrog sig den Sygdom, der endte med Døden.⁴⁰³

Denne henvendelse resulterede i udbetaling af et engangsbeløb på 50 kr.⁴⁰⁴ Og sammenligner man denne med lignende sager, står det klart, at kommunen ofte påtog sig et økonomisk ansvar overfor de, der var kommet til skade i kommunens tjeneste. Således blev enke efter sømand Lars Olsen tildelt en understøttelse på 25 rdl. fra byrådet i 1871. Hendes afdøde mand havde fået en finger revet af, mens han arbejdede på et kommunalt mudderværk og var senere død af såret.⁴⁰⁵ I 1881 blev gas- og vandmester R. Gylling tildelt fri lægehjælp, efter han var kommet til skade ved arbejdet i gasværkets tjeneste.⁴⁰⁶

En tilsvarende sammenhæng mellem offentlig forpligtelse og offentlig tjeneste kommer også til udtryk i kommunens håndtering af sliber Jørgensens arbejdsuheld. I 1881 henvendte Hans Ellermann sig til byrådet på vegne af Jørgensen.⁴⁰⁷ Ellermann havde siddet i Aarhus borgerrepræsentation fra 1861 til 1863 og var desuden medlem af Velgørenhedsselskabet. I henvendelsen lagde han vægt på, at Jørgensen for 20 år siden var kommet til skade under udbygningen af Aarhus havn:

Ved Svingbroens Bygning over Inderhavnen, for 20 Aar siden, arbejdede han som Tømrer da den tunge Jernvægt til Pæleramning borttog Hælen af hans høire Fod, hvilket havde saa alvorlige Følger, at Lægerne 3 Aar efter tilraadede en Amputation som dog ikke dengang blev udført. Men nu, 17 Aar

⁴⁰² Aarhus Byråds Journalsager, 1881, jour. nr. 196-1878.

⁴⁰³ Jour. nr. 169-1881, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁴⁰⁴ Aarhus Byråds Journalsager, 1881, jour. nr. 196-1881.

⁴⁰⁵ Aarhus Byråds Journalsager, 1871, jour. nr. 116-1871.

⁴⁰⁶ Aarhus Byråds Journalsager, 1881, jour. nr. 260-1881. Se desuden understøttelse af A. Andreasen, formand for havnens arbejdere (Aarhus Byråds Journalsager, 1873, jour. nr. 109-1873).

⁴⁰⁷ Degn og Dybdahl, *Borgere i byens råd: medlemmer af Århus bys borgerrepræsentation og byråd 1838-1968*. s. 62; Aarhus Vejviser, 1882, s. 57.

senere, da det gik saavidt at Jørgensen i flere Uger hverken havde Rist eller Ro Nat eller Dag og da flere Læger enstemmig erklærede en Amputation af Benet nedenfor Knæet som ufortøvet nødvendig (...) saa blev han iforgaars (...) indlagt paa Aarhus Sygehospital og igaar, paa Aarets sidste Dag, blev Benet amputeret.⁴⁰⁸

I denne fremstilling af Jørgensens liv blev hans personlige skæbne knyttet sammen med udførelsen af en kommunal tjeneste. Derudover pointerede Ellermann, at Jørgensen inden operationen indtrængende havde opfordret ham til, at ”staa ham bi med Raad og Daad.”⁴⁰⁹ Således havde Ellermann givet Jørgensen et løfte om, at han og familien ikke skulle falde fattigvæsenet til byrde. Derfor anmodede Ellermann byrådet om, at betale for Jørgensens hospitalsregninger, herunder også hans nye træben, ”uden at dette betragtes som ydet Fattighjælp”⁴¹⁰, mod at Jørgensens hustru og børn i mellemtiden blev understøttet privat. I forlængelse af afhandlingens to forrige kapitler, underbygger denne henvendelse endnu engang, at byens mere velstillede borgere aktivt søgte at påvirke kommunens sagsbehandling samt at fattige forstod at bruge deres netværk, når de interagerede med de kommunale myndigheder. Byrådet valgte da også at følge Ellermanns opfordring og bevilge Jørgensen gratis kur og pleje på hospitalet samt et træben på kommunens regning.⁴¹¹

Mand eller kvinde, enke eller gift

Jeg har i kapitel 5 og 6 undersøgt, hvordan den mandlige medborger indgik i forhandlinger med kommunen. I den forbindelse lagde jeg vægt på, at ansøgernes henvisninger til deres ansvar som forsørger kan tolkes som et udtryk for medborgerskabets kønnethed. En kønnethed, der knyttede sig til det politiske medborgerskab. Som ovenstående sektion afspejler, findes der blandt dette kapitels ansøgningsmateriale en række kvindelige ansøgere, hvilket gør det muligt at undersøge, hvordan den kvindelige medborger forhandlede deres medborgerskab.⁴¹²

⁴⁰⁸ Jour. nr. 5-1881, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁴⁰⁹ Ibid.

⁴¹⁰ Ibid.

⁴¹¹ Aarhus Byråds Journalsager, 1881, jour. nr. 5-1881.

⁴¹² Ud af de i alt 76 henvendelser, jeg har behandlet i dette kapitel, har 46 henvendelser en kvindelig afsender. Eftersom der blandt dette ansøgningsmateriale findes en række genansøgninger, er disse 76 henvendelser indsendt af i alt 28 forskellige personer, hvor kun fem er mænd. Langt størstedelen af henvendelser om eftergivelse og henvendelser om hjælp til fysisk og psykisk handicappede børn var indsendt af mænd. Blandt de indsamlede henvendelser om eftergivelse findes to kvindelige ansøgere se Aarhus Byråds Journalsager, 1890, jour. nr. 43-1890; Aarhus Byråds Journalsager, 1892, jour. nr. 284-1892. For henvendelser vedrørende hjælp til fysisk og psykisk handicappede børn indsendt af kvinder, se Aarhus Byråds Journalsager, 1886, jour. nr. 164-1886; Aarhus Byråds Journalsager, 1886, jour. nr. 311-1886.

I modsætning til de mandlige ansøgere, ansøgte de kvindelige ansøgere i højere grad om hjælp gennem henvisning til deres manglende evner til at forsørge sig selv. Dette kommer eksempelvis til udtryk i Wilhelmine Fritzes gentagende henvendelser. Fritze, der var enke efter en politibetjent, blev, på baggrund af årlige henvendelser, bevilget en understøttelse hvert år i størstedelen af den periode, jeg har undersøgt.⁴¹³ I sine henvendelser henviste Fritze til udelukkende til sin egen trang og sine manglende evner som forsørger: ”Jeg er efter min Mand tilstaaet en aarlig Pension af 32 Rdl., men (...) de stadig stigende Priser paa alle Livets Nødvendigheder gjør det umuligt for mig udelukkende, at leve deraf.”⁴¹⁴ Derudover pointerede Fritze, der på dette tidspunkt var 56 år gammel, at hun tidligere havde fået hjælp af hendes børn: ”mine Børn, der hidtil har rækket [sic] mig en hjælpsom Haand, er paa Grund af deres Giftermaal nu ogsaa bortfalden.”⁴¹⁵ Hermed italesatte Fritze selv sin afhængighed og fremstillede dermed sig selv som en, andre skulle tage sig af.

Samme tendens afspejler sig i Nicoline Poulsens henvendelse fra 1888. Poulsen var enke efter en kommunalt ansat gasfitter. I henvendelsen, lagde hun vægt på, at hun efter mandens død stod uden forsørger:

[J]eg [staar] imidlertid ved min Mands Bortgang blottet for Eksistensmidler for mig og mine 2 smaa Børn hvilket bringer mig til at henvende mig til det [høitærede Byraad] med ærbødig Anmodning om at række mig en hjælpende Haand.⁴¹⁶

Ligesom Fritze, fremhævede Poulsen også, at hun søgte hjælp fra kommunen, fordi hun ikke havde andre, der kunne tage sig af hende:

Naar jeg henvender mig til det høiærede Byraad om Hjælp, da er det grundet paa, at jeg hverken har Familie eller Bekjendte hvor jeg kan tænke mig at erholde en saadan og skulde det gjøre mig inderligt ondt om jeg skulle blive nødsaget til ellers at falde det offentlige til Byrde.⁴¹⁷

I sammenligning med disse kvindelige ansøgere, pointerede de mandlige ansøgere deres forsørger*pligt*. Således fremhævede den førnævnte vægter

⁴¹³ Aarhus Byråds Journalsager, 1869, jour. nr. 19-1869; 1872, jour. nr. 83-1872; 1873, jour. nr. 68-1873; 1875, jour. nr. 57-1875; 1878, jour. nr. 71-1878; 1882, jour. nr. 95-1882; 1884, jour. nr. 89-1884; 1886, jour. nr. 291-1886; 1889, jour. nr. 137-1889; 1890, jour. nr. 135-1890; 1891, jour. nr. 103-1891. Det fremgår af henvendelserne, at Fritze indsendte en henvendelse og modtog en understøttelse hvert år på trods af at disse henvendelser ikke altid er noteret i byrådsforhandlingerne.

⁴¹⁴ Jour. nr. 220-1874, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁴¹⁵ Ibid.

⁴¹⁶ Jour. nr. 20-1888, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁴¹⁷ Jour. nr. 20-1888, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

Houmann sit ansvar overfor sin hustru, der var syg.⁴¹⁸ Også i henvendelsen indsendt til byrådet på vegne af sliber Jørgensen, blev forsørgerforpligtelsen fremhævet:

Sliber Jørgensen (...) er en ordentlig, ædruelig og arbejdsom Mand, men da han og hans Hustru har haft 5 Børn at opdrage, hvoraf 3 endnu er uconfirmerede (...), han har aldrig kunnet komme længere end til at erhverve det Tarveligste til (...) Sig og Sine, og er derfor – men i god Forstand – kun en fattig Mand.⁴¹⁹

Hermed kobledede Ellermann eksplicit Jørgensens værdighed til hans evne som forsørger.⁴²⁰ For de kvindelige medborgere var det derimod deres manglende evner som forsørger, der gjorde dem berettiget til samme hjælp.⁴²¹ I en række tilfælde blev det også af byrådet pointeret, at hjælpen blev givet på betingelse af, at enkerne forblev enker og hjælpen derfor ville bortfalde, hvis de indgik i et nyt ægteskab.⁴²² Det var dermed også en hjælp, der blev givet i kraft af deres civilstand.

Ud fra et medborgerskabsperspektiv er ovenstående forhandlinger om kommunal hjælp interessante, fordi de på forskellig vis berører forskellige medborgerskabsdyder. Når byrådet valgte at tildele førnævnte Houmann og Jørgensen hjælp, tildelte de dem samtidigt retten til at beholde deres politiske medborgerskab. For de mandlige ansøgere, der, for at få hjælp uden rettighedsfortabelse, skulle leve op til de dyder, Grundloven knyttede til det politiske medborgerskab, gjaldt det om at fremstille sig selv som familieforsørgere. Som Nina Koefoed understreger, indgik evnen til at forsørge sig selv som et centralt element i Grundlovens valgretsbestemmelser, hvilket tildelte en høj grad af autoritet og socialt ansvar til det mandlige husstandsoverhoved. Ifølge Koefoed medførte valgretsbestemmelserne, at det politiske medborgerskab ikke kun blev mandligt kønnet, men at det også blev opbygget omkring en bestemt form for maskulint ideal.⁴²³ Også historiker Jytte Larsen fremhæver, at indførelsen af det politiske medborgerskab i 1849 var forbundet med et borgerligt familiemønster

⁴¹⁸ Jour. nr. 77-1872, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁴¹⁹ Jour. nr. 5-1881, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁴²⁰ Se desuden tidligere vægter, Rasmus Niensens henvendelse fra 1870 (Jour. nr. 5-1881, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS).

⁴²¹ Det er værd at bemærke at langt størstedelen af henvendelser behandlet i dette kapitel, var indsendt af enker. Således findes kun en enkelt henvendelse fra en gift kvinde, hvis mand var så syg, at hun reelt stod uden forsørger, se jour. nr. 40-1876, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁴²² Se Aarhus Byråds Journalsager, 1876, jour. nr. 148-1876; 1892, jour. nr. 175-1892.

⁴²³ Koefoed, "Performing Male Political Citizenship: Local Philanthropy as an Arena for Practicing and Negotiating Citizenship in Late Nineteenth-Century Denmark", s. 144.

og en mandlig forsørgermodel. Selvom Grundloven ikke fastsatte civilstand som et formelt kriterie for at blive anerkendt som politisk subjekt, påpeger Larsen, at valgretsbestemmelserne gav plads til en særbehandling af minoritetsgrupper, hvor ugifte mænd med egen husholdning blev tilgodeset, mens gifte mænd, der stod i et privat tjenesteforhold, blev ekskluderet.⁴²⁴ Af den grund, argumenterer Larsen for, at den mandlige politiske medborger i 1849 blev konstitueret i en dobbelt relation, dels til kvinder som var afhængige af ham, og dels til mænd, som han ikke måtte være afhængig af.⁴²⁵ Kommunens sagsbehandling afspejler da også, at mandlige ansøgere blev målt efter en anden målestok, idet disse skulle leve op til krav om myndighed og uafhængighed. På den anden side rummede det politiske medborgerskab også andre muligheder for at gøre fordringer på den fuldgyldige status som medborger, som kvindelige medborgere ikke på samme måde havde. I forlængelse af Isins forståelse af medborgerskab, kan forhandlingerne derved siges at afspejle medborgerskabets dobbelthed, som på én og samme tid umyndiggørende og myndiggørende.

For de kvindelige ansøgere, der grundet deres køn var ekskluderet fra det politiske medborgerskab, var deres medborgerskabsrettigheder ikke betinget af lignende krav om økonomisk uafhængighed, selvforsørgelse og myndighed. Her eksisterede der ikke på lignende vis en hierarkisering bygget op omkring forsørgerpligt og selvstændighed. For kvindelige medborgere handlede om at vise, at de kunne leve op til de dyder, der knyttede sig til kategorien værdigt trængende. Som Peter Wessel Hansen påpeger, var kategoriseringen af værdighed også knyttet til social klasse.⁴²⁶ Et aspekt jeg uddyber i den følgende sektion.

Selvom handlingen på sin vis var den samme – at bede kommunen om hjælp uden fattighjælpsvirkninger – var handlingen således knyttet til forskellige implikationer. For den kvindelige medborger indebar den formelle ekskludering fra det politiske medborgerskab, at hun ikke skulle leve op til krav om myndighed og uafhængighed for at få offentlig hjælp uden tab af det fuldgyldige civile medborgerskab. Kvinder havde derved andre muligheder for at udøve det sociale medborgerskab, uden at dette fik indvirkning på deres retslige status. Dette kommer også særligt til udtryk, når man sammenligner kommunens

⁴²⁴ Valgretshistoriske studier har desuden behandlet civilstand i forbindelse med undersøgelser af, hvordan den civile status husbond spillede en central rolle for udviklingen af det politiske medborgerskab i perioden fra 1849-grundloven og frem til indførelsen af den individorienterede valgret i 1915 (Se Henrik Horstbøll, "Politisk medborgerskab og junigrundloven : den almindelige valgrets begrebshistorie", *Den jyske historiker* Nr. 83/84 (1999): 168-180 230.; Anette Faye Jacobsen, *Husbondret: rettighedskulturer i Danmark, 1750-1920* (Kbh.: Museum Tusulanum, 2008), Koefoed, "Demokrati og medborgerskab: sociale og kønspolitiske strategier i debatten om den almindelige kommunale valgret 1886-1908".

⁴²⁵ Larsen, *Også andre hensyn.*, s. 23; s. 82.

⁴²⁶ Wessel Hansen, *Den skjulte fattigdom: middelstandens fattige i København 1750-1850.*, s. 118-119.

håndtering af henvendelser fra enker, med kommunens håndtering af de enke-mænd, der søgte om eftergivelse. Som medborgerskabshandlinger, adskilte den mandlige og kvindelige medborgers henvendelser sig dermed fra hinanden med hensyn til den position handlingen blev handlet ud fra og den måde, hvorpå handlingen blev foretaget, men også de implikationer handlingen indebar. De kvindelige medborgers anmodninger om hjælp uden tab af fuldgyldigt medborgerskab, var ikke med til at udvide grænserne for det politiske medborgerskab. Derimod stillede henvendelserne spørgsmålstegn ved rammen for det sociale medborgerskab, idet henvendelserne var skrevet ud fra et ønske om at opnå offentlig hjælp uden fattighjælpsvirkninger.

Offentlig hjælp til værdigt trængende

Som nævnt i del I har studier i 1800-tallets fattigforsorg og filantropi fremhævet, hvordan der i tiden efter 1849 aftegnede sig en øget arbejdsfordeling mellem det offentlige og det private. En arbejdsfordeling, hvor den private fattigforsorg tog sig af de værdigt trængende for at skåne dem for fattighjælpens deklasserende virkninger. Sager vedrørende hjælp til personer fra den bedrestillede del af befolkningen, der havde undergået en social deroute, vidner om, at kommunen tildelte hjælp ikke kun i kraft af trang, men også i kraft af modtagerens sociale klasse.⁴²⁷ På den måde krydsede hjælpen til kommunens egne denne arbejdsfordeling, eftersom dette var en offentlig hjælp uden rettighedsfortabelse, der blev tildelt værdigt trængende.

At ansøgenes sociale klasse havde en indflydelse på kommunens sagsbehandling kommer blandt andet til udtryk i håndteringen af førnævnte Theilgaards henvendelse fra 1881. Theilgaard havde efter hendes mands død fået en plads i Aarhus Hospital. Et hospital der, ifølge fundatsen af 7. juli 1856,

⁴²⁷ Hovedparten af de kvindelige ansøgere var imidlertid enker efter politimænd og lærere eller personer tilknyttet byens havn og gasværk, der enten fik hjælp fra kærnerkassen eller henholdsvis havne- og gasværkskassen. For enker efter politibetjente, se blandt andet: Aarhus Byråds Journalsager, 1869, jour. nr. 19-1869; 1876, jour. nr. 40-1876; 148-1876; 1881, jour. nr. 120-1881; 138-1881; 1885, jour. nr. 263-1885: For enker efter lærere, se blandt andet: Aarhus Byråds Journalsager, 1872, jour. nr. 89-1872; 181-1872; 1873, jour. nr. 62-1873; 1887, jour. nr. 293-1887; 1890, jour. nr. 348-1890; 1891, jour. nr. 412-1891. For enker efter personer tilknyttet havnen, se Aarhus Byråds Journalsager, 1873, jour. nr. 109-1873; 159-1873; 1880, jour. nr. 219-1880. For enker efter personer tilknyttet gasværket, se Aarhus Byråds Journalsager, 1881, jour. nr. 312-1881; 1885, jour. nr. 280-1885; 1888, jour. nr. 20-1888; 1892, jour. nr. 175-1892. Størstedelen af de mandlige ansøgere var tidligere politibetjente og vægttere, se blandt andet Aarhus Byråds Journalsager, 1870, jour. nr. 13-1870; 1872, jour. nr. 77-1872; 1875, jour. nr. 11-1875; 1882, jour. nr. 8-1882. Blandt de indsamlede henvendelser findes en havnefoged og enker efter henholdsvis en gasværksbestyrer og en brandkaptajn se Aarhus Byråds Journalsager, 1884, jour. nr.: 29-1884; 1890, jour. nr. 159-1890; 1878, jour. nr. 196-1878. Kildematerialet rummer dog også ansøgere fra lavere sociale lag, herunder enker efter sømænd, fyrbødere og ligbærere, se Aarhus Byråds Journalsager, 1871, jour. nr.: 116-1871; 1892, jour. nr. 175-1892; 308-1892.

havde til formål, at ”give værdige Trængende, hjemmehørende i Aarhus Stift, Huusly, Varme, Lys, Vadsk, Klæder og Underholdning samt Sygeforpleining, Lægehjælp og Medicin.”⁴²⁸ Hospitalet, der var bygget sammen med vor Frue Kirke, var opført som sortebrødrekloster, men ved reformationen inddraget af kronen og efterfølgende skænket til ”menige fattige, syge og saare Mennesker” af Chr. 3.⁴²⁹ I anden halvdel af 1800-tallet tilgodeså stiftelsen de, der ”efter den bedre Livsstilling, hvori de forhen have levet, vilde blive lidende fremfor Andre, ifald de ingen anden Hjælp kunde faae end den Fattigvæsenet yder.”⁴³⁰ På trods af opholdet i Aarhus Hospital, og de 50 øre, hospitalet gav hende dagligt til indkøb af fødevarer, mente Theilgaard, at hun havde behov for yderligere hjælp: ”50 Øre daglig kan kun give den mest nødvendige, tarvelige Kost; der bliver Intet tilovers til saadanne Smaafofnødenheder der ere næsten uundværlige eller til Fodtøi og Klæder etc.”⁴³¹ Theilgaard blev på baggrund af denne henvendelse tildelt 50 kr. af kommunens kasse, hvormed kommunen altså valgte at tildele offentlig hjælp til ’småfofnødenheder’, fremfor trang forbundet med for eksempel mangel på mad eller husly.⁴³²

Samme tendens kommer til udtryk i kommunens sagsbehandling af enken Nicoline Cathrine Meulengrachts ansøgning om understøttelse senere samme år. Meulengracht havde nogle måneder forinden mistet sin mand Jens Meulengracht, der havde været ansat som gasværkskasserer. Jens Meulengracht, der var søn af den velhavende Harboe Galten Meulengracht, tilhørte en af byens veletablerede handelsfamilier. Det er derved påfaldende, at enken, efter mandens død, søgte kommunen om økonomisk hjælp. I ansøgningen pointerede enken, at ”Han [Jens Meulengracht] har ei efterladt sig saameget, at jeg paa det Tarveligste kan leve deraf.”⁴³³ Vedlagt ansøgningen var en udtalelse fra Hans Broge, der også tilhørte byens bedre borgerskab og desuden havde stået i lære hos Meulengracht. I denne udtalelse opfordrede Broge byrådet til at hjælpe enken:

Jeg haaber (...) at det ærede Byraad, der ved tidligere Leilighed har vist lignende Velvillie over for en Enke, vil finde sig foranlediget til at yde den hæderlige Afdødes værdige Efterladte en klækkerlig aarlig Understøttelse.⁴³⁴

⁴²⁸ Aarhus Vejviser, 1871, s. 85.

⁴²⁹ Ibid.

⁴³⁰ Aarhus Vejviser, 1869, s. 65.

⁴³¹ Jour. nr. 169-1881, journalsager til Aarhus Byråds forhandlinger, AS.

⁴³² Aarhus Byråds Journalsager, 1881, jour. nr. 169-1881.

⁴³³ Jour. nr. 312-1881, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁴³⁴ Ibid.

På baggrund af henvendelsen, blev Meulengracht bevilget et forholdsvis stort beløb på 300 kr. for året 1882, og det blev desuden slået fast, at hun hvert år ville få bevilget et beløb fra kommunen, hvis størrelse blev bestemt ved kommunens årlige budgetforhandlinger.⁴³⁵ I forlængelse af Ellermanns anbefaling af Jørgensen, indikerer bevillingen, at inddragelsen af indflydelsesrige borgere kunne have en positiv effekt på sagens udfald. Der findes blandt kilde-materialet sågar eksempler på, at kommunen, som følge af disse anbefalinger, ændrede ståsted.⁴³⁶

Dette var tilfældet med understøttelsen af Thea Jacobsen, der var enke efter lærer J.B. Jacobsen. Efter mandens død i 1872, blev enken i første omgang tildelt tre måneders gage.⁴³⁷ Senere samme år blev hun tildelt ”en Understøttelse een Gang for alle af 40 Rdl.”⁴³⁸ I samme forbindelse pointerede byrådet, at enken ikke kun forvente yderligere understøttelse fra kommunen. Det fremgår imidlertid af byrådsforhandlingerne, at hun – efter anbefaling fra skoleudvalget – i 1874 blev tildelt 25 rdl, også denne gang med eksplicit pointering af, at dette var et engangsbeløb.⁴³⁹ I 1878 indsendte Jacobsen endnu en henvendelse om understøttelse til Aarhus byråd. Vedlagt denne henvendelse var en anbefaling fra Carl Tolstrup, der var præst ved Roskilde Domkirke, i hvilken by Jacobsen nu boede. Tolstrup beskrev den potentielle understøttelse som en sand velgerning, som han på det bedste anbefalede.⁴⁴⁰ Efter modtagelsen sendte byrådet henvendelsen videre anbefaling hos skoleudvalget, der i deres indstilling anbefalede en understøttelsesbevilling netop på baggrund af Tolstrups udtalelse:

Udvalget kan ligesaa lidt (...) som tidligere tiltræde at tilstaa hende nogen stadig Understøttelse – der er tidligere altid blevet ytret ved Bemærkning om, at det var én Gang for alle – men vil i Tillid til Pastor Tolstrups varme Anbefaling henstille, at der er Medfølgende for sidste Gang ydes hende en lille Hjælp 40-50 Kr.⁴⁴¹

⁴³⁵ Aarhus Byråds Journalsager, 1881, jour. nr. 312-1881.

⁴³⁶ Også andre enker formåede at få gentagende understøttelser, selvom kommunen i første omgang havde gjort det klart, at der ikke kunne forventes yderligere hjælp, som f.eks. Noline Nielsen, se Aarhus Byråds Journalsager, 1880, jour. nr. 219-1880, journalsager til Aarhus Byråds forhandlinger, AS. Se desuden enken Magdalena Brüels gentagende henvendelser og bevillinger fra kommunen, jour. nr. 138-1881; 170-1884, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS; Aarhus Byråds Journalsager, 1876, jour. nr. 148-1876; 1881, jour. nr. 138-1881; 1884, jour. nr. 170-1884.

⁴³⁷ Aarhus Byråds Journalsager, 1872, jour. nr. 89-1872.

⁴³⁸ Aarhus Byråds Journalsager, 1872, jour. nr. 181-1872.

⁴³⁹ Aarhus Byråds Journalsager, 1872, jour. nr. 13-1872.

⁴⁴⁰ Jour. nr. 142-1878, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁴⁴¹ Ibid.

At hjælpen til kommunens egne var afhængig af ansøgerens sociale klasse og personlige forbindelser, bliver yderligere underbygget, når man vender blikket mod kommunens håndtering af ansøgere fra lavere sociale lag. Her indtog byrådet nemlig en mere forbeholden position. Eksempelvis afviste byrådet, at bevilge Mariane Bengtsen, der var enke efter en kommunalt ansat brolægningssarbejder, et beløb på 175 kr. til en maskinrulle.⁴⁴² Bengtsen, der, ifølge henvendelsen, stod ”saa godt som uden Subsistensmidler”⁴⁴³, ønskede at købe sig en maskinrulle, så hun kunne blive i stand til at ernære sig selv og sine fem børn. Som andre enker, henviste Bengtsen til sin mands tjeneste over for byen: ”Min Mand [har] i 15 Aar (...) arbejdet her i Byen og heraf de sidste 11 Aar udelukkende for Kommunen.”⁴⁴⁴ Henvendelsen var adresseret til brolægningssudvalget, og nederst på henvendelsen havde udvalget noteret, at man anbefalede byrådet ”at komme Enken til hjælp snarest muligt.”⁴⁴⁵ Sagen blev imidlertid sendt videre til fattigudvalget, der frarådede byrådet at tildele enken en understøttelse.⁴⁴⁶ Fattigudvalget begrundede afvisningen ved at pege på en række faktorer; for det første havde Bengtsen, efter mandens død, modtaget offentlig fattighjælp i form af pengehjælp og rugbrød; for det andet var Bengtsen nedkommet 14 dage tidligere og var stadig svag; og for det tredje var der ikke var plads til en maskinrulle i Bengtsens lejlighed i Teglværksgade. Alt i alt, var fattigudvalget af den overbevisning, at en maskinrulle ikke ville gøre Bengtsen i stand til ”at ernære sig selv, men at hun derimod stadig vil komme til at behøve Fattigvæsenets Assistance.”⁴⁴⁷ På baggrund af fattigudvalgets anbefaling, valgte byrådet ikke at bevilge en understøttelse til Bengtsen.⁴⁴⁸

På en lignende måde afviste byrådet i 1892 en henvendelse fra Marie Kristine Olsen, der var enke efter en kommunalt ansat ligbærer.⁴⁴⁹ I henvendelsen pointerede Olsen, at hun, der var 56 år gammel, ønskede hjælp fra byrådet, indtil hun opfyldte betingelserne for alderdomsunderstøttelse. Det fremgår af fattigudvalgets undersøgelsesrapport, at Olsen ”ikke [ejer] noget med Undtagelse af det allernødvendigste etc. Løsøre. Hun har ikke en Familie der er istand til at hjælpe hende.”⁴⁵⁰ Olsen, der var svagsynet, tjente omkring 2 kr. ugentligt ved ”lettere Arbejde, strikkeri og lignende.”⁴⁵¹ På trods af disse omstændigheder ”fandt Byrådet ikke tilstrækkelig Anledning til at bevilge”

⁴⁴² Aarhus Byråds Journalsager, 1885, jour. nr. 44-1885.

⁴⁴³ Jour. nr. 44-1885, B-sager, ujournaliserede, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁴⁴⁴ Ibid.

⁴⁴⁵ Ibid.

⁴⁴⁶ Ibid.

⁴⁴⁷ Ibid.

⁴⁴⁸ Aarhus Byråds Journalsager, 1885, jour. nr. 44-1885.

⁴⁴⁹ Aarhus Byråds Journalsager, 1892, jour. nr. 308-1892.

⁴⁵⁰ Ibid.

⁴⁵¹ Jour. nr. 308-1892, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

hende en understøttelse. Ønskede hun hjælp fra det offentlige, måtte det blive gennem fattigvæsenet, hvorved Olsen ville miste retten til at modtage alderdomsunderstøttelse.⁴⁵²

Tilsammen indikerer de bevilgede og afviste anmodninger om hjælp, at ansøgerens sociale klasse havde indflydelse på, hvorvidt kommunen ønskede at tildele hjælp uden fattighjælpsvirkninger. Og at kommunen i visse tilfælde tog mere hensyn til social klasse end egentlig trang. Selvom hjælpen derved var en partikularistisk hjælp, som kommunen tildelte ad-hoc, satte denne type henvendelser dog også mere langvarige spor i det kommunale forsørgelseslandskab; efter byrådet traditionen tro havde modtaget endnu en ansøgning fra politibetjent Fritzes enke vedrørende hjælp i 1884, besluttede byrådet nemlig at finde en mere langsigtet og permanent løsning på understøttelsen af politibetjente og deres enker. Byrådet rettede derfor en henvendelse til politimesteren vedrørende oprettelsen af en understøttelsesforening.⁴⁵³ Politimesteren indvilligede i at oprette en 'Forening for Betjente af Aarhus Politistyrke', der "...forventes saaledes udviklet, at den kan overtage saadanne fremtidige Understøttelser af afgaaede Betjente og deres Enker, som efter hidtidige Praxis ere blevne udredede af Kæmnerkassen."⁴⁵⁴ Det blev bestemt, at kommunen udredte 2,5 % af det beløb, der årligt blev udbetalt til betjentenes løn til understøttelsesforeningen, på betingelse af, at betjentene selv udredte et tilsvarende beløb. I sin finansieringsform foregriber dette kommunale tiltag således sygekasselovgivningen fra 1892, idet hjælpen var baseret på et medlems-tilskud kombineret med et offentligt tilskud. Forskellen var dog, at kommunen i dette tilfælde indtog en rolle både som offentlig instans og som arbejdsgiver. Det skal samtidigt bemærkes, at jeg i undersøgelsen af den kommunale medborgerskabsmodalitet ikke har fundet andre tilsvarende eksempler på, at den kommunale praksis foregreb sygekasselovgivningen. Et analytisk fund, der kunne afspejle, at det forsikringsprincip, som sygekasseloven bygger på, i mindre grad end fattig- og alderdomsunderstøttelsesloven fra 1891, havde rod i en forudgående kommunal forsørgelsespraksis.

Det kommunale forsørgelsesfællesskab

De sager, jeg har gennemgået i dette kapitel, viser, at der i den kommunale medborgerskabsmodalitet eksisterede en hjælp uden fattighjælpsvirkning, der ikke havde sit udspring i et nationalt tiltag. Fordi hjælpen tillod en række borgere at beholde deres fuldgyldige status som medborger og samtidigt modtage hjælp fra kommunen, brød hjælpen med Grundlovens rettighedstildeling. Hjælpen til

⁴⁵² Caroline Larsen, der var enke efter kommunalt ansat retsvidne fik afslag på sin henvendelse om understøttelse i 1889, Aarhus Byråds Journalsager, 1889, jour. nr. 325-1889.

⁴⁵³ Aarhus Byråds Journalsager, 1884, jour. nr. 122-1884.

⁴⁵⁴ Ibid.

kommunens egne, der blev tildelt på baggrund af skriftlige henvendelser, var overordnet set karakteriseret ved at være forholdsvis usystematisk og tilfældig. En hjælp, hvor skøn frem for ret var det ledende princip; En hjælp, der var afhængig ansøgenes tilhørsforhold, køn, civilstand og social klasse. Eftersom denne form for ad-hoc-hjælp udelukkende eksisterede i praksis, fremstår den som et konkret eksempel på, hvordan den kommunale medborgerskabsmodalitet ikke kun forvaltede den statslige medborgerskabsmodalitet, men også i sin form og indhold adskilte sig fra herfra.

I kraft af denne undersøgelse, har dette kapitel først og fremmest ydet et bidrag til de studier, der har fokuseret på sammenhængen mellem medborgerskab, køn og civilstand. I tillæg til Nina Koefoed og Jytte Larsen, har jeg i dette kapitel vist, at det maskulinitetsideal, der var indlejret i det politiske medborgerskab, fik betydning for, hvordan både mænd og kvinder ansøgte om offentlig hjælp. For mændenes vedkommende kom dette til udtryk i deres fremstillinger af dem selv som forsørgere, der på trods af deres manglende materielle ressourcer, levede op til deres forpligtelser som husstandsoverhoved. Kvinderne, hvis fuldgyldige status som medborger ikke var knyttet til krav om selvforsørgelse og myndighed, kunne derimod opnå hjælp uden fattighjælpsvirkning ved at fremhæve deres mangel på en forsørger og deres manglende evner til at forsørge sig selv. Et analytisk perspektiv jeg uddyber i del IV.

Derudover viser undersøgelsen af interaktionen mellem medborgere og kommune, at henvendelserne til tider resulterede i, at kommunen etablerede forebyggende initiativer, som det var tilfældet med oprettelsen af betjentenes understøttelsesforening. På den måde udgør kapitlets analyse endnu et eksempel på, at de, der ønskede hjælp fra det offentlige, også var med til at forme byens forsørgelseslandskab. Samtidigt indeholder kapitlet et interessant bidrag til de fattigforsorg- og filantropistudier, der fremhæver at offentlig hjælp var underlagt den nationale fattiglovgivning og bundet til indgreb i modtagerens retslige stilling. Behandler man denne hjælp til kommunens egne, som en del af det kommunale forsørgelseslandskab, giver den indblik i aspekter af diversitet og afvigelser fra den nationale lovgivning. Således viser kapitlet, at kommunen kunne være kreativ i sin måde understøtte byens borgere på, og gennem disse undefinerbare understøttelsesformer sørge for, at bestemte grupper af fattige blev skånet fra fattighjælpens deklasserende virkninger.

Kapitel 8

Opsamling

Gennem en systematisk gennemgang af henvendelser sendt til Aarhus byråd i anden halvdel af 1800-tallet og deres relation til de politiske forhandlinger på Christiansborg, har jeg i denne del af afhandlingen belyst spørgsmålet om eftergivelse samt hjælp til fysisk og psykisk handicappede børn med et fokus på samspillet mellem den kommunale og statslige medborgerskabsmodalitet. Derudover har henvendelserne også givet indblik i hjælpeformer, som ikke tog udgangspunkt i noget nationalt tiltag, men udelukkende eksisterede i den kommunale medborgerskabsmodalitet. Det gælder både de tidlige understøttelser til forældre med åndsvage børn samt understøttelser til kommunens egne.

I kapitel 5 foretog jeg en undersøgelse af samspillet mellem den kommunale eftergivelses*praksis* og udformningen af en statslig eftergivelses*ret* i 1891. Denne undersøgelse viste både, at den kommunale eftergivelsespraksis blev formet gennem forhandlinger mellem giver og modtager, samt at denne praksis på visse punkter foregreb den statslige. Gennem en analyse af henvendelser om eftergivelse, viste kapitlet også, at fattighjælpsmodtagerne, på trods af ikke at være i besiddelse af den formelle status som fuldgyldige medborgere, alligevel var i stand til at praktisere medborgerskabets rettigheder og pligter, og derigennem opnå inklusion i det fuldgyldige medborgerskab. Gennem et fokus på de medborgere, der mislykkedes i deres forhandlinger med kommunen, gav kapitel 5 også et indblik i, hvordan medborgerskabet fungerede som en eksklusionsmekanisme. Ved at nægte eftergivelse til eksempelvis Jørgen Thor Jørgensen eller Carl Gjedsted, forblev disse fattighjælpsmodtagere ude af stand til at gifte sig, og deres muligheder for at starte et nyt liv, efter tabet af deres ægtefælle, formindsket.

I kapitel 6 lagde jeg ud med en undersøgelse af de lovgivningsmæssige rammer for hjælp til fysisk og psykisk handicappede børn. Undersøgelsen viste, at det forud for 1891-loven var muligt at få hjælp til blinde, døvstumme og de sindssyge, der var farlige for den offentlige sikkerhed, uden at dette medførte et tab af forældrenes fuldgyldige medborgerskab. Derefter foretog jeg en undersøgelse af den kommunale praksis, der tog udgangspunkt i en række konkrete sager om forsørgelse af åndsvage. Kommunens håndtering af disse sager afspejler, at der op gennem 1800-tallets anden halvdel foregik en udbygning af det offentlige ansvar på dette område.

I kapitel 7 viste jeg, på baggrund af en række henvendelser til Aarhus byråd, hvordan kommunen tildelte offentlig hjælp uden fattighjælpsvirkning til de, der havde en arbejdsmæssig tilknytning til kommunen. Henvendelserne og kommunens sagsbehandling afspejlede dog også, at denne hjælp ikke kun var

afhængig af ansøgerens tilhørsforhold, men at også køn, social klasse og civilstand kunne påvirke sagens udfald.

På tværs af kapitel 5, 6 og 7 har livshistorier, som grundlag for en forhandling af medborgerskab, været et gennemgående analytisk perspektiv. Ved at vise, hvordan ansøgere, der ønskede økonomisk hjælp fra det offentlige eller eftergivelse af deres gæld, forstod at vinkle deres livshistorie på en bestemt måde overfor den kommunale administration. Ved at formulere og sætte ord på deres uforskyldte trang; deres tab af fuldgyldigt politisk og civilt medborgerskab; eller deres ønske om at klare sig selv, forsøgte ansøgerne at gøre deres personlige liv til et offentligt anliggende og dermed også et offentligt ansvarsområde. Hermed skete en oversættelse af disse erfaringer fra det private til det offentlige rum, der i visse tilfælde gjorde det muligt, at bryde med dikotomien mellem det sociale medborgerskab på den ene side og det civile og politiske på den anden. På den måde dannede livshistorierne grundlag for en accentuering af bestemte forsorgsområder. Derudover viste undersøgelsen af kommunens sagsbehandling i de to sidste kapitler, at kravet om tilhørsforhold blev placeret som et ultimativt krav, der ikke stod til forhandling. Dette krav om tilhørsforhold betød blandt andet, at visse medborgere havde øgede muligheder for at få offentlig hjælp uden tab af et fuldgyldigt medborgerskab, mens andre kategorisk blev afvist.

DEL III

Fattighaver

De kommunale fattighaver, også kaldet frihaver, udgjorde en blanding mellem en nyttehave og den senere kolonihave. I Aarhus nød haverne en udbredt popularitet, både hos byrådet og blandt byens borgere. Haverne var forbeholdt værdigt trængende familieforsørgere og selvom de var en integreret del af byens offentlige fattigforsorg, fik havebrugerne lov til at beholde deres fuldgyldige civile og politiske medborgerskab.

På baggrund af en analyse af de værdier kommunen tillagde fattighaverne; den måde hvorpå ansøgere forhandlede sig til en fattighave; samt havebrugernes dyrkning af haven og kommunens kontrol heraf, påviser jeg i denne del af afhandlingen, at fattighaverne ikke kun blev tildelt i kraft det politiske medborgerskab, de fungerede også som et led i udviklingen af den myndige og selvstændige medborger. Således udgjorde det konkrete arbejde med at passe haven en måde, hvorpå fattighjælpsmodtagere kunne skabe en forbindelse mellem medborgerskabets praksis- og statusmodalitet, og vise at de var i besiddelse af de medborgerskabsdyder, der knyttede sig til det politiske medborgerskab.

Jeg påbegynder denne undersøgelse af fattighaveordningen i Aarhus med at skitsere kontekst, kildemateriale og tilgang i kapitel 9. I kapitel 10 går jeg videre til at analysere de kriterier, som myndighederne opsatte som forudsætning for tildelingen af en fattighave og foretager derefter en undersøgelse af, hvordan disse kriterier blev mødt gennem inddragelsen af ansøgninger om fattighaver. I kapitel 11 sætter jeg fokus på det håndgribelige arbejde med at passe haven, både fra kommunens og havebrugernes synspunkt, for i kapitlets sidste sektion at samle op på analysens overordnede forskningsbidrag.

Kapitel 9

Kontekst, kildemateriale og tilgang

I modsætning til de former for offentlig hjælp kommunen tildelte på baggrund af henvendelser til byrådet, udgjorde fattighaverne en anderledes konkret og defineret form for fattighjælp. Her eksisterede en fast ansøgningsprocedure, der

affødte målrettede og specifikke ansøgninger. Der eksisterede også en bestemt måde at 'bruge' fattighjælpen på, og der findes desuden kildemateriale, der kan give et indblik i denne brug. I dette kapitel lægger jeg ud med at give en kort introduktion til fattighaveordningen og forskningen heri, for derefter at skitsere kildematerialet samt de metodiske overvejelser, der ligger til grund for denne del af afhandlingen.

Fattighaver i Danmark

Fattighavernes historie i Danmark kan føres tilbage til det kongelige cirkulære af 4. marts 1826, hvori Frederik 6. gav de danske købstæder muligheden for at oprette havejorde som en hjælp til byens fattige.⁴⁵⁵ Inspirationen til haverne kom fra Slesvig-Holsten, hvor de første haver blev anlagt i Kappel i 1806.⁴⁵⁶ Også i Åbenrå og Tønder blev der i samme periode anlagt fattighaver.⁴⁵⁷

Af cirkulæret fra 1826 fremgår det, at de små stykker jord ikke sigtede mod at give ”trængende Haandværkere og andre uformuende Familiefædre”⁴⁵⁸ fuld forsørgelse, men derimod skulle fungere som et supplement til de arbejdende familiefædre, der ”selv i deres Fritimer, og i Særdeleshed ved deres Koners og Børns Hjælp (...) [kunde] vinde Bidrag til deres Underhold.”⁴⁵⁹ Dette supplement bestod selvfølgelig først og fremmest af de afgrøder, som haven afgav, men også af den pengeindtægt, som salget af disse afgrøder eventuelt kunne bidrage med:

Man har havt den fyldestgøierende Erfaring at de Familier, hvem Haugeparcellerne ere tildeelte ei alleene have kunnet skaffe sig selv de fornødne Haugevæxter til Hjælp til deres Underhold, men og paa mange Steder ved Afsætning til C.s Beboere erhvervet sig en aarlig Penge-Indtægt.⁴⁶⁰

Forskningen i fattighaveordningen er forholdsvis begrænset og der eksisterer endnu ikke en større undersøgelse af ordningen på landsplan.⁴⁶¹ Der findes en

⁴⁵⁵ Cirkulære af 4. marts 1826.

⁴⁵⁶ Robert Chr. Bonde, "Kolonihaver i Danmark", *Fra kvangård til humlekule* Nr. 6 (197 (1976): 7–16., s. 7.

⁴⁵⁷ Bonde.s. 7.

⁴⁵⁸ Cirkulære af 4. marts 1826.

⁴⁵⁹ Ibid.

⁴⁶⁰ Ibid.

⁴⁶¹ Det skal i denne forbindelse bemærkes, at forskellige former for nyttehaver internationalt set har været underlagt en stigende akademisk interesse, særligt i relation til forskningsfeltet inden for miljøhistorie eller som en historisk baggrund for nutidens 'urban gardening'. Se blandt andet "Duldung und Zwang beim Umgang mit Naturgefahren und Ressourcen in der Stadt der Frühen Neuzeit", *Biuletyn Polskiej Misji Historycznej* 13 (2018): 207–30.; Jeremy Burchardt, *The allotment movement in England, 1793-1873*, 2002.; Caitlyn Desilvey, "Cultivated Histories in a Scottish Allotment Garden", *Cultural Geographies* 10, nr. 4 (2003): 442–68. I

lokalhistorisk artikel fra 1927 om fattighaverne i Aarhus skrevet af Johannes Tholle. I artiklen fokuserer Tholle på havernes etablering og udvikling samt regler for havebrug.⁴⁶² I artiklen *Performing male political citizenship* (2014) bruger Nina Koefoed de aarhusianske fattighaver til at undersøge, hvordan mandlige medborgere performede det politiske medborgerskab i kølvandet på indførelsen af Grundloven.⁴⁶³ Derudover indgår fattighaveordningen i flere tilfælde i undersøgelser af kolonihavens historie. Som for eksempel jubilæumsskriftet *Kolonihavebevægelsen i Danmark*, udgivet af 'Kolonihave-forbundet for Danmark' i 1933 redigeret af C. Nielsen og A. Dalskov.⁴⁶⁴ Også anlægningsgartner Robert Chr. Bonde og historiker Anne Sofie Rechnagel Szulevicz berører kort fattighaverne i deres artikler om kolonihaver fra henholdsvis 1976 og 2008.⁴⁶⁵

Hvad angår fattighavernes udbredelse i Danmark, blev der, i tiden efter 1826, anlagt haveområder i flere købstæder. I Aarhus blev de første 27 fattighaver anlagt i 1827 ved Mølleporten.⁴⁶⁶ I sin artikel fra 1927 fremhæver Tholle, at der i 1828 også var anlagt haver i Holstebro, Varde, Hjørring, Ebeltoft, Nykøbing Mors, Nyborg og Stubbekøbing. I byerne Helsingør, Hillerød, Næstved, Stege, Hasle, Middelfart og Fredericia var man i 1828 i gang med at anlægge haver.⁴⁶⁷ Dalskov og Nielsen bemærker, at der også var anlagt fattighaver i Løgstør, mens jeg har fundet avisnotitser om haver i Svendborg og Horsens.⁴⁶⁸ Fattighavene virker således til at være forholdsvis udbredte, i hvert fald i første halvdel af 1800-tallet. Dalskov og Nielsen fremhæver, at fattighaverne vandt en særlig interesse i Aarhus, Fredericia, Løgstør, Helsingør og Nyborg.⁴⁶⁹ Både Tholle og Bonde pointerer dog, at fattighaverne ikke forblev lige populære alle steder. Bonde fremhæver i sin artikel, at haverne var særligt

antologien *Urban Allotment Gardens in Europe* (2016) kategoriseres Danmark som et såkaldt pionerland, på lige fod med blandt andet Storbritannien, Tyskland og Holland, i hvilke lande, der i samme periode blev anlagt nyttehaver for fattige. Selvom jeg i afhandlingen fokuserer på de danske fattighaver, og hovedsageligt de aarhusianske, skal udlægningen af haveparceller til mindre bemidlede i byområder altså ikke ses som en udpræget dansk, men snarere en bredere europæisk udvikling, der også skal forstås i lyset af en stigende urbanisering og industrialisering (Simon Bell, *Urban Allotment Gardens in Europe* (London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2016), s. 11-12).

⁴⁶² Johannes Tholle, "Frihaverne i Aarhus", *Historisk samfund for Aarhus Stifts årbog*, 1927, 20–28.

⁴⁶³ Koefoed, "Performing Male Political Citizenship: Local Philanthropy as an Arena for Practicing and Negotiating Citizenship in Late Nineteenth-Century Denmark".

⁴⁶⁴ C Nielsen og A Dalskov, *Kolonihavebevægelsen i Danmark: samt Kolonihave-Forbundets Udvikling og Organisation gennem 25 Aar* (København: Kolonihave-Forbundet for Danmark, 1933).

⁴⁶⁵ Bonde, "Kolonihaver i Danmark"; Anne Sofie Rechnagel Szulevicz, "Da kolonihaverne blev en del af Århus", *Århus Stifts årbøger* Bd. 91 (20 (2008): 5–20.

⁴⁶⁶ Tholle, "Frihaverne i Aarhus", s. 23.

⁴⁶⁷ Tholle, "Frihaverne i Aarhus", s. 22-23.

⁴⁶⁸ Nielsen og Dalskov, *Kolonihavebevægelsen i Danmark: samt Kolonihave-Forbundets Udvikling og Organisation gennem 25 Aar.*, s. 18.; *Fyens Stiftstidende*, 18.06.1835; *Horsens Folkeblad*, 27.08.1879.

⁴⁶⁹ Nielsen og Dalskov., s. 18.

veletablerede i Åbenrå, mens ordningen i andre købstæder gik grunde, fordi haverne blev ”betragtet som en slags fattighjælp, eller lod det gå som det bedst kunne.”⁴⁷⁰ Ifølge Tholle skyldtes nedgangen i antallet af fattighaver især udbredelsen af kolonihaven.⁴⁷¹

Forskellen mellem kolonihaverne og fattighaverne skal hovedsageligt findes i deres organisationsform. Mens fattighaverne var forvaltet af det offentlige, er kolonihaverne kendetegnet ved at være foreningsdrevede. De første moderne kolonihaver blev anlagt i Ålborg på initiativ af venstremanden Jørgen Berthelsen, der i 1884 var ansvarlig oprettelsen af 85 såkaldte arbejdshaver.⁴⁷² I modsætning til fattighaverne, blev kolonihaverne ikke tildelt vederlagsfrit, men mod en mindre leje eller afgift. Til gengæld slap havebrugerne for det offentliges kontrol. I den efterfølgende periode, bredte kolonihaverne sig til andre dele af landet. Også i Aarhus blev kolonihaverne populære; i 1925 fandtes omkring 5.000 kolonihaver, mod kun 206 fattighaver.⁴⁷³

Som det dog vil fremgå af de følgende kapitler udgjorde fattighaverne i 1800-tallet en central del af den offentlige fattigforsorg i Aarhus, og rummede også flere ligheder med sin efterfølger. Fattighaverne fungerede nemlig ikke kun som nyttehaver, men også som rekreative områder med lysthuse, eftermiddagsøl og socialt samvær.

Kildemateriale

Som tidligere nævnt, baserer denne del af afhandlingen sig i udstrakt grad på ansøgninger om fattighaver. Disse ansøgninger er arkiveret under Aarhus Fattigvæsens arkiv, dels på Aarhus Stadsarkiv og dels på Rigsarkivet.⁴⁷⁴ Omkring 1884, formentlig i forbindelse med omstruktureringen af byens offentlige fattigvæsen, blev ansøgningsproceduren ændret. Hvor man førhen sendte en skriftlig ansøgning til fattigudvalget, skulle ansøgerne i stedet udfylde et officielt, fortrykt skema. Dette skema indebar oplysninger om ansøgenes navn, stilling, børnenes alder og antal, bopæl, ophold i Aarhus samt ”paalidelige

⁴⁷⁰ Bonde, “Kolonihaver i Danmark”, s. 7.

⁴⁷¹ Tholle, “Frihaverne i Aarhus”, s. 28.

⁴⁷² Bonde, “Kolonihaver i Danmark”, s. 7; Julius Eilersgaard, *Arbejderhaverne og deres fader* (Aalborg: Magnus A. Schultz, 1905).

⁴⁷³ Tholle, “Frihaverne i Aarhus”, s. 28. Det skal desuden bemærkes, at der udover fattighaver og kolonihaver i Aarhus, også fandtes såkaldte lysthaver, der blev udlejet af private samt haver tilknyttet arbejdspladser, såsom fodfolkskasernens og centralværkstedets haver fra de sidste årtier af 1800-tallet (Szulevicz, “Da kolonihaverne blev en del af Århus”, s. 6-7)

⁴⁷⁴ Før etableringen af Aarhus Stadsarkiv i 2011 varetog Rigsarkivet de kommunale arkivalier for Aarhus. Ved etableringen af stadsarkivet delte man det kommunale arkiv, således at arkivalier før kommunalreformen i 1868 forsat blev varetaget af Rigsarkivet og arkivalier efter blev overdraget til stadsarkivet. Eftersom en del af de arkivkasser, som indeholder materiale om fattighaver, strækker sig længere tilbage end 1868 er de opbevaret på Rigsarkivet.

Mænds Vidnesbyrd om Rigtigheden af det Anførte.”⁴⁷⁵ Indførelsen af skemaet medførte selvsagt en ændring af ansøgningernes karakter, der i den efterfølgende periode i øget grad standardiseredes. Jeg har derfor valgt at foretage en dybbegående analyse af de omkring 150 indsamlede ansøgninger fra perioden op til 1884. Disse centrerer sig om årene 1878 til 1884. Jeg har dog også gennemgået de senere skemaansøgninger, særligt hvad angår oplysninger om ansøgenes personlige og professionelle netværk.

Ansøgningsmaterialet har jeg suppleret med protokoller over havebrugere, regulativer og notesbøger fra fattigvæsenets arkiv. Det er værd at bemærke, at de bevarede notesbøger er fra 1910 til 1915 og derved ligger udenfor afhandlingens undersøgelsesperiode. Jeg har valgt at inddrage notesbøgerne, på trods af denne tidsmæssige forskydning, fordi bøgerne indeholder oplysninger om eftersyn af haverne. Notesbøgerne giver således et indblik i, hvordan haverne blev brugt og hvordan kommunen kontrollerede havebrugernes brug af haverne. Selvom der også i 1800-tallet blev foretaget eftersyn med haverne, er der ikke bevaret materiale herfra. Det er selvfølgelig vigtigt at have i mente, at notesbøgerne er skrevet efter indførelsen af 1890'erne socialreformer og kolonihavens fremkomst. Brugen af notesbøgerne fra begyndelsen af 1900-tallet må derfor foretages ud fra det forbehold, at fattighavernes funktion kunne have ændret sig i takt med, at den offentlige fattigforsorg og muligheden for at få andre former for nyttehaver ændrede sig.

Udover arkivalierne har jeg inddraget avisnotitser om fattighaverne i Aarhus Stiftstidende og Aarhus Amtstidende, publicerede byrådsforhandlinger samt forhandlinger på Rigsdagen. I modsætning til del II, har jeg ikke gået i dybden med specifikke lovforslag eller paragraffer, men har i stedet fokuseret på, hvordan den fuldgældige politiske medborger blev karakteriseret og italesat på Rigsdagen, og hvordan disse diskussioner om medborgerskabets statusmodalitet spillede sammen med den kommunale praksis, der kom til udtryk i fattighaverne.

Medborgerskab og havearbejde

Jeg har i undersøgelsen af fattighaverne arbejdet i forlængelse af de analytiske perspektiver, jeg præsenterede i del II. Ud fra et medborgerskabsperspektiv, har jeg i kapitel 10 undersøgt kommunens kriterier og hvordan disse kriterier blev mødt i ansøgninger om fattighaver. Kapitlet rummer således en diskursiv analyse af, hvordan ansøgere indgik i forhandlinger om fattighaver, herunder hvordan de fremstillede sig selv som værende værdige fuldgældige medborgere.

I kapitel 11, der omhandler selve havearbejdet, går jeg i dybden med samspillet mellem medborgerskabets praksis- og statusmodalitet. Her har jeg

⁴⁷⁵ Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

inddraget Isins begreber 'sites of citizenship' og 'scales of citizenship', som jeg kort introducerede i afhandlingens indledning. Som anført her, henviser 'sites of citizenship' til de konkrete steder eller områder, hvor medborgerskabet udøves, mens 'scales of citizenship' er en betegnelse for de skalaer, hvori medborgerskabshandlingerne indlejrer sig.⁴⁷⁶ Hvor Isin peger på kroppe, retssale, grænser og medier, som konkrete eksempler på de steder, hvor medborgerskabets udøves, overfører jeg i analysen dette begreb til fattighaverne.⁴⁷⁷ Med andre ord, behandler jeg det konkrete og håndgribelige arbejde med at plante og passe haven, som værende medborgerskabshandlinger.

Hvad angår begrebet 'scales of citizenship' stemmer Isins forståelse af skalaer overens med min forståelse af modaliteter. Med afsæt i afhandlingens analysestrategi, vil jeg derfor undersøge, hvordan fattighaverne indlejrede sig i den kommunale medborgerskabsmodalitet og hvilken betydning havearbejdet havde for relationen mellem medborger og kommune. Eftersom fattighaverne samtidigt udgjorde en sjælden mulighed for at være både fattighjælpsmodtager og politisk medborger, berørte den kommunale praksis også ved den statsligt definerede, fuldgyldige status som medborger.

Kapitel 10

Ansøgninger og ansøgningskriterier

Som det fremgik af citatet fra cirkulæret af 4. marts 1826, var fattighaverne i hertugdømmerne blevet tildelt gifte trængende håndværkere og uformuende familiefædre. I Aarhus opererede man dog med en række yderligere kriterier i anden halvdel af 1800-tallet. Jeg vil i de følgende sektioner kortlægge, hvilke kriterier kommunen fastsatte og undersøge, hvordan kriterierne blev mødt i fattighaveansøgninger. Først følger dog en beskrivelse af de aarhusianske fattighaver.

Fattighaverne i Aarhus

Fattighaverne, også kaldet frihaver, blev som andre former for offentlig understøttelse administreret af fattigudvalget, der var ansvarlig for at forvalte og tildele havelodderne til byens trængende. Som det fremgår af illustrationen, var haverne placeret i udkanten af byen og de blev derfor flyttet i takt med at byen voksede. De første 27 haver, der, i 1827 blev anlagt nord for Mølleport, lå på

⁴⁷⁶ Isin, "Citizenship in Flux: The Figure of the Activist Citizen", s. 369f.

⁴⁷⁷ Isin., s. 271.

Illustration 1: Illustration over fattighavernes forskellige placeringer i perioden 1827 til 1896 i Aarhus. Illustrationen viser ikke den nøjagtige placering af fattighaverne, men blot i hvilke områder fattighaverne var placeret.

hjørnet mellem Vester allé og Vestergade.⁴⁷⁸ Eftersom en del af dette areal blev inddraget som byggegrund for kasernen i 1873, udlagde kommunen i 1879 8100 kvadratalen af den såkaldte Rakkertoft, også kaldet Galgebakken, til dette formål.⁴⁷⁹ I 1883 blev omkring to tønder land af den steinbrennerske toft, beliggende uden for Munkeport, inddraget til fattighaver.⁴⁸⁰ I 1890 nedlægges fattighaverne ved Galgebakken, men i 1896 udlægges nye haver ved Møllevangen.⁴⁸¹

De aarhusianske fattighaver varierede i størrelse, men var ofte omkring 400 til 450 kvadratalen og blev i udgangspunktet udlejet vederlagsfrit for en 4-årig periode.⁴⁸² Lejen kunne dog forlænges, hvorfor mange beholdt deres have over en længere årrække.⁴⁸³ Selvom områder med haver løbende blev inddraget til vejanlæg eller byggegrunde, steg antallet af fattighaver dog op gennem 1800-tallet. I 1884 var der 140 fattighaver i Aarhus, mens der i 1896 var 241 haver.⁴⁸⁴ Mens de resterende haveområder blev nedlagt, forblev haverne i Møllevangen indtil 1940.⁴⁸⁵ Sammenholdes dette med belægningsen på byens fattiggård, der i året 1890 varierede fra 171 til 188 personer, står det klart, at flere fik hjælp gennem fattighaverne, end gennem institutionsforsørgelse på fattiggården.⁴⁸⁶ Det var dog ikke alle arbejdende familiefædre, der havde muligheden for at få tildelt en sådant stykke havejord. Som det fremgår af nedenstående afsnit, var fattighaverne tværtimod rettet mod en specifik gruppe af byens fattige.

Ansøgningskriterier

Den 17. marts 1883 indsatte fattigudvalget følgende notits i Aarhus Amtstidende:

Brugen af nogle af Frihaverne paa Galgebakken, kan overdrages til her hjemmehørende Familieforsørgere af den arbejdende Klasse eller Smaaahaandværkere, som ikke nyde Fattighjælp. Andragender herom, indeholdende Oplysning om Ansøgerens og Hustrus Alder, Børnenes Antal og Alder samt om hvor længe han har boet her i Byen, og med

⁴⁷⁸ Tholle, 'Frihaverne', 23.

⁴⁷⁹ Aarhus Byråds Forhandlinger, jour. nr. 263-1873; 151-879; Tholle, "Frihaverne i Aarhus"., s. 26.

⁴⁸⁰ Aarhus Byråds Forhandlinger, jour. nr. 272-1883;

⁴⁸¹ Tholle, "Frihaverne i Aarhus"., s. 27.

⁴⁸² Regulativ, Protokoller over Frihaverne, 1870 mm., Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS. Det fremgår dog af en ældre protokol fra 1836 til 1852, at haverne på dette tidspunkt var noget større. Omkring 1.488 kvadratalen (protokoller over Frihaverne, 1836-1881, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA).

⁴⁸³ Protokoller over. Frihaverne, 1870 mm, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁴⁸⁴ Jour. nr. 103-1896, Journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁴⁸⁵ Protokol over Frihaverne, 1905-1940, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁴⁸⁶ Aarhus Byråds Journalsager, 1890, s. 85-90.

paategnede Vidnesbyrd fra bekjendte Mænd, indgives inden
førstkommende Tirsdag Middag den 20de ds. til 4655,
Udvalget for Fattigvæsenet.⁴⁸⁷

Ifølge denne avisnotits skulle ansøgere om fattighaver groft skitseret opfylde fire kriterier: For det første stillede fattigudvalget et krav om tilhørsforhold, idet annoncen eksplicit pointerede, at ansøgeren skulle være hjemmehørende i Aarhus Kommune, dvs. at pågældende skulle have opholdt sig fem år i kommunen uden at modtage fattighjælp. Det står derved klart, at kravet om tilhørsforhold, der spillede en væsentlig rolle, hvad angik de hjælpeformer, jeg behandlede i del II, også her blev placeret centralt. På den måde underbygger fattighaveordningen, at ikke-stigmatiserende former for offentlig hjælp udelukkende var forbeholdt byens hjemmehørende fattige. Et aspekt jeg også diskuterer i afhandlingens del V.

Det andet officielle kriterie angik ansøgerens civilstand; fattighaverne rettede sig nemlig mod familieforsørgeren. Det var således i kraft af ansøgerens status som husstandsoverhoved, og det forsørgelsesansvar som denne status fordrede, at haven kunne tildeles. Dette fremgår også af en skrivelse fra fattigudvalget til byrådet fra 1896. Heri pointerede udvalget, at haverne ”uddeles til ubemidlede her hjemmehørende Familier med mange Børn.”⁴⁸⁸ Om end fattigudvalget ikke stillede eksplicite krav til ansøgerens køn, blev haverne af denne grund næsten udelukkende tildelt mænd. Der var dog enkelte kvinder, der søgte og fik tildelt haver. Disse kvinder var alle enker eller gift med mænd, der var ude stand til at opfylde deres ansvar som forsørger, hvorved kvinderne fungerede som de egentlige husstandsoverhoveder.⁴⁸⁹ Som vi vil se i den følgende sektion, pointerede disse kvindelige ansøgere også eksplicit deres forsørgelsesansvar.

Hvad angår fattigudvalgets tredje kriterie omhandlede dette ansøgerens sociale klasse, idet haverne specifikt rettede sig mod familieforsørgere ”af den arbejdende klasse eller Smaahaandværkere.” Hermed ekskluderedes middelklassens fattige, der ellers ofte blev tilgodeset med hensyn til hjælp uden rettighedsfortabelse.⁴⁹⁰

Det fjerde og sidste kriterie knyttede sig til forestillingen om værdighed. Som et formelt kriterie gjorde fattigudvalget det klart, at ansøgerne ikke måtte nyde fattighjælp, og derved ikke måtte stå i et afhængighedsforhold til

⁴⁸⁷ Aarhus Amtstidende, 17.03.1883.

⁴⁸⁸ Aarhus Byråds Journalsager, 1896, jour. nr. 103-1896.

⁴⁸⁹ Mdm. Birkefeldt, 1882; Oline Phillipsen, 1880; Karen Pedersen, 1880. Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁴⁹⁰ Wessel Hansen, *Den skjulte fattigdom: middelstandens fattige i København 1750-1850*. s. 6. Om end Hansens studie omhandler København, gør samme tendens sig gældende i Aarhus, hvor størstedelen af den private fattighjælp, herunder byens største filantropiske forening Velgørenhedsselskabet, rettede deres midler mod de fattige hjem, der tidligere havde kendt bedre dage.

kommunen. Samtidigt var det påkrævet, at ansøgeren indhentede vidnesbyrd fra ”bekjendte Mænd” i byen. Som vi vil se i næste sektion, skildrede disse anbefalinger ofte ansøgerens karaktertræk og egenskaber. Udover at fungere som belæg for de oplysninger ansøgeren videregav til kommunen, fungerede disse anbefalinger derved også som understøttelse til kommunens vurdering af ansøgerens værdighed ud fra mere uformelle kriterier.

Alt i alt, rettede fattighaverne sig altså mod gruppen af værdigt trængende familieforsørgere, der havde en tilknytning til byen, og som tilhørte arbejder- eller håndværkerklassen.⁴⁹¹ Hermed stillede kommunen krav til ansøgerens tilhørsforhold, såvel som sociale klasse, værdighed, civilstand, og delvist til køn. Ved at analysere de ansøgninger, som fattigudvalget modtog, er det muligt at få et indblik i, hvordan fattige positionerede sig i forhold til de officielle kriterier. Med udgangspunkt i to ansøgere, Hans Peter Vegner Høier og Søren Sørensen Møller, vil jeg i de følgende sektioner sætte fokus på interaktionen mellem giver og modtager.

Ansøgninger om fattighaver

Vender vi tilbage til notitsen i Aarhus Amtstidende den 17. marts 1883 foranledigede netop denne, Hans Peder Vegner Høier til at sende en ansøgning til Aarhus fattigudvalg to dage senere, den 19. marts 1883. Denne prompte ansøgning vidner i sig selv om, at Høier (eller personer i hans omgangskreds) holdt sig orienteret i byens presse og handlede hurtigt, da muligheden for at få et stykke havejord bød sig. Et aspekt som også kommer til udtryk i flere andre ansøgninger.⁴⁹² I sin ansøgning skrev Høier følgende:

Da jeg undertegnede Hans Peder Vegner Høier ved Bekjendtgørelse i Aarhus Amtstidende, seer at der er enkelte Stykker af Aarhus Fattigjord ledig, og kan erholdes gratis tillaans til Beplantning, er jeg saa fri at ansøge det ærede Fattigudvalg, om at erholde et af disse Jordlodder til Laans.

Til nærmere Oplysning tjener at jeg er gift og har 5 Børn, hvoraf en Dreng 16 og en 13 og en 2 og en ½ Aar Gammel, samt en Pige paa 4 Aar. – Jeg og min Kone ere begge i 38 Aars Alder og har aldrig nydt nogen som helst Fattigunderstøttelse; men har bestandig ernæret os paa en stræbsom ærlig og tarvelig Maade –

Da det vilde være os til megen Hygge og Gavn at erholde en af disse Jordlodder, og vilde jeg lægge al min Flid paa at

⁴⁹¹ At fattighaverne var forbeholdt denne kategori af fattige, underbygges også af beskrivelsen i Aarhus Vejviser, hvori det fremgår at jordstykkerne blev udlånt til ”værdige Familier i mindre gode Stillinger.”

⁴⁹² Se blandt andet Nis Iversen, 1880; Søren Bech, 1883; Chr. Christensen, 1883, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

pas dem, er det, at jeg vover at ansøge det ærede Fattigudvalg om at erholde en af disse Lodder, idet jeg tegner mig med megen Agtelse,
Ærbødigst Hans Peter Vegner Høier.⁴⁹³

I ansøgningen fremstillede Høier sig selv som værdigt trængende familieforsørger, der på en ”stræbsom ærlig og tarvelig Maade” forsøgte at ernære sig selv og sin familie. Samme karaktertræk blev nævnt i de to vedlagte anbefalinger, hvoraf den ene var skrevet af sønnens arbejdsgiver og den anden af Høiers egen. I førstnævnte beskrives Høier og hans hustru som ”stræbsomme Mennesker”, mens Høier i sidstnævnte karakteriseres som en ”ædruelig og flittig” arbejder.

Hvad angår kravet om tilhørsforhold til kommunen, fremgår dette indirekte af sidstnævnte anbefaling, hvori Høiers arbejdsgiver bemærker, at Høier havde været ansat hos ham i syv år.⁴⁹⁴ I andre ansøgninger blev tilhørsforholdet til kommunen dog pointeret mere eksplicit og langt størstedelen angav selv, hvor mange år de havde boet i byen.⁴⁹⁵ Flere brugte vendingen ”Barnefødt i Aarhus” eller fremhævede, som blandt andet Fr. Blom, at han var ”født heri Aarhus og har bestandig været her” som en måde, at understrege sin tilknytning til byen.⁴⁹⁶ I anbefalingen af arbejdsmanden Marius Petersen, lagde hans arbejdsgiver og tidligere byrådsmedlem, Carl Andreas Schjødt vægt på, at Petersen var ”et født Byens Barn.”⁴⁹⁷ Andre fremhævede, at de havde udført deres pligt som skattebetalende borgere i Aarhus Kommune.⁴⁹⁸ I 1883 påpegede eksempelvis Anders Madsen i sin ansøgning, at han ”aldrig [har] modtaget nogen Understøttelse af Kommunen, men bestandigt svaret mine Skatter.”⁴⁹⁹ Jens Nielsen lagde på lignende vis vægt på, at han ”svarer, og har svaret Skat til Kommunen i 25 Aar og ikke før nødt Understøttelse.”⁵⁰⁰

⁴⁹³ Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁴⁹⁴ Ibid.

⁴⁹⁵ Se f.eks. Jens Jensen Nørager, 1881; P. Olsen, 1881; Jens Jensen, 1881, Protokoller over, 1870 mm., Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS; Søren Mikkelsen, 1885; Hans Peter Jensen, 1883; Vilhelm Petersen, 1883; P. Laursen; Eduard Henrik Jacquet, 1883, Johan Anton Pedersen, 1883, Chr. Christensen, Anders Nielsen, 1882, Niels Jørgensen, 1882, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁴⁹⁶ Se f.eks. Søren Sørensen, 1880; Søren Andersen, 1880, Protokoller over Frihaverne 1870 mm., Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS; Jens Danielsen, 1882; Fr. Blom, 1882, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁴⁹⁷ Marius Petersen, 1880, Protokoller over Frihaverne, 1870 mm., Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁴⁹⁸ Se f.eks. Jens Jensen, 1881, Protokoller over Frihaverne 1870 mm., Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁴⁹⁹ Anders Madsen, 1883, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵⁰⁰ Jens Nielsen, 1883, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

Vender vi tilbage til Høiers ansøgning fra 1883, kan det ikke på baggrund af det indsamlede kildemateriale fastslås, hvorvidt han fik tildelt en have eller ej. Dog findes der blandt det indsamlede kildemateriale en række genansøgninger, der vidner om, at flere ansøgere ikke accepterede kommunens afslag.⁵⁰¹ Én af disse var arbejdsmanden Søren Sørensen Møller.

Første vidnesbyrd om Møller er nedenstående henvendelse, dateret 26. marts 1879. Heri fremgår det imidlertid, at han allerede tidligere havde været i kontakt med kommunen:

Her [sic] Borgmester Schmidten,

Da jeg for tre Aar siden hendvente [sic] mig til Hr Overlærer Kraiberg om at gjerne vilde hvis der blev et Stykke af det frie Havejord Ledig om jeg ikke kunde erholde et saadant overdraget da det vilde være en stor Hjælp for mig og Familien og efter hans Opfordring indleverede jeg kort Tid efter en Ansøgning med Hr Redacteur [sic] Mørks Anbefaling og underskrift og for et Aar siden indgav jeg atter igen hvor jeg boede men har nu intet erholdt og der er mig meddeelt [sic] som jeg tror fra paalidelig Kilde at ifjor Foraar var der ikke saa faa Stykke ledige. Det er grunden til at jeg som en Fattig Arbejdsmand henvende mig til dem da jeg ikke kjende hvem der har med den Uddeling at gjøre og da vil gjerne bede dem godhedsfuldt om at tale min Sag for én af de Herrer som har med Uddelingen at gjøre.⁵⁰²

Først og fremmest er det værd at bemærke, at ansøgningen er adresseret til byens borgmester, og ikke, som det ellers var kutyme, til fattigudvalget. Dette afspejler i sig selv et vist mod. Derudover gav Møller eksplicit udtryk for sin utilfredshed over kommunens manglende reaktion ved at pointere, hvor mange gange han havde indleveret oplysninger til kommunen. På den måde viser ansøgningen, at Møller selv var af den overbevisning, at han opfyldte fattigudvalgets officielle kriterier og burde være berettiget til at modtage en have. Møllers ansøgning afspejler desuden, at han formåede at trække på sit netværk; Niels Kraiberg, som Møller i første omgang havde henvendt sig til, var en af byens mest aktive borgere på det sociale område.⁵⁰³ Johannes Mørk, fra hvem Møller havde indhentet en anbefaling, var redaktør på Aarhus Stiftstidende og medlem af først

⁵⁰¹ For genansøgninger se bl.a.: Johan Peter Sørensen Nymand, 1881; Jens Jensen Nørager, 1882; Jens Jokkumsen, 1880, Protokoller over Frihaverne, 1870 mm., Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS; N. Rasmussen, 1880; Anton Carl Jensen, 1883, Johan Peter Sørensen Nymand, 1883, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵⁰² Søren Sørensen Møller, 1879, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵⁰³ Se kapitel 20.

borgerrepræsentationen og senere byrådet fra 1856 til sin død i 1889.⁵⁰⁴ Det var således nogle af byens fremtrædende mænd, som Møller hermed viste, at han havde kontakt til. Alligevel blev Møller ikke bevilget en have i 1879 og indsendte derfor tre år senere endnu en ansøgning:

Da jeg 3 gange før har søgt om at komme i betragtning ved uddeling af Fattigjord eller det frie Havejord detteinu [sic] ikke er falden i min Lod at erholde noget, og det nu er kommen til min Kundskab at der bliver nogle faa Stykker ledig i dette Foraar da ved denne Udelling [sic] maaske at komme i Betragtning.⁵⁰⁵

Også i denne ansøgning påpegede Møller de gentagne henvendelser til den kommunale administration. Om end han opfyldte de formelle kriterier; var familieforsørger med kone og fire børn i alderen fra halvandet til ti år; havde opholdt sig i Aarhus i 10 år; og tilsyneladende var værdigt trængende, fik han dog heller ikke denne gang tildelt en have. Stadig uden fattighave, sendte Møller atter en ansøgning i 1883:

Da der er nogle Stykker af de fri Havejord som kunne faaes til Afbenyttelse og Dyrkning af ubemidlede Smaafolk som ikke har nyt [sic] Fattighjælp, saa vil jeg anmode den ærede Bestyrelse for Fattigvæsenet om at erholde et saadan Stykke da jeg har en stor Familie og det kunde være mig en stor Hjælp. Jeg har 4 Børn, de ælste [sic] er 11 Aar og den næste 6 1/2 Aar og en paa 4 Aar og en paa 2 1/2 Aar – Jeg er 43 1/2 Aar og min Kone er 40 Aar saa jeg Troer nok der er mange der er yngre en mig der har haft Jord i mange Aar.⁵⁰⁶

Til ansøgningen havde Møller vedlagt tre anbefalinger. I anbefalingerne beskrives Møller som en ”stræbsom Arbejdsmand der paa bedste Maade søger at ernære sin Familie” og som ”ædruelig, samt særdeles skikkelig, arbejdsom og paalidelig Mand.”⁵⁰⁷ Selvom Møller, der kategoriserede sig selv som en ”fattig Arbejdsmand”, tilhørte samfundets nederste sociale lag, underlagde han sig ikke myndighedernes beslutning, men havde mod til at udfordre denne. Ser man i midlertidigt på resultatet af Møllers gentagne henvendelser, indikerer fraværet på protokollen over havebrugere fra 1885, at han ikke blev tildelt en have på

⁵⁰⁴ Degn og Dybdahl, *Borgere i byens råd: medlemmer af Århus bys borgerrepræsentation og byråd 1838-1968.*, s. 162.

⁵⁰⁵ Søren Sørensen Møller, 1882, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵⁰⁶ Søren Sørensen Møller, 1883, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵⁰⁷ Ibid.

baggrund af de gentagne henvendelser til kommunen.⁵⁰⁸ At Møller formentlig blev forbigået af fattigudvalget, kan tolkes som et udtryk for, at den ihærdighed, pågåenhed og stædighed, hvorved Møller direkte anfægtede kommunens beslutning, måske i sidste ende ikke var den mest hensigtsmæssige strategi.

På trods af, at Møller er særlig, hvad angår hans ligefremme tiltaleform og antallet af de anmodninger, der er bevaret fra hans hånd, afspejler både Høier og Møller også mere generelle tendenser: Som hovedparten af ansøgerne, fremhævede de begge deres rolle som forsørger som deres primære bevæggrund for at anmode om en have.⁵⁰⁹ De begreber, som bruges til at beskrive Høier og Møller som personer (stræbsom, ædruelig, flittig, skikkelig, ærlig, arbejdsom og pålidelig) går igen i størstedelen af ansøgningerne.⁵¹⁰ For eksempel skrev arbejdsmand Peer Mikkelsen, der fik tildelt en have i 1880, at hans og hans hustru ”som ærlige og stræbsomme Mennesker” havde ernæret sig med deres hænders gerning.⁵¹¹ Hertil kommer adjektiver, såsom hæderlig, påpassende, dygtig, pligtopfyldende, omhyggelig og retskaffen.⁵¹² Samme adjektiver blev brugt af politikerne på Christiansborg til at beskrive gruppen af værdigt trængende.

I forhandlinger om Venstres forslag om understøttelseskasser i 1870’erne, der indebar en lovgivningsmæssig skelnen mellem værdigt og ikke-værdigt trængende, karakteriseredes førstnævnte gruppe som stræbsomme, dygtige og hæderlige mennesker. Personer, der havde udmærket sig ved dovenskab, lastefuld vandel eller drukkenskab udgjorde derimod sidstnævnte gruppe.⁵¹³ Således forklarede Ludvig Holstein-Ledreborg, at baggrunden for forslaget var at ”hjælpe trængende, dygtige, stræbsomme Arbeidere, som paa Grund af Uheld eller Sygdom ere komne i Nød.”⁵¹⁴ Også i forbindelse med forhandlinger om hjælp udenfor det offentlige fattigvæsen i 1880’erne, beskrev politikerne værdigt

⁵⁰⁸ Sager vedr. Frihaverne 1890-1910, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁵⁰⁹ Se f.eks. Anthon Carl Jensen, 1880; Søren Andersen, 1880; Marius Petersen, 1880; Hans Jensen, 1883; Eduard Henrik Jaquet, 1883; Chresten Espersen, 1884, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵¹⁰ Se f.eks. Søren Nielsen, 1880; Rasmus Hansen, 1884; Sager vedr. Frihaverne 1867 -1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA; Chr. Rasmussen, 1881; J.B. Møller, 1881; Jens Jockumsen, 1879, Protokoller over Frihaverne, 1870 mm., Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁵¹¹ Peer Mikkelsen, 1880, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵¹² Se f.eks. Jens Jockumsen, 1879, Protokoller over Frihaverne, 1870mm., Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS. Samt Thomas Jørgensen, 1883; Vilhelm Petersen, 1883; J. Pedersen, 1883; Hans Peter Jensen, 1883; J. H. Hilmer, 1882; Michael Jørgensen, 1882; Søren Mikkelsen, 1885, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵¹³ RT, Tillæg A, sp. 1814-1822; FF, 1874-75, sp. 1710 -1728; FF, 1875-76, sp. 818-828.

⁵¹⁴ RT, FF, 1875-1876, sp. 817.

trængende som stræbsomme, arbejdsomme, hæderlige og ærlige, der i modsætning til den løsartige og fordrukne borger, uforskyldt var havnet i nød.⁵¹⁵

Eftersom mandlige fattighjælpsmodtageres værdighed var forbundet med forestillingen om den værdige politiske medborger, var spørgsmålet om værdighed også bundet op på en vurdering af den fattiges evne som forsørger. Som pointeret af Indenrigsminister Frits Tobiesen, under en tidligere forhandling om understøttelseskasser, skulle grænsen mellem værdige og uværdige trængende netop trækkes ved vedkommendes evne til at forsørge sig og sine:

Jeg finder det rimeligt og rigtigt (...) at kunde frembringe en Ordning, der kunde sikre imod, at den Værdige og Uværdige behandles paa samme Maade, og imod, at man ikke behandler et Mennesker, om hvem man maa erkjende, at han har gjort Sit for at ernære sig og Sine, paa samme Maade som den, om hvem man veed, at han har gjort sig det umuligt, at sørge for sig og Sine.⁵¹⁶

I deres ansøgninger lagde ansøgerne, som tidligere pointeret, særligt vægt på deres forpligtelse som familieforsørger. Som både Høier og Møller, fremstillede ansøgerne, gennem førnævnte adjektiver som stræbsom, arbejdsom og pligt-opfyldende, sig som omsorgsfigurer, der på bedste vis forsøgte at forsørge deres familier. Mange ansøgte også om fattighaver gennem eksplicite henvisninger til deres stilling som forsørger.⁵¹⁷ Denne vending bruges eksempelvis af Vilhelm Petersen, der i 1883 skrev, at han ansøgte om en fattighave ”da jeg i min Stilling som Forsørger af Hustru og 6 Børn, kunde trænge til den Hjælp Udbyttet af et saadan Stk. Jord vil kunne give mig.”⁵¹⁸ Hermed knyttede ansøgningerne sig an til det politiske medborgerskab, idet ansøgerne spillede på forestillingen om den politiske medborger, der havde gjort sit for at forsørge sig og sine.

Som bemærket ovenfor lagde også de få kvinder, der ansøgte om en fattighave, vægt på deres ansvar som familieforsørger. I sin ansøgning fra 1880 skrev Oline Phillipsen for eksempel, at hendes mand var ude at stand til at ernære sig selv og hele familiens forsørgelse derfor udelukkende beroede på hende.⁵¹⁹ Enken Karen Pedersen beskrev hendes rolle som familieforsørger på

⁵¹⁵ RT, FF, 1886- 1887, sp. 771; sp. 839; sp. 851-852.

⁵¹⁶ RT, FF, 1874-1875, sp. 1589-1590.

⁵¹⁷ Se blandt andet Michael Jørgensen, 1882; Søren Mikkelsen, 1885; Hans Peter Jensen, 1883, Chresten Espersen, 1884, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵¹⁸ Vilhelm Petersen, 1883, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵¹⁹ Oline Phillipsen, 1880, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

følgende måde: ”Min Mand døde sidste Sommer og jeg maa for at komme igjennem med mit Barn give mig af med hvad som helst grovt [sic] Arbeide, det har lykket mig at faa fat paa (...) for mig at ernære mig og Barnet.”⁵²⁰ I modsætning til de ansøgninger jeg behandlede i kapitel 7 om hjælp til kommunens egne, afspejler disse henvisninger til forsørgerforpligtelse, at fattighaverne først og fremmest blev givet i kraft af denne forpligtelse. Som jeg uddyber i det følgende kapitel, blev selve havearbejdet også koblet til en aktiv udøvelse af forsørgerrollen.

Selvom forsørgerforpligtelse fremstår som det altovervejende kriterie, tog særligt de mandlige ansøgere yderligere afstand til gruppen af ikke-værdigt trængende ved at understrege deres ædruelighed.⁵²¹ Som også italesat gentagne gange på Rigsdagen, blev drukkenskab set som værende en af de vigtigste kendetegn ved de ikke-værdigt trængende, der desuden ofte blev karakteriseret som værende uforudseende, dovne og uarbejdsomme.⁵²² Under forhandlingerne om regeringens forslag til en ny lov om det offentlige fattigvæsen i samlingen 1873-1874, fremhævede eksempelvis Ingerslev det nødvendige i, at adskille de ”Folk, som have udmærket sig (...) ved Uforligelighed, Dovenskab, Drikfældighed eller anden Uorden” fra de værdigt trængende.⁵²³ Samme tankegang kommer til udtryk i den anden ende af det politiske spektrum. I forbindelse med det socialdemokratiske forslag om eftergivelse og hjælp uden for fattigvæsenet i 1886, pointerede forslagsstiller Christen Hørdum, at man ønskede at drage et skel mellem den hæderlige arbejder og ”den, der ved Lediggang, Drukkenskab og lignende Laster kommer til at hvile paa Fattigvæsenet.”⁵²⁴ Ved at sætte regler om eftergivelse, og tildele offentlig hjælp uden tab af rettigheder, ønskede Socialdemokratiet at hjælpe den mand, ”som uforskyldt kommer til at henvende sig til sine Medborgere (...) om at faae Understøttelse i Sygdomstilfælde, under extraordinær Arbejdsløshed eller Lignende.”⁵²⁵

At ansøgerne enten selv, gennem anbefalinger fra bekendte mænd eller en tredjeparts hjælpende hånd, gjorde brug af begreber, der knyttede sig til den værdige og hæderlige trængende viser, at ansøgerne formåede at positionere sig

⁵²⁰ Karen Pedersen, 1880, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵²¹ Se f.eks. Jens Jøkkumsen 1879; Chr. Rasmussen, 1881; J. B. Møller, 1881 Protokoller over Frihaverne, 1870 mm., Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS. Michael Jørgensen, 1882; Vilhelm Petersen 1883; Søren Mikkelsen, 1885; Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵²² Se blandt andet RT, FF, 1879-1880, sp. 3498; FF, 1886-1887, sp. 839-84; FF, 1888-1889, sp. 1100-1106.

⁵²³ RT, FF, 1873-1874, sp. 614.

⁵²⁴ RT, FF, 1886-1887, sp. 839.

⁵²⁵ Ibid., sp. 839.

i forhold til forestillingen om værdighed. Således understregede ansøgerne til fattighaverne ikke kun deres karaktertræk, men også, at deres trang var uforskyldt.⁵²⁶ Som for eksempel arbejdsmanden Søren Nielsen, der skrev følgende til fattigudvalget i 1880:

[J]eg [er] grundent paa en Svaghed i Benene, der ikke tilsteder mig vedholdende staaende Arbeide, henvist til lidet anstrængende og (...) tilfældigt Erhverv. Som følge deraf have vi i de sidste 2 Aar nærmest været henviste til at leve af den Fortjeneste som min Hustru kan have ved at gaa ud og vadske [sic] hos Folk, hvorfor jeg gerne vilde bidrage til vort Ophold ved at dyrke en saadan Jordlod, som jo kan passes uden vedholdende strengt Arbeide.⁵²⁷

Hermed viste Nielsen, at han var sin pligt som husstandsoverhoved og forsørger bevidst og fremhævede samtidigt den uforskyldte sygdom, der gjorde det svært for ham at leve op til denne forpligtelse. Nielsen fik, på baggrund af denne ansøgning, bevilget en fattighave. Der findes også eksempler på, at ansøgere ændrede deres ansøgninger fra gang til gang.

Det gør sig eksempelvis gældende hos Anton Carl Jensen, der, som også nævnt i indledningen, arbejdede på Caroc & Leths jernstøberi. Der findes blandt det indsamlede kildemateriale to ansøgninger fra Jensen; en fra 1881 og en fra 1883. Jensen ændrede ikke kun antallet af de år, han havde boet i Aarhus, men også selve begrundelsen for, hvorfor han og hans familie trængte til den ekstra hjælp. I 1881 henviste Jensen til den ”meget ringe Løn” han fik udbetalt som arbejdsmand ved jernstøberiet, mens han i 1883 fremhævede, at hans ”Familie [havde] haft meget Sygdom.”⁵²⁸ Om end man bør efterlade et vist rum til tilfældighedernes spil, blev Jensen bevilget en have på baggrund af sidstnævnte ansøgning. Dette indikerer, at sidstnævnte trangsårsag i højere grad vakte genklang hos fattigudvalget end førstnævnte. Det afspejler også den mere generelle tendens i min materialesamling, hvori en stor del af ansøgerne påpegede sygdom som årsagen til deres trang.⁵²⁹ Det skal dog samtidigt

⁵²⁶ Eksempler på sygdom, se f.eks. C. F. Becker, 1880; J. Jensen, 1880; Jacob Christensen, 1880; Rasmus Sørensen, 1880; N. Rasmussen, 1880. Eksempler på alder, se: K. Kjellerup 1880; A.D. Knoblauch, 1882. Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵²⁷ Søren Nielsen, 1880, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵²⁸ Anton Carl Jensen, 1881; Anton Carl Jensen, 1883, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵²⁹ For ansøgere, der påpeger sygdom som årsagen til deres trang, se bl.a.: N. Rasmussen, 1880; C. F. Becker, 1880; J. Jensen, 1880; Jacob Christensen, 1880; Rasmus Sørensen, 1880; Søren Nielsen, 1880, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

bemærkes, at den manglende inddragelse af lønforholdene i ansøgningen fra 1883 også kunne skyldes, at denne ansøgning var anbefalet af arbejdsgiveren Caroc & Leth, overfor hvem det måske u hensigtsmæssigt at påpege sin utilfredshed med netop dette. På den måde afspejler ændringen af indholdet i de to ansøgninger, at der måske også fandt en pragmatisk forhandling sted mellem ansøger og anbefaler, der havde en indflydelse på udformningen af ansøgningen. Samlet set, viser brugen af adjektiver og begreber, der relaterede sig til forestillingen om værdighed og politisk medborgerskab, at ansøgerne selv, eller ved andres hjælp, forstod at fremhæve visse dele og bevidst udelade andre.

Bekendte og pålidelige mænd

Som anført ovenfor, var det et officielt krav fra kommunens side, at ansøgere til fattighaver skulle vedlægge anbefalinger fra, hvad der i avisnotitsen fra 1883 blev betegnet som bekendte mænd, og i det senere fortrykte skema som pålidelige mænd. Flere ansøgninger bærer desuden præg af involveringen af en tredje part i udformningen af selve ansøgningen. Tilsammen udgør disse ansøgninger derfor et godt kildemateriale til at gå mere i dybden med det tema, jeg også behandlede i del II, nemlig de fattiges sociale netværk samt den måde, hvorpå velstillede borgere gennem anbefalinger og skrivetekundskaber påvirkede den kommunale sagsbehandling.

Mens anbefalingerne til tider var udarbejdet af en udlejer eller den lokale præst, trak en stor del af ansøgerne på deres professionelle netværk i form af arbejdsgiveren.⁵³⁰ Flere af byens større arbejdspladser dukker også op gang på gang. Som eksempelvis Caroc & Leths jernstøberi.⁵³¹ Hertil kommer Ceres-Bryggeriet, hvor inspektøren Chr. L. Paulsen, som jeg nævnte i kapitel 3, anbefalede fire ansøgere i 1880. Som ansøgningernes indhold, ordlyd og udformning indikerer, var det formentligt Paulsen selv, der udfærdigede ansøgningerne. To ud af de fire bryggeriarbejdere er opført på en senere protokol over havebrugere på galgebakken. Dette indikerer, at inddragelsen af en tredjepart, der havde erfaring med udarbejdelsen af disse typer ansøgninger, kunne have en positiv indflydelse på ansøgningens udfald.⁵³² Af andre større arbejdspladser, skal desuden nævnes Holm & Voigts klædefabrik, som vi også stødte på i del II, samt tobaksfabrikken Petersen & Nobel.⁵³³ Fabrikant L. Nobel

⁵³⁰ Se f.eks. Mdm Birkefeldt, 1882; Frederik Christian Skov, 1884, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵³¹ Anton Carl Jensen, 1883; Rasmus Jensen, 1884; Søren Nielsen, 1885, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵³² Søren Peter Sørensen Munk, 1880; Frederik August Jensen, 1880; Søren Andersen, 1880; Bengt Bengtsen, 1880, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵³³ For ansøgere, der arbejdede hos Holm & Voigt, se Hans Frederik Christensen, 1880, Protokoller over Frihaverne, 1870 mm., Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS; Johan

havde desuden være tilknyttet det offentlige fattigvæsen som en af de frivillige fattigforstandere i 1870'erne og i 1880'erne.⁵³⁴ Gennemgår man ansøgningerne, støder man også flere gange på anbefalinger givet af disse frivillige fattigforstandere.⁵³⁵ Eksempelvis gav Valdemar Bonneze, der var fattigforstander i 1870'erne, anbefalinger til arbejdsmand Laurits Sørensen Schødt i 1880, karetmager Rasmus Peter Bruun og til smeden Anton Christensen, begge i 1884.⁵³⁶ A. Termøhlen, der var fattigforstander i 1880'erne, anbefalede C. F. Becker i 1880, arbejdsmand N. Carlsen i 1883, arbejdsmand Niels Jensen i 1884 og Johannes Jørgensen Lottrup i 1885.⁵³⁷ Skræddersvend Hans Nielsens ansøgning, der var anbefalet af fattigforstanderen H.B. Erichsen, giver indtryk af, at Erichsen givetvis havde hjulpet med at skrive ansøgningen, idet både ansøgning, anbefaling og Erichsens egen underskrift er udført med samme håndskrift. Det skal desuden bemærkes, at Nielsen boede på Norsgade, hvilket var en del af det fattigdistrikt, som Erichsen var ansvarlig for.⁵³⁸

Anskuer man ansøgningerne i deres helhed, tegner sig derved mønster, der både kunne tyde på, at nogle arbejdspladser i højere grad end andre, enten påtog sig et socialt ansvar overfor deres ansatte eller at arbejderne, gennem interaktionen på arbejdspladsen, gjorde hinanden opmærksomme på muligheden for at tildelt fattighaver. Inddragelsen af de frivillige fattigforstandere kan desuden tolkes som et udtryk for, at den offentlige fattigforsorg i sig selv dannede en grobund for interaktioner mellem mindre bemidlede og mere velstillede borgere. Dette afspejler sig også i førnævnte Bonneze' anbefaling af Schødt, der boede på Teglgårdsstræde og dermed indenfor Bonneze' fattigdistrikt:

Peter Sørensen Nymand, 1883; J. Pedersen, 1883; Peter Peterson, 1882; Søren Petersen, 1884; Jens Petersen, 1884; Søren Sørensen, 1884, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA. For ansøgere, der arbejdede hos Petersen & Nobel, se J. B. Møller, 1881; I. N. Petersen, 1882, Protokoller over Frihaverne 1870 mm., Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS; B. Rasmussen, 1883; Carl Jensen, 1883; Jens Andreas Lauritsen, 1883, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵³⁴ Aarhus Vejviser, 1871, s. 93.

⁵³⁵ Se desuden Jens Peter Petersens ansøgning fra 1883 (Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA). Heri anbefales han af Carl Flach, der var fattigforstander i 1870'erne (Aarhus Vejviser, 1871, s. 93). A.P. Thomsen og Søren Sørensen blev begge i 1880 anbefalet af fattigforstanderen F.D. Matzen (Protokol over Frihaverne 1836-1881, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS).

⁵³⁶ Aarhus Vejviser, 1871 s. 93; Aarhus Vejviser, 1877, s. 14; Laurits Sørensen Schødt, 1880; Rasmus Peter Bruun, 1884; Anton Christensen, 1884, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵³⁷ Aarhus Vejviser, 1880, s. 13; C. F. Becker, 1880; N. Carlsen, 1883; Niels Jensen, 1884; Johannes Jørgensen Lottrup, 1885, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵³⁸ Aarhus Vejviser, 1882, s. 14.

Ansøgeren Lauritz Sørensen Schjødt har jeg kjendt i en Række af Aar, som en flittig, ædruelig og flink Arbeidsmand og det er mig derfor en Fornøjelse at kunne anbefale ham til den af ham ansøgte Lod i Fattighaven.⁵³⁹

De relationer, som der blev knyttet i kraft af den offentlige fattigforsorg, kunne, som disse eksempler viser, udnyttes til at få ikke-stigmatiserende former for offentlig fattighjælp og dermed også til at beholde sin fuldgyldige status som medborger. Samtidigt vidner anbefalingerne også om, at velstillede borgere udøvede et socialt ansvar, ikke kun gennem officielle kanaler, men også mere indirekte gennem deres støtte til bestemte, udvalgte fattige. Samme tendens afspejler sig i anbefalinger skrevet af personer, der tidligere havde besiddet et offentlig hverv.

Som vi så i én af Søren Sørensen Møllers ansøgninger, havde han haft kontakt med Niels Kraiberg, der var aktiv på det sociale område, både som privatperson og gennem sit offentlige hverv. Efter Kraiberg forlod fattigudvalget i 1881, anbefalede han flere ansøgninger om fattighaver.⁵⁴⁰ Dette var også tilfældet med Skorstensfejer F. L. Schawo, der havde siddet i fattigkommissionen inden indførelsen af kommunaloven i 1868 og som anbefalede en række ansøgere i 1880'erne.⁵⁴¹ Også Ludvig Kaaber, der kortvarigt sad i Aarhus byråd fra 1879 til 1880, herunder fattigudvalget, anbefalede et særligt stort antal ansøgere i 1880'erne.⁵⁴²

Hertil kommer anbefalinger fra de, der som privatpersoner, havde påtaget sig et socialt ansvar gennem filantropisk arbejde. Som for eksempel Hans Ellermann, der sad i bestyrelsen for Velgørenhedsselskabet fra 1856 til sin død i 1893 og desuden var bestyrelsesmedlem i Arbejdernes Sygeforening sammen med blandt andet Kraiberg.⁵⁴³ I nogle af de ansøgninger, som

⁵³⁹ Lauritz Sørensen Schjødt, 1880, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵⁴⁰ Se Fr. Blom, 1882; Peder Jensen, 1882; Jacob Jacobsen, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵⁴¹ Aarhus Vejviser, 1859, s. 56. For ansøgninger anbefalet af Schawo, se Peter Jørgensen Meier, 1880; Niels Mikkelsen, 1880; P. Laursen, 1883; Karl Thide, 1883; Lars Christian Petersen, 1885; Hans Peter Petersen, 1884; Jens Nielsen, 1884; Frederik Christian Skov, 1884, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵⁴² Søren Nielsen, 1880; Jens Nielsen, 1883; Hans Larsen, 1883; Jens Christensen, 1885. Andreas Jørgensen, 1884; Jens Christensen, 1884; Søren Petersen, 1884; Jørgen Peter Simonsen, 1884; Hans Larsen, 1884; Hans Larsen, 1885; Hans Wilhelm Jensen, 1884; Jens Andreas Laustsen, 1884, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵⁴³ Aarhus Vejviser, 1871, s. 103-104. For ansøgninger anbefalet af Ellermann, se Peter Ferdinand Christensen, 1882; K. Kjellerup 1880; Rasmus Pedersen, 1883; Rasmus Knudsen, 1884; Christian Christensen Woer, 1884; Johan Hendrik Christian Mikkelsen, 1884; Mads

Ellermann anbefalede, fremgår det, at den pågældende ansøger tidligere havde arbejdet for ham.⁵⁴⁴ Dette er tilfældet med ansøgeren Hans Jensen, der havde arbejdet under Ellermann på den cikoriefabrik, der fem år forinden var blevet nedlagt, i hvilken forbindelse Jensen mistede sit arbejde. I anbefalingen fremhævede Ellermann, Jensens mangeårige tjeneste på fabrikken, såvel som hans værdighed:

Hans Jensen [har] tjent i Cikoriefabrikken uafbrudt i 17 Aar, deraf de 15 Aar under mig. Hans Jensen var, og er, en i alle henseende paalidelig, trofast, ædruelig, alvorlig og ordenligt Mand. Familiens talrige Børneflokk ere opdragne med stor Omsorg til skikkelige Mennesker.⁵⁴⁵

Håndskrift og udførelse afspejler desuden, at det formentligt var Ellermann selv, der havde skrevet både ansøgning og anbefaling.

I tillæg til de eksempler, der viser at ansøgerne formåede at gøre brug af disse vertikale relationer til mere velstillede borgere, findes også en række eksempler på brugen af et mere horisontalt netværk. Dette interne netværk ses for eksempel i J. B. Møllers ansøgning fra 1881. Heri skrev Møller, at han havde erfaret, ”at der vil blive et Stykke ledig navnlig n. 27B. Thi den Mand som har afbenyttet det er nemlig reist på Landet.”⁵⁴⁶ Også C. J. Klausens ansøgning fra 1882 bærer præg af dette interne netværk: ”Jeg har bragt i erfaring at der skulde være et Stykke ledig nemlig Den afdøde Murer Kok tilstaaede Stykke No 35 B.”⁵⁴⁷ Øverst i højre hjørne har fattigudvalget noteret, at Klausen blev tildelt det pågældende have nr. 35 B. Andre gange skrev havebrugerne selv til fattigudvalget og anbefalede en bestemt til at overtage deres have. Således henvendte enken Petersen sig på følgende måde til fattiginspektøren:

Her Inspektør Larsen,

Er det dem mulig og ordne det saaledes at Jens Peter Jensen (...) maatte overtage den af min afdøde Mands Frihave (...) da jeg saa det gjerne [sic] da jeg muligvis kan sælge Lysthuset som er der til ham da gjør de mig en stor Tjeneste og da Ansøgeren er saa vit [sic] jeg kan skjønne en fuldt ud hæderlig Mand med

Sørensen, 1884; Peter Christensen, 1882, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵⁴⁴ Se desuden K. Kjellerup, 1880, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵⁴⁵ Hans Jensen, 1883, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵⁴⁶ J. B. Møller, 1881, Protokoller over Frihaverne, 1870 mm., Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁵⁴⁷ C. J. Klausen, 1882, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

en stor Børneflokk saa vil det jo være ham meget taknemmeligt.⁵⁴⁸

Samlet set, viser dette aktive brug af vertikale og horisontale netværk, der strakte sig på kryds og tværs mellem arbejdsgivere, ansatte, fattigforstandere og filantropister, at ansøgerne forstod at udnytte deres personlige eller professionelle netværk i forsøget på at få tildelt en fattighave. Som følgende afsnit viser, udgjorde det praktiske arbejde med at passe og beplante haven desuden muligheden for at bevise, at man rent faktisk var en pligttopfyldende, hæderlig, flittig og stræbsom medborger.

Kapitel 11

Havearbejdet

De fattige, der fik overdraget en fattighave, gik med denne tildeling fra at være ansøger til at være modtager af fattighjælp. Med den nye status fulgte også visse forpligtelser. Disse forpligtelser var nedfældet i et regulativ, som lejeren af havejorden - i forening med fattigudvalget - skulle underskrive. Derudover holdt fattigudvalget også eftersyn med haverne hvert for- og efterår, hvor de majsommeligt gennemgik, hvordan haven blev passet. Og som det vil fremgå af dette kapitel, blev haverne ikke altid passet til udvalgets tilfredshed.

Regler og regulativer

Af regulativet, der fungerede som en form for lejekontrakt, fremgår de specifikke regler for, hvordan pasningen af haven skulle foregå. Således stadfæstede §2, at ”Jorden, som ikke maa pløies eller harves, skal forsvarligen dyrkes med Spade, Hakke og Rive, graves i rette Tid, og stedse holdes reen for Ukrudt, samt gjødes forsvarlig i den Tid, den er overladt til Brugeren.”⁵⁴⁹ Der fandtes også regler for, hvilke afgrøder, der måtte dyrkes, idet regulativet klargjorde, at haven var forbeholdt ”Havevæxter” samt kartofler, hør og hamp, ”men til Korn og andre Markvæxter (...) maa den aldeles ikke benyttes.”⁵⁵⁰ Disse regler stemte overens med bestemmelserne i cirkulæret, hvori det netop blev pointeret, at ”al Kornavl er Parcellisterne forment.”⁵⁵¹ Derudover lagde kommunen stor vægt på, at det

⁵⁴⁸ Enkemadam Petersen, Sager vedr. Frihaverne 1902 - 1908, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁵⁴⁹ Regulativ 1880, Protokoller over Frihaverne, 1870 mm., Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁵⁵⁰ Ibid., § 3.

⁵⁵¹ Cirkulære af 4. marts 1826.

var lejerer selv eller dele af lejerens husstand, der udførte arbejde. Således stadfæstede §4:

Til arbejdet maa Brugeren ikke benytte fremmed Bistand, være sig af Parcellisterne eller Andre, men han skal udføre det ved egne Kræfter samt ved sin Kones og sine Børns eller Tyendes og Læredrenge's Hjælp.⁵⁵²

Samme tankegang går igen i §7, der præciserede, at det var ”strænglingen [forbudt] at overdrage Jorden til en Anden, være sig for eller uden Betaling.”⁵⁵³ At fattighjælpsmodtageren selv udførte det arbejde, der var en integreret del af denne form for fattighjælp, spillede en derved vigtig rolle for kommunen. Regulativet gjorde det desuden klart, at lejerne af havejorderne var underlagt fattigudvalgets tilsyn. Overholdt man ikke regulativets regler, blev lejerer idømt en bøde og ved gentagende overtrædelser fik han frataget sin have.⁵⁵⁴

Dette element af kontrol kommer også til udtryk i cirkulæret fra 1826. Heri fremgår det, at man i hertugdømmerne flere steder havde ”forfattet passende Regulativer for Dyrkningen og Parcellisternes Forhold imod Communen og hinanden indbyrdes.”⁵⁵⁵ Disse regulativer skulle være med til at sikre, at havebrugerne ikke forsømte den jord, de var blevet tildelt af kommunen. Derudover fremgår det af cirkulæret, at man også anbefalede at føre kontrol med brugen af haverne: ”Forseelser, begaaede af Parc. blive strængt paatale og straffede saaledes blive paa den anden Side de vinskibelige Familier tilsagte Smaa-Belønninger af nødvendige Haugeredskeer.”⁵⁵⁶ Selvom man i Aarhus indførte et bødesystem, hvis haverne ikke blev passet tilfredsstillende, har jeg dog ikke blandt det indsamlede kildemateriale fundet nogen indikationer på, at man på lignende måde indførte et belønningssystem.

I Aarhus forblev regulativets indhold og udformning stort set uforandret i afhandlingens undersøgelsesperiode, om end enkelte småændringer blev foretaget. I de fortrykte regulativer fra begyndelsen af 1870'erne og frem blev det blandt andet pointeret, at haverne var udlejet for en fireårig periode, mens der i de tidligere regulativer ikke var angivet en forudbestemt lejeperiode.⁵⁵⁷ Mens parcellerne i hertugdømmerne nogle steder blev tildelt mod en mindre afgift, og Dalskov og Nielsen desuden bemærker, at fattighaverne i første halvdel

⁵⁵² Regulativ 1880, Protokoller over Frihaverne, 1870 mm., Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS, § 4.

⁵⁵³ Ibid., § 7.

⁵⁵⁴ Ibid., § 9; Protokol over Frihaverne 1836-1881, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁵⁵⁵ Cirkulære af 4. marts 1826.

⁵⁵⁶ Ibid.

⁵⁵⁷ Regulativ for daglejer Anders Rasmussen, 1867, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA; Regulativ for arbejdsmand Thyge Bruun, 1871, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA

af 1800-tallet blev tildelt gratis til håndværkere og borgere, mens arbejdere derimod skulle betale årlig lejeafgift på omkring 1 til 4 rdl, blev haverne i Aarhus tildelt ”aldeles gratis”⁵⁵⁸, kun på betingelse af, at havebrugerne ”dyrke Jorden godt.”⁵⁵⁹

Det er afslutningsvist værd at bemærke, at regulativet for de aarhusianske fattighaver ikke indeholder nogen regler, hvad angår salg af afgrøder. Ligesom cirkulæret 1826 gjorde det klart, at havebrugerne i hertugdømmerne ofte solgte deres afgrøder, kan der være grund til at antage, at samme praksis blev lagt for dagen i Aarhus. Derudover indeholder det indsamlede kildemateriale ikke tegn på, at havebrugerne blev tildelt frø, gødning eller redskaber af kommunen. Fattighaverne, som en offentlig fattighjælp, bestod derved udelukkende af jorden i sig selv og de afgrøder, som havebrugeren og dennes familie formåede at udvinde og måske videresælge.

Dyrkning og eftersyn

Det detaljerede og udførlige regulativ afspejler, at der hos kommunen eksisterede en opfattelse af, der var en ’rigtig’ måde at dyrke sin have på og at det var vigtigt, at fattighjælpsmodtagerne viste den nødvendige disciplin og ordentlighed, der fulgte med tildelingen af en fattighave. Flere ansøgere påpegede da også deres evner inden for havedyrkning.⁵⁶⁰ Således skrev Frantz Epler, der fik tildelt en have i 1880, at en have af ham ville blive ”værdsat og behandlet omhyggeligt”⁵⁶¹, mens karetmager J.M. Christensen understregede, at ”...et Stykke Jord som bliver dyrket med Flid og Akurettesse [sic] vil afhjælpe mange Bekymringer.”⁵⁶² Arbejdsmand Hans Larsen pointerede, at han havde ”stor lyst til Havedyrkning.”⁵⁶³ Samme vending går igen i Jens Jensen Nøragers ansøgning fra 1881 og Søren Bechs ansøgning fra 1883.⁵⁶⁴

⁵⁵⁸ Bilag til Cirkulære nr. 2626-40 af 30.08.1831, Brevsager, Danske Kancelli, 2. departement, RA.

⁵⁵⁹ Bilag til Cirkulære nr. 2626-40 af 30.08.1831, Brevsager, Danske Kancelli, 2. departement, RA; Cirkulære af 4. marts 1826; Nielsen og Dalskov, *Kolonihavebevægelsen i Danmark: samt Kolonihave-Forbundets Udvikling og Organisation gennem 25 Aar.*, s. 18.

⁵⁶⁰ Se Frederik August, 1880; Søren Andersen, 1880; O. Olsen, 1880; Søren Peter Sørensen Munk, 1880, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵⁶¹ Frantz Epler, 1880, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵⁶² J. M. Christensen, 1880, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵⁶³ Hans Larsen, 1883, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵⁶⁴ Jens Jensen Nørager, 1881 Protokoller over Frihaverne, 1870 mm., Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS; Søren Bech, 1883, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

Andre lagde vægt på deres erfaringer fra landet, som en måde at fremstille sig som gode havebrugere. Som eksempelvis den 30-årige J. Pedersen, der i sin ansøgning skrev følgende:

Da jeg i min Yngre Alder har haft Ophold paa Landet har jeg haft Leilighed til at tilegne mig Kjendskab om Jordens Dyrkning hvorfor jeg ser mig istand til at afbenytte et saadant Stykke Jord med størst mulig Fordel og Akuretesse [sic].⁵⁶⁵

Samme argument fremgår i anbefalingen af Johan Peter Sørensen Nymand, der var udfærdiget af pågældendes arbejdsgiver Holm & Voigts klædefabrik:

[Vi tillader] at anbefale ham paa det bedste til at komme i Betragtning ved Uddelingen af Havejord, da han, som er fra Landet, er arbejdsom og flittig, tro vi paa bedste Maade han kunde udbringe det meste mulige af Jorden.⁵⁶⁶

Ved at pointere deres lyst, såvel som deres evner, indenfor havedyrkning, viste disse ansøgere, at de dels var bevidste om det aktive aspekt ved denne form for hjælp og dels, at de formåede at udnytte den jord, de blev tildelt. Vender vi imidlertid blikket mod den måde, hvorpå haverne blev passet, fremgår det dog, at havebrugerne ikke nødvendigvis var så arbejdsomme og ædruelige, som de havde fremstillet sig i ansøgningerne.

I forbindelse med havernes halvårslige eftersyn i 1915 noterede kommunens undersøger blandt andet, at sadelmager Clausen kun havde dyrket den ene halvdel, mens den anden halvdel var ”noget fuld af Ukrudt.”⁵⁶⁷ Anders Thomsens fattighave ”var nok dyrket, men meget mangelfuldt gjort rent.”⁵⁶⁸ Om arbejdsmand H. Rasmussens have havde undersøgeren noteret, at ” Haven er nylig dyrket, aldrig bliver gjort rigtig Ren, er fuld af Tidsler og Rævehaler til Gene for Naboer.”⁵⁶⁹ Fattigudvalget inddrog på baggrund af disse eftersyn også flere haver.⁵⁷⁰

Notesbøgernes indhold vidner desuden om, at kontrol og regulering med fattighaverne ikke kun blev foretaget af fattigudvalget, men også af havebrugerne selv. Flere indberettede til kommunen, hvis de var utilfredse med deres medparcelister. Ikke kun hvad angik selve dyrkningen af haven, men også med

⁵⁶⁵ J. Pedersen, 1883, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵⁶⁶ Johan Peter Sørensen Nymand, 1883, Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA.

⁵⁶⁷ Ibid.

⁵⁶⁸ Ibid.

⁵⁶⁹ Ibid.

⁵⁷⁰ Ibid.

den måde, hvorpå haverne blev dyrket. I forbindelse med eftersynet af haverne ved Møllevangen i foråret 1916, fremhævede kommunens undersøger, at der var indløbet klage over have nr. 34. Haven fremstod dog ved eftersynet som dyrket ”men Naboerne klager over at den stadig forsømmes, og Dyrkningen sker kun ved nogle Børn.”⁵⁷¹ Fattigudvalget fandt dog ikke grund til at give indehaveren af have nr. 34 nogen advarsel. Også med hensyn til have nr. 68, havde havebrugerne klaget over, at den pågældende have udelukkende blev passet af børn. I notesbogen blev haven beskrevet på følgende måde:

Dyrkningen maa betegnes som meget slet, og kun etmeget [sic] lille stykke af Haven er tildyrket. Derimod florerer ukrudtet i høj Grad, skønt der baade i Stykkets størrelse og Beliggenhed kunne blive en udmærket Have. Naboerne Klager ogsaa over at de aldrig ser nogen voksne personer i Haven, men kun Børn. Indstilles til Inddragelse til Foraaret og Advarsel straks.⁵⁷²

Ud over den selvjustits, som disse klager giver indblik i, afspejler de også at havebrugerne, i tråd med kommunen, havde en forventning om, at det var forældrene, der var ansvarlige for havearbejdet, og ikke børnene. Samtidigt blev havens æstetiske fremtoning koblet sammen med en moralsk vurdering af havens indehaver. Således konstaterede kommunen, i forbindelse med overdragelsen af en fattighave ved Vesterbro Mølle i 1916, at indehaveren C. N. Svendsen mødte ”stærkt beruset”, hvorfor han blev tildelt en advarsel. Samme forår fik maskinarbejder Magnus Jensen frataget sin have. I forbindelse med eftersynet havde kommunen noteret sig, at kun halvdelen af haven var dyrket, men resten var ”fuld af ukrudt.”⁵⁷³ Ifølge kommunen skyldtes den mangelfulde pasning af haven, at manden som bekendt var ”slem drikfædig, og i Foraaret mødte beruset ved Paavisningen.”⁵⁷⁴

Også havebrugerne holdt øje med hinandens opførelse.⁵⁷⁵ I en henvendelse til kommunen i 1909 gjorde J. Sørensen opmærksom på, at have nr. 93 ved Møllevangen, der tilhørte arbejdsmand Distlen, ikke var dyrket, ”uagtet han i Juni dette Aar fik Paalæg om at dyrke den.”⁵⁷⁶ Sørensen understregede i denne sammenhæng, at han havde ”faaet oplyst at Manden er

⁵⁷¹ Møllevangsjorderne 1890-1917, Protokoller over frihaverne, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁵⁷² Møllevangsjorderne 1890-1917, Protokoller over frihaverne, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁵⁷³ Sager vedr. Frihaverne 1910-1916, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁵⁷⁴ Ibid.

⁵⁷⁵ Se desuden J. Petersens henvendelse, Sager vedr. Frihaverne 1910-1916, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁵⁷⁶ J. Sørensen, 1909, Sager vedr. Frihaverne 1910-1916, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

slem drikfældig og det er Hustruen der maa tjene føden til Familien.”⁵⁷⁷ Hermed pointerede Sørensen implicit, at Distlen ikke levede op til sine forpligtelser som familieforsørger og dermed ikke var værdig til at være i besiddelse af en fattighave.

Alt i alt, viser kontrollen og brugen af fattighaverne, at der lå et element af opdragelse og social kontrol i denne ordning. En kontrol som konstitueredes af fattigudvalget, men også af havebrugerne selv. De halvårslige, pertentlige eftersyn med haverne viser, at tildelingen af en fattighave var knyttet til forestillingen om et bestemt tilsigtet familiemønster og en bestemt tilsigtet adfærd. Det var ’familiefaderen’, der ved at påtage sig ansvaret for havearbejdet, herigennem udviste og udøvede sin forpligtelse som familieforsørger. Dette aspekt kommer også til udtryk i cirkulæret fra 1826, hvori det er understreget, at haverne havde ”afholdt Familiefædre, hvis ringe Næringsbrug levned dem mange Fritimer, fra Lediggang.”⁵⁷⁸ Fra kommunens side, og også blandt havebrugerne selv, blev haverne knyttet til idealer om renlighed, arbejdsomhed, nænsomhed, disciplin og stræbsomhed. Ideal, der knyttede sig til en moralsk opdragelse af havebrugerne. Det står dog samtidigt klart, at fattighaveordningen også rummede mere end social kontrol, opdragelse og ansvarliggørelse.

Et rekreativt område

Selvom cirkulæret af 1826 og Aarhus Kommune, både i regulativet, såvel som i dets eftersyn med haverne, lagde vægt på fattighaverne som *nytteløse*, afspejler forskellige henvendelser til fattigudvalget og forhandlinger i byrådet, at haverne også udgjorde rekreative områder, der leder tankerne hen på nutidens kolonihaver.

I en henvendelse fra en tidligere havebruger til fattigudvalget i 1915, fremgår det, at den pågældende Chr. Jensen havde en række ejendele på haven, der indikerer, at haven også besad en rekreativ værdi. Blandt andet havde Jensen et lysthus, en slynge (hvilket formentlig er en betegnelse for en gynge) og en flagstang.⁵⁷⁹ Disse ejendele var Jensens egne og han havde solgt dem i forbindelse med, at han havde opsagt lejemålet. Også J. Sørensen havde et bygget et lysthus på sin fattighave.⁵⁸⁰

Dette rekreative aspekt kommer desuden til udtryk i en sag fra 1911 vedrørende havebruger Chr. Henriksen. Ifølge Henriksens nabo, J. A. Christensen, benyttede denne sin fattighave til ”at drive Beværtning (...) baade

⁵⁷⁷ Ibid., s. 148.

⁵⁷⁸ Cirkulære af 4. marts 1826.

⁵⁷⁹ Chr. Jensen, 1915; Enkemadam Petersen, Sager vedr. Frihaverne 1890-1910, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁵⁸⁰ Se J. Sørensen, 1909, Sager vedr. Frihaverne 1890-1910, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

til dem der har Haver og helt Udvedkommende [sic].”⁵⁸¹ Derfor rettede Christensen en klage til fattigudvalget, hvori han også gjorde det klart, at udvalget burde inddrage Henriksens have. Som respons på klagen foretog én af kommunens undersøgere, S. Sørensen, en undersøgelse af sagen, herunder et interview med Henriksen. I interviewet forklarede Henriksen, at ”han i forening med 3 andre der har Frihave, har købt Øl både Bayersk og andet Øl.”⁵⁸² Dette øl var blevet opbevaret i Henriksens lysthus, hvor der var en kælder. Når han ikke selv var til stede, havde de andre en nøgle, så de kunne låse sig ind. Derudover indrømmede han, at det ”ogsaa har sket at en Uvedkommende der har manglet Øl har faaet er par Bajere en Søndag Eftm.”, men erklærede samtidigt, at der hverken havde fundet drikkegilder eller anden uorden sted.⁵⁸³ I sidste ende valgte fattigudvalget ikke at gøre et stort nummer ud af klagen, eftersom det kom for dagen, at Christensen også havde sine motiver for, at indberette Henriksen til kommunen:

Der er imidlertid næppe Tvivl om at der ogsaa er noget personligt med i spillet, idet en af Klagernes Børn har slaaet én af Henriksens Børn og derved var Forældrene komme i Totterne paa hinanden og ved den Lejlighed lovede Klageren at han nok skulde gøre hvad han kunde til at Henriksen skulde komme af med sin Have.⁵⁸⁴

Derudover pointerede Sørensen, at Christensen var afholdsmand og ”Sagen om Henriksens Ølsalg” også havde været oppe og vende i afholdsforbundet. Sørensen havde dog talt med en anden havebruger, der i tråd med Henriksens egen forklaring, udtalte ”at han aldrig havde mærket noget til Drikkegilder eller lignende. Han vidste godt at der var nogle der i forening havde købt Øl og en af dem sagde en Dag til ham at han godt kunde faa noget Øl dersom han manglede noget.”⁵⁸⁵

Sagen om Henriksens angivelige ølsalg rummer en række interessante perspektiver med hensyn til brugen af fattighaverne, både fra kommunens og havebrugernes perspektiv. For det første afspejler sagen, at det at være i besiddelse en fattighave blev set som noget, der var værdifuldt, eftersom Christensen kunne true Henriksen med netop dette; for det andet, vidner kommunens håndtering af sagen, at man i udgangspunktet ikke anså det som

⁵⁸¹ J.A. Christensen, 1911, Sager vedr. Frihaverne 1910-1916, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁵⁸² Notat fra S. Sørensen, Sager vedr. Frihaverne 1910-1916, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁵⁸³ Ibid.

⁵⁸⁴ Ibid.

⁵⁸⁵ Ibid.

problematisk, at havebrugerne drak øl, når de gik og passede deres haver. Spørgsmålet om, hvorvidt Henriksens skulle have inddraget sin have, forblev et spørgsmål om, hvorvidt han drev beværetning eller ej; for det tredje giver sagen et indblik i et socialt samvær havebrugerne imellem. Hermed skal havernes værdi ikke kun forstås i kraft af de afgrøder som familierne fik, og måske solgte videre, men også i kraft af det frirum, som haverne udgjorde. Et aspekt som kommunen anerkendte og tog hensyn til.

Et tilhørsforhold til byen

Som tidligere nævnt nød fattighaverne en udbredt popularitet blandt byens fattige. I 1888 skrev fattiginspektøren til byrådet, at ”det lades ikke ubemærket, at Befolkningen sætter stor Pris paa disse Haver, og at der hvert Aar melder sig en Mængde Ansøgere, hvoraf kun faa opnaa det ansøgte.”⁵⁸⁶ Det fremgår da også af byrådsforhandlingerne, at byrådet løbende diskuterede muligheden for at anlægge nye områder med haver.⁵⁸⁷ I forbindelse med én af disse diskussioner i 1896 foretog fattigudvalget en undersøgelse af havernes funktion. Også her blev havernes popularitet påpeget: ”Der er en stor Efterspørgsel på disse Haver, og selv kvalificerede Ansøgere maa i Reglen søge flere Aar, inden de opnaa det at faa en Have.”⁵⁸⁸ Samtidigt fremhævede fattigudvalget, at de havde haft lejlighed til at se:

... med hvilken interesse Lodderne som Regel passes, og at mange Familier tilbringe deres Fritid der. Sagen er jo den, at det ikke blot er den pekuniære Indtægt, der for Familien har Betydning, men tillige Følelsen af, den har et Sted, der er dens eget. Udvalget maa derfor udtale at disse Frihaver er en god Institution.⁵⁸⁹

Udover at dette citat viser, at kommunen anerkendte, at haverne havde en betydning, der rakte udover havejordens umiddelbare materielle værdi, viser citatet også, at haverne kanaliserede en form for forankring og tilknytning til byen og dens jord. I både konkret og overført betydning gjorde haverne det således muligt for fattighjælpsmodtageren at slå rødder i byen.

Dette tilhørsforhold afspejler sig også i artikel fra 1839 bragt i Aarhus Stiftstidende. I denne artikel blev fattighaverne forbundet med en æstetisk byforskønnelse: ”til Fattighaver har Byen udlagt en Deel Jord, hvis Brugere ere

⁵⁸⁶ Uddrag af Aarhus Byråds forhandlinger, 1888.

⁵⁸⁷ Se for eksempel: jour.nr.: 263-1873; 151-1879; 272-1883; 114-1885; 8-1889, Journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁵⁸⁸ Jour.nr. 103-1896, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁵⁸⁹ Ibid.

forpligtede til ved Beplantning at forskjønne disse.”⁵⁹⁰ Hermed betegnes pasningen af haven som en *forpligtelse* overfor byen. Ved at kultivere byens jord, var fattighjælpsmodtageren med til at forbedre byens ydre, og herved opfylde en forpligtelse over for byen. På den måde kan fattighaverne siges at facilitere en relation mellem giver og modtager af fattighjælp, der ikke kun var bygget op omkring en asymmetrisk overdragelse af ressourcer, men som skabte en reciprocitet mellem by og borger. Ved aktivt at passe sin have, fik havebrugere både et supplement til husholdningen og muligheden for at give ’noget’ tilbage til byen. Ud fra et medborgerskabsperspektiv, kan fattighaverne derved siges at fungere som et konkret sted eller ’site’, hvor medborgerens tilhørsforhold og forpligtelser overfor kommunen kunne praktiseres, hvilket udgjorde en central dimension af den kommunale medborgerskabsmodalitet.

Som bemærket i kapitel 5 fik udvalgte, større købstæder i 1889 mulighed for at kommentere på regeringens udkast til en ny fattiglov. I Aarhus byråds skrivelse fra den 17. august 1889, er det særligt spørgsmålet om forsørgelsesret, der vakte kommunens interesse. Mens regeringens udkast indebar et forslag om, at erhvervelse af forsørgelsesret skulle sænkes fra fem til to års ophold, indtog Aarhus Kommune en mere konservativ position. Her pegede man særligt på de konsekvenser, som denne ændring ville have for de større kommuner, der oplevede en stor tilflytning og hvor forsørgelsesbyrden givetvis ville stige. Desuden mente man ikke, at der efter to år ville være en tilstrækkelig tilknytning til kommunen, der kunne retfærdiggøre at pågældende kommune skulle overtage forsørgelsesansvaret:

[D]er synes ei heller mindste Grund til, fordi en Person i den korte Tid af 2 Aar har opholdt sig i en Commune, at bebyrde denne md hans fremtidige Forsørgelse. Paa 2 Aar kan han ikke særligt være bleven knyttet til Communen eller dens Beboer.⁵⁹¹

Kommunen anså derved ikke ændringen fra fem til to år som ”nogen Forbedring”⁵⁹², men foreslog i stedet, at erhvervelsen af forsørgelsesret skulle hæves til 15 år.⁵⁹³ Indstillingen underbygger endnu engang, at tilhørsforhold spillede en central rolle i den kommunale medborgerskabsmodalitet, men i mindre grad i den statslige. Selvom de to modaliteter på dette punkt adskilte sig fra hinanden, indgik de dog også her i en indbyrdes påvirkning. Når fattighaverne udgjorde et konkret sted, hvor tilhørsforholdet til kommunen kunne

⁵⁹⁰ Aarhus Stiftstidende, 07.03.1839. Se desuden avisartiklen om blomsterkultur, Aarhus Stiftstidende, 15.09.1841.

⁵⁹¹ Uddrag af Erklæringer over Lovforslag om det offentlige Fattigvæsen, Fattigvæsens-indberetninger iht. Cirkulære af 6.6. 1889, Indenrigsministeriets 1. Kontor, RA.

⁵⁹² Ibid.

⁵⁹³ Ibid.

italesættes, udvises og praktiseres, berørte dette ikke kun den kommunale 'scale of citizenship', men også i den statslige, idet havebrugerne forblev fuldgyldige medborgere på trods af, at de samtidigt var offentlige fattighjælpsmodtagere. At kommunen kunne tillade sig at tildele denne form for hjælp, kan ses som et udtryk for, at fattighjælpsmodtagerne, gennem havearbejdet, ikke kun havde en mulighed for at bevise deres tilknytning til kommunen, men også, at de var i besiddelse af den myndighed og selvstændighed, som det politiske medborgerskab hvilede på.

Når en forsørger ikke længere forsørger

Som anført i del I var evnen til at forsørge sig selv placeret som et centralt element i det politiske medborgerskab, hvilket tildelte en høj grad af autoritet og socialt ansvar til det mandlige husstandsoverhoved.⁵⁹⁴ Som også påpeget af Nina Koefoed, afspejler 1849-Grundlovens valgrets- og forsørgelsesparagraf, at der var der en grænse for, hvor meget medborgerskab den enkelte kunne forlange, og aktivt politisk medborgerskab blev set som uforeneligt med passivt socialt medborgerskab.⁵⁹⁵ I denne sammenhæng er det interessant, at fattighaverne kunne tildeles mandlige medborgere, uden indgreb i det politiske medborgerskab.

Ser man på det indholdsmæssige aspekt af fattighaverne som fattighjælp står det dog klart, at haverne ikke i sig selv udgjorde en stor værdi, men derimod blot bestod af et stykke jord. Det var derved først gennem dyrkning, pasning og høstning, at haven blev til en egentlig hjælp. Hjælpens omfang var således eksponentielt knyttet til modtagerens arbejdsindsats. I kraft af, at arbejdet i haven blev set som opfyldelsen af en forpligtelse over for byen og som måde, hvorpå de fattige kunne opdrages og ansvarliggøres, fungerede de små stykker jord derved også som sted, hvor den myndige medborger kunne dyrkes. Som det gjorde sig gældende i ovenstående sektion, blev havearbejdet af kommunen knyttet til karaktertræk som selvstændighed, myndighed og uafhængighed. Disse karaktertræk blev også set som en forudsætning for et fuldgyldigt medborgerskab.

Under forhandlingerne af Venstres første forslag vedrørende eftergivelse i 1871, argumenterede Arthur Hindenburg, som medlem af Højre, imod forslaget, gennem en henvisning til kravet om myndighed som et fundament for den fuldgyldige status som medborger. Ifølge Hindenburg ville forslaget nemlig

⁵⁹⁴ Koefoed, "Performing Male Political Citizenship: Local Philanthropy as an Arena for Practicing and Negotiating Citizenship in Late Nineteenth-Century Denmark", s. 144; Koefoed, "Maskulint medborgerskab: Politisk og deltagende medborgerskab i Danmark mellem 1849-1915", s. 31.

⁵⁹⁵ Koefoed, "Performing Male Political Citizenship: Local Philanthropy as an Arena for Practicing and Negotiating Citizenship in Late Nineteenth-Century Denmark", s. 163.

”udviske den Karakter, som vort politiske Liv nu har, nemlig at det hører til den Uafhængighed og Selvstændighed, der fordres af en Vælger, at han har bestaaet ved egen Kraft.”⁵⁹⁶ I forbindelse med forhandlingen om understøttelseskasser i 1874, fremhævede Octavius Hansen, at tanken bag Grundlovens valgrets-betingelser, herunder særligt ekskluderingen af fattighjælpsmodtageren, ”har været den, at kun de Personer, der ere ganske selvstændige, og som kunne staa paa deres egne Ben, skulle have Valgret.”⁵⁹⁷ Selvom statussen som fuldgyldig medborger beroede på selvstændighed og uafhængighed, eksisterede der hos oppositionen dog en forståelse af, at modtagelse af offentlig fattighjælp ikke nødvendigvis kompromitterede modtagerens myndighed.

Som pointeret af venstremanden Ludvig Holstein-Ledreborg, blev fattighjælpsmodtagerne ikke ekskluderet af politisk medborgerskab, ”fordi de have modtaget Hjælp, (...) men fordi de derved komme i et særligt Umyndighedstilstand.”⁵⁹⁸ Samme tankegang kommer til udtryk i partifællen Henning Jensens udsagn i forbindelse med en senere forhandling om understøttelseskasser i samlingen 1887-1888. Her fremhævede Jensen, der også var en af forslagsstillerne, på lige fod med Holstein-Ledreborg, at det ikke var hjælpen i sig selv, der ekskluderede fattighjælpsmodtagerne, men derimod den måde, hvorpå hjælpen blev givet:

Fattighjælpen er forbunden ikke alene med en meget høi Grad af personlig Ydmygelse, men ogsaa med borgerlig Ydmygelse (...) Det er det, at den krænker den personlige Æresfølelse hos dem, der komme ind under den. Naar en Menneske har faaet Fattighjælp, er hans personlige Selvfølelse, hans Kraft brudt.⁵⁹⁹

I stedet var formålet med indførelsen af understøttelseskasser, at disse, som en hjælp til selvhjælp, ville bibeholde modtagerens selvfølelse og selvstændighed:

[V]ort Udgangspunkt er, at naar Hjælpen virkelig skal blive en Hjælp, skal den ydes uden nogen som helst Ydmygelse, især overfor hæderlige Folk. (...) at den virkelig værdige Trængende kan komme til at nyde Hjælp paa en saadan Maade, som han kan være tjent med efter sin Finfølelse; thi vi maa vel erindre, at det er ikke det, at de ere fattige, at de ere komme til at trænge, der gjør Folk til slemme Mennesker, men det er den Maade, hvorpaa de modtage Hjælpen.⁶⁰⁰

⁵⁹⁶ RT, FF, 1871-1872, sp. 1794-1795.

⁵⁹⁷ RT, FF, 1874-1875, sp. 1671-72.

⁵⁹⁸ Ibid., sp. 1710.

⁵⁹⁹ RT, FF, 1887-1888, sp. 1315-1317.

⁶⁰⁰ Ibid., sp. 1315-1317.

Det er således i lyset af disse diskussioner om fattighjælpens indretning og konsekvenser, at fattighaverne skal forstås. Ligesom hjælp gennem en understøttelseskasse indebar et indskud fra den fattige selv, ligeledes var hjælpen gennem fattighaverne afhængig af den fattiges arbejdsindsats. Hermed kan haverne også ses som en hjælp til selvhjælp. I sammenligning med understøttelseskasserne rummede fattighaverne imidlertid en anden form for praksisdimension. Ved at opsætte specifikke regler for brugen af haven og gennemføre en grundig kontrol, kunne fattighjælpsmodtageren gennem havearbejdet samtidigt vise, at han var stræbsom, hæderlig og arbejdsom og dermed en værdig, politisk medborger. På den måde udgjorde fattighaverne et konkret sted, hvor medborgerskabets myndighed kunne udøves og bevises. Hermed også et sted, hvor fattighjælpsmodtagerne kunne bevise, at de var *familieforsørgere*, selvom de til tider havde svært ved *at forsørge* deres familie.

Mens modtagelsen af offentlig fattighjælp i udgangspunkt blev set som værende i umyndiggørende, og dermed i opposition til det politiske medborgerskab, sikrede kommunen, i den lokale forvaltning af det sociale medborgerskab, at modtageren af visse former for offentlig hjælp kunne forblive aktiv og myndig. Herved fungerede det sociale medborgerskab, sådan som det kom til udtryk i fattighaveordningen, ikke kun som en negation til det politiske, men understøttede også udviklingen af den myndige og selvstændige politiske medborger.

Myndighed, værdighed og ansvarliggørelse

Ved at følge processen fra de opstillede kriterier, over ansøgningen og frem til det efterfølgende havearbejde, har denne del af afhandlingen vist, hvordan fattighaverne tjente en række forskellige formål: Som en social ydelse fungerede havens afgrøder som et supplement til husholdningen for byens fattige familier. For disse familier, der som oftest boede til leje i små lejligheder, var haven samtidigt et rekreativt sted, hvor det var muligt at slå rødder og dyrke et tilhørsforhold til byen, der på den anden side anså have dyrkningen som en æstetisk forskønnelse af byens rum. Centralt for denne analyse er dog, at haverne dannede grundlag for en udøvelse, forhandling og understøttelse af den juridiske status som politisk medborger.

I kraft af disse pointer har denne del af afhandlingen ydet et bidrag til fattigforsorgs- og filantropistudier. I forlængelse af del II har mit studie vist, at fattige på den ene side handlede aktivt og kommunen på den anden side tilpassede den offentlige fattigforsorg på baggrund af en stigende efterspørgsel, ved løbende at anlægge nye områder med haver. På dette specifikke forsorgsområde fremstår kommunen, som en lydhør og vedkommende kommune, og giver således et indblik i en anden side af den offentlige fattigforsorg. Her viser undersøgelsen, at fattigforsorgen i Aarhus Kommune ikke kun forsøgte at

skræmme folk væk, men derimod tildelte en hjælp, der var med til at udvikle en selvstændighed hos fattighjælpsmodtageren og dermed kunne fungere som en understøttelse af det politiske subjekt. I tillæg til Nina Koefoed, der i *Performing male political citizenship* tolker ansøgninger om fattighaver som udtryk for mandlige medborgers performance af de politiske medborgerskabsdyder, viser mit studie af selve havearbejdet, at denne performance ikke kun var diskursiv, men også knyttede sig til en praksisdimension. At kommunen gennem kontraktbundne regulativer og halvårslige eftersyn sikrede sig, at fattighjælpsmodtagerne levede op til krav om myndighed, stræbsomhed og arbejdsomhed. Hermed har min undersøgelse afdækket, at den offentlige fattigforsorg i Aarhus besad kvaliteter, Karin Lützen ellers bruger til at karakterisere datidens private velgørenhed i København. I *Byen tæmmes* betoner Lützen, at middelstandens private velgørenhed indebar en overvågning af arbejderstanden. Gennem denne overvågning lærte middelstanden samtidigt arbejderstanden at overvåge sig selv gennem selvbeherskelse. På den måde fungerede den private velgørenhed som et led i en moralsk opdragelse af samfundets nederste lag.⁶⁰¹ På lignende vis, kan Aarhus Kommunes fattighavetildelinger, efterfølgende havetilsyn og havebrugernes interne overvågning af hinandens haver tolkes som en måde, hvorpå kommunen forsøgte kontrollere de fattiges fritid og understøtte udviklingen af en bestemt tilsigtet adfærd. Hvor vi i del II så, hvordan fattighjælpsmodtagere kunne myndiggøre sig gennem det politiske medborgerskab, har denne undersøgelse af de aarhusianske fattighaver vist, at offentlig fattighjælp også kunne indgå som et led i en opdragelse og myndiggørelse af mandlige husstandsoverhoveder og dermed også potentielle politiske medborgere. Jeg har gennem denne del af afhandlingen således vist, at det sociale medborgerskab i praksis ikke kun fungerede i en negation til det fuldgyldige civile og politiske medborgerskab, men også i understøttelsen heraf.

I kraft af fattighavernes opdragelsesmæssige værdi, kan haverne også ses som et led i en af ansvarliggørelse af de fattige familier, og særligt af familiefaderen. I *Det sociale arbejdes genealogi* lægger Kaspar Villadsen vægt på, at 1800-tallets filantropiske arbejder og liberalistiske fattiglove afspejler et ønske om at indstifte en ansvarlighed hos fattighjælpens modtagere. Det var, ifølge Villadsen, først og fremmest filantropien, der forestod den konkrete ansvarliggørelse af fattige familier, og det blev dermed filantropiens opgave at understøtte og beskytte de fattiges autonomi mod den offentlige fattighjælps deklasserende virkninger.⁶⁰² I denne kontekst udgør fattighaveordningen i Aarhus et eksempel på, hvordan også datidens offentlige fattigforsorg søgte at ansvarliggøre

⁶⁰¹ Lützen, *Byen tæmmes: kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København.*, s. 20-21; s. 204-205.

⁶⁰² Villadsen, *Det sociale arbejdes genealogi: om kampen for at gøre fattige og udstødte til frie mennesker.*, s. 115-116.

fattighjælpsmodtagerne, og ikke kun knyttede hjælp til en fratagelse af autonomi og selvbestemmelse.

Derudover har den tekstmære analyse af fattighaveansøgninger givet i indblik i, hvordan ansøgerne, enten selv eller ved andres hjælp, forstod at positionere sig i forhold til forestillingen om værdighed. I hvert fald viste den sammenstillede analyse af italesættelsen af den værdige fuldgyltige medborger på Rigsdagen og den selvrepræsentation, som ansøgningerne dannede grundlag for, at ansøgerne havde kendskab centrale medborgerskabsdyder og -idealer. I *Beskyt de værdige fattige!* definerer Inger Nørgård indledningsvist forestillingen om værdighed som afklaringsproces, der foregik hos giverne, mens de fattige ikke tildeles noget nævneværdigt handlingsrum:

En række kriterier, som kunne være formelle eller uformelle, var opstillet for at afgøre, om den fattige kunne opfattes som værdig. I denne afklaringsproces var det op til giverne eller organisationerne at bestemme, hvem der var en del af forsørgelsesfællesskabet, om de fattige kunne opfattes som værdige til at modtage understøttelsen, og hvilken form understøttelsen skulle have.⁶⁰³

På baggrund af afhandlingens analyse af fattighaveansøgninger kunne det være relevant at spørge, hvorvidt ikke også de fattige burde inkluderes som en variabel i denne forståelse af værdighedskategorisering? Som argument for at behandle fattighjælpsmodtagerne som aktive medspillere på dette felt, vil jeg for det første anføre, at mit studie af fattighaveansøgninger og havebrug viser, at ansøgerne i praksis ikke altid handlede i tråd med de officielle regler eller i tråd ansøgningernes selvrepræsentationer. For det andet vidner ændringer i argumentationsform og personlige oplysninger om, at ansøgningerne også rummede elementer af strategi og manipulering. Disse to forhold indikerer, at ansøgere forstod at performe et ideal om den gode, værdige medborger. Ansøgningerne tegner derved et billede af mennesker, der på trods af at tilhøre samfundets nederste lag, alligevel var i stand at påvirke, hvad Nørgård har betegnet som en afklaringsproces. Det kan derfor var anledning til diskutere, hvorvidt værdighedskategoriseringen ikke i højere grad burde karakteriseres som en *forhandlingsproces*, fremfor en *afklaringsproces*. I lyset af Nørgårds studie, bidrager denne undersøgelse af fattighaveansøgninger med en nuancering af 1800-tallets værdighedskategorisering. De inddragede eksempler afspejler dog også, at det ikke udelukkende var ansøgerne selv, der indgik i denne forhandlings- eller afklaringsproces, men at de derimod, i både konkret og

⁶⁰³ Nørgård, *Beskyt de værdige fattige! : opfattelser og behandling af fattige i velgørelse, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874.*, s. 15.

overført betydning, ofte fik en hjælpende hånd. Måske der derfor også kunne være grundlag for at inddrage i de fattiges netværk i vores forståelse af kategoriseringen værdigt og ikke-værdigt trængende.

Kapitel 12

Opsamling

Gennem en kortlægning af kommunens tildelingskriterier og ansøgernes imødegåelse heraf, har kapitel 10 vist, hvordan ansøgerne ved at fremhæve deres lyst til at arbejde; deres status som husstandsoverhoved og forsørger; den uforskyldte fattigdom, de var havnet i; og deres tilknytning til byen, fremstillede sig selv som værdigt trængende og dermed også som værdige politiske medborgere. Ved at fremvise karaktertræk som var knyttet til forestillingen om den myndige og stræbsomme medborger, brugte ansøgerne den lovgivningsmæssige ramme som trædesten til at ansøge om hjælp uden rettighedsfortabelse. Hermed kan haverne siges at være tildelt, ikke på bekostning, men i kraft af deres status som fuldgyldige medborgere. Desuden har kapitlet fremhævet, hvordan fattige, gennem brug af vertikalt og horisontalt netværk, forstod at sætte sig selv i gunstig forhandlingsposition overfor det kommunale fattigudvalg. Ændringer i argumentationsform og manipulering med faktuelle oplysninger, afspejler desuden, at ansøgningerne også rummer en grad af strategi og forstiltthed.

I kapitel 11 om selve havearbejdet fremgår det, at ansøgere, der fik tildelt en fattighave, gennem dyrkningen af byens jord, aktivt kunne udvise et tilhørsforhold til byen. Samtidigt kunne de bevise, at de var i besiddelse af den arbejdsomhed og selvstændighed, der gjorde dem til værdige, politiske medborgere. For kommunen, udgjorde havearbejdet en konkret mulighed for en moralsk opdragelse og ansvarliggørelse af den fattige. Gennem kontrol og eftersyn med haverne søgte kommunen at kultivere en bestemt tilsigtet adfærd hos havebrugerne, der dog ikke altid blev efterlevet. Overordnet set, viste kommunen sig dog lydhør overfor den stigende efterspørgsel og etablerede op gennem 1800-tallet nye områder med haver. Som et gennemgående tema i både kapitel 10 og 11 er således, at kommunen i relation til fattighaveordningen, fremstår som en vedkommende og hensynsfuld kommune. Kommunens anerkendelse af havernes nytte- såvel som rekreative værdi, tegner et billede af en offentlig fattigforsorg, der rummede kvaliteter, der ellers ofte tilskrives den private fattigforsorg.

DEL IV

Legater og legatboliger

I anden halvdel af 1800-tallet administrerede Aarhus Kommune en række legater og legatboliger. Disse legater og legatboliger befandt sig i en gråzone mellem privat og offentlig hjælp, da størstedelen var stiftet på privat initiativ og af private midler, men i øvrigt var under kommunens bestyrelse. Eftersom disse understøttelsesformer ikke blev anset som offentlig fattighjælp, blev modtagerne heller ikke underlagt fattighjælpens deklasserende virkninger.

I den eksisterende forskning er 1800-tallets legater og legatboliger ofte blevet behandlet som en del af tidens private fattigforsorg. De er derfor blevet tolket som et udtryk for private borgeres ønske om at skåne værdigt trængende fra tab af rettigheder. Af den grund fremstår legater og legatboliger som sociale ydelser, der fungerede i opposition til den offentlige kommunale fattigforsorg.⁶⁰⁴ Der findes dog flere eksempler på, at legater og legatboliger på forskellige måder var integreret i den kommunale fattigforsorg, som det også var tilfældet i Aarhus Kommune.⁶⁰⁵ I denne del af afhandlingen sætter jeg fokus på implikationerne i legaternes og legatboligernes administrative og finansielle sammenblanding. Med afsæt i den amerikanske sociolog Elisabeth Clemens' begreb 'the symbiotic state' undersøger jeg de kommunalt administrerede legater og legatboligers rolle i det sociale medborgerskabs kommunale praksismodalitet.⁶⁰⁶ På baggrund af en analyse af fundatser, ansøgninger og tildelingspraksis, viser jeg, at Aarhus Kommune bevidst brugte disse to understøttelsesformer til at sikre en ikke-stigmatiserende hjælp til ældre enker og enlige kvinder. Undersøgelsen viser dog også, at der både hos byrådspolitikerne og private foreninger eksisterede en vis forvirring og uenighed om, hvorvidt legatboligerne burde anses for offentlig

⁶⁰⁴ Bro, *Stiftelsesvæsenet i de danske købstæder 1700-1900: et studie i relationen mellem stiftelser, fattiglovgivning, social forsorg og privat velgørenhed.*, s. 90. En lignende udlægning findes i Jørgen Mikkelsen, "Poor relief in provincial towns in the Kingdom of Denmark and the Duchy of Schleswig, ca. 1700-1850", i *Danish Towns During Absolutism. Urbanisation and Urban Life 1660-1848*, red. Søren Bitsch Christensen og Jørgen Mikkelsen (Aarhus Universitetsforlag, 2008), 365-410. Henningsen, "Misericordia : tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800".; Wessel Hansen, "Honourable Dwellings : Almshouses as Estate-Consistent Charity in Copenhagen, c. 1700-1850".; Henningsen, "Misericordia : tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800"., s. 41.

⁶⁰⁵ Se udlægning heraf i kapitel 13.

⁶⁰⁶ Elisabeth S. Clemens, "Reconciling Equal Treatment with Respect for Individuality: Associations in the Symbiotic State", i *The Many Hands of the State: Theorizing Political Authority and Social Control*, red. Kimberly J Morgan og Ann Shola Orloff (Cambridge University Press, 2017), 35-57.

fattighjælp, og dermed også hvorvidt de burde medføre de sædvanlige fattighjælpsvirkninger. Samlet set, giver kommunens kamp for at bibeholde legatboligens særstatus, og den kommunale tildelingspraksis mere generelt, et indblik i, hvorledes kommunen drog omsorg for ældre borgere i en tid, hvor der endnu ikke fandtes en egentlig alderdomsforsørgelse. På den måde trækker de kommunalt administrerede legater og legatboliger en linje af kontinuitet frem mod den alderdomsunderstøttelseslov, som Rigsdagen vedtog i 1891.

Med udgangspunkt i kapitel 13 om undersøgelsens kontekst, kilde-materiale og tilgang, analyserer jeg i kapitel 14 mellemrummet mellem legaternes og legatboligernes tilsigtede hensigt og deres rolle i den kommunale fattigforsorg. I kapitel 15 går jeg i dybden udredningen om legatboligens status og undersøger sammenhængen mellem denne kommunale alderdomsforsørgelse og den senere, nationalt etablerede alderdomsforsørgelse. I det sidste kapitel diskuterer jeg den integration af det sociale og civile medborgerskab, som disse to understøttelsesformer dannede grundlag for, og samler op på analysens forskningsbidrag.

Kapitel 13

Kontekst, kildemateriale og tilgang

I dette kapitel lægger jeg ud med at give en kort introduktion til de legater og legatboliger, der udgør grundlaget for denne del af afhandlingen. Eftersom der ikke findes nogen publiceret oversigt over disse to understøttelsesformer, er introduktionen delvist baseret på upubliceret arkivmateriale, og der eksisterer derfor et vist overlap mellem denne og den efterfølgende sektion, hvori jeg giver en mere overordnet karakteristisk af kildematerialet. I kapitlets sidste sektion skitserer jeg, hvordan den eksisterende forskning har behandlet 1800-tallets legater og legatboliger, samt min egen tilgang til emnet.

Legater og legatboliger i Aarhus

De legater, der var administreret af Aarhus Kommune, i sidste halvdel af 1800-tallet, var underlagt enten fattig- eller legatudvalget. Legatudvalget var på lige fod fattigudvalget et stående udvalg. Dog bestod legatudvalget kun af tre byråds-medlemmer, hvoraf borgmesteren var udvalgsformand. Enkelte legater under legatudvalget indeholdt krav om, at en eller flere præster indgik i bestyrelsen,

hvorfor pågældende legater blev forvaltet i forening med disse.⁶⁰⁷ Da legaterne blev administreret af forskellige udvalg, og der gennem sidste halvdel af 1800-tallet løbende blev stiftet nye legater, kan det være svært nøjagtigt at kortlægge det specifikke legatlandskab på et givent tidspunkt. Ifølge *Repertorium over Legater og milde Stiftelser* (herefter *Repertorium*) udgivet i 1898, der indeholder en oversigt over landets legater stiftet før udgangen af 1894, fandtes 212 forskellige legater og stiftelser i Aarhus købstad. Disse var blandt andet administreret af stiftsøvrigheden, biskoppen, sognekirker og Velgørenhedsselskabet. Det fremgår dog ikke af denne fortegnelse, hvilke legater, der var administreret af legatudvalget og hvilke, der var administreret af fattigudvalget.⁶⁰⁸ Den følgende gennemgang af legater er derfor baseret på de publicerede byrådsforhandlinger, journalsager og *Jordebog for Aarhus Kjøbstad* (herefter *jordbog*) udgivet i 1874, hvis indhold til dels er baseret på Hofmanns Fundats-Samling (1755-1765).

Ifølge *jordbogen* administrerede fattigudvalget på daværende tidspunkt 22 legater.⁶⁰⁹ Tilsvarende legater er oplistet i en oversigt over legater og legatnydere under fattigudvalget for året 1884 og i en publiceret oversigt i byrådsforhandlingerne for året 1891.⁶¹⁰ I tråd med afhandlingens fokus har jeg udeladt det ene af P. Villadsens legater, der rettede sig mod forældreløse børns opdragelse samt Fru Hals' Legat, hvorom det ikke har været muligt, at indsamle oplysninger, hverken om stiftelsesår eller målgruppe.⁶¹¹ Undersøgelsen af fattigudvalgets legater baserer sig altså på 20 legater. Ifølge en skrivelse fra Indenrigsministeriet af 22. august 1870 havde udvalgets legater forud for kommunaloven af 1868 været bestyret af fattigkommissionen. Derfor var legaterne også af ældre dato, sammenlignet med legater under legatudvalget, der alle var stiftet efter 1867. Af disse 20 legater var to stiftet i slutningen af 1600-tallet, 11 i 1700-tallet, mens de resterende var stiftet efter Fattigloven af 1803.⁶¹²

Jeg har blandt ujournaliserede B-sager under fattigvæsenets arkiv fundet en oversigt fra 1891 over legater under legatudvalget. Heraf fremgår det, at

⁶⁰⁷ Se f.eks. Kjøbmand Christen Møller Schmidts Legat for ugifte Damer i Aarhus Kjøbstad, stiftet i 1869, der blev bestyret af legatudvalget samt to af byens sognepræster, *Repertorium*, s. 33).

⁶⁰⁸ *Repertorium*, s. 11-37.

⁶⁰⁹ Se bilag 1 for en oversigt over legater under fattigudvalget.

⁶¹⁰ Jour. nr. 108-1885, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS; Aarhus Byråds Journalsager, 1892, s. 107-108.

⁶¹¹ I denne fremstilling fokuserer jeg på de legater, der kan ses som en fattighjælp, enten i form af en bolig, penge- eller naturaliehjælp. Legater der indebar hjælp direkte til børn, uddannelsesunderstøttelse eller vedligeholdelse af gravsteder etc. har jeg i udgangspunktet udeladt. Som nævnt har jeg udeladt Fru Hals' Legat fra min analyse, eftersom det ikke har været muligt for mig at finde legatets fundats, idet kommunen tilsyneladende heller ikke selv var i besiddelse af det, se bilag 1.

⁶¹² Jeg skal i denne forbindelse gøre opmærksom på, at jeg der mangler oplysninger om oprindelse af Fru Hals' Legat, *jordbog*.

legatudvalget administrerede 15 legater.⁶¹³ Af kommunens regnskab, der hvert år blev publiceret i byrådsforhandlingerne, er der oplistet en række andre legater, således at det samlede antal udgør i alt 19 legater, hvoraf 16 er relevante for min analyse.⁶¹⁴ Legaterne under legatudvalget var stiftet i perioden mellem 1853 og 1885. Det er karakteristisk, at nyere stiftede legater blev lagt under legatudvalget. Ingen legater stiftet efter kommunallovens ikrafttrædelse blev af den årsag lagt ind under fattigudvalget. Hvad angår både legaterne under legat- og fattigudvalg, var der forholdsvis stor forskel på legatportionernes størrelse, der kunne variere fra omkring 2 kr. til omkring 100 kr. årligt.⁶¹⁵ Størstedelen blev tildelt på livstid, men uddelt årligt, ofte ved en bestemt højtid, såsom jul eller kyndelmisse.⁶¹⁶

Mens legaterne administrativt var delt mellem legat- og fattigudvalg, blev legatboligerne udelukkende administreret af sidstnævnte. I perioden mellem 1869 og 1892 administrerede Aarhus Kommune først seks, senere fem legatboliger.⁶¹⁷ Disse gik også under betegnelserne friboliger, enkeboliger og enkeboder. Boligerne havde forskelligt ophav; nogle var skænket til byen af private donatorer, mens andre var købt eller oprettet på initiativ af kommunen. I nogle af legatboligerne delte beboerne værelse to og to, i andre havde beboerne eneværelser. Fælles for legatboligernes beboere var dog, at kommunen også tildelte gratis sygehjælp, uden at dette blev betragtet som offentlig fattighjælp.⁶¹⁸

Den største af de seks legatboliger havde til huse i Graven og gik under navnet Den Buxlundske Legatbolig. Selve bygningen var skænket til byen af urmager Søren Buxlund i 1804, der dog ikke havde skænket midler til vedligeholdelse. Bygningen blev derfor ombygget for kommunale midler i 1812 og havde derefter plads til 30 kvinder.⁶¹⁹ Efter en større ombygning i 1876, der indebar opførelsen af en separat bygning, kunne legatboligen huse op til 70 kvinder. Tæt på Den Buxlundske Legatbolig, også i Graven, lå den såkaldte P.

⁶¹³ B-sager, ujournaliserede, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁶¹⁴ Se f.eks. Regnskaber over Indtægter og Udgifter i Aaret 1885 af Legatmidler under Aarhus Byraads Styrelse, Aarhus Byråds Journalsager, 1885, s. 160-166. Se bilag 2 for en samlet oversigt over legater under legatudvalget. Udeladt fra analysen er følgende tre legater, der var administreret af legatudvalget: Herman Meyers og Minna Meyers legat til Opdragelse af trængende Børn; det Det Krigerske legat for Aarhus Haandværkerlærlinge og Haandværkersvende, der blev uddelt til understøttelsen af håndværker- og tegneskolen; Ludvig Schucany og hustru Maren Marie Schucanys legat til hjælp til klæder til trængende konfirmander.

⁶¹⁵ Se bilag 1 og 2.

⁶¹⁶ For legater, der blev tildelt årligt, se f.eks. Enkemadam Maren Jensen født Kjærulfs Legat, Legatsager, 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS. For legater der blev tildelt til jul, se f.eks. H. E. Basses Legat, Legatsager 1882-1980, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁶¹⁷ Se bilag 3 for en oversigt over legatboliger under fattigudvalget.

⁶¹⁸ Jour. nr. 311-1881, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁶¹⁹ Jour. nr. 173-1892, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

Villadsens Legatbolig. Boligen var doneret til fattigvæsenet i 1810 af Peder Villadsen og hustru som bolig for to enker. Udover disse to bygninger på Graven administrerede fattigudvalget fire andre legatboliger. Det drejede sig om en legatbolig på Møllestien, der var skænket af urmager Anders Stæhr tilbage i 1768 og som også husede to enker; en legatboligbolig på Rosensgade givet i gave af Kammerassessor Hutfeldt, der bestod af fire beboelseslejligheder, i hvilke der boede seks enker; en legatbolig på Klostergade oprettet af borgmester Jens Christensen Basballe i 1697, der bestod seks beboelseslejligheder, hvori der boede 11 enker; hertil kom en legatbolig for to enker på Ridderstræde, der var købt af fattigvæsenet tilbage i 1825 og som blev solgt på auktion i 1877, for at skaffe midler til ombygningen af Den Buxlundske Legatbolig.⁶²⁰ Alt i alt, var fire af de seks legatboliger altså skænket til byens fattigvæsen af private donatorer, mens legatboligerne på henholdsvis Ridderstræde og Klostergade var oprettet på initiativ af det offentlige.⁶²¹ Ligesom ledige fattighaver, blev ledige legatportioner og legatboliger annonceret i avisen.⁶²²

Kildemateriale

Udover det publicerede materiale jeg oplyste i forrige sektion, er analysen baseret på arkivalier fra fattigvæsenets arkiv (på Rigsarkivet og Aarhus Stadsarkiv) og på journalsagerne til Aarhus Byråds Forhandlinger. Der er generelt set bevaret et forholdsvist bredt udvalg af arkivalier fra de legater, der var under legatudvalgets administration. Herfra har det været muligt at indsamle originale fundatser samt en stor mængde ansøgninger og uddelingsprotokoller. Disse arkivalier er dog registreret under fattigvæsenets arkiv, og ikke under legatudvalgets. Eftersom legatudvalgets indstillinger til legatmodtagere også skulle godkendes af byrådet, blev sagerne desuden behandlet på byrådsmøderne. Af den grund er flere legatansøgninger og oversigter over uddelinger arkiveret under journalsagerne, hvilket gør det muligt, at undersøge, hvordan legaterne blev forvaltet.

Ansøgninger til legatudvalgets legater foregik ved at udfylde et fortrykt ansøgningskema, når ledige legatportioner blev annonceret i avisen.⁶²³ Udover personlige oplysninger (herunder navn, fødested, indtægtskilder, ophold i Aarhus) indeholdt skemaet en rubrik, der var dedikeret til "Vidnesbyrd om den Ansøgendes Vandel, Værdighed og ugifte Stand samt Erklæring for, at

⁶²⁰ Jordebog.

⁶²¹ Jour. nr. 456-1889, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁶²² Se for eksempel avisnotits vedr. en ledig plads i P. Villadsens Legatbolig, Aarhus Stiftstidende, 28.05.1881.

⁶²³ Se f.eks. Therese Hemmerts og Sofie Lindhards Legat samt Petrea Schmidts Lærerindelegat, der begge skulle annonceres i Aarhus Stiftstidende, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

Vedkommende ikke nyder eller har nydt Understøttelse af det offentlige Fattigvæsen.”⁶²⁴ Disse ansøgningsskemaer blev med kun mindre variationer brugt ved ansøgninger til samtlige legater under legatudvalget. Dette betyder blandt andet, at ansøgningmaterialet, i sammenligning med de ansøgninger, jeg analyserede i afhandlingens del II og III, er væsentligt mere standardiseret. Skemaerne lagde ikke op til at ansøgeren skulle fremsætte deres egne begrundelser for, hvorfor de skulle tildeles et legat, men begrundelserne indgik i stedet i de såkaldte vidnesbyrd. De fortrykte ansøgningsskemaer gør det svært at få en fornemmelse af ansøgernes egne stemmer, herunder ansøgernes medborgerskabsforhandlinger. Jeg har derfor i stedet brugt ansøgningerne til at give en overordnet karakteristik af de, der søgte om legater. Når ansøgningerne desuden kobles med uddelingsoversigterne, giver kildematerialet et indblik i kommunens tildelingspraksis. Med andre ord, hvilken gruppe af fattige kommunen prioriterede at drage omsorg for, gennem de privatstiftede legater. Mit blik i denne del af afhandlingen er således skiftet fra et fokus på interaktionen mellem medborger og kommunen til et fokus på kommunalforvaltningen.

Hvad angår kildematerialet til legater under fattigudvalget er dette væsentligt mere sparsomt. Derfor er analysen af fundatserne fra fattigudvalgets legater foretaget med udgangspunkt i gengivelserne fra jordebogen og repertoriet. Derudover har jeg fundet enkelte opgørelser over legatmodtagere under journalsagerne samt enkelte ansøgninger, der ikke var indskrevet i et fortrykt skema, under fattigvæsenets arkiv. Eftersom byrådet tilsyneladende ikke var involveret i, hvordan fattigudvalget administrerede sine legater, har det i langt mindre grad været muligt at få et overblik, hvordan legatportionerne blev uddelt i anden halvdel af 1800-tallet.

Min analyse af legatboligerne baserer sig hovedsageligt på de arkivalier, som byrådet selv indsamlede i forbindelse med udredningen af boligernes status i slutningen af 1880'erne. De enkelte ansøgninger til legatboliger, jeg har indsamlet, er fundet ved en gennemgang af fattigvæsenets forhandlingsprotokol. Derudover har jeg blandt byrådets journalsager fundet en oversigt over legatboligernes beboere 1884. Dette kildemateriale er suppleret med forskelligt publiceret materiale, såsom avisartikler fra Aarhus Stiftstidende og Jyllands Posten samt byrådsreferater.

Opposition eller samarbejde

Som nævnt indledningsvist er legater og legatboliger som oftest blevet behandlet som en form for privat fattighjælp. I sit speciale fra 2005 har Tine Bro behandlet stiftelsesvæsenet, både kapital- og bygningsstiftelser (dvs. legater og legatboliger),

⁶²⁴ Se f.eks. ansøgningsskemaet til Maren Jensen født Kjærulfs Legat, jour. nr. 442-1890, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

i danske købstæder fra 1700 til 1900, med særligt fokus på Odense. I denne forbindelse fremhæver Bro, at stiftelser ikke skal anses som værende en del af den offentlige fattigforsorg, selvom flere havde et tæt samarbejde og fælles administration med det offentlige. I stedet fungerede stiftelserne op til 1891 som et alternativ til det offentlige fattigvæsen. Ifølge Bro afspejlede stiftelserne, at ”det var borgerne selv, der først indså nødvendigheden af øget social omsorg med særligt henblik på den knappe boligsituation, og derfor (...) tog initiativ til oprettelse af boliger.”⁶²⁵ I Peter Henningsens og Peter Wessel Hansens undersøgelser af legater og legatboliger i København fra 1700 til 1850, er disse også tolket som værende som en del af den private fattigforsorg.⁶²⁶ Som nævnt indledningsvist, argumenterer Wessel Hansen for, at legatboligerne ikke som sådan udgjorde et alternativ til den offentlige fattigforsorg, fordi denne forsørgelsesform var knyttet til for stort et ærestab for den middeklasse, som legatboligerne rettede sig imod.⁶²⁷

Selvom Henningsen, Wessel Hansen og Bro i deres studier har inddraget stiftelser og legatboliger, der blev administreret af kommunen, er disse ikke blevet behandlet som en del af kommunernes offentlige fattigforsorg.⁶²⁸ I modsætning til disse studier, behandler jeg kommunalt administrerede legater og legatboliger i Aarhus, som et udtryk for et offentligt ansvar overfor værdigt trængende. Selvom initiativet ofte kom fra privat side, blev dette initiativ understøttet, overtaget og i bogstavelig forstand udbygget af kommunen. Hermed udgør disse former for fattighjælp konkrete eksempler på en administrativ og finansiell sammenblanding mellem det offentlige og det private. En sammenblanding jeg analyserer med udgangspunkt i Elisabeth Clemens’ begreb ’the symbiotic state’.⁶²⁹

⁶²⁵ Bro, *Stiftelsesvæsenet i de danske købstæder 1700-1900: et studie i relationen mellem stiftelser, fattiglovgivning, social forsorg og privat velgørelse*, s. 90. En lignende udlægning findes i Mikkelsen, “Poor relief in provincial towns in the Kingdom of Denmark and the Duchy of Schleswig, ca. 1700-1850”.

⁶²⁶ Wessel Hansen, “Honourable Dwellings: Almshouses as Estate-Consistent Charity in Copenhagen, c. 1700-1850”; Wessel Hansen, *Den skjulte fattigdom: middelstandens fattige i København 1750-1850*. s. 191-210; Henningsen, “Misericordia: tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800”, s. 41.

⁶²⁷ Wessel Hansen, “Honourable Dwellings: Almshouses as Estate-Consistent Charity in Copenhagen, c. 1700-1850”, s. 70.

⁶²⁸ Det er for eksempel tilfældet med Abel Cathrines Hospital og Vartov Hospital, der begge i perioder var underlagt Københavns Kommune, se Henningsen, “Misericordia: tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800”, s. 41-42; Wessel Hansen, *Den skjulte fattigdom: middelstandens fattige i København 1750-1850*. 207-208; Bro, *Stiftelsesvæsenet i de danske købstæder 1700-1900: et studie i relationen mellem stiftelser, fattiglovgivning, social forsorg og privat velgørelse*; Tine Bro, “Stiftelser i de danske købstæder - fattigvæsenets ven eller fjende?”, *Den Gamle By* 2005 (2005): 32-41.

⁶²⁹ Clemens, “Reconciling Equal Treatment with Respect for Individuality: Associations in the Symbiotic State”.

I bidraget *Reconciling Equal Treatment with Respect for Individuality* til antologien *The Many Hands of the State* (2017) introducerer Clemens begrebet om den symbiotiske stat i hendes analyse af samarbejdet mellem den amerikanske stat og Røde Kors i 1930'erne. Et begreb, der indebærer at behandle private og offentlige tiltag, ikke som værende modstridende, men i stedet som indbyrdes afhængige.⁶³⁰ Ifølge Clemens kan denne indbyrdes afhængighed mellem det offentlige og det private ses som symptomatisk for den måde, hvorpå den amerikanske stat senere håndterede sociale problemer.⁶³¹ Clemens pointerer, at de private hjælpeorganisationer opfyldte flere forskellige opgaver for staten; de udgjorde et bindeled mellem staten og det civile samfund; mellem regerings-tiltagene og de individuelle borgere. Dette havde både en organisatorisk betydning, som jeg går i dybden med i del V om ekstraordinær hjælp, og en betydning for selve den måde, hvorpå hjælpen kunne tildeles.⁶³² Eftersom private hjælpeorganisationer ikke var underlagt lovgivningsmæssige krav om ligebehandling, kunne hjælpen tildeles efter andre principper, end det offentlige var i stand til:

The symbiotic state represents a conjuncture of overlapping fields where politics plays out in the effort to draw that 'internal boundary' between formal state institutions and purportedly private organizational capacities. In the process, the contrast between the general rights and duties of all citizens and the specificity of private individuals is drawn and redrawn in layered, sometimes contradictory ways. The resulting configurations define the content of civic equality as well as bounding domains of individuality, dividing what is private and protected from what is diagnosed and managed.⁶³³

Selvom Clemens' begreb om den symbiotiske stat er tænkt ind i en amerikansk kontekst, er det min vurdering, at begrebet også besidder et analytisk potentiale i undersøgelsen af de områder, hvor privat og offentlig fattighjælp overlappede hinanden. Mens Clemens lægger vægt på et symbiotisk samarbejde i de tilfælde, hvor hjælpen var indstiftet offentligt, men uddelt privat, tager jeg i stedet udgangspunkt i de tilfælde, hvor hjælpen var indstiftet privat, men uddelt offentligt. Der er i mit studie således en omvendt symbiose på spil, i forhold til den Clemens introducerer i *Reconciling Equal Treatment with Respect for Individuality*. Ved at behandle legater og legatboliger som en integreret del af den offentlige fattigforsorg i Aarhus, er det samtidigt muligt, at anse disse former for hjælp som

⁶³⁰ Clemens., s. 37.

⁶³¹ Clemens., s. 36.

⁶³² Clemens., s. 36.

⁶³³ Clemens., s. 52-53.

en kommunal forhandling af det sociale medborgerskab. Eftersom legatboligerne, på lige fod med fattighaverne, udgjorde konkrete og håndgribelige steder, hvor det sociale medborgerskab blev praktiseret, arbejder jeg, i forlængelse af del III, med boligerne som 'sites of citizenship'.

Kapitel 14

Mellem hensigt og praksis

Mens fattighaverne næsten udelukkende blev tildelt arbejderklassens mænd, og familiefædre i særdeleshed, blev legater og legatboliger næsten udelukkende tildelt middelklassens kvinder, særligt enker. Og dette på trods af, at kommunen i en række tilfælde hverken var underlagt krav om modtagerens køn, sociale klasse eller civilstand. For at få et indblik i mellemrummet mellem fundats og forvaltning, gennemgår jeg i dette kapitel først de officielle tildelingskriterier for henholdsvis legater under fattig- og legatudvalg samt for legatboligerne. Tildelingskriterierne sammenholder jeg derefter med oversigter over modtagere og beboere, samt bevilgede og forbigåede ansøgninger, for derigennem at foretage en undersøgelse af den kommunale forvaltningspraksis.

Fattigudvalgets legater

Ser man helt overodnet på fundatserne for fattigudvalgets legater, henvendte otte ud af de 20 legater sig udelukkende til kvinder. Ud af disse otte, rettede størstedelen sig alene mod enker, således at kun et enkelt legat (det Schoubyske Legat) også eksplicit henvendte sig mod ugifte kvinder.⁶³⁴ I andre legater blev det pointeret, at legatet *kunne* tildeles enker, men at det også rettede sig mod for eksempel 'fattige', 'sengeliggende' eller 'værdige og trængende familier'.⁶³⁵ Blandt andet fremgik det af fundatsen for Commerceraad Bøggilds Legat, stiftet i 1789, at dette skulle tildeles "de meest nødlidende og gudsfrygtige Enker og Sengeliggende."⁶³⁶ De ældre legater fra 1600- og 1700-tallet gjorde ofte brug af betegnelser som 'gudsfrygtige enker' og 'skikkelige enker', mens legaterne fra første halvdel af 1800-tallet i højere grad gjorde brug af betegnelser som 'værdige' og 'trængende'. Det er desuden kendetegnet for de nyere legater, indstiftet efter Grundlovens indførelse, at fundatserne eksplicit understregede, at

⁶³⁴ Se bilag 1.

⁶³⁵ Se f.eks. Oberst Windings Legat, stiftet 1766, der skulle tildeles "fattige Nødlidende og Betrængte her paa Stedet (Enker eller Andre), Jordebog, s. 90.

⁶³⁶ Jordebog, s. 92.

modtageren ikke måtte nyde offentlig fattighjælp.⁶³⁷ I nogle legatfundatser blev det også pointeret, at det pågældende legat ikke måtte anses som værende offentlig fattighjælp.⁶³⁸

Hvad angår modtagernes sociale klasse, eksisterede der også en forholdsvis bred diversitet. I 11 legatfundatser var der ikke sat krav til modtagernes sociale klasse, mens seks legater eksplicit henvendte sig til husarme og tre til eksplicit til borgerskabet.⁶³⁹ I flere af de ældre legater stiftet før Grundlovens indførelse indeholdt fundatserne forholdsvis løse vendinger i beskrivelsen af den tilsigtede målgruppe. Såsom Jens Andersen Møllers Legat, stiftet i 1729, der henvendte sig til ”de meest trængende gamle Senge-liggende.”⁶⁴⁰ Eller Oberst Windings Legat, der var stiftet i 1766 til fordel for ”fattige Nødlidende og Betrængte her paa Stedet (Enker eller Andre).”⁶⁴¹ Det samme gør sig gældende for både Det Broberske og Det Valeurske Legat, stiftet i henholdsvis 1818 og 1823, der begge rettede sig mod ”Fattige i Aarhus.”⁶⁴² I disse legater var der hverken sat krav til modtagerens køn, klasse eller civilstand. Som uddragene af legatfundatserne også afspejler, er det desuden kendetegnet for fattigudvalgets legater, at kravet om tilhørsforhold ikke eksplicit blev udpenslet. Der blev i stedet brugt betegnelser som ”i Aarhus”⁶⁴³, ”af Aarhus”⁶⁴⁴, ”her i Byen”⁶⁴⁵, ”af Byen”⁶⁴⁶ i størstedelen af legatfundatserne.

Samlet set, rettede fattigudvalgets legater sig til både mænd og kvinder, der havde en tilknytning til Aarhus. Kvinder, og navnlig enker, var dog særligt tilgodeset, idet otte legater udelukkende henvendte sig til kvinder, mens ingen legater udelukkende henvendte sig mænd. Flere af især de ældre legater opererede med en forholdsvis bred målgruppe, mens målgruppen for de nyere stiftede legater var mere snævert defineret. Særligt tilgodeset var middelklassens fattige, og de, der havde slægtsmæssig forbindelse til legatstifteren. Alligevel satte

⁶³⁷ Se f.eks. Exam. jur. Jørgen Rasmussens Legat, stiftet i 1849 og Kjøbmand Johan Frederik Kuurs Legat, stiftet i 1857, Jordebog, s. 95) og det Schoubyske legat, Jordebog, s. 33.

⁶³⁸ Jordebog, s. 96.

⁶³⁹ Som det fremgår af Wessel Hansens afhandling *Den skjulte fattigdom* kunne begrebet husarme dække over mange forskellige fattige, der dog typisk havde det tilfælles, at de havde egen husstand og tilhørte borger- og middestand (Wessel Hansen, *Den skjulte fattigdom: middelstandens fattige i København 1750-1850.*, s. 179).

⁶⁴⁰ Jordebog, s. 89.

⁶⁴¹ Jordebog, s. 89.

⁶⁴² Jordebog, s. 94.

⁶⁴³ Se Ane Mogensdatter Blachs Legat, stiftet i 1731; Hans Jensen Buchstrups Legat, stiftet i 1753; Det Broberske Legat, stiftet 1818, exam. jur. Jørgen Rasmussens Legat, stiftet i 1849, Jordebog, s. 88; 91-95).

⁶⁴⁴ Se Legat Borgerlig Velgjørenhed, Jordebog, s. 95.

⁶⁴⁵ Se både Fru Grønvalds Legat, stiftet 1747, og Jens Antonsens Legat, stiftet 1791, Jordebog. 94., s. 89; 93)

⁶⁴⁶ Det Schoubyske Legat, Jordebog, s. 96.

størstedelen af legaterne ikke udtrykkelige krav til modtagerens sociale klasse.⁶⁴⁷ Omvendt vidner den kommunale forvaltning af legaterne om, at fattigudvalget i praksis tilgodeså kvinder, og i særlig udpræget grad, enker.

Af en oversigt over modtagere af fattigudvalgets legater i året 1884 fremgår det, at hovedparten af legaterne var tildelt kvinder og heraf var størstedelen enker. Af de i alt 48 forskellige personer, der i 1884 modtog én eller flere af fattigudvalgets legater, var der kun fem ugifte og to gifte kvinder samt to mænd.⁶⁴⁸ Fattigudvalget tildelte således de privat stiftede legater til en væsentlig mindre målgruppe, end hvad fundatserne egentlig foresatte.

Som eksempelvis Det Valeurske Legat, der var stiftet til fordel for fattige i Aarhus. Dette legat var i 1884 tildelt jomfru Ane Bech og enke Ane Rasmine Bjerre, der hver fik 22,50 kr. årligt. Samme tendens gør sig gældende for uddelingen af Jens Antonsens Legat til fordel for ”3 fattige Syge og Senge- liggende, de usleste og elendigste Mennesker, som ere her i Byen.”⁶⁴⁹ I 1884 var legatet delt i fire legatportioner og uddelt til skomager Bahnes kone, skrædder P.P. Nielsens enke, snedkersvend Sperlings enke og skibstørrer Niels Halbrorsons enke, som hver især fik udbetalt 14,51 kr. årligt. Også Jens Andersen Møllers Legat, der var stiftet til fordel for de mest trængende gamle sengeliggende, var i 1884 tildelt en enlig kvinde og en enke. Dette drejede sig om jomfru Johanne Møller og dyrlæge Napoleon Jørgensens enke, som blev tildelt ni kroner hver.⁶⁵⁰ Desuden blev denne enke efter Napoleon Jørgensen også tildelt en portion af De Fire Søskendes Legat for ”gudsfrygtige Enker, som efter Husbonds Død ere geraadede i Armod”⁶⁵¹ samt en portion af Ane Mogensdatter Blachs Legat for ”fattige, skikkelige Enker i Aarhus.”⁶⁵² I en ansøgning fra 1887 til Poul Sørensen Lofts Legat (der var underlagt legat- udvalget) fremgår det, at hun, udover disse tre legater, også blev tildelt 58 kr. fra Velgørenhedsselskabet samt 20 kr. fra Våbenbrødreforeningen.⁶⁵³

Denne tildelingspraksis vidner om, at fattigudvalget prioriterede at benytte legaterne til at drage omsorg for kvinder, der ikke nødvendigvis befandt sig i den dybeste armod, men som måske i kraft af deres mænds død havde gennemgået en social deroute. Dette underbygges også af modtagernes erhvervsmæssige baggrund. Det er et kendetegn for legatmodtagerne anno 1884, at størstedelen var enker efter faglærte arbejdere, såsom skomagere, smede, snedker- og malermestre. Derudover var der også flere enker efter

⁶⁴⁷ 12 af fattigudvalgets satte ingen krav til modtagerens sociale klasse, se bilag 1.

⁶⁴⁸ Jour. nr. 108-1885, Journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁶⁴⁹ Jordebog, s. 93.

⁶⁵⁰ Jour. nr. 108-1885, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁶⁵¹ Jordebog, s. 88.

⁶⁵² Jordebog, s. 88.

⁶⁵³ Våbenbrødreforeningen for Aarhus og omegn var stiftet i 1859. Der var blandt andet knyttet en syge- hjælpe- og begravelseskasse til foreningen (Aarhus Vejviser, 1885, s. 60).

købmænd blandt legatmodtagerne.⁶⁵⁴ Dette står i kontrast til den erhvervs-mæssige baggrund for modtagerne af fattighaver, hvoraf langt størstedelen havde stillingsbetegnelse af enten arbejder eller daglejer.⁶⁵⁵ En lignende tendens kommer til udtryk i legatudvalgets tildelingspraksis.

Legatudvalgets legater

Sammenligner man tildelingskriterierne for legatudvalgets legater med fattigudvalgets, stillede disse i højere grad krav både til modtagerens køn og civilstand; I 12 ud af 16 legater indebar fundatsen krav om, at legatet udelukkende skulle tildeles enten enker eller ugifte kvinder.⁶⁵⁶ Som for eksempel Kjøbmand Christen Møller Schmidts legat, der var stiftet i 1869 for ”ældre, ugifte damer i Aarhus udenfor Fattigvæsenet.”⁶⁵⁷ Kun to af legatudvalgets legater henvendte sig eksplicit til mænd. Det drejede sig om Jens Jensen Schmidts Legat, der var stiftet i 1881 til fordel for ”fattige Kjøbmænd i Aarhus Kjøbstad” samt Redaktør J.M. Mørks Jubilæumslegat fra samme år, der rettede sig mod ”forhenværende Medlemmer af Byrådet og disses Enker.”⁶⁵⁸ Andre var mere brede i deres rækkevidde. Såsom Prokurator Nors og Hustrus Legat ”for ældre, værdige og trængende Mænd, Enker eller ugifte Døtre af Embeds-, Kjøbmands-, Haandværker, - eller anden Middelstand.”⁶⁵⁹

Som disse uddrag af legatfundatserne også afspejler tilgodeså legatudvalgets legater især middelklassen. På lige fod med Prokurator Nors og Hustrus Legat stillede en række af legaterne desuden krav til profession. Enten hos modtageren selv eller gennem en ægtefælle eller forældre.⁶⁶⁰ Som eksempelvis H.E. Basses Legat, der skulle tildeles en håndværker eller en håndværkerenke.⁶⁶¹ Eller førnævnte Jens Jensens Schmidts Legat, der var stiftet til fordel for købmænd.⁶⁶² Det kan tænkes, at næringsfrihedsloven, der blev indført i 1857, havde en betydning for dette forhold. Eftersom loven opløste de fag- og brancheopdelte lav, udgjorde legaterne et alternativt socialt

⁶⁵⁴ Jour. nr. 108-1885, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁶⁵⁵ Ibid.

⁶⁵⁶ Se også bilag 2.

⁶⁵⁷ Repertorium, s. 33.

⁶⁵⁸ Jens Jensen Schmidts Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS, Repertorium, s. 35.

⁶⁵⁹ Prokurator Nors og Hustrus Legat, Legatsager 1883-1980, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁶⁶⁰ Se blandt andet Fru Olivia Jensens Legat for værdige og trængende Købmandsenker eller ugifte Købmandsdøtre (Jordebog, s. 99); Petrea Schmidts lærerinde-legat, stiftet 1879 for til institutbestyrerinder og lærerinder fra Aarhus (Legatsager 1870-1983, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS).; Therese Hemmerts og Sophie Lindharts Legat til fordel for Embedsmænds Døtre, bosiddende i Aarhus (Repertorium, s. 34).

⁶⁶¹ §3, H. E. Basses Legat, Legatsager 1882-1980, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁶⁶² §2, Kjøbmand Jens Jensen Schmidts Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

sikkerhedsnet blandt fagfæller. Under alle omstændigheder er det interessant, at legaternes specifikke professionskrav først for alvor gjorde sig gældende i legatudvalgets legater, der alle, på nær et enkelt, var efter stiftet efter næringsfrihedsloven. Særligt interessant er det, at disse nyere stiftede legater således i højere grad udgjorde en horisontal fattighjælp. Det vil sige en hjælp givet inden for en samme sociale klasse. Mens kun enkelte af fattigudvalgets legater indeholdt krav om, at modtagerne ikke måtte have nydt offentlig fattighjælp, gjorde dette sig gældende for størstedelen af legatudvalgets legater.⁶⁶³ Som vi så i forrige sektion, rettede en række af fattigudvalgets legater sig mod samfundets nederste lag og udgjorde derved en vertikal fattighjælp fra en social klasse til en anden. Spørgsmålet om vertikal versus horisontal fattighjælp i 1800-tallets anden halvdel diskuterer jeg mere indgående i del V.

Et andet kendetegn ved legatudvalgets legater er, at fundatserne var mere specifikke med hensyn til modtagerens tilhørsforhold. Mens fattigudvalgets legatfundatser indeholdt forholdsvis vage vendinger, hvad angik modtagerens lokale tilhørsforhold, blev dette krav langt mere detaljeret beskrevet i legatudvalgets legatfundatser, særligt i de af nyere dato. Eksempelvis præciserede §3 i Overlærer Kraibergs Jubilæumslegat, der var stiftet 1883, at dette skulle tildeles personer, der var *bosiddende* i Aarhus.⁶⁶⁴ I flere legatfundatser blev det pointeret, at modtageren skulle være *hjemmehørende* i Aarhus Kommune.⁶⁶⁵ Eller som i C. C. Langballe og Hustrus Legat, der præciserede, at modtageren skulle være *forsørgelsesberettiget* i Aarhus. Betegnelserne hjemmehørende og forsørgelsesberettigede udgør direkte henvisninger til den offentlige fattiglovgivning. Disse paragraffer vidner om, at rettighedstildelingen inden for den offentlige fattigforsorg havde en indvirkning på udformningen af de privatstiftende legater.

Flere af legatudvalgets legater indeholdt desuden krav vedrørende modtagerens alder. I Jens Jensen Schmidts Legat præciserede §4, at uddelingen af legatportioner skulle lægge vægt på trang, alder, værdighed og mangeårig virksomhed i Aarhus som købmand. Andre legatfundatser var mere konkrete, hvad angik modtagerens alder.⁶⁶⁶ Som eksempelvis Overlærer Kraibergs

⁶⁶³ Se blandt andet Poul Sørensen Lofts Legat; Jomfru Sofie Rings Legat; Enkemadam Maren Jensen født Kjærulfs Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS. Fru Olivia Jensens Legat; Kjøbmand Christen Møller Schmidts Legat, Legatsager 1883-1980, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁶⁶⁴ Overlærer Kraiberg Jubilæumslegat, Legatsager 1870-1983, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁶⁶⁵ Se Petrea Schmidts Lærerinde-legat; Redaktør J. M. Mørks Jubilæumslega, Legatsager 1870-1983, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS; Kancelliraad, Prokurator Nors og Hustrus Legat, Legatsager 1883-1980, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁶⁶⁶ Se f.eks. Sophia Sechers Legat for værdige trængende Jomfruer over 45 år samt Redaktør J. M. Mørks Jubilæumslegat for tidligere medlemmer af byrådet og disses enker, der var over 50 år gamle, Legatsager 1870-1983, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

Jubilæumslegat, hvori §3 stadfæstede at ”De, som nyde godt af Legatet, må være over 50 Aar gamle, trængende og værdige.”⁶⁶⁷

Groft skitseret, rettede legatudvalgets legater sig især mod ældre kvinder, navnlig enker eller ugifte. Særligt tilgodeset var de, der var havde opholdt sig i kommunen i minimum fem år; havde en slægtsmæssig tilknytning til legatstifteren; eller en tilknytning til en bestemt profession, såsom købmand, håndværker etc.⁶⁶⁸ I de tilfælde hvor legatfundatserne var forholdsvis åbne med hensyn til målgruppe, er det interessant at legatudvalget alligevel prioriterede at hjælpe enker og ugifte kvinder. Det er dog værd at bemærke, at de mandlige ansøgere også udgjorde en væsentligt mindre procentdel af det samlede antal ansøgere, hvorfor legatudvalgets tildelingspraksis til en vis grad også kan siges at afspejle ansøgenes kønsmæssige fordeling. For at give et indblik i kommunens forvaltning af legaterne, følger jeg, i den resterende del af kapitlet, legatudvalgets uddeling af tre legater, der ikke stillede krav til hverken køn eller civilstand. Det drejer sig om Poul Sørensen Lofts Legat, Maren Jensen født Kjærulfts Legat og Prokurator Nors og Hustrus Legat.

Poul Sørensen Lofts Legat var stiftet i 1867 til fordel for ”Værdige og Trængende, uden Hensyn til Stand eller Stilling, i Aarhus Commune, saalænge de er der bosatte, kun at Ingen, som nyder almindelig Fattigunderstøttelse, kan tilstedes at nyde af Legatet.”⁶⁶⁹ I 1878 blev to legatportioner ledige og legatudvalget valgte i denne forbindelse at give den ene til rebslager P. P. Petersen og den anden til den 69-årige tømrer N. Enevoldsen. Efter Enevoldsens død i 1886, blev legatportionen i 1887 tildelt den 76-årige Ane Petersdatter, der var gift med eddikebrygger Niels Mogensen.⁶⁷⁰ Legatudvalget havde i den pågældende ansøgningsrunde modtaget 17 ansøgninger til den ledige legatportion på 48 kr. årligt, hvoraf fem af ansøgningerne var indsendt af mænd.⁶⁷¹ I indstillingen til byrådet, pointerede legatudvalget, at Ane Petersdatter var den næstældste blandt ansøgerne og desuden var legatstifterens niece.⁶⁷²

Ved uddelingen af en ledig legatportion senere samme år, modtog legatudvalget 39 ansøgninger fra personer i alderen 30 til 76 år. Heraf var der fem mandlige ansøgere, to af hvilke også havde søgt ved forrige ansøgningsrunde.

⁶⁶⁷ Overlærer Kraiberg Jubilæumslegat, Legatsager 1870-1983, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁶⁶⁸ Denne oversigt indebærer ikke information om modtagere af Overlærer Kraibergs Jubilæumslegat, Købmand Jens Ormslev og Hustrus Legat samt Redaktør J.M. Mørks Legat. Følgende analyse baserer sig på information om legatmodtagerne fra de resterende 15 legater.

⁶⁶⁹ §2, Fundats for Poul Sørensen Lofts Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁶⁷⁰ Aarhus Byråds Journalsager, 1887, jour. nr. 216-1887.

⁶⁷¹ Jour. nr. 216-1887, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁶⁷² Aarhus Byråds Journalsager, 1887, jour. nr. 216-1887.

Legatportionen blev dog tildelt 52-årige Hansine Hellstern, der havde to børn og var enke efter en skrædder. Det fremgår af hendes ansøgning, at hun modtog hjælp fra privat side samt 12 kr. fra Velgørenhedsselskabet. I en vedlagt lægeattest fremgik det, at hun siden 1881 havde lidt af en kronisk sygdom og hendes venstre arm derfor var lammet. Ifølge lægen betød dette, at Hellstern var ”saagodtsom [sic] ude af Stand til at (...) Arbeide.”⁶⁷³ Herredsfoged P. Lauen lagde i sin anbefaling vægt på, at ansøgeren, ”paa trods af trænge Kaar forstod at give sine Børn en (...) god Opdragelse.”⁶⁷⁴ Dette blev underbygget af Hellsterns lokale præst, som pointerede, at ”Ansøgerinden hører til de Kvinder, som i enhver Henseende ere værdige til at understøttes.”⁶⁷⁵

Oversigten over legatudvalgets legater fra 1891 viser, at Poul Sørensen Lofts Legat på daværende tidspunkt var fordelt mellem henholdsvis en mand, en ugift og en gift kvinde, mens de resterende fire var enker.⁶⁷⁶ Den ene af disse mænd, den 94-årige stolemager Michael Bache, havde dog modtaget 15 kr. i offentlig fattighjælp samme år og blev derfor (i henhold til legatets fundats) frataget sin legatportion. En sag jeg uddyber i kapitel 15. Efter Bache blev frataget sit legat og Ane Petersdatter var afgået ved døden, blev to portioner på 48 kr. ledige i 1891. Legatudvalget modtog i denne omgang 36 ansøgninger, hvoraf seks var indsendt af mænd. De to legatportioner blev tildelt enken Frederikke Petersen og jomfru Ane Marie Sørensen.⁶⁷⁷

Ved de forskellige ansøgningsrunder blev blandt andet den 73-årige skræddermester Louis Islin forbigået. I sin anbefaling af Islin, beskrev Hans Ellermann, der var bestyrelsesmedlem i Velgørenhedsselskabet, ham som ”en meget værdig og særdeles trængende Mand, der altid har været virksom, men som paa grund af at Familien har haft 10 Børn (...) har haft svært ved at finde et (...) Udkomme.”⁶⁷⁸ Islin ansøgte året efter om Prokurator Nors og Hustrus Legat, men blev heller ikke her bevilget understøttelse.⁶⁷⁹ Heller ikke skræddermester Thomas Nielsen, der i sin ansøgning blev beskrevet som ”en flittig, hæderlig og ædruelig Personlighed, der altid har mattet kjæmpe med smaa Kaar” blev bevilget understøttelse fra Poul Sørensen Lofts Legat.⁶⁸⁰ Disse skitserede til- og fravalg indikerer, at legatudvalget i sin tildelingspraksis tilgodeså kvindelige ansøgere. Samme tendens gør sig gældende ved ansøgninger om Enkemadam Maren Jensen født Kjærulfs Legat.

⁶⁷³ Jour. nr. 395-1887, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁶⁷⁴ Jour. nr. 395-1887, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁶⁷⁵ Ibid.

⁶⁷⁶ B-sager, ujournaliserede, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁶⁷⁷ Jour. nr. 475-1891, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS; Aarhus Byråds Journalsager, 1891, jour. nr. 475-1891.

⁶⁷⁸ Jour. nr. 395-1887, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁶⁷⁹ Jour. nr. 398-1888, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS

⁶⁸⁰ Jour. nr. 395-1887, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

Enkemadam Maren Jensen født Kjerfulds Legat mindede i udpræget grad om Poul Sørensen Lofts Legat. Legatet var stiftet i 1868 til fordel for ”Værdige og Trængende i Aarhus.”⁶⁸¹ Ligesom Poul Sørensen Lofts Legat indebar Maren Jensen født Kjerfulds Legat et kriterie om, at ”Ingen, der nyder Understøttelse af det egentlige Fattigvæsen, kan tillægges eller oppebærer nogen Portion,”⁶⁸² men ellers stillede legatfundatsen ikke krav til køn, klasse eller civilstand. I forbindelse med en ansøgningsrunde i 1886, modtog legatudvalget i alt 8 ansøgninger, hvoraf en var indsendt af en mand, nemlig den 68-årige skomager Carl Emil Schousen. Det fremgik af Schousens ansøgning, at han ”ingen Understøttede [havde] nydt i nogen Henseender.”⁶⁸³ Legatportionen på 22,5 kr. blev imidlertid tildelt den 69-årige enke Birgitte Petersen, der også modtog 30 kr. fra Jens Jensen Schmidts legat.⁶⁸⁴

Et lignende scenarie udspillede sig ved ansøgningsrunden det efterfølgende år. Her modtog legatudvalget 14 ansøgninger, fra i alt 10 enker, tre ugifte kvinder samt en ugift mand. Legatudvalget valgte at tildele legatet til Christine Berling, der var 54 år og enke efter en tobaksfabrikant.⁶⁸⁵ I ansøgningen pointerede præsten Lindhardt, at Berling var en ”haardt prøvet Kvinde”⁶⁸⁶, der var meget svag og desuden havde en stor børneflokk. Derudover fremhævede Lindhardt også Berlings sociale klasse ved at lægge vægt, at hun ”tidligere har kjendt bedre Dage”⁶⁸⁷ og følte derfor ”den nuværende Trang tofold desmere [sic].”⁶⁸⁸ Da Berling døde året efter, blev den ledige legatportion annonceret og legatudvalget modtog i den forbindelse otte ansøgninger. Blandt ansøgerne var en mandlig ansøger, den 75-årige tidligere vægter, Rasmus Simonsen. I rubrikken forbeholdt vidnesbyrd om ansøgeren, havde Simonsen anført følgende: ”Jeg har indtil Dato beholdt min Myndighed ved et hvert Valg, er gift og lever tilsammen, begge høi Alder og svage, min Hustru 76 Aar.”⁶⁸⁹ Denne eksplicite henvisning til det politiske medborgerskab minder om den argumentationsform som ansøgere om eftergivelse lagde for dagen. Simonsen havde to år forinden også søgt om Poul Sørensen Lofts Legat, men var heller ikke der blevet bevilget en legatportion.⁶⁹⁰ Han havde den gang understreget, at han og hans kone var i besiddelse af det fuldgyldige civile medborgerskab: ”vi

⁶⁸¹ §2, Enkemadam Maren Jensen, født Kjerfulds Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁶⁸² §3, Enkemadam Maren Jensen, født Kjerfulds Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁶⁸³ Jour. nr. 276-1886, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁶⁸⁴ Ibid.

⁶⁸⁵ Aarhus Byråds Journalsager, 1888, jour. nr. 447-1888.

⁶⁸⁶ Jour. nr. 447-1888, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁶⁸⁷ Ibid.

⁶⁸⁸ Ibid.

⁶⁸⁹ Jour. nr. 123-1889, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁶⁹⁰ Jour. nr. 216-1887, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

har aldrig være tiltalt eller straffet. Ligesaalidt [sic] har vi faaet noget af Fattigvæsenet fra det Offentlige.”⁶⁹¹ Legatportionen blev imidlertid tildelt den 81-årige Marie Pallesen Rohde, der for nyligt var blevet enke efter urmager og retsvidne Pallesen Rohde.⁶⁹² I ansøgningen blev hun af Nørretranders, der var chef for byens ordenskorps, beskrevet som en ”i høj Grad agtværdig gammel Kone.”⁶⁹³

At få mænd ansøgte om legatudvalgets legater og at legatudvalget desuden sjældent prioriterede at bevilge legater til mandlige ansøgere, kommer også til udtryk ved uddelingerne af Prokurator Nors og Hustrus Legat. Dette legat var stiftet i 1885 til fordel for ”ældre, værdige og trængende Mænd, Enker eller ugifte Døtre af Embeds-, Kjøbmands-, Haandværker, - eller anden Middelsestand, der have fast Ophold i Aarhus eller er hjemmehørende der, og som ikke nyde Fattighjælp.”⁶⁹⁴ I 1891 var legatet delt i 11 portioner, hvoraf to var tildelt telegrafbestyrer A. Nielsen og hans hustru, der begge var indskrevet som - modtagere i legatfundatsen.⁶⁹⁵ De resterende ni legatportioner var tildelt kvinder. Ved en ansøgningsrunde tilbage i 1888 havde legatudvalget modtaget i alt 57 ansøgninger, hvoraf syv var indsendt mænd, de resterende af kvinder. Legatet blev tildelt 69-årige Ane Marie Petersen, der var ugift. I sin ansøgning forklarede Petersen, at hun, på grund af sit svage helbred, de sidste 47 år havde opholdt sig hos sin bror, men havde efter hans død været nødsaget til at søge ophold hos sine to ugifte niecer. I anbefalingen karakteriserede Otto Langballe, der var byrådsmedlem og desuden sad i fattigudvalget, Petersen som ”særdeles hæderlig og agtværdig”, der dog havde svært ved at ”erhverve Udkommet.”⁶⁹⁶

Samlet set, viser legatudvalgets tildelingspraksis, at udvalget prioriterede at bruge legaterne til at drage omsorg for især ældre, enlige kvinder. I 1891 var det samlede antal legatmodtagere 70, hvoraf de 49 var ugifte kvinder, 14 enker, fem mænd og to gifte kvinder.⁶⁹⁷ Selvom legatfundatserne tilgodeså enlige kvinder, blev denne prioritering altså yderligere forstærket gennem kommunens forvaltning og selv i de tilfælde, hvor legatfundatserne efterlod kommunen med et forholdsvist stort råderum, valgte kommunen alligevel ofte at tildele legaterne til enlige kvinder. Som en symbiotisk hjælp, der var oprettet og finansieret af private midler, men bestyret af kommunen, dannede legaterne således grundlag for en særbehandling af ældre kvinder, der stod uden mandlig forsørger.

⁶⁹¹ Ibid., s. 174.

⁶⁹² Jour. nr. 123-1889, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁶⁹³ Jour. nr. 123-1889, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁶⁹⁴ §2, Kancelliraad, prokurator Otto Henrik Nors og Hustrus Legat, Legatsager 1883-1980, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁶⁹⁵ Prokurator Nors og Hustrus Legat, Legatsager 1883-1980, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁶⁹⁶ Jour. nr. 398-1889, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁶⁹⁷ B-sager, ujournaliserede, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

Samtidigt afspejler ansøgningerne, at flere ansøgere og legatmodtagere også fik legater fra stiftelser i andre byer. Særligt Randers og Hansted Hospital.⁶⁹⁸ Man må derfor antage, at disse hospitaler ikke ekskluderede ansøgere, der var hjemmehørende i andre kommuner. Mange sendte også adskillige ansøgninger ind år efter år, og fik, som det var tilfældet med enken Hellstern, løbende tilvendt sig flere og flere legatportioner. Det er desuden bemærkelsesværdigt, at legatudvalget, i kraft af det fortrykte ansøgningsskema, stillede krav til, at ansøgerne skulle være hjemmehørende i Aarhus Kommune, på trods af at flere legater (herunder blandt andet Poul Sørensen Lofts Legat og Enkemadam Maren Jensen født Kjærulfs Legat) ikke fremsatte disse krav i deres fundatser, men blot pointerede, at modtageren skulle være 'i Aarhus'.⁶⁹⁹ Dette underbygger endnu engang, at kommunen placerede tilhørsforhold som en centralt kriterie i forhold til at få hjælp uden tab af medborgerskabsrettigheder. Et aspekt som var kendetegnende for det sociale medborgerskabs kommunale praksismodalitet, men i mindre grad for medborgerskabets statusmodalitet.

Legatboliger

Som tidligere nævnt havde de kommunalt administrerede legatboliger forskelligt ophav og fattigudvalget var derfor heller ikke i besiddelse af fundatser for samtlige seks legatboliger. I 1889 foretog byrådet imidlertid en udredning af boligernes ophav. På daværende tidspunkt administrerede kommunen kun fem legatboliger, eftersom legatboligen på Ridderstræde var blevet solgt i 1877. Ifølge jordebogen fra 1873-1874, var der ikke knyttet nogen servitutter til denne ejendom.⁷⁰⁰ Det samme gjorde sig gældende for boligen på Klostergade. Om bygningen på Rosensgade, der var doneret til fattigvæsenet tilbage i 1696, havde man ingen fundats, men der fandtes imidlertid en mindre beskrivelse fra den Hofmanske fundats-samling. Heri fremgik det, at bygningen var givet "til Bolig for skikkelige Enker."⁷⁰¹

Hvad angår fundatsen for P. Villadsens Legatbolig på Graven stillede denne både krav til beboernes køn, klasse og civilstand. Boligen var nemlig skænket med henblik på "2 skikkelige Enker, den ene af Kjøbmands- og den anden af Håndværkerstanden."⁷⁰² Legatboligen på Møllestien var "skjænket til Aarhus Fattigvæsenes Gavn og Bedste"⁷⁰³, men fundatsen fra 1768 indeholdt

⁶⁹⁸ Udover de nævnte eksempler, se også Peter Møller; Anne Mette Nielsen, jour. nr. 398-1888, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁶⁹⁹ Poul Sørensen Lofts Legat; Maren Jensen født Kjærulfs Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁷⁰⁰ Jour. nr. 141-1876, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁷⁰¹ Jour. nr. 456-1889, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁷⁰² Ibid.

⁷⁰³ Ibid.

mere klassespecifikke bestemmelser. Således stadfæstede fundatsen, at boligen var stiftet for husarme, skikkelige og trængende enker:

[D]en skjulende undselige og nedslagende Fattigdom er mere bitter og bidende end den aabenbare ublue og skrigende Armod, det første Slags veed jeg taus og taalig Lider under deres tynde Skjæbne, men det sidste Slags hører jeg tit at Pukke og true sig Almisse og Godhed til med deres nødende Armod, det er i den Henseende jeg forstaar og mener ved skikkelige og trængende Enker.⁷⁰⁴

Fundatsteksten gik herefter videre til at uddybe, at disse skikkelige og trængende enker skulle være have været gift med mænd, der har betjent et offentligt embede i Aarhus. Boligen kunne også tildeles til enker efter "Kjøbmands eller Huusnæring Standen som med Søe-Skade Sygdom og andre Vanheld er bragt i saa kummerlig Tilstand at intet uden at savne det fra Deres Mund Portion kan taale at Leje anstændige Huusværelser."⁷⁰⁵ Hvad angik Den Buxlundske Legatbolig var sagen dog mere kompliceret. Ifølge gavebrevet fra 1804, var boligen skænket "til Bedste for denne Bys Fattigvæsen"⁷⁰⁶ og kunne derfor, i modsætning til P. Villadsens og Anders Stæhrs Legatbolig, derved godt blive tildelt en bred gruppe af fattige.

Samlet set, stillede tre ud af de seks legatboliger ikke noget krav til beboernes køn, klasse eller civilstand. Alligevel valgte fattigudvalget, i sin tildelingspraksis, at forbeholde legatboligerne udelukkende som boliger for enker og ugifte kvinder. I jordebogen fra 1873-1874 er det noteret, at legatboligen på Ridderstræde på daværende tidspunkt fungerede som bolig for to enker. Den årlige beretning fra fattigvæsenet samt en oversigt over beboerne legatboligerne, begge fra 1884, giver indblik i beboerfordelingen for de fem andre legatboliger; I boligen på Klostergade boede der en ugift kvinde og seks enker, i alderen 36 til 79 år. Fem af kvinderne havde i øvrigt børn (i alt 19), som også boede i boligen.⁷⁰⁷ Selvom boligens ældste beboer, Kirstine Bahner, var kategoriseret som enke, fremgår det af en anmærkning i højre side af skemaet, at hendes mand var indlagt på fattiggården;⁷⁰⁸ I legatboligen på Rosensgade havde fem enker og to ugifte kvinder bolig. Kvinderne var i alderen 49 til 73 år; Anders Stæhrs Legatbolig på Møllestien husede to enker på henholdsvis 49 og 70, mens Den Buxlundske Legatbolig var hjem for 63 kvinder, hvoraf otte var

⁷⁰⁴ Rådmand Anders Stæhrs Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁷⁰⁵ Ibid.

⁷⁰⁶ Jour. nr. 456-1889, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁷⁰⁷ Aarhus Byråds Journalsager, 1884, s. 79-80; Jour. nr. 108-1885, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁷⁰⁸ Jour. nr. 108-1885, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

ugifte og de resterende enker. Her var beboerne i alderen 54 til 98 år.⁷⁰⁹ Alt i alt, husede legatboligerne under fattigudvalget 79 kvinder og 19 børn i 1884.

Hvad angår kvindernes sociale klasse var der forholdsvis stor diversitet de enkelte legatboliger imellem. En diversitet der til dels afspejler fundatskriteriernes diversitet. I legatboligen på Klostergade og Den Buxlundske Legatbolig var størstedelen enker efter arbejdsmænd. Andre var enker efter skomagere, gartnere, murere og skræddere. Anderledes forholdt det sig med P. Villadsens Legatbolig samt legatboligen på Rosensgade og Møllestien. Her havde hovedparten af enkerne været gift med faglærte arbejdere eller købmænd, og kun enkelte var enker efter arbejdsmænd.⁷¹⁰

Som tidligere nævnt har jeg fundet enkelte ansøgninger om legatboliger ved en gennemgang af fattigudvalgets forhandlingsprotokol. Af denne protokol fremgår det desuden, at brandinspektør Theilgaards enke, hvis gentagne henvendelser til byrådet blev berørt i del II, havde ansøgt om plads i legatboligen på Møllestien i 1878. Hun blev i mellemtiden tilbudt bolig i Aarhus Hospital og valgte derfor at frabede sig pladsen.⁷¹¹ Den ledige plads blev i stedet overtaget af Maren Carlsen, der var enke efter en købmand og som forsat boede i boligen ved opgørelsen over beboere i 1884.

Fra en ansøgningsrunde vedrørende en plads i legatboligen på Rosensgade fra 1883 er der bevaret tre ansøgninger. Den ene ansøgning var skrevet af garver Carl Flach på vegne af Anne Catrine Lind, var enke efter en sadelmager og som boede i Den Buxlundske Legatbolig. I ansøgningen fremhævede Flach, at det ville være ham kært, om Lind blev tildelt den ansøgte plads på grund af hendes "Svækkelse og Alder."⁷¹² Også enken Dorthea Eltang lagde i hendes ansøgning vægt på sit helbred: "Jeg er 56 Aar gammel, have 4 Aar været Enke og er meget svagelig, idet jeg i høi Grad lider af Astma og Hoste (...) og i denne Vinter til Stadighed har ligget syg i 18 Uger."⁷¹³ Helbred blev ikke italesat i Karen Harders ansøgning. Hun påpegede i stedet, at hun var enke efter en rebslagermester, var 75 år gammel, uden formue og havde boet i byen siden sit ægteskab.⁷¹⁴ Fattigudvalget valgte at tildele den ledige plads i legatboligen på Rosensgade til Lind, hvorved der blev frigivet en plads i Den

⁷⁰⁹ Aarhus Byråds Journalsager, 1884, s. 79-80; Jour. nr. 108-1885, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁷¹⁰ Jour. nr. 108-1885, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁷¹¹ Forhandlingsprotokol for Fattigkommissionen, 1874-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁷¹² Anne Catrine Linds ansøgning, Forhandlingsprotokol for Fattigkommissionen, 1874-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁷¹³ Dorthea Eltangs ansøgning, Forhandlingsprotokol for Fattigkommissionen, 1874-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁷¹⁴ Karen Harders ansøgning, Forhandlingsprotokol for Fattigkommissionen, 1874-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

Buxlundske Legatbolig, som blev tildelt Harder.⁷¹⁵ Disse tildelinger indikerer, at dårligt helbred ikke var en forudsætning for at modtage denne form for hjælp, men at også alder og manglende finansielle midler i sig selv var kvalificerende.

Eftersom flere af beboerne i legatboligerne også modtog legatportioner fra legat- og fattigudvalg, har det ved gennemgangen af disse også været muligt at indsamle yderligere information om legatboligernes beboere. Oplysninger, der kan give en bedre forståelse af, hvilke typer af fattige, der havde til huse i boligerne. I legatansøgningerne fremgår det blandt andet, at flere af legatboligernes beboere også modtog understøttelse fra forskellige private stiftelser. Som for eksempel Jensine Lau, enke efter en hattemager og beboer i Den Buxlundske Legatbolig, der fik 50 kr. årligt fra Randers hospital.⁷¹⁶ Enken Edle Marie Hedvig Pontoppidan, som boede i P. Villadsens Legatbolig, var i 1887 tildelt 100 kr. årligt også fra Randers Hospital. Derudover fik hun også 36 kr. fra P. Villadsens Legat. I en ansøgning til Poul Sørensens Lofts Legat i 1887, som hun dog ikke blev bevilget, fremhævede Pontoppidan, der på daværende tidspunkt var 71 år, at hun var legemssvag og derfor intet privat erhverv havde. Derudover fremgik det af ansøgningen, at hun i 25 år havde plejet sin ånds- og legemssvage søster, hvilket hun var blevet betalt 300 kr. for årligt.⁷¹⁷ Efter denne søster var gået bort i 1886, havde Pontoppidan svært ved at erhverve sig ”det Nødtørftigste til Livets Ophold.”⁷¹⁸ Ligesom Pontoppidan, havde den 62-årige Kasperine Jensen, der var enke efter en skræddermester, også en mindre sideindtjening. Jensen havde bolig i Den Buxlundske Legatbolig, men ernærede sig samtidigt ved sygepleje.⁷¹⁹

Hvor legaterne ekskluderede ansøgere, der havde modtaget offentlig fattighjælp, var flere af legatboligernes beboere imidlertid offentlige fattighjælpsmodtagere. Af en skrivelse til byrådet i 1885, fremgår det at 19 af de på daværende tidspunkt i alt 83 beboere modtog fattighjælp.⁷²⁰ En af disse var førnævnte Kirstine Bahner, der havde bolig i enkeboden på Klostergade og i 1888 modtog 30 kr. fra det offentlige.⁷²¹ Bahnens mand var indlagt på byens fattiggård. Det er bemærkelsesværdigt, at ægteparret var skilt fra hinanden; den ene part placeret på fattiggården og den anden i en legatbolig. Kommunens

⁷¹⁵ Forhandlingsprotokol for Fattigkommissionen, 1874-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁷¹⁶ Jour. nr. 447-1888, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁷¹⁷ Det fremgår ikke af ansøgningen, hvem der tildelte Pontoppidan disse 300 kr. for pleje af sin ånds- og legemssvage søster. Der kan dog være grund til at antage, at kommunen betalte denne økonomiske støtte, eftersom jeg har fundet et andet eksempel på en lignende forsørgelsesordning, dvs. hvor en pårørende fik kommunal hjælp for at kunne forsørge den åndssvage i hjemmet, se jour. nr. 311-1886, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁷¹⁸ Jour. nr. 216-1887, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁷¹⁹ Jour. nr. 395-1887, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁷²⁰ Aarhus Byråds Journalsager, 1885, jour. nr. 275-1885.

⁷²¹ Jour. nr. 447-1888; 398-1888, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

forsørgelse af dette ægtepar kan derved ses som et konkret eksempel på, hvordan køn i sig selv gjorde den kvindelige medborger berettiget til en mindre stigmatiserende form for hjælp, mens et lignende alternativ ikke eksisterede for den mandlige medborger.⁷²² Samtidigt vidner overlappet mellem legatboligernes beboere og gruppen af offentlige fattighjælpsmodtagere om, at legatboligerne ikke kun administrativt, men også med hensyn til målgruppe, var knyttet til den offentlige fattigforsorg. Selvom boligerne på sin vis udgjorde et alternativ til institutionsforsørgelsen på byens fattiggård, udgjorde de dog ikke et alternativ til den offentlige fattigforsorg som sådan. I stedet var boligerne, både i kraft af deres administration og i kraft af den målgruppe de henvendte sig til, i en tæt forbindelse med den offentlige fattigforsorg. En forbindelse som dog ikke var uden visse komplikationer for legatboligernes beboere.

Kapitel 15

Legatboligernes status

I anden halvdel af 1800-tallet herskede der en udbredt uenighed om, hvorvidt legatboligerne under kommunens administration skulle kategoriseres som offentlig fattighjælp og medføre de sædvanlige fattighjælpvirkninger. Diskussionen om legatboligernes status blev i første omgang ført mellem kommunen og byens private velgørenhed, senere mellem kommunen og Indenrigsministeriet. Selvom kommunen havde et økonomisk incitament i at bibeholde legatboligerne som ikke-fattighjælp, indebar de officielle forhandlinger om legatboligernes status ikke en diskussion om kroner og øre, men rummede derimod principielle diskussioner om tolkningen af Grundlovens forsørgelsesparagraf og dens betydning for indretningen af den offentlige fattigforsorg. Derudover giver diskussionen om legatboligens status et indblik i samspillet mellem den statslige og den kommunale medborgerskabsmodalitet, herunder særligt kommunens forsøg på at drage omsorg for ældre enker og enlige kvinder uden at underlægge dem de ydmygende aspekter af offentlig hjælp. En omsorg, der afspejler en kontinuitet inden for den offentlige fattigforsorg før og efter 1891. Inden jeg diskuterer disse elementer af kontinuitet, vil jeg dog først give et indblik i kampen omkring legatboligernes status.

⁷²² Jour. nr. 447-1888, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

Fundatsernes gennemgås

Som vi så i forrige kapitel, eksisterede der et vist mellemrum mellem legaternes tilsigtede hensigt og deres egentlige funktion i den offentlige kommunale fattigforsorg. En lignende tendens gjorde sig gældende for legatboligerne, hvilket også medførte en del forvirring omkring boligernes status. Således gjorde byens fattiginspektør i 1884 byrådet opmærksom på en problematik vedrørende Den Buxlundske Legatbolig:

Grunden til, at mange gamle Kvinder kun ugjerne søge Bolig i denne Stiftelse, er deels den, at Værelserne skulle deles af to Personer, deels den, at det her bestaaende Velgørenhedsselskab skjøndt gjort opmærksom paa det Urigtige heri, betragter Nydelsen af Fribolig i de Buxlundske Legatboliger som Fattighjælp, og derfor udelukke Beboerne af samme fra Velgørenhedsselskabets Goder.⁷²³

Velgørenhedsselskabet tildelte ikke hjælp til personer, der havde modtaget offentlig fattighjælp. Ifølge foreningens fundats, vedtaget i 1871, havde Velgørenhedsselskabet til formål, at ”understøtte værdige trængende, der ikke faa Hjælp af Fattigvæsenet.”⁷²⁴ Af denne grund blev beboerne i Den Buxlundske Legatbolig altså ekskluderet fra at søge om hjælp hos Velgørenhedsselskabet.

Denne problematik, der var rejst af fattiginspektøren, blev senere taget op i byrådet af byrådsmedlem Adolf Speyer i 1889, der i perioden mellem 1879 og 1881 havde været medlem af fattigudvalget. Speyer ønskede at finde en form, der gjorde det tydeligt overfor byens velgørende institutioner, at legatboligerne *ikke* skulle anses som offentlig fattighjælp. Ud over Velgørenhedsselskabet, havde flere hospitaler i Jylland erklæret, at de ikke ville tage hensyn til ansøgninger fra personer, der boede i en af kommunens legatboliger.⁷²⁵ Som en løsning på denne problematik foreslog Poul Ørum, at ”Legatboligerne for Fremtiden tildeltes mere vel situerede Enker”, hvilket Speyer ikke mente var nødvendigt.⁷²⁶ Der herskede dog blandt byrådsmedlemmerne tilsyneladende en vis uklarhed om, boligerne overhovedet skulle betragtes som ikke-fattighjælp. På den ene side fremhævede Otto Langballe, der medlem af fattigudvalget, at ”Fattigvæsenet [ikke] betragtede det som Fattighjælp at tildele Nogen Legatbolig”, men forklarede samtidigt at ”det var et vanskeligt Forhold, der nu for Tiden var temmelig blandet.”⁷²⁷ Byrådsmedlem Wilhelm Svendsen mente på den anden side, ”at de Kvinder, der boede i den af Kommunen opførte Bygning [Den

⁷²³ Uddrag af Aarhus Byraads Forhandlinger, 1884, s. 76-77.

⁷²⁴ Aarhus Vejviser, 1876, s. 39.

⁷²⁵ Jyllandsposten, 11.08.1889.

⁷²⁶ Ibid.

⁷²⁷ Ibid.

Buxlundske Legatbolig], dog maatte anses for at have modtaget offentlig Fattighjælp.”⁷²⁸ I sidste ende blev man enige om at få fattigudvalget til at kortlægge bygningernes ”historiske Oprindelse” for derigennem at fastslå legatboligernes status.⁷²⁹

Da fattigudvalget gennemgik fundatserne for de på daværende tidspunkt fem legatboliger, lagde man særligt vægt på, hvorvidt fundatserne stillede krav til beboernes køn, klasse og civilstand. Eftersom legatboligen på Klostergade var købt af fattigvæsenet i 1794 for 660 Rdl. konkluderede fattigudvalget, at ”Beboelse i den maa, da der i øvrigt intet foreligger, der kan tale for en modsat Mening, være Fattighjælp for Beboerne.”⁷³⁰ Som det også fremgik af forrige kapitel, stillede fundatsen for legatboligen på Møllestien krav om, at denne bolig skulle tildeles ”Enker efter Byens eller Statens Embedsmænd eller Kjøbmands- eller Haandværks-Enker, altsaa tildels Personer, der i hvert Fald nu ikke som Regel understøttes igjennem Fattigvæsenet.”⁷³¹ På den baggrund konkluderede fattigudvalget, at det var korrekt *ikke* at betragte denne legatbolig som offentlig fattighjælp.⁷³² Det samme gjorde sig gældende med hensyn til P. Villadsens Legatbolig, der var skænket til to skikkelige enker fra købmands- og håndværkerstanden. Her fremhævede fattigudvalget, at selvom legatboligen var skænket til fattigkassen, måtte de ”under Hensyn til de trufne Bestemmelser (...) anses rigtigt, at Nydelsen af dette Legat ikke kan være Fattighjælp.”⁷³³

Mere kompliceret forholdt det sig med hensyn til legatboligen på Rosengade og Den Buxlundske Legatbolig. Som tidligere nævnt, var kommunen ikke i besiddelse af en fundats for førstnævnte legatbolig, men kun mindre beskrivelse fra den Hofmanske fundats-samling. Heri fremgik det, at der var ”givet 3 Boder (...) til Bolig for skikkelige Enker.”⁷³⁴ Hvad angik sidstnævnte legatbolig, stillede gavebrevet fra 1804 ingen krav vedrørende beboerne. Ifølge gavebrevet fra 1804, var boligen skænket ”til Bedste for denne Bys Fattigvæsen.”⁷³⁵ Derudover havde byrådet for kommunale midler renoveret boligen i 1812 og desuden opført en separat bygning, der havde kostet omkring 35.000 kr. tilbage i 1876. Fattigudvalget pointerede dog, at denne nye bygning blev set som en *udvidelse* af Den Buxlundske Legatbolig, fordi denne var opført på legatboligens grund og fremhævede desuden, at ”... den Omstændighed, at en Legatbolig udvides ved Tilskud af Kommunens Kasse, ser Udvalget ikke vil kunne forandre dens

⁷²⁸ Ibid., s. 181.

⁷²⁹ Ibid.

⁷³⁰ Aarhus Byråds Journalsager, 1889, jour. nr. 456-1889.

⁷³¹ Ibid.

⁷³² Ibid.

⁷³³ Ibid.

⁷³⁴ Jour. nr. 456-1889, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁷³⁵ Ibid.

Karakter.”⁷³⁶ Alligevel gjorde de uklare vendinger vedrørende disse to legatboligers tilsigtede målgruppe alligevel fattigudvalget i tvivl om, hvordan man skulle karakterisere boligernes status. En tvivl der også var begrundet i en kancelliskrivelse fra 1847, der fastsatte, at alle legater, ”hvorum ingen særligt Bestemmelse er gjort, der medfører det modsatte, bør komme det almindelige Fattigvæsen til gode.”⁷³⁷ Fattigudvalget var derfor ”ikke paa det rene med, hvorvidt Bolig i de to sidstnævnte Legatboliger er Fattighjælp eller ej, hvorfor man maa henstille dette Spørgsmaal til det ærede Byraad.”⁷³⁸

For og imod

I byrådet fik man rådets juridiske medlemmer til at gennemgå boligernes fundatser. Her var alle enige, hvad angik fattigudvalgets syn på legatboligerne på Klostergade og Møllestien samt P. Villadsens Legatbolig. Samtidigt blev det også pointeret, at legatboligen på Rosensgade ikke skulle regnes for offentlig fattighjælp, fordi ”Boligen [var] givet i et bestemt Øjemed (til Enker).”⁷³⁹ Kun med hensyn til Den Buxlundske Legatbolig herskede en egentlig uenighed. Her bemærkede borgmester Frederik Vestergaard, at denne, ”der er givet til Fattigvæsenet og de Fattige ganske i Almindelighed” burde tælle som offentlig fattighjælp, på lige fod med boligen på Klostergade. Byrådsmedlem Rudolf Schwenn erklærede sig uenig i denne opfattelse og pointerede i stedet, at kommunen havde tilstrækkelig hjemmel for ikke, at behandle Den Buxlundske Legatbolig som offentlig fattighjælp, idet han anførte følgende:

Bestemmelsen i Grundloven 1849 §89 har formentlig skabt et helt nyt Grundlag for Fattigvæsenet, givet dette er saa væsentlig forændret Character, at tidligere Tidens Gaver til og saaledes ogsaa Erhvervelsen af det daværende ”Fattigvæsen” maa siges at hvile paa saa forskjellige Forudsætninger, at der ikke er nogen naturlig indre Forbindelse mellem dette og Fattigvæsenet i sin Nuværende Ordning.⁷⁴⁰

Som det fremgår af denne begrundelse, refererede Schwenn til Grundlovens forsørgelsesparagraf, der indebar et løfte om, at de, der ikke kunne forsørge sig og sine havde ret til offentlig hjælp.⁷⁴¹ Ifølge Schwenn dannede denne paragraf et nyt grundlag for den offentlige fattigforsorg. Et tredje byrådsmedlem frem-

⁷³⁶ Aarhus Byråds Journalsager, 1889, jour. nr. 456-1889.

⁷³⁷ Ibid.

⁷³⁸ Aarhus Byråds Journalsager, 1889, jour. nr. 456-1889.

⁷³⁹ Ibid.

⁷⁴⁰ Ibid.

⁷⁴¹ Danmarks Riges Grundlov, 5. juni 1849.

hævede imidlertid det modsatte; at Grundloven ikke burde spille nogen rolle for forvaltningen af fattighjælpen:

Grundlovens §89 har ingen Indflydelse paa forestaaende da den jo intet foreskriver om formen hvorunder Fattigvæsenet yder sin understøttelse, om dette sker i Fribolig (...) i Pengehjælp eller paa andre maader.⁷⁴²

At en ny selvstændig bygning var opført i 1876 for kommunens regning, og at bygningen oprindeligt var skænket til ”Bedste for Byens Fattigvæsen”, talte desuden for, at boligen burde blive anset for offentlig fattighjælp. Speyer, der var primus motor for denne udredning af legatboligens status, valgte imidlertid at lægge sig op ad Schwenns udtalelse. For at få sagen endeligt afklaret, valgte byrådet at indsende en forespørgsel til Indenrigsministeriet. I denne forespørgsel argumenterede Speyer for, at Den Buxlundske Legatbolig ikke skulle ses som offentlig fattighjælp:

Det forekommer nu Byraadet, at den Maade, hvorpaa Fattigvæsenet var ordnet lige indtil 1803, nemlig i det væsentligste paa Grundlag af frivillige Ofre (...) og endnu længere hen i vort Aarhundrede, lige indtil Grundloven af 5te Juni 1849, der i sin §89 helt forlod det ældre Grundlag og skabte en selvstændig Ret for de fattige til at forlange Understøttelse, med deraf følgende Forpligtelse for det offentlige, - maa gjøre det uberettiget uden videre at inddrage til Fordel for det offentlige Fattigvæsen i dets nuværende Skikkelse, dvs. til Fordel for Kommunekassen de Gaver m.m. som svundne Tider under helt andre, tildels endog modsatte Forudsætninger have ladet tilflyde ”de fattige”.⁷⁴³

Byrådet mente derfor, at disse gaver ”burde komme de fattige til Gode ad anden Vej end gennem det nuværende Fattigvæsen.”⁷⁴⁴ Hermed konkluderede byrådet, at man ønskede at bevare Den Buxlundske Legatbolig for personer, for ”hvem det ofte vil være uheldigt og trykkende at henvise til Forsørgelse eller Hjælp af det nuværende Fattigvæsen.”⁷⁴⁵ Altså at legatboligens særstilling burde anerkendes. I lyset af Clemens begreb om den symbiotiske stat, er det her tydeligt, at kommunen udnyttede de privat stiftede legatboliger til at tildele en specifik form for hjælp til en specifik gruppe af fattige. Derved fungerede legatboligerne som en måde at forene det offentliges pligt omkring ligebehandling med et særligt hensyn overfor bestemte individer. Selvom hverken fattigudvalget

⁷⁴² Jour. nr. 456-1889, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁷⁴³ Jour. nr. 456-1889, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁷⁴⁴ Ibid.

⁷⁴⁵ Ibid.

eller byrådet omtalte de økonomiske fordele ved at bibeholde legatboligernes status som ikke-fattighjælp, står det dog klart, at der var penge at spare på dette område. Eftersom en del af beboerne fik legater fra andre hospitaler i Jylland og privat stiftede legater, der var administreret af kommunen, medførte kommunens hidtidige praksis, at fattigudvalget ikke behøvede at overtage det fulde forsørgelsesansvar for legatboligernes beboere. Men eftersom hospitalerne og en stor del af legaterne stillede krav om, at modtagerne ikke måtte nyde fattighjælp, var kommunen afhængig af, at boligerne ikke blev anset som sådan for at kunne forsætte med denne praksis.

Hos Indenrigsministeriet var man imidlertid ikke enig i byrådets tolkning af Grundlovens forsørgelsesparagraf og dens indflydelse på indretningen af offentlig fattigforsorg. I svaret til Aarhus byråd skrev Indenrigsministeriet derfor, at boligen burde komme Aarhus almindelige fattigvæsen til gode, ”saaledes at den Understøttelse, der ydes af samme, kun kan tildeles dem, der egne sig til offentlig Understøttelse, ligesom den medfører de med saadan Understøttelse forbundne Virkninger.”⁷⁴⁶ Det var altså forkert, når byrådet søgte at beskytte en gruppe af værdigt trængende enker og enlige kvinder, ved at tildele dem hjælp uden tab af rettigheder. Som belæg for denne beslutning fremhævede Indenrigsministeriet dels, at legatboligen var skænket til byen efter Fattigloven af 1803 og dels, at den udtrykkeligt var skænket til bedste for byens fattigvæsen.⁷⁴⁷ I denne forhandling mellem Aarhus Kommune og Indenrigsministeriet, indtog kommunen en tvetydig position; på den ene side fremstod kommunen mere progressiv end Indenrigsministeriet ved at insistere på sin ret til at tildele hjælp uden fattighjælpsvirkninger; på den anden side rummer kommunens positionering også visse konservative træk, idet kommunen, i forsøget på at beskytte en bestemt gruppe af fattige, tolkede det eksisterende lovgivningskompleks fordelagtigt for enker og enlige kvinder. Det var derved ikke en hjælp, der afspejlede universalistiske idealer, eftersom en stor gruppe af fattige var ekskluderet fra overhovedet at ansøge om denne understøttelse. Som understøttelsesform kan legatboligerne derved sammenlignes med de understøttelser, som kommunen tildelte tidligere kommunalt ansatte og deres enker på baggrund af henvendelser – en understøttelse, der i sit indhold, som en ikke-stigmatiserende alderdomsunderstøttelse, pegede frem mod alderdomsunderstøttelsesloven af 1891, men i sin form og ramme pegede tilbage mod tidligere tiders understøttelsesformer. I kraft af Indenrigsministeriets afgørelse fik kommunen ikke lov til at bibeholde sin tvetydige position, og det blev derfor slået fast, at Den Buxlundske Legatbolig skulle anses som offentlig fattighjælp. Spørgsmålet om boligens status blussede dog op igen få år senere.

⁷⁴⁶ Ibid., s. 184.

⁷⁴⁷ Ibid.

Omsorg for ældre

Den 9. april 1891 blev Danmark første alderdomsunderstøttelseslov vedtaget. Allerede nogle få måneder senere, den 1. juli, trådte loven i kraft. Loven sikrede delvist statsfinansieret hjælp, uden tab af rettigheder, til alle værdigt trængende borgere, der var fyldt 60 år og som ikke de sidste ti år havde modtaget offentlig fattighjælp.⁷⁴⁸ Ligesom fattigloven, havde spørgsmålet om alderdomsforsørgelse også været diskuteret over en knap 20-årig periode. Således indebar §71 i regeringens forslag til en ny fattiglov fra 1874 en bestemmelse om, at personer, der var fyldt 60 år kunne få offentlig hjælp uden fattighjælpsvirkninger, på betingelse af, at de forinden havde indbetalt indskud til en statsligt godkendt forsørgelsesanstalt eller alderdomsforsørgeskasse. I den efterfølgende periode stillede både regeringen og oppositionen en række forskellige forslag om alderdomsforsørgelse, indtil Rigsdagen nåede til enighed i 1891.⁷⁴⁹

Mens alderdomsunderstøttelse i kraft af sin universalistiske rettighedstildeling og statsstøtte bragte fornyelse ind i 1800-tallet fattigforsorg, hvilede tildelingen alderdomsunderstøttelse i kraft af 1891-loven forsat på kommunerne skøn i de enkelte konkrete tilfælde. Derfor blev det under folketingsforhandlingerne af lovforslagets kritikere fremhævet, at loven ikke ville medføre de store ændringer, for den gruppe af borgere loven rettede sig imod.⁷⁵⁰ Som socialdemokraten Harald Jensen formulerede det, ville den nye alderdomsunderstøttelse i praksis blive betragtet som fattighjælp:

[D]et vil dog blive betragtet som Fattighjælp af de fattige, fordi det er Kommunerne, som komme til at give dem det, fordi det er kommunale Raads Fattigudvalg, som komme til at give det, og fordi det er det nedsatte Fattigudvalg, som kommer til at skønne over, hvor stor de Understøttelse skal være, som de gamle fattige skulle have. Naar hjælpen skal udredes af Kommunerne og de fattige skulle modtage den af Kommunerne, ville de altid komme til at betragte det som noget, der bliver betragtet som Fattighjælp.⁷⁵¹

Som fortaler for lovforslaget fremhævede højremanden Hans Christian Holch til dette kritikpunkt, at henvendelser om alderdomsunderstøttelse ikke burde

⁷⁴⁸ Lov om Alderdomsunderstøttelse, 9. april 1891; Jørgensen, *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede.*, s. 216.

⁷⁴⁹ RT, Tillæg A, 1874-1875, sp. 1159-1150; RT, Tillæg A, 1880-1881, sp. 4385ff; RT, Tillæg A, 1882-1883, sp. 1853ff.; RT, Tillæg A, 1884-1885, sp. 1379ff.

⁷⁵⁰ Se f.eks. Viggo Hørups udtalelser (RT, FF, 1891-189, sp. 4565) samt Christen Bergs udtalelser (RT, FF, 1891-189, sp. 4565, sp. 4569).

⁷⁵¹ RT, FF, 1891-1891, sp. 4620-25.

betragtes som henvendelser om fattighjælp, men derimod som henvendelser om legater:

Naar Kommunalbestyrelserne faa disse Andragender ind og i lukkede Møder sidde og afgøre dem, vil man betragte det akkurat paa samme Maade, som om de sad og skulde bortgive et Legat. Det er Synspunktet, hvorfra man skal se hele Loven: et Legat, som vedkommende kan beholde hele sit Liv.⁷⁵²

På lignende vis pointerede Indenrigsminister H.P. Ingerslev under landstingsforhandlinger af samme forslag, at den nye alderdomsunderstøttelse skulle anses som ”et Slags Legat, en Pension, og derved stiller den sig aldeles klart og tydelig fra den almindelige Fattighjælp.”⁷⁵³ På den måde byggede alderdomsunderstøttelsen, som en ikke-stigmatiserende offentlig hjælp administreret af kommunen, videre på det grundlag som de privatstiftede legater havde skabt.

Derudover rummer rigsdagsforhandlingerne om alderdomsforsørgelse også visse ligheder med Aarhus Kommunes tildelingspraksis, hvad angår hjælpens målgruppe. Under forhandlingerne om et af regeringens lovforslag, fremhævede folketingsmedlem Niels Andersen, der var medlem af Højre, eksempelvis, at Rigsdagen burde sikre en offentlig alderdomsforsørgelse uden fattighjælpsvirkninger for værdigt trængende. At sikre en ikke-stigmatiserende alderdomsforsørgelse var, ifølge Andersen, blevet særligt aktuelt, fordi en gruppe af fattige, der stod ”som Fjender overfor Samfundet”, havde udviklet en forestilling om, at de havde ret til at kræve offentlig understøttelse og dermed knyttede negative associationer til den offentlige hjælp:

Der har jo efterhaanden udviklet sig en saadan Anskuelse hos en Del af dem, der nyde den offentlige Understøttelse, at de ikke mere betragte det som en Gave, de faae, men som en Ret, der tilkommer dem, som Noget, de kunne kræve af vedkommende Kommune og kræve med al den Trods, de kunne lægge ind i deres Optræden og sætte en Ære i at kunne tiltvinge sig i størst muligt Omfang.⁷⁵⁴

Overfor denne gruppe af fattige, stod en anden gruppe af fattige, ”for hvem det at modtage den offentlige Fattigunderstøttelse er en forfærdelig Lidelse.”⁷⁵⁵ En lidelse, der ikke skyldtes tabet af rettigheder, men derimod, at de blev sat i bås med de uhæderlige fattige:

⁷⁵² RT, FF, 1891-1891, sp. 4589.

⁷⁵³ RT, LF, 1891-1891, sp. 2043.

⁷⁵⁴ RT, FF, 1882-1883, sp. 718.

⁷⁵⁵ Ibid.

Det er ingenlunde, fordi de derved miste disse saakaldte borgerlige og politiske Rettigheder – Kvinderne have jo i alt fald ikke disse Rettigheder at miste – men fordi de føle deres Æresfølelse krænket, ved at skulle tvinges ned i den Klasse, som der med Rette ses ned paa af det øvrige Samfund.⁷⁵⁶

Andersens argumentationsform minder i høj grad om Aarhus Kommunes argumentation for, at bevare Den Buxlundske Legatbolig for personer, for hvem det ville være uheldigt og trykkende at henvise til offentlig fattighjælp. Ironisk nok havnede legatboligens beboere imidlertid i en prekær situation ved indførelsen af alderdomsunderstøttelsesloven.

Som det fremgik af forrige sektion havde Indenrigsministeriet i 1890 fastslået, at Den Buxlundske Legatbolig skulle karakteriseres som offentlig fattighjælp. 1891-lovens krav om, at modtagere af alderdomsunderstøttelse ikke de seneste ti år måtte have modtaget offentlig fattighjælp skabte problemer for de kvinder, der havde haft bolig i legatboligen. Flere kvinder havde efter Indenrigsministeriets beslutning valgt at flytte ud af boligen, men havde, grundet ti-årskravet, alligevel mistet deres ret til alderdomsunderstøttelse. Således havde flere også søgt om at få tildelt den nye alderdomsunderstøttelse, men fået afslag. Disse afslag anså fattigudvalget som en forurettelse, fordi det først året forinden var blevet endeligt fastsat, at boligen talte som offentlig fattighjælp. Som påpeget af fattigudvalget overfor byrådet, var boligen op til 1890 givet og modtaget i den tro, at det ikke var offentlig fattighjælp:

[N]aar Friboligen efter Foranstaaende af Alle er anset som Ikke-Fattighjælp og er tilstaaet og modtaget ikke som Fattighjælp, forekommer det ikke Udvalget, at den kan have dennes Virkning, idet det hører med til Fattighjælp, at Hjælpen gives som Fattighjælp.⁷⁵⁷

Fattigudvalget pointerede desuden, at det ”bestandig havde været den almindelige Opfattelse hos de respektive Fattigudvalg, at alene Nydelsen af Friboligen ikke var Fattighjælp.”⁷⁵⁸ Fattigudvalget pegede i denne forbindelse blandt andet på, at en række beboere modtog understøttelse fra Hansted og Randers Hospital samt De Fattiges Kasse, der ellers ikke tildelte understøttelse til fattighjælpsmodtagere. Desuden havde flere af legatboligens beboere senere fået bolig i Aarhus Hospital, hvorfra fattighjælpsmodtagere også var ekskluderet. Udvalget indrømmede dog samtidigt, at det aldrig udtrykkeligt var blevet udtalt:

⁷⁵⁶ Ibid., s. 187.

⁷⁵⁷ Jour. nr. 477-1891, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁷⁵⁸ Ibid.

Det kan maaske ikke ligefrem fremføres bestemte Eksempler paa, at der ligeoverfor Ansøgere om Friboliger af Udvalget er erklæret, at Friboligen ikke var Fattighjælp, der er dog nu Kvinder, der paastaa saadant, og da Udvalget havde den Opfattelse, at den ikke var Fattighjælp tør man ej heller tvivle om, at en saadan Erklæring kan være afgivet.⁷⁵⁹

På baggrund af de fremførte begrundelser, ønskede fattigudvalget at nå frem til en ”retfærdig Ordning”, hvor bolig i Den Buxlundske Legatbolig, forud for en bestemt offentliggjort dato, ikke skulle regnes som offentlig fattighjælp.⁷⁶⁰ Fattigudvalgets indstilling til byrådet kan på den ene side tolkes som en principiel kamp for disse kvinders ret til at modtage alderdomsunderstøttelse. På den anden side indebar indførelsen af alderdomsunderstøttelse også en økonomisk besparelse for den offentlige fattigforsorg, eftersom alderdomsunderstøttelse til dels var statsfinansieret. Fattigudvalget havde derved en klar økonomisk fordel ved at få beboerne kategoriseret som værende værdige til alderdomsunderstøttelse.

Byrådet forelagde efterfølgende fattigudvalgets forespørgsel til Indenrigsministeriet, der denne gang gik ind på kommunens forslag. Det blev derfor besluttet, på byrådsmødet den 3. marts 1892, at give kvinderne muligheden for at finde en ny bolig inden oktober samme år, for derved at beholde retten til alderdomsunderstøttelse.⁷⁶¹ Ved at indgå i en dialog med Indenrigsministeriet, lykkedes det Aarhus Kommune at sikre en ikke-stigmatiserende form for hjælp til denne gruppe af fattige. De gentagne indstillinger til Indenrigsministeriet fra både 1890 og 1891 viser, at kommunen aktivt anfægtede den nationale lovgivning ud fra et ønske om at skåne enlige kvinder fra fattighjælpens deklasserende virkninger, men måske også ud fra et ønske om at opnå økonomiske besparelser. Under alle omstændigheder udfordrede disse indstillinger grænserne for den statslige medborgerskabsmodalitet. Hermed kan indstillingerne også ses som forhandlinger af, hvordan det sociale medborgerskab kunne og skulle praktiseres i tiden efter Grundlovens indførelse.

Hvad angår selve forsørgelsesmåden, afspejler Den Buxlundske Legatbolig også en linje af kontinuitet i den kommunale institutionsforsørgelse før og efter indførelsen af alderdomsunderstøttelse. Efter byrådsmødet den 3. marts 1892, valgte en stor del af beboerne i Den Buxlundske Legatbolig at gøre brug af det fremsatte tilbud og flyttede derfor efterfølgende ud af boligen. Af kommunens beretning om alderdomsunderstøttelse fra samme år, fremgår det, at 19 af de tidligere beboere nu modtog alderdomsunderstøttelse.⁷⁶² Det fremgår

⁷⁵⁹ Jour. nr. 477-1891, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁷⁶⁰ Ibid.

⁷⁶¹ Ibid.

⁷⁶² Aarhus Byråds Journalsager, 1892, s. 75.

desuden af beretningen for fattigvæsenet fra 1891, at der ved årets udgang kun boede 49 enker i boligen, ”idet en Del er udflyttede, efter at de ere blevne tilstaaede Alderdomsunderstøttelse, og endnu flere ville af samme Grund flytte bort.”⁷⁶³ Fattiginspektøren konkluderede derfor, at det i fremtiden ville blive ”mere vanskeligt end tidligere at faa Lejlighederne besatte.”⁷⁶⁴

Resultatet af Indenrigsministeriets beslutning blev, at kommunen stod tilbage med en halvtom legatbolig, hvoraf den ene bygning kun 14 år tidligere var opført for offentlige midler. Eftersom byrådet anså det for usandsynligt at holde begge bygninger tilnærmelsesvis besat med beboere, søgte man derfor Indenrigsministeriet om tilladelse til at benytte bagbygningen, der var opført i 1876, som alderdomsasyl. Alderdomsasylet blev indrettet til bolig for de ældre, der på grund af deres ”svagelige og hjælpeløse Tilstand”⁷⁶⁵ ikke kunne modtage hjælpen i deres eget hjem.⁷⁶⁶ Dermed overgik bygningen fra at være en legatbolig forbeholdt ældre enker og enlige kvinder, til at blive byens første kommunale plejehjem forbeholdt ældre over 60. Hermed udvidede alderdomsunderstøttelsen rammerne for denne form for institutionsforsørgelse, idet mænd nu også fik adgang til boligen, mens selve indholdet forblev det samme.

Som et yderligere udtryk for sammenblandingen mellem forsørgelse i legatboligerne forud for 1891 og alderdomsforsørgelsen efter 1891, ansatte kommunen også en del af det samme personale. Legatboligens opsynsmand Terndrup, der desuden var ansat som assistent ved fattigvæsenet, havde forud for 1891 haft kontor i boligens forhus, men privat lejlighed i baghuset. Med oprettelsen af alderdomsasylet blev Terndrup og hans kone boende i baghuset, der blev ombygget til asyl. Terndrup blev tildelt stillingen som økonoma ved asylet, samtidigt med at han beholdte sin stilling som assistent ved fattigvæsenet. Stillingen som økonoma indebar blandt andet rengøring, forplejning og pleje af asylets beboere samt at sørge for at holde ro og orden.⁷⁶⁷

Som en afslutning på denne sektion om kommunens omsorg for ældre, vil jeg pege på et andet eksempel fra kommunale forvaltning af det sociale medborgerskab, der afspejler en kontinuitet før og efter 1891. I forrige kapitel berørte jeg kort en sag fra 1891 angående den 94-årige Michael Bache, der blev frataget sin legatportion på 48 kr. fra Poul Sørensen Lofts Legat, fordi han havde modtaget 15 kr. i offentlig fattighjælp. Af en skrivelse til legatudvalget pointerede borgmester Frederik Vestergaard, som formand for dette udvalg, at det var ”haardt at fratage den 94aarige Mand Legatet”⁷⁶⁸, men at det vel næppe kunne

⁷⁶³ Aarhus Byråds Journalsager, 1891, s. 108.

⁷⁶⁴ Ibid.

⁷⁶⁵ Jour. nr. 173-1892, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁷⁶⁶ Aarhus Byråds Journalsager, 1892, jour. nr. 173- 1892.

⁷⁶⁷ Jour. nr. 173-1892, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁷⁶⁸ Jour. nr. 421-1891, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

undgås. Nederst på denne skrivelse har Nicolai Hald noteret, at Bache, ifølge fundatsen, ikke kunne beholde legatet, men at dette var meget beklageligt. Legatudvalgets tredje medlem, Jacob Kjær, har ligeledes noteret en mindre bemærkning angående sagen nederst på skrivelsen. Det fremgår af denne bemærkning, at Kjær foreslog at tildele Bache den alderdomsunderstøttelse, der var blevet indført få måneder forinden.⁷⁶⁹ Den omsorg, som kommunen udviste, indenfor rammerne af privatstiftede legater, blev, efter indførelsen af 1890'ernes sociale reformer, en omsorg kommunen kunne udvise indenfor rammerne af den offentlige forsorg. Sagen om den 94-årige Bache afspejler derved både det symbiotiske forhold mellem offentligt og privat ansvar, men også en flydende grænse mellem den omsorg for ældre, som legaterne dannede grundlag for, og den omsorg for ældre, som den offentlige alderdomsunderstøttelse dannede grundlag for.

Kapitel 16

De civile medborgerskabsdyder

Jeg har gennem de sidste to kapitler vist, hvordan Aarhus Kommune, gennem forvaltningen af legater og legatboliger, udviste en omsorg overfor særligt ældre, enlige kvinder, forud for indførelsen af offentlig alderdomsunderstøttelse. En omsorg, der betød, at disse kvinder forblev fuldgyldige civile medborgere. Men hvad fortæller denne undersøgelse af legater og legatboliger om dynamikken mellem det sociale og civile medborgerskab? Og hvilke forskningsbidrag ligger der i at pointere, at kommunen overtog, uddelte og udbyggede en privatstiftet hjælp?

I forlængelse af afhandlingens del II og III, vil jeg i dette kapitel undersøge, hvordan denne form for kvindelig kønnet fattighjælp, der satte spørgsmålstegn ved dikotomien mellem det sociale og civile medborgerskab, kan give et indblik i de medborgerskabsdyder, der knyttede sig til den fuldgyldige civile medborger. På baggrund af analysen i de to forrige kapitler vil jeg desuden samle op på de forskningsbidrag, som mit studie af legater og legatboliger indeholder.

Den fuldgyldige civile medborger

Jeg har i det indsamlede kildemateriale ikke fundet nogle tegn på, at legatmodtagere eller beboere i legatboligerne, på lige fod med havebrugerne, skulle underskrive et regulativ, når legatportioner eller lejligheder blev tildelt. Alligevel

⁷⁶⁹ Jour. nr. 421-1891, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

afspejler kildematerialet, at disse former for hjælp også var forbundet med bestemte dyder. I ansøgningerne til legaterne blev enkerne beskrevet med en række af de samme adjektiver, såsom ægtværdig, flittig, skikkelig, anstændig, stræbsom, værdig og trængende.⁷⁷⁰ I flere af legatfundatserne var der indsat paragraffer, der pointerede, at legater, der var tildelt på livstid, var afhængig af, at ”Paagjældendes Værdighed og Trang anerkjendes.”⁷⁷¹ Eller som i Jens Jensen Schmidts Legat, hvor §5 stadfæstede, at ”Legatnydere beholder Portionen saalænge han er i Live og ikke ved Dom er funden skyldig i en i den offentlige Mening vanærende Handling.”⁷⁷² I Petrea Schmidts Lærerindelegat, stiftet i 1880, der også blev tildelt på livstid, fastsatte §7 følgende: ”Skulde Legatudvalget finde, at nogen, hvem en Renteportion er tillagt, ved sit Forhold have gjort sig uværdig til at nyde godt af Legatet, kan det berøves Vedkommende denne Ret.”⁷⁷³ Derudover stillede nogle fundatser også krav om, at kvinderne skulle ”forblive i ugift stand.”⁷⁷⁴

Dette aspekt kommer også til udtryk i legatboligerne. Som nævnt i forrige kapitel, var der blandt andet ansat en opsynsmand i Den Buxlundske Legatbolig, som man må formode holdt øje med beboernes adfærd. Også fundatsen for legatboligen på Møllestien indeholdt krav til, hvordan boligens to skikkelige og trængende enker skulle opføre sig:

Skulle imidlertid én eller begge af disse Enker med Tiden vise sig uanstændig og ikke vilde have fredelighed med Naboerne eller henfalde til grove og skjendige Laster hvorved min Gudelige Intention og Øjemed kunde blive forkrænket eller misbrugt da skal saadan en ikke taaes deri men efter én eller toe Ganges alvorlige Formaninger og Tilrettesættelser som intet har frugtet strax udjages at opsøge anden Boepæl.⁷⁷⁵

Som 'sites of citizenship' var legatboligerne, på lige fod med fattighaverne, altså knyttet til en bestemt tilsigtet adfærd hos beboerne.

⁷⁷⁰ Se f.eks. Nicoline Jørgensens ansøgning fra 1888 (jour. nr. 398-1888, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS); Edel Marie Hedvig Pontoppidans ansøgning fra 1887 (jour. nr. 396-1887, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS); Johanne Marie Sørensdaters ansøgning, Marie Grønlunds ansøgning og Saraphine Hansens ansøgning, der alle er fra 1887 (jour. nr. 216-1887, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS).

⁷⁷¹ Enkemadam Maren Jensen født Kjærulfs Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS. Se desuden Therese Hemmerts og Sofie Lindhards Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS. H. E. Basses Legat, Legatsager 1882-1980, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁷⁷² Jens Jensen Schmidts Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁷⁷³ Petrea Schmidts Lærerindelegat, legatsager 1870-1983, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁷⁷⁴ H. E. Basses Legat, Legatsager 1882-1980, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS.

⁷⁷⁵ Anders Stæhrs Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, AS

Eftersom tildelinger af legater og delvist også legatboliger, ikke var knyttet til et tab af det fuldgyldige medborgerskab, udgjorde disse understøttelsesformer en mulighed for at modtage hjælp og samtidigt beholde sin fuldgyldige status som medborger. Da disse former for understøttelse næsten udelukkende blev tildelt kvinder, der i kraft af deres køn var ekskluderet fra det politiske medborgerskab, var det udelukkende det fuldgyldige civile medborgerskab, der var på spil. Det drejede sig for disse kvinder ikke om retten til at stemme, men derimod om retten til at bestemme over ens ejendele, retten til at bestemme over ens børn og retten til at bestemme, hvor man skulle bo. Som det kom til udtryk i forrige kapitel, drejede det sig derudover også om retten til at kunne modtage privat velgørenhed og, efter 1891, om retten til alderdomsunderstøttelse.

Som jeg påpegede i del II afspejler min undersøgelse af både den kommunale og statslige medborgerskabsmodalitet, at der var forskel på dynamikken mellem det sociale og politiske medborgerskab på den ene side og det sociale og civile medborgerskab på den anden. I del II så vi således, hvordan fattighjælpsmodtagere kunne bruge forestillingen om den gode politiske medborger, som en trædesten til at få eftergivet modtaget fattighjælp, mens det civile medborgerskab ikke rummede samme myndiggørende kvaliteter. I del III argumenterede jeg for, at det var det aktive aspekt ved fattighaverne og de værdier, såsom arbejdsomhed, stræbsomhed og selvstændighed, der blev knyttet til havearbejdet, som tillod kommunen at tildele fattighaver ikke på bekostning af modtagerens fuldgyldige politiske medborgerskab, men som en understøttelse af dette. Eftersom det mandlige medborgerskab havde politiske implikationer, udgjorde fattighaverne et konkret sted, hvor mandlige medborgere kunne bevise, at de var i stand til at klare sig selv og forsørge deres familie. Af den grund var fattighaverne, der i høj grad fremstår som en mandlig kønnet fattighjælp, knyttet til medborgerskabsdyder som myndighed og selvstændighed.

I sammenligning med fattighaverne, udgjorde legater og legatboliger en langt mere passiv form for fattighjælp. Mens mængden af fattighavernes fattighjælp var eksponentielt knyttet til den arbejdskraft som havebrugerne lagde i fattighaven, skulle legatmodtagere og legatboligernes beboere ikke 'arbejde' for at modtage denne ikke-stigmatiserende form for fattighjælp. Kommunens forvaltning af legater og legatboliger, der fremstår som en udpræget kvindelig kønnet fattighjælp, var ikke bundet op på medborgerskabsdyder som økonomisk uafhængighed, myndighed og selvstændighed. Deres fuldgyldige status som medborger var ikke bundet op på deres evne til at være selvforsørgende og de blev heller ikke underlagt samme hårde vurdering, når de så sig nødsaget til at søge om hjælp. Mens fattighaverne blev givet i kraft af modtagernes status som husstandsoverhoved, blev legater og legatboliger derimod givet i kraft af modtagernes manglende tilhørsforhold til en husstand. Særligt legatboligerne forsynede kvindelige medborgere, i både konkret og overført betydning, med en

husstand. At der i den kommunale medborgerskabsmodalitet således eksisterede en større mulighed for kvinder, end mænd, til at modtage hjælp uden rettighedsfortabelse, kan således ses som et udtryk for, at der var mindre på spil for de kvindelige medborgere. Mens køn derved fungerede som en eksklusionsmekanisme i relation til det politiske medborgerskab, fungerede køn – i kraft af kommunens tildelinger af legater og legatboliger til enker og enlige kvinder – som en inklusionsmekanisme i det fuldgyldige civile medborgerskab. Et aspekt, der også gør sig gældende med hensyn til fattighjælpens indflydelse på retten til frit at indgå ægteskab, der siden ændringen i 1857 udelukkende gjorde sig gældende for mandlige fattighjælpsmodtagere. Som status og som praksis adskilte det mandlige og kvindelige medborgerskab sig fra hinanden, ikke kun på det statslige niveau, men også i det kommunale.

At der gennem en længere årrække overhovedet kunne herske en tvivl om, hvorvidt beboerne i legatboligerne var fuldgyldige medborgere eller ej, kan også ses som et udtryk for netop dette. Selvom fattigudvalget pointerede, at ønsket om at undgå fattighjælpens stigmatisering, også havde afholdt flere beboere fra at søge anden hjælp hos det offentlige, var tabet af det civile medborgerskab dog langt mindre synligt end tabet af det politiske medborgerskab. Som det fremgik i del II og del III var de mandlige fattighjælpsmodtagere særdeles bevidst om, hvorvidt de var i besiddelse af deres fuldgyldige status som politisk medborger. Flere var også blevet konfronteret direkte med tabet af det fuldgyldige medborgerskab, når de offentlige valglisten til kommune- eller Rigsdagsvalg var blevet hængt op. Denne konfrontation og dette aspekt af offentlighed, gjorde sig i mindre grad gældende for de kvindelige medborgere.

Selvom kommunens forvaltning af legater og legatboliger ikke var med til at udvide grænserne for det politiske medborgerskab, indebar denne forvaltning, på lige fod med hjælpen til kommunens egne, dog en udfordring af grænserne for det sociale medborgerskabs indhold og form. På denne måde muliggjorde legater og legatboliger, at den offentlige fattigforsorg allerede forud for alderdomsunderstøttelsesloven praktiserede et ansvar og en omsorg over for ældre borgere. Det var dog et partikularistisk ansvar baseret på kommunens skøn, og ikke et universalistisk ansvar baseret på ret, sådan loven om alderdomsunderstøttelse stadfæstede det i 1891.

Institutionsforsørgelse og alderdomsunderstøttelse

Gennem en undersøgelse af legater og legatboliger som en integreret del af den offentlige fattigforsorg, har denne del af afhandlingen vist, hvordan kommunen, gennem forvaltningen af disse, udøvede et ansvar over for ældre, enlige kvinder. Legaterne og legatboligernes placering i den kommunale fattigforsorg vidner om, at kommunen internt i den offentlige fattigforsorg skelnede mellem værdigt og ikke-værdigt trængende og bestræbte sig på at tildele ikke-stigmatiserende

former for hjælp til bestemte grupper af fattige. Særligt vidner undersøgelsen af legatboligernes status, herunder brugen af Den Buxlundske Legatbolig før og efter 1891, om, at indførelsen af alderdomsunderstøttelse på visse punkter byggede videre på en allerede eksisterende kommunal praksis.

Jeg har gennem kortlægningen i kapitel 13 og analysen i kapitel 14 særligt gået i dialog med fattigforsorgs- og filantropistudier. I eksisterende studier er legater og legatboliger blevet tolket som en del af den private fattigforsorg. Mens Tine Bro fremhæver, at legatboliger i 1800-tallet udgjorde et alternativ til den offentlige fattigforsorg, og Peter Wessel Hansen argumenterer for, at legatboligerne udelukkende var forbeholdt borgere, der aldrig ville nedlade sig til at søge det offentlige om hjælp, har dette studie vist, at legatboligerne også skal forstås som en del af den offentlige fattigforsorg. I Aarhus eksisterede der både et administrativt og personmæssigt overlap mellem legatboligerne og den offentlige fattigforsorg, hvilket betyder, at denne form for hjælp i højere grad skal forstås som symbiotisk, fremfor enten offentlig eller privat.

For det andet har dette studie af legater og legatboliger også ydet et bidrag til de velfærdsstatsstudier, der har arbejdet med alderdomsunderstøttelsesloven. I *Den danske alderdomsforsørgelseslovgivnings udvikling bind 1* (1985), fremhæver Jørn Henrik Petersen, at loven ikke kun udgjorde et brud, men også på visse punkter afspejlede en kontinuitet. Ifølge Petersen, var en af årsagerne til, at Rigsdagen valgte den skattefinansierede alderdomsunderstøttelse, fremfor den tyske forsikringsmodel, at den danske model var forankret i det kommunale selvstyre. Hermed knyttede loven sig til princippet om den decentraliserede sogneforsørgelse, der havde sine rødder 1708- og 1803-fattiglovene og den tradition de love hvilede på.⁷⁷⁶ Som en tilføjelse til disse studier, viser denne afhandlings empiriske analyse af den kommunale medborgerskabsmodalitet, at det ikke kun var administrativt, at alderdomsunderstøttelsesloven rummede elementer af kontinuitet. Også visse kvalitative træk, herunder et ønske om at drage omsorg for ældre borgere uden at underlægge dem fattigvæsenets stigmatisering og umyndiggørelse, blev forud for 1891 praktiseret i kommunen. Den Buxlundske Legatbolig udgør, i både konkret og overført betydning, et eksempel på denne kontinuitet.

Mens Peter Baldwin og Petersen argumenterer for, at alderdomsunderstøttelse rummede universalistiske træk og dermed skabte en linje af kontinuitet mellem 1890'ernes sociale reformer og 1900-tallets velfærdsstat, rummede den form for alderdomsunderstøttelse, som kommunen udøvede forud for 1891 omvendt ikke universalistiske træk.⁷⁷⁷ Tværtimod var det en

⁷⁷⁶ Petersen, *Den danske alderdomsforsørgelseslovgivnings udvikling.*, s. 127.

⁷⁷⁷ Baldwin, *The Politics of Social Solidarity: Class Bases of the European Welfare State 1875-1975.*, s. 76; Petersen, "Gårdmandsvenstre - velfærdsstatens far"; Petersen, *Den danske alderdomsforsørgelseslovgivnings udvikling.*

partikularistisk hjælp, der blev givet i kraft af modtagernes køn, civilstand og tilhørsforhold til kommunen - og i visse tilfælde også klasse. Hermed fremstår den kommunale medborgerskabsmodalitet i tiden mellem 1849 og 1891, på én og samme tid, både som reaktionær og konservativ og som human og progressiv. Udover enkelte referencer til kommunernes legatbaserede forsørgelse, er der dog intet i rigsdagsforhandlingerne der indikerer, at den kommunale medborgerskabsmodalitet på dette punkt var definerende for den statslige medborgerskabsmodalitet. Det har således ikke været muligt at spore en direkte forbindelse mellem kommunal praksis og statslig status, hvad angår udformningen af alderdomsunderstøttelsesloven, men derimod har undersøgelsen vist, at den forudgående kommunale praksis fik betydning for implementeringen af alderdomsunderstøttelse.

Endelig har denne undersøgelse af legater og legatboliger også vist, at kommunen, efter indførelsen af Grundlovens forsørgelsesparagraf, prioriterede at tildele ikke-stigmatiserende hjælp. Hvorvidt denne prioritering udsprang af et oprigtigt ønske om at hjælpe værdigt trængende kvinder uden indgreb i deres medborgerskabsrettigheder, eller i højere grad udprang af økonomiske hensyn, er i dette tilfælde underordnet. Aarhus kommunes forvaltning viser nemlig, at forsørgelsesparagraffen havde en betydning for den måde, hvorpå kommunen indrettede fattigforsorgen. Og dette indebar ikke kun, at udsætte fattighjælpsmodtagere for en så ydmygende og brutal behandling, at det afskrækkede folk fra overhovedet at søge om offentlige hjælp, som Peter Henningsen hævder. Det indebar også at understøtte en gruppe af fattige på en sådan måde, at disse forsat kunne få hjælp fra andre sider og derved ikke udelukkende blev kommunens ansvar.

Kapitel 17

Opsamling

Gennem en kortlægning af de legater og legatboliger, der var administreret af Aarhus Kommune, lagde kapitel 13 grunden for kapitel 14, der indebar en sammenstillet analyse af fundatsernes tilsigtede hensigt og deres rolle i den kommunale fattigforsorg. Dette kapitel viste, at kommunen opererede med end mere snæver defineret målgruppe, end hvad fundatserne foresatte. Mens kommunen hovedsageligt tildelte legater til enker og enlige kvinder, fungerede legatboligerne udelukkende som bolig for denne gruppe fattige. Gennem en undersøgelse af den kommunale tildelingspraksis vedrørende legater, der ikke

stillede krav om køn eller civilstand, viste kapitlet desuden, at kommunen forfordelte mandlige ansøgere, men også at få mænd søgte om legater.

I kapitel 15 satte jeg et mere skarpt fokus på legatboligernes status som en mellemting mellem offentlig og privat hjælp. I den forbindelse undersøgte jeg sammenhængen mellem den omsorg for ældre, som legatboligerne dannede grundlag for, og den omsorg for ældre, som alderdomsunderstøttelsesloven af 1891 dannede grundlag for. Denne undersøgelse viste, at den kommunale medborgerskabsmodalitet på dette område rummede kvaliteter, der senere blev integreret og videreført i alderdomsunderstøttelsesloven. Gennem en analyse af kommunens kamp for at bibeholde legatboligerne særstatus som ikke-fattighjælp, herunder særligt Den Buxlundske Legatbolig, afdækkede jeg desuden, hvordan Aarhus Kommune indgik i forhandlinger med Indenrigsministeriet. Forhandlinger der afspejler, at kommunen kæmpede for sin ret til at tildele ikke-stigmatiserende hjælp, særligt efter indførelsen af Grundloven.

Som en afslutning på denne del af afhandlingen, diskuterede jeg kapitel 16, hvad kommunens forvaltning af legater og legatboliger kan fortælle os om den fuldgyldige kvindelige civile medborger. Jeg lagde i den forbindelse vægt på, at kvindelige medborgere, i kraft af deres formelle ekskludering fra det politiske medborgerskab, som værdige trængende placerede sig i den modsatte ende af spektret mellem passiv og aktiv; uafhængig og afhængig i forhold datidens mandlige medborgere.

DEL V

Ekstraordinær hjælp

I Aarhus Kommune blev der organiseret ekstraordinær hjælp op til flere gange i løbet af 1800-tallets anden halvdel. Hårde vintre og stor arbejdsløshed blandt byens arbejdere gav både private foreninger og offentlige myndigheder anledning til at indsamle, koordinere og facilitere penge- og naturaliehjælp. Til tider blev denne hjælp organiseret på baggrund af opfordringer fra byens borgere og derefter koordineret af byrådet. Andre gange på initiativ af byens velgørende foreninger. Også på Rigsdagen beskæftigede man sig med spørgsmålet om at hjælpe de, der midlertidigt var ramt af fattigdom. Fælles for denne hjælp var dog, at det var en hjælp, der blev givet uden at modtageren mistede sit fuldgyldige civile og politiske medborgerskab. Den ekstraordinære hjælp var dermed en hjælp, der søgte at drage et skel mellem den ordinære og den ekstraordinære; den midlertidige og den permanente; den uforskyldte og selvforskyldte trang. Hermed rykkede denne form for fattighjælp ved grænserne for, hvem der med rette var ekskluderet fra det fuldgyldige medborgerskab.

Gennem en analyse af konkrete tiltag i Aarhus Kommune og nationale rigsdagsforhandlinger, vil jeg i denne del af afhandlingen påvise, hvordan disse praktiske og lovgivningsmæssige tiltag blev iværksat som forsøg på særligt at beskytte den fuldgyldige medborger fra fattighjælpens juridiske deklassering. Med andre ord, at den ekstraordinære hjælp både blev etableret og givet i kraft af det politiske medborgerskab. Derudover giver den ekstraordinære hjælp i Aarhus Kommune et interessant indblik i samspillet mellem kommune og medborger, såvel som mellem byens private og offentlige fattigforsorg.⁷⁷⁸ Blandt andet afspejler organiseringen af ekstraordinær hjælp, at det private og offentlige

⁷⁷⁸ I afhandlingen bruger jeg begrebet privat fattigforsorg som en samlebetegnelse for både velgørenhed og filantropi. Anne Løkke foreslår i artiklen *Premierede plejemødre* en grænsedragning mellem disse to fænomener. Ifølge Løkke kan filantropi forstås som organiseret velgørenhed, dvs. formelle foreninger med vedtægter, bestyrelse og årsberetning etc., mens velgørenhed omvendt kan forstås som en mindre organiseret godgørenhed. (Løkke, "Premierede plejemødre : den københavnske filantropi og uægte børn i 1800-tallet".s- 39-40) Eftersom jeg i afhandlingen ikke analyserer velgørenhed og filantropi som fænomener i deres egen ret, men derimod berøringsfladerne mellem offentlig og privat hjælp, skelner jeg i analysen ikke mellem disse to former for fattighjælp. Derimod forstår jeg privat fattigforsorg, som en fattigforsorg, der hovedsageligt var finansieret gennem frivillige bidrag og som hovedsageligt blev administreret, koordineret og tildelt af ulønnede, frivillige kræfter.

indlejrede sig i hinanden på forskellige måder samt, at der i denne periode aftegner sig en tyngdepunktsforskydning mellem de to. En tyngdepunktsforskydning, hvori det offentlige i stigende grad overtog ansvaret for ekstraordinær hjælp, mens den største velgørende forening i Aarhus omvendt vægrede sig mod at tildele denne form for vertikal hjælp, der rettede sig mod byens arbejderklasse. Med et empirisk udgangspunkt i ekstraordinær hjælp, lokalt og nationalt, arbejder jeg således ud fra et treleddet fokus på 1) den ekstraordinære hjælps tilsigtede hensigt og målgruppe, 2) forhandlinger mellem medborgere og kommune samt 3) forhandlinger mellem byens offentlige og private fattigforsorg.

I det indledende kapitel skitserer jeg konteksten for min analyse, det kilde-materiale analysen baserer sig på og min metodiske tilgang til emnet. I de to følgende kapitler tager jeg udgangspunkt i henholdsvis 'Komiteen til Uddeling af Fødevarer og Kul til de Nødlidende og komiteen 'De Trængendes Nød', mens jeg i det sidste kapitel undersøger den ekstraordinære hjælps administrative og politiske konsekvenser i både stat og kommune. Derudover indeholder det sidste kapitel også en opsummering af de forskningsbidrag, som denne undersøgelse af ekstraordinær hjælp bibringer med i relation til velfærdsstats-, fattigforsorg- og filantropistudier.

Kapitel 18

Kontekst, kildemateriale og tilgang

Undersøgelsen af ekstraordinær hjælp i Aarhus Kommune tager afsæt i to komiteer, der uddelte hjælp over to vintre i slutningen af 1870'erne. Jeg sammenholder løbende disse komiteers arbejde med lignende kommunale tiltag samt med de rigsdagsforhandlinger, der fra 1879 til 1887 blev ført i forbindelse med en række lovforslag, der sigtede mod at afhjælpe midlertidig, ekstraordinær fattigdom, uden at underlægge modtageren en juridisk stigmatisering. I dette kapitel skitserer jeg først konteksten for min undersøgelse, og giver en kort beskrivelse af, hvordan 1800-tallets ekstraordinære hjælp og samspillet mellem private og offentlige tiltag hidtil er blevet behandlet i den eksisterende danske forskning, for derefter at introducere kildemateriale og tilgang.

Særlove samt private og offentlige tiltag

På det nationale plan eksisterede der en længere tradition for, at ekstraordinære situationer krævede ekstraordinære sociale tiltag. Dette kom blandt andet til udtryk i en række særlove vedtaget i perioden mellem 1848 og 1864. Disse særlove var alle tidsbegrænsede og fremkaldt af ekstraordinære situationer,

herunder Treårskrigen, krigen i 1864 samt dyrtiden i 1853, 1855 og 1856. Lovene sikrede visse samfundsgrupper muligheden for at få hjælp uden hjælpen medførte de sædvanlige fattighjælpsvirkninger. For eksempel tildelte særlovene, fra henholdsvis 1848 og 1864, fattige soldaterfamilier, hvor forsøgeren var i krigstjeneste, muligheden for at få fattighjælp uden fattighjælpsvirkninger, mens dyrtidslovene, indført i 1850'erne, gav kommunerne ret til at tildele en midlertidig fattighjælp uden fattighjælpsvirkninger.⁷⁷⁹

I *Dansk Velfærdshistorie* pointerer Søren Kolstrup, at ”særlovene tegnede konturerne af et alternativ til fattigloven, når ydre faktorer bragte folk i trang.”⁷⁸⁰ Ifølge Kolstrup kan særlovene tolkes som et udtryk for en stigende anerkendelse af, at fattigdom kunne være uforskyldt på grund af særlige samfundsvilkår.⁷⁸¹ Niels Finn Christiansen understreger, at særlovene fra 1848 og 1864 afspejler ”et begyndende opbrud i det herskende syn på og behandling af de trængende.”⁷⁸² Det er muligt at spore en lignende udlægning hos Harald Jørgensen, der fremhæver, at den særlov, der blev vedtaget i 1848 under Treårskrigen, kan ses som et tegn på, at en ny tidsalder med større social forståelse var ved at komme til syne.⁷⁸³ Særlovene er dermed blevet set som lovgivningsmæssig tiltag, der pegede frem mod socialreformerne i 1890'erne.

Som en nuancering af denne tolkning af 1800-tallets særlove, pointerer Inger Nørgård i *Beskyt de værdige fattige!*, at implementeringen af 1850'ernes dyrtidslove i Københavns Kommune afspejler, at den private velgørenhed i byen havde en monopollignende ret til de frivillige bidrag inden for fattigforsorgen, eftersom kommunen var af den overbevisning, at københavnernes ikke ville give frivillige bidrag til finansieringen af ekstraordinær hjælp, hvis denne blev varetaget af den offentlige fattigforsorg. Kommunen ønskede desuden ikke, at være ansvarlig for at tildele hjælp uden fattighjælpsvirkning til værdigt trængende, blandt andet ud fra den begrundelse, at det kunne svække de fattiges vilje og kraft til selvvirksomhed og flere da ville søge hjælp hos den offentlige fattigforsorg. Ifølge Nørgård afspejler denne argumentationsform, at kommunen anså det for den offentlige fattigforsorgs opgave på én og samme tid at lindre og afskrække - ikke blot at lindre.⁷⁸⁴

Nørgårds analyse af 1850'ernes ekstraordinære hjælp og den københavnske fattigforsorg er interessant i forhold til afhandlingens analyse af

⁷⁷⁹ Kolstrup, ”Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891”., s. 207; Nørgård, *Beskyt de værdige fattige!: opfattelser og behandling af fattige i velgørenhed, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874.*, s. 194.

⁷⁸⁰ Kolstrup, ”Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891”., s. 247.

⁷⁸¹ Kolstrup., s. 245.

⁷⁸² Christiansen, ”Social- og familiepolitikens rolle i den demokratiske inklusion”., s. 44.

⁷⁸³ Jørgensen, *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede.*, s. 97.

⁷⁸⁴ Nørgård, *Beskyt de værdige fattige!: opfattelser og behandling af fattige i velgørenhed, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874.*, s. 194-201.

ekstraordinær hjælp og det aarhusianske fattigforsorgslandskab i særligt tre henseender: For det første viser forløbet omkring implementeringen af ekstraordinær hjælp, ifølge Nørgård, at Københavns Kommune anlagde end væsentligt mere konservativ strategi i sammenligning med Rigsdagen, der henstillede, at kommunen netop gjorde brug af dyrtidslovene.⁷⁸⁵ For det andet bruger Nørgård undersøgelsen af særlovenes implementering i København til at understrege skellet mellem privat og offentlig fattigforsorg; den private fattigforsorg udegjorde et frivilligt forsørgelsesfællesskab finansieret af frivillige bidrag og fungerede i anden halvdel af 1800-tallet i opposition til den offentlige fattigforsorg, der udgjorde et tvungent forsørgelsesfællesskab, finansieret gennem fattigskat, bundet af fattiglovgivningen og som desuden var i besiddelse af muligheden for tvangsanvendelse. For det tredje peger Nørgård på, at velgørende foreninger agerede som interessenter i forhold at presse Københavns Kommune til at gøre brug af dyrtidslovgivningen. Foreningerne ønskede at deres medlemmer fik mulighed for at få offentlig hjælp og samtidigt bevare deres myndighed og selvbestemmelse.⁷⁸⁶ I denne udlægning fremstår Rigsdagen og den private fattigforsorg således som drivkræfterne bag, hvad Jørgensen beskriver som en ny tidsalder med større social forståelse. Københavns Kommune, herunder også den offentlige fattigforsorg, fremstår derimod en reaktionær stopklods.

Mens den ekstraordinære hjælp fra 1848 til 1864 således er blevet behandlet i den eksisterende forskning, har 1870'ernes og 1880'erne ekstraordinære hjælp levet en mere ubemærket tilværelse. Den første særlov om ekstraordinær hjælp, der blev vedtaget efter særloven af 1864, var 'Lov om midlertidige Foranstaltninger ved Arbejdsløshed og Vinterens Strenghed indtraadte Nød'. Rigsdagen vedtog denne lov i marts 1879. På lige fod med særlovene fra 1800-tallets midte, gav loven kommunerne bemyndigelse til at tildele ekstraordinær hjælp uden fattighjælpsvirkninger. Modsat tidligere skulle kommunerne dog ikke selv tildele hjælpen, der i stedet skulle gå gennem De Fattiges Kasse.⁷⁸⁷ Derudover fik kommunerne også mulighed for at optage lån af statskassen til finansieringen af hjælpen. I henholdsvis 1885 og 1887 vedtog Rigsdagen endnu to lignende særlove, hvori kommunerne desuden fik mulighed for at optage lån til at iværksætte forskelligt offentligt arbejde.⁷⁸⁸

Hvad angår samspillet mellem privat og offentlig fattigforsorg, fremhæver flere filantropi- og fattigforsorgsstudier, at 1800-tallets private fattigforsorg pegede på oversete sociale områder, der senere blev overtaget af det offentlige. Dette skete blandt andet ved, at den private fattigforsorg i stigende

⁷⁸⁵ Nørgård., s. 196-201.

⁷⁸⁶ Nørgård., s. 194.

⁷⁸⁷ RT, Tillæg C, 1878-1879, sp. 47-50.

⁷⁸⁸ RT, Tillæg C, 1885-1886, sp. 19-20; RT, LF, 1886-1887, sp. 1631.

grad påtog sig ansvaret for at tildele en vertikal hjælp, der rettede sig mod fattige fra samfundets laveste sociale lag.⁷⁸⁹ I *Byen tæmmes* tillægger Karin Lützen særligt denne udvikling indførelsen af næringsfrihedsloven, der blev vedtaget i 1857:

Den velgørehed, som blev sat i værk efter næringsfrihedsloven ikrafttrædelse, havde til hensigt at bygge bro over kløften mellem klasserne (...) [F]ormålet (...) var at hjælpe arbejderstanden op i middelstanden.⁷⁹⁰

I kraft af denne problemrejsende og meningsdannende rolle, bliver den private fattigforsorg, i sammenligning med datidens offentlige fattigforsorg, ofte skildret som bærer af progressive træk, der skabte forbindelseslinjer mellem 1800-tallets fattighjælp og 1900-tallets velfærdsstat. Alligevel peger flere studier også på, at der ofte eksisterede et betydeligt overlap mellem private og offentlige tiltag, foreninger etc. Statslige tilskud, et tæt samarbejde mellem aktører inden for det private og det offentlige samt tilstedeværelsen af dobbeltgængere, der havde ben i begge lejre, slører til tider grænserne mellem, hvad der kan karakteriseres som offentlig og privat fattighjælp.⁷⁹¹

I antologien *Den privat-offentliga gränsen* (1999), redigeret af historiker Monika Janfelt, der omhandler strategier og aktører inden for socialt arbejde i Norden i perioden 1860 til 1940, peger forfatterne på, at private indsatser kunne indtage forskellige roller i samfundet: Tiltagene kunne fungere som et supplement eller et alternativ til offentlige tiltag, men de kunne også have erstattende eller avantgardistisk (nyskabende) rolle.⁷⁹² I tillæg til tilgangen anlagt i *Den privat-offentliga gränsen*, sætter jeg i denne analyse fokus på, hvordan forholdet mellem private og offentlige tiltag også kan tolkes som symbiotisk og indbyrdes afhængigt med afsæt i Elisabeth Clemens begreb om den symbiotiske stat.⁷⁹³

⁷⁸⁹ Lützen, "Den borgerlige filantropi som forudsætning for velfærdsstaten", s. 47-48; Løkke, *Vildfarende børn: om forsømte og kriminelle børn mellem filantropi og stat 1880-1920*; Løkke, "Præmierede plejemødre: den københavnske filantropi og uægte børn i 1800-tallet", s. 55;

⁷⁹⁰ Lützen, *Byen tæmmes: kernefamilie, sociale reformer og velgørehed i 1800-tallets København*, s. 204.

⁷⁹¹ Løkke, "Præmierede plejemødre: den københavnske filantropi og uægte børn i 1800-tallet", s. 40. Nørgård, *Beskyt de værdige fattige!: opfattelser og behandling af fattige i velgørehed, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874*, s. 231; Bro, *Stiftelsesvæsenet i de danske købstæder 1700-1900: et studie i relationen mellem stiftelser, fattiglovgivning, social forsorg og privat velgørehed*, s. 90. For et nordisk eksempel, se desuden artiklen: Mikael Sjögren, "Mellan privat och offentligt: Föreningen för Vålgörehetens Ordande i Stockholm kring sekelskiftet 1900", i *Den privat-offentliga gränsen: Det sociala arbetets strategier och aktörer i Norden 1860-1940*, red. Monika Janfelt (København: Nordisk Ministerråd, 1999), 21-46.

⁷⁹² Monika Janfelt, "Den privat-offentliga gränsen: det sociala arbetets strategier och aktörer i Norden 1860-1940", *Nord*; 1999:9 (Kbh.: Nordisk Ministerråd, 1999), s. 12.

⁷⁹³ Jeg introducerede dette begreb i del IV, kapitel 13.

Kildemateriale

Som nævnt ovenfor, tager undersøgelsen af de lokale tiltag i Aarhus Kommune udgangspunkt i to komiteer. Den ene komite uddelte hjælp i vinteren 1877 til 1878, mens den anden uddelte hjælp i vinteren 1879. Jeg har gennem Aarhus Stiftstidende desuden fundet et eksempel på, at tre byrådsmedlemmer, i samarbejde med mænd udenfor byrådet, etablerede ekstraordinær hjælp i vinteren 1871. Hjælpen, der blev finansieret gennem både offentlige og private bidrag, bestod i oprettelsen varrestuer, hvor der blandt andet blev udleveret varmt øl, samt i udleveringen af brød, brændsel og kontanter.⁷⁹⁴ Der findes imidlertid ikke noget bevaret kildemateriale fra denne komité på Aarhus Stadsarkiv, hvorfor jeg har valgt at gå i dybden med de to komiteer fra slutningen af 1870'erne, hvorfra der er bevaret et righoldigt materiale. Her gør protokoller, uddelingsedler og korrespondancer mellem Aarhus byråd og Velgørenhedsselskabet det muligt at undersøge komiteernes etablering, organisering og administration. Eftersom uddelingerne foregik gennem mundtlige henvendelser til komiteerne, findes der, med en enkelt undtagelse, ikke skriftlige ansøgninger til denne form for fattighjælp, der bestod af både penge- og naturaliehjælp. Gennem krydshenvisninger mellem komiteernes uddelingsprotokoller og protokoller over modtagere af fattighaver, har det alligevel været muligt for mig at give en overordnet karakteristik af målgruppen for den ekstraordinære hjælp i Aarhus. Derudover bygger min undersøgelse på Aarhus Vejviser, byrådsforhandlingerne og de dertilhørende journalsager samt avisartikler fra Aarhus Stiftstidende. Disse kildegrupper har jeg brugt særligt til at belyse samspillet mellem offentlige og private tiltag i Aarhus mere generelt.⁷⁹⁵

For at kunne undersøge de parlamentariske diskussioner om ekstraordinær hjælp, har jeg gennemgået rigsdagsforhandlingerne vedrørende de lovforslag, der blev stillet i perioden mellem 1871 og 1892. Det drejer sig mere specifikt om 'Forslag til Lov om midlertidige Foranstaltninger ved Arbejdsløshed og Vinterens Strenghed indtraadte Nød', fremsat af venstremændene Chresten Berg, Viggo Hørup og H.P. Andersen i februar 1879; Lovforslaget af samme navn, fremsat af Ludvig Holstein-Ledreborg, Thomas Nielsen og Johannes Tauber i december 1879 samt igen af Tauber i februar 1880; 'Forslag til lov om Foranstaltninger til at modvirke Arbejdsløsheden samt til at formindske den derved foranledigede Nød', der blev fremsat af regeringen i december 1885 og

⁷⁹⁴ Aarhus Stiftstidende, 24. 04. 1855.

⁷⁹⁵ Det er værd at bemærke, at undersøgelsen ikke udgør et forsøg på at foretage en fyldestgørende kortlægning af ekstraordinær hjælp, uddelt i Aarhus i anden halvdel af 1800-tallet. Eftersom kildematerialet hovedsageligt knytter sig til kommunale tiltag, har jeg kun belyst de tiltag, der blev organiseret privat gennem inddragelsen af avisnotiser og artikler. Da jeg ikke har foretaget en systematisk gennemgang af de lokale aviser, findes der givetvis tiltag vedrørende ekstraordinær hjælp, som ikke er en del af følgende analyse.

i en lidt ændret version af venstremanden Herman Trier og socialdemokraterne Christen Hørdum og Peter Thygesen Holm i oktober 1886.

Organisatorisk og administrativt samarbejde

Som jeg nævnte i del IV, bruger Elisabeth Clemens begrebet om den symbiotiske stat som en betegnelse for samarbejdet mellem offentlige myndigheder og private foreninger. Mens jeg i del IV lagde vægt på, at denne symbiose satte kommunale myndigheder i stand til at tildele en specifik form for hjælp til en specifik gruppe af borgere, går jeg i denne del af afhandlingen i dybden med det organisatoriske og administrative aspekt af dette samarbejde. I antologibidraget *Reconciling Equal Treatment with Respect for Individuality* fremhæver Clemens, at private foreninger var med til at opbygge administrative apparater, der skabte kanaler, hvorigennem en mere systematisk hjælp kunne tildeles. Kanaler, det offentlige senere overtog. Derudover fremhæver Clemens, at private foreningers arbejde også medførte, at de mennesker, som hjælpen rettede sig mod, stiftede bekendtskab med det være 'modtager af hjælp', allerede inden der eksisterede offentlige tiltag. På den måde var foreningerne, ifølge Clemens, med til at omforme modtagerne fra at være individer til at være regulerede og styrede subjekter.⁷⁹⁶ Clemens' analyse af samarbejdet mellem den amerikanske stat og Røde Kors i 1930'ernes USA tager således sit udgangspunkt i en forståelse af, at disse to instanser var indbyrdes afhængige, fremfor i opposition til hinanden.

I min undersøgelse af ekstraordinær hjælp har jeg ladet mig inspirere af denne tilgang og lægger derfor vægt på berøringsfladerne mellem det offentlige og det private. Det er min vurdering, at en undersøgelse af disse berøringsflader er væsentlig for, at kunne tegne et mere nuanceret billede af kommunen som drivkraft på det socialpolitiske område. Ved derved at kombinere medborgerskabsperspektivet med en undersøgelse af samspillet mellem den private og offentlige fattigforsorg, behandler jeg forhandlingerne mellem kommunale myndigheder og private foreninger vedrørende koordineringen og administrationen af den ekstraordinære hjælp, som forhandlinger om det sociale medborgerskabs form og indhold. Samtidigt arbejder jeg i forlængelse af del II og III videre med Isins begreb 'acts of citizenship' ved at sætte fokus på de øjeblikke, hvor medborgere stillede fordringer om hjælp, der brød med den etablerede form for rettighedstildeling.

⁷⁹⁶ Clemens, "Reconciling Equal Treatment with Respect for Individuality: Associations in the Symbiotic State", s. 36-37.

Kapitel 19

Uddeling af fødevarer og kul til de nødlidende

Den 9. december 1877 rettede en række arbejdere en henvendelse til Aarhus byråd om økonomisk understøttelse til oprettelsen af en hjælpekasse, der skulle lindre nøden blandt byens arbejderklasse. Henvendelsen blev startskuddet for etableringen af en komité, der bestod af byrådsmedlemmer, enkelte fremtrædende borgere samt den gruppe af arbejdere, der henvendte sig til byrådet. Denne komite, der gik under navnet 'Komiteen til Uddeling af Fødevarer og Kul til de Nødlidende' var i vinteren 1877 til 1878 ansvarlig for en omfattende organisering og uddeling af ekstraordinær hjælp. I dette kapitel undersøger jeg først det forberedende arbejde vedrørende etableringen af komiteen, dernæst hvem, der gav og fik hjælp fra komiteen, for til sidst at diskutere komiteens organisering og administration.

En komité stables på benene

Den henvendelse, der blev indleveret på rådhuset den 9. december 1877, var underskrevet af skrædder T. J. Thomasen, arbejdsmand J. Sørensen, murer R. Thomsen, skrædder N. Jensen og smedesvend P. Larsen.⁷⁹⁷ Af et publiceret referat i Aarhus Stiftstidende, fra byrådsmødet den 13. december, fremgår det, at borgmesteren havde modtaget henvendelsen af en deputation, der havde pointeret, at henvendelsen udsprang af "de daarlige Tider og den store Arbejdsløshed."⁷⁹⁸ Det var da også borgmesteren, der ifølge byrådsreferatet, anbefalede forslaget overfor resten af byrådet: "Af det Indtryk, han [borgmesteren] havde faaet af en længere Samtale med Deputationens Medlemmer, skulde han anbefale Byraadet at tage sig af Sagen."⁷⁹⁹

Da deputation denne decemberdag mødte op på rådhuset med en direkte henvendelse til borgmesteren, foretog deputationens fem arbejdere hermed en tilsigtet, kollektiv medborgerskabshandling. Deres forespørgsel om midlertidig offentlig hjælp uden fattighjælpsvirkninger rummede politiske konnotationer; ved at anmode kommunen om at etablere en "almindelig Hjælpekasse for Arbejderne i Aarhus"⁸⁰⁰, forsøgte deputationens medlemmer nemlig at forhandle medborgerskabets myndighedskriterie. Et myndighedskriterie, der betød, at fuldgyldige medborgere i udgangspunkt ikke kunne modtage offentlig hjælp fra kommune uden at dette skete på bekostning af deres politiske og civile rettigheder. Derudover afspejler henvendelsen også en forventning om, at kommunen ville påtage sig ansvaret for ekstraordinær hjælp, hvilket givetvis

⁷⁹⁷ Jour. nr. 294-1877, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁷⁹⁸ Aarhus Stiftstidende, 14.12.1877.

⁷⁹⁹ Ibid.

⁸⁰⁰ Jour. nr. 294-1877, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

bygger på tidligere erfaringer om, at dette udgjorde et kommunalt ansvarsområde.

I byrådet fik deputationens henvendelse om ekstraordinær hjælp medvind. Niels Kraiberg, der på daværende tidspunkt var medlem af fattigudvalget, lagde vægt på, at han ”skulde glæde sig, hvis man kunde finde Noget til Afhjælpning af den forhaandenværende Trang, der er ualmindelig stor, efter Aarstiden at dømme.”⁸⁰¹ Han pointerede dog samtidigt, at forslaget havde ”en Fare i sig, naar der ikke finder en Samvirken Sted mellem Bestyrelserne for de bestaaende private og offentlige velgjørende Institutioner.”⁸⁰² Kraibergs udtalelse blev bakket op af Jørgen Esmann, der også var medlem af fattigudvalget. Ifølge Esmann lå faren i, at ”én og samme Person skulde faae Understøttelser fra flere af Institutionerne og derved udelukke andre Ligeberettigede fra Hjælp.”⁸⁰³ I sidste ende anerkendte byrådet dog, ”at den herskende Arbejdsløshed og de knappe Tider overhovedet gjorde det ønskeligt at komme de arbejdende Klasser til Hjælp.”⁸⁰⁴ Som respons på henvendelsen, valgte byrådet derfor at nedsætte et udvalg, der skulle behandle spørgsmålet om ekstraordinær hjælp.⁸⁰⁵ Udvalget bestod af borgmester Schmidten samt fire byrådsmedlemmer: Kraiberg, Hans Müller, Johan Seiersen og Nikolaj Hald, der efterfølgende etablerede et samarbejde med de fem arbejdere, der havde indsendt henvendelsen til byrådet.

Det fremgår af en avisnotits i Aarhus Stiftstidende, at dette såkaldte kombinerede udvalg afholdt et møde på rådhuset den 18. december for, at ”forhandle om, ved hvilke Midler man bedst kunde søge tilveiebragt (...) at afhjælpe den forhaandenværende Trang her i Byen.”⁸⁰⁶ På mødet vedtog man at arrangere en velgørenhedsbasar. Basaren kunne dog først blive afholdt i slutningen af januar og ”da der allerede er megen Trang tilstede – formeentlig ere allerede henimod 500 Familier uden tilstrækkeligt Erhverv”⁸⁰⁷, besluttede udvalget at foretage en indsamling før jul.

Den efterfølgende aften afholdt udvalget endnu et møde på rådhuset. Denne gang havde man ”indbudt omtrent et Hundrede af Byens Borgere.”⁸⁰⁸ I mødereferatet fra Aarhus Stiftstidende fremgår det, at stemningen nu hældede mod at foretage større ugentlige indsamlinger, som et alternativ til den ellers planlagte basar, der ville kræve ”uforholdsmæssige store Udgifter”⁸⁰⁹ at afholde.

⁸⁰¹ Aarhus Stiftstidende, 14.12.1877.

⁸⁰² Ibid.

⁸⁰³ Ibid.

⁸⁰⁴ Aarhus Byråds Journalsager, jour. nr. 294-1877.

⁸⁰⁵ Ibid.

⁸⁰⁶ Aarhus Stiftstidende, 19.12. 1877.

⁸⁰⁷ Ibid.

⁸⁰⁸ Ibid.

⁸⁰⁹ Aarhus Stiftstidende, 20.12. 1877.

Det blev samtidigt gjort klart, at den ekstraordinære hjælp ”kun blive fordeelt blandt de Arbeidere der ere hjemmehørende her i Byen og virkelig ere værdige til Hjælp.”⁸¹⁰

Den 22. december udsendte komiteen, der nu gik under navnet ’Komiteen til Uddeling af Fødevarer og Kul til de Nødlidende’, en opfordring til byens arbejdere. Udover de fem byrådsmedlemmer og de fem arbejdere, der havde indsendt henvendelsen, talte komiteen desuden Søren Ørum og Hans Broge, der fungerede som komiteens kasserer.⁸¹¹ Begge havde tidligere været medlem af Aarhus borgerrepræsentation og byråd. Opfordringen, der blev trykt i Aarhus Stiftstidende, lød som følgende:

I Tillid til vore Medborgeres Beredvillighed til at afhjælpe navnlig uforskyldt Trang, opfordre vi allerede herved de Familier, som høre til vor Byes faste Arbeidere, og som af Mangel paa Arbeide ere i øieblikkelig Forlegenhed, til at melde sig hos en af Undertegnede.⁸¹²

Som det fremgår af denne opfordring, henvendte hjælpen sig udelukkende til byens faste arbejdere. Hermed indebar modtagelsen af ekstraordinær hjælp opfyldelsen af krav om tilhørsforhold til Aarhus Kommune (som det også fremgik af det ovenstående mødereferat) samt krav til modtagernes sociale klasse. Derudover fremgår det af notitsen, at komiteen også stillede krav til modtagernes værdighed og trangsårsag, eftersom det blev pointeret, at modtagerne, grundet arbejdsløshed, skulle befinde sig i en midlertidig, uforskyldt fattigdom. Hermed ønskede komiteen at ekskludere de, der befandt sig i en mere permanent fattigdom, fra ekstraordinær hjælp.

I det officielle regnskab er det noteret, at komiteen i vinteren 1877 til 1878 indsamlede frivillige bidrag på i alt 10.122,78 kr., dels gennem enkeltbidrag og dels gennem månedlige bidrag.⁸¹³ Disse bidrag blev brugt til at yde byens nødlidende penge-, fødevarer- og naturaliehjælp. Mere præcist uddelte komiteen 2.606 kr. i kontante pengeunderstøttelser; for 1.917, 54 kr. rugbrød; for 2.164, 58 kr. flæsk; for 672,40 kr. kartofler; for 2.612, 50 kr. kul samt for 14 kr. brænde.⁸¹⁴ Mens selve forløbet omkring etableringen af denne ekstraordinære hjælp vidner om, at hjælpen udgjorde resultatet af en forhandling mellem medborgere og kommune, vidner byrådets håndtering af medborgernes henvendelse også om, at kommunen stillede sig lydhør overfor anmodningerne

⁸¹⁰ Aarhus Stiftstidende, 20.12. 1877.

⁸¹¹ Aarhus Stiftstidende, 22.12. 1877.

⁸¹² Aarhus Stiftstidende, 20.12.1877.

⁸¹³ Protokol: Bidrag til Arbejderne en Gang for alle, Uddelingen af Fødevarer og Kul til de Nødlidende, Aarhus Kommune, AS.

⁸¹⁴ Regnskab, Uddelingen af Fødevarer og Kul til de Nødlidende, Aarhus Kommune, AS.

om hjælp uden tab af rettigheder. I denne konkrete sag udviste kommunen hensyn og reagerede hurtigt på henvendelsen om at etablere ekstraordinær hjælp. At byens arbejdere overhovedet henvendte sig til kommunen afspejler, som nævnt ovenfor, en forventning om, at kommunen var den relevante myndighed at henvende sig til. Dette indikerer, at kommunen, også for arbejderklassen, må have fremstået som en tilnærmelig kommune. Med hensyn til ekstraordinær hjælp, fremstår kommunen altså ikke som konservativ kraft, men derimod som en vedkommende og omsorgsfuld kommune. En side af kommunen, som også kom til udtryk i del III om fattighaver.

Givere, modtagere og ikke-modtagere

Under mødet på rådhuset den 19. december, havde komiteen pointeret, at man ville ”opfordre Byens Indvaanere til ved større og mindre Bidrag, Enhver efter sin Evne, at lindre Nøden.”⁸¹⁵ Ser man på protokollerne over bidragsydere afspejler disse da også en forholdsvis stor social diversitet, ligesom størrelsen på de forskellige donationer varierer betydeligt.

Fra den 19. december til den 9. april indsamlede komiteen både enkeltbidrag og månedsbidrag. De byrådsmedlemmer, der var en del af komiteen donerede alle forholdsvis store beløb. Som for eksempel Hans Broge, der med en donation på 400 kr. indtog pladsen som den største bidragsyder. Også en række borgere, der enten havde haft eller forsat var i besiddelse af offentlige hverv, eller på andre måder var aktive på det sociale område, donerede bidrag. Eksempelvis fattigforstanderen F.L. Schawo, sognepræsten Ferdinand Seidelin samt tidligere medlem af borgerepræsentationen, Carl Langballe, der donerede 300 kr. Også flere af byens større virksomheder ydede bidrag, herunder ’folkene på Ceres-bryggeriet’, der tilsammen donerede 88 kr.⁸¹⁶ Derudover optræder også flere faglærte arbejdere, såsom skomagere, smede og blikkenslagere samt enkelte arbejdsmænd på listen over donatorer. Disse ydede mindre beløb fra omkring 50 øre til 10 kr.⁸¹⁷ Blandt andet donerede arbejdsmanden Peder Pedersen 1 kr. månedligt i fem måneder.⁸¹⁸ Overordnet set, var den ekstraordinære hjælp hovedsageligt en hjælp, der blev givet vertikalt fra den bedrestillede til den mindre bemidlede klasse. Men dog også en hjælp, der rummede horisontale elementer og som indebar en form for redistribuering blandt arbejderne.

⁸¹⁵ Aarhus Stiftstidende, 19.12. 1877.

⁸¹⁶ Også Holm & Voigt samt Petersen & Nobel donerede pengebidrag (Protokol: Bidrag til Arbejderne en Gang for alle, Uddelingen af Fødevarer og Kul til de Nødlidende, Aarhus Kommune, AS.).

⁸¹⁷ Protokol: Bidrag til Arbejderne en Gang for alle, Uddelingen af Fødevarer og Kul til de Nødlidende, Aarhus Kommune, AS.

⁸¹⁸ Protokol: Månedsbidrag til Arbejderne, Uddelingen af Fødevarer og Kul til de Nødlidende, Aarhus Kommune, AS.

Selvom komiteen løbende førte protokol over hvem, der blev tildelt hvad, kan det alligevel være svært at danne sig et overblik over, hvor mange personer, der blev tildelt ekstraordinær hjælp i vinteren 1877 til 1878. Dette skyldes en række faktorer. Blandt andet fik de samme modtagere tildelt forskellige løbenumre, selvom komiteen i udgangspunktet opererede med et system, hvor hver enkelt modtager blev tildelt et individuelt løbenummer.⁸¹⁹ Der findes også eksempler på, at nogle løbenumre blev tildelt flere personer.⁸²⁰ Derudover bærer protokollen præg af, at den blev ført af flere forskellige personer, der ikke alle var lige stringente med hensyn til modtagernes personlige oplysninger.⁸²¹ Tilsammen gør disse uoverensstemmelser og karakteristika det svært at kortlægge den ekstraordinære hjælps modtagergruppe. Overordnet set afspejler uddelingsprotokollerne dog, at komiteen, i tråd med hjælpens tilsigtede målgruppe, hovedsageligt tildelte hjælp til faglærte og ufaglærte mænd. I januar måned 1878 uddelte komiteen eksempelvis kontante pengeunderstøttelser på portioner fra 1 til 5 kr. til 392 forskellige personer. Heraf var 16 enker og to enlige kvinder, resten mænd.⁸²² En af disse var maler Berglund, der, som flere andre, modtog en betydelig hjælp, både i form af kontanter og naturalier, ved adskillige gange over vinteren, at anmode om hjælp.⁸²³ Berglund modtog i perioden mellem den 4. december til den 2. april i alt 19 kr. Derudover blev han i samme periode tildelt kul, brød, flæsk og kartofler med omkring en uges mellemrum.⁸²⁴

⁸¹⁹ Som et eksempel herpå blev snedker Kirketerp ved tildelingen af kul, brød og kartofler den 28. december 1877 tildelt løbenummer 2. Ved tildelingen kul, kartofler og flæsk den 11. februar blev han tildelt løbenummer 704, mens han ved en senere uddeling den 6. marts blev tildelt løbenummer 1.236 (Protokol: Uddeling af Fødevarer, Brændsel mm., Uddelingen af Fødevarer og Kul til de Nødlidende, Aarhus Kommune, AS).

⁸²⁰ Som et eksempel herpå blev blikkenslager Lynges enke tildelt løbenummer 450 den 4. februar, selvom dette løbenummer var blevet givet til bybud Wissing den 31. januar. (Protokol: Uddeling af Fødevarer, Brændsel mm., Uddelingen af Fødevarer og Kul til de Nødlidende, Aarhus Kommune, AS.)

⁸²¹ Til tider blev modtagernes fulde navn, profession og adresse noteret. Til andre tider kun profession og efternavn. Eftersom hjælpen blev tildelt husstandsoverhovedet, var kunne denne persons navn, der blev noteret i protokollen. Eftersom protokollerne ikke indeholder oplysninger omkring familiestørrelse kan det være svært at vurdere, i hvilke tilfælde hjælpen blev tildelt enkeltpersoner eller familier.

⁸²² Protokol: Udbetalte Understøttelser til Arbejderne; Uddeling af Fødevarer og Brændsel m.m. 1877-1878, Uddelingen af Fødevarer og Kul til de Nødlidende, Aarhus Kommune, AS.

⁸²³ Se desuden H. Schreiber; Skibstømrer Stilling; Arbejdsmand Fr. Jul. Koch; Søren Møller; Gartner Napoleon Pagh; Snedker F. Groulef; Sømand Ferd. Houmann (Protokol: Udbetalte Understøttelser til Arbejderne; Maanedsbidrag til Arbejderne, Uddeling af Fødevarer og Brændsel m.m. 1877-1878, Uddelingen af Fødevarer og Kul til de Nødlidende, Aarhus Kommune, AS).

⁸²⁴ Protokol: Udbetalte Understøttelser til Arbejderne; Maanedsbidrag til Arbejderne, Uddeling af Fødevarer og Brændsel m.m. 1877-1878, Uddelingen af Fødevarer og Kul til de Nødlidende, Aarhus Kommune, AS.

Den ekstraordinære hjælp, der blev uddelt i Aarhus over vinteren 1877 til 1878, var, på lige fod med fattighaverne, en hjælp, der rettede sig mod de, der ellers ved modtagelsen af ordinær offentlig hjælp ville miste deres politiske medborgerskab. Ikke overraskende optræder en række af de personer, der senere blev tildelt fattighaver også på komiteens uddelingsprotokoller. Som for eksempel skrædder Johan Heinrich Hilmer, der i 1882 blev tildelt en fattighave, og som i perioden mellem den 28. december og 12. marts modtog penge- og naturaliehjælp fra komiteen. Også arbejdsmand Peer Mikkelsen, der fik tildelt en have i 1880, modtog hjælp fra komiteen over vinteren.⁸²⁵ Fra et medborgerskabsperspektiv udgjorde den ekstraordinære hjælp, på lige fod med fattighaverne, et eksempel på, at det sociale medborgerskab i den kommunale praksismodalitet til tider fungerede i kraft af det fuldgyldige politiske medborgerskab. Hermed fremstår den ekstraordinære hjælp i vinteren 1877 til 1878 som endnu et eksempel på, hvordan dikotomien mellem det sociale medborgerskab på ene side og det politiske og civile medborgerskab på den anden side blev forhandlet, forrykket og forskubbet i kommunens daglige praksis. At hjælpen særligt henvendte sig til arbejdsmænd, underbygger desuden, at det især var dynamikken mellem det sociale og det politiske medborgerskab, der fungerede som katalysator for hjælp uden tab af rettigheder. Men ligesom andre former hjælp uden fattighjælpsvirkninger, var den ekstraordinære hjælp også en hjælp, der ekskluderede de, de ikke havde et tilstrækkeligt tilhørsforhold til kommunen.

Som nævnt i afhandlingens indledning, var Aarhus i 1800-tallet en by i kraftig vækst. En stor del af denne befolkningsvækst skyldtes tilvandringen fra landet. Af beretningerne fra byens fattiginspektør fremgår det desuden, at tilflytterne udgjorde en særlig udsat gruppe. Således pointerede han i sin første årsberetning for året 1884 følgende:

Mange Arbejderfamilier flyttede hertil fra Landet og mindre Kjøbstæder i det Haab her at finde rigeligere Udkomme; men Størstedelen blev skuffet i dette Haab, og Mange have maattet tye til Fattigvæsenet, efter først at have bragt paa Laane-kontoret, eller solgt Alt, hvad de paa nogen Maade kunde undvære.⁸²⁶

⁸²⁵ For overlap mellem havebrugere og modtagere af ekstraordinær hjælp, se f.eks. R. Koch, Marius Petersen, Laurits S. Schjøtt, Corfitz Frederiksen (Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune, RA; Maanedsbidrag til Arbejderne, Uddeling af Fødevarer og Brændsel m.m. 1877-1878, Uddelingen af Fødevarer og Kul til de Nødlidende, Aarhus Kommune, AS).

⁸²⁶ Uddrag af Aarhus Byraads Forhandlinger, 1884, s. 73.

Igen i 1887 fremhævede fattiginspektøren de sociale problemer, der fulgte i kølvandet på tilvandringen fra landet:

Ikke faa af de fremmede, der have nydt hjælp, ere Arbejds-mænd, der kort forinden fra andre Kommuner, særligt fra Landet, ere tilflyttede Aarhus, til hvilken den lettere Adgang til at erholde nogen Bekjæftigelse, men navnlig den højere Arbejds-løn end paa Landet, frister til at rejse. Denne Indflytning fra Landet maa antages at have fundet Sted i flere Aar.⁸²⁷

Når 'Komiteen til Uddeling af Fødevarer og Kul til de Nødlidende', på lige fod med andre former for offentlig hjælp uden fattighjælpsvirkninger, udelukkende tildelte hjælp til hjemmehørende fattige, skyldtes det formentligt, at kommunen ønskede, at begrænse tilflytternes mulighed for at opnå forsørgelsesret. Ved at placere tilhørsforhold som et kriterie for ekstraordinær hjælp, forstærkede kommunen skellet mellem de hjemmehørende og de såkaldte fremmede fattige. Blandt byrådets journalsager findes en enkelt henvendelse fra en af disse fremmede fattige angående ekstraordinær hjælp. Denne henvendelse var skrevet på foranledning af den avisnotits, som komiteen bragte i Aarhus Stiftstidende den 22. december. Henvendelsen, der er dateret den 23. december 1877, er skrevet af Severine Basse og adresseret direkte til borgmester Schmidten. Det fremgår af henvendelsen, at Basse sendte sin forespørgsel velvidende, at hjælpen udelukkende rettede sig mod "Byens faste Arbeidere."⁸²⁸ Alligevel fremførte hun følgende begrundelser i håbet om at komme betragtning:

[V]i har slet intet Arbeide eller paa nogen Maade har kunnet faa Noget, og derfor ere Nøden ogsaa meget stor da vi foruden at have 6 Børn, min Mand, der kun kan fotografere om Sommeren da vi ikke har noget Atelier [sic], har idenne [sic] Sommer haft saa lidt at fortjene, at der slet ikke blev noget til at leve for i Vinter.⁸²⁹

Ifølge Basse, havde familien desuden været ramt af sygdom, og hun og børnene havde været indlagt på hospitalet. På trods af at familien havde været nødsaget til, at sælge deres sengeklæder for at betale huslejen, understregede Basse, at de ikke ønskede at henvende sig til det offentlige fattigvæsen. Derudover pointerede hun også, at de, som tilflyttere i byen, ikke havde et netværk, der kunne række dem en hjælpende hånd:

⁸²⁷ Uddrag af Aarhus Byråds Forhandlinger, 1887, s. 64.

⁸²⁸ Jour. nr. 294-1877, Journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁸²⁹ Ibid.

[V]i har (...) Ingen til, at Hjælpe os af Familie, og vi har ingen Steder været i 5 Aar af Gangen da vi har reist omkring og blevet saa længe paa hver Sted, som vi kunde faa Arbeide siden vi blev gift for 19 Aar siden.⁸³⁰

Som dette uddrag afspejler var Basse bevidst om fattiglovgivningens femårsregel, hvad angik forsørgelsesberettigelse, men forsøgte at forhandle dette kriterie ved at fremhæve, at familien ikke havde nogen stærkere tilknytning til en anden kommune. Afslutningsvist understregede Basse, at familiens trang ikke var selvforskyldt: ”Se gode Hr. Smitten[sic], dette er i Korthed vor sørgelige Stilling, og det er heller ikke vor egen Skyld, da vi ikke have forsøgt, eller opført os slet.”⁸³¹ Eftersom familiens navn ikke optræder på uddelingsprotokollerne, resulterede denne henvendelse formentlig ikke i bevilget ekstraordinær hjælp. Af den grund udgør Basses henvendelse endnu et eksempel på at tilhørsforhold, som en dimension af medborgerskabets kommunale praksismodalitet, ikke var til forhandling.

En offentlig organisering af private midler

Den ekstraordinære hjælp fra vinteren 1878 til 1879 er ikke kun interessant i forhold til hjælpens målgruppe, men også i forhold til dens organisation. Den ekstraordinære hjælp udgjorde nemlig en offentlig organisering af private midler, der desuden blev uddelt med den offentlige fattigforsorg som et forvaltende mellemlid. På det administrative plan, integrerede komiteen den offentlige fattigforsorgs frivillige fattigforstanderne i koordineringen og uddelingen af hjælpen. I samarbejde med komiteens medlemmer, var fattigforstanderne ansvarlige for at vurdere graden af den fattiges trang og udmåle størrelsen på den tildelte understøttelse. Det fremgår af uddelingsprotokollerne, at de på daværende tidspunkt ni fattigforstandere arbejdede sammen komiteens medlemmer i teams af to af to.

Den ekstraordinære hjælp var derved en hjælp, der udelukkende var finansieret gennem frivillige bidrag, men som samtidigt blev koordineret og uddelt med udgangspunkt i den offentlige fattigforsorgs administrative system. Selvom Kraiberg og Esmann havde givet udtryk for et ønske om, at inddrage byens velgørende foreninger, er det intet i det bevarede kildemateriale fra komiteens arbejde, der tyder på at et sådant samarbejde blev initieret eller stablet på benene. Derimod rummer denne form for symbiotisk samarbejde paralleller til samarbejdet mellem det private og det offentlige, hvad angår de kommunalt administrerede legater og legatboliger. I relation til Clemens' pointe omkring private tiltag, som administrative kanaler for en senere offentlig hjælp,

⁸³⁰ Jour. nr. 294-1877, Journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁸³¹ Ibid.

er der i disse tilfælde en omvendt dynamik på spil. Det var således ikke en privat forening, men derimod den offentlige fattigforsorg, der fungerede som en administrativ kanal, hvorigennem en privatfinansieret hjælp blev uddelt. Som det fremgår af det følgende kapitel, valgte komitéen 'De Trængendes Nød' den efterfølgende vinter dog at lægge en anden strategi for dagen.

Kapitel 20

De trængendes nød

Den efterfølgende vinter modtog byrådet endnu en henvendelse fra byens arbejdere vedrørende ekstraordinær hjælp og endnu engang var kommunen aktiv i at etablere en komite, der var ansvarlig for at uddele hjælpen. Selvom forløbet omkring etableringen af komiteen rummede visse lighedstræk med handlingsforløbet forrige vinter, eksisterede der dog også en række interessante forskelle med hensyn til både etablering og organisation. Sideløbende med denne komités arbejde i vinteren 1879, forhandlede Rigsdagen om en lov, der skulle sikre, at alle landets kommuner var i stand til at afhjælpe den midlertidige fattigdom. I kapitlets to første sektioner undersøger jeg komiteens etablering og organisation, for i sidste sektion at trække trådene mellem den ekstraordinære hjælp, sådan som den kom til udtryk i medborgerskabet kommunale praksis-modalitet, og sådan som den kom til udtryk i medborgerskabets statslige status-modalitet.

Anmodning om hjælp og forhandling om dens udformning

Henvendelsen om ekstraordinær hjælp, dateret den 26. januar 1879, var indsendt på vegne af bestyrelserne i samtlige af byens fagforeninger. Den er underskrevet af N. P. Davidsen, R. Petersen, Chr. Aagaard og Møller samt T. J. Thomasen, der også stod bag henvendelsen året før.⁸³² I henvendelsen opfordrede fagforeningerne byrådet til at gentage foranstaltningen fra forrige vinter ”paa Grund af den herværende Arbejdsløshed og den deraf følgende Nød blandt Byens Arbejderbefolkning.”⁸³³ Ifølge henvendelsen gik ”over halvdelen af Byens Arbejdere gjennemsnitlig i alle Fag”⁸³⁴ uden arbejde i flere måneder.

⁸³² Eftersom der er et personmæssigt overlap mellem dette og forrige års deputation, kunne der var grund til at antage at også forrige års henvendelse var indsendt på vegne af byens fagforeninger. Det blev imidlertid ikke eksplicit påtalt, som det omvendt gjorde i henvendelsen fra 1879.

⁸³³ Aarhus Byråds Journalsager, 1879, jour nr. 18-1879.

⁸³⁴ Ibid.

Afslutningsvist blev det pointeret, at man helst så, at byrådet fandt en anden fremgangsmåde end forrige år:

I det Haab at dette vort Andragende maa møde den Velvillie [sic] hos det høitærede Byraad som Sagen efter vor Mening fortjener skal vi tillade os at henstille om der ikke kunde tænkes en hensigtsmæssigere Fremgangsmaade end den sidste Vinter brugte.⁸³⁵

Indholdet i henvendelsen vidner derved om, at forrige års henvendelse havde skabt et vist rum for forhandling og at arbejderne samtidigt havde en holdning til, hvordan hjælpen bedst blev organiseret. Henvendelsens henvisning til forrige års ekstraordinære hjælp afspejler således, at denne dannede en præcedens for, at kommunen påtog sig ansvaret for koordineringen af ekstraordinær hjælp. Med andre ord, udnyttede byens fagforeninger den destabilisering af den etablerede form for rettighedstildeling, som forrige års henvendelse havde skabt, til igen at stille fordringer til kommunen. Og endnu engang resulterede denne medborgerskabshandling i kommunale tiltag.

Efter modtagelsen af henvendelsen, valgte byrådet den 30. januar 1879 i første omgang at nedsætte en udvalg, der skulle undersøge ”hvorvidt og hvorledes den forlangte Hjælp kunne ydes.”⁸³⁶ Udover borgmester Schmidten, bestod dette udvalg af Jørgen Esmann, Andreas Langballe, Jacob Kjær og Nikolaj Hald, hvoraf sidstnævnte også havde været medlem af forrige års komite.⁸³⁷ Selvom både fagforeningernes bestyrelser og byrådsmedlemmerne omtalte forrige års ekstraordinære hjælp i negative vendinger, fremgår det dog ikke direkte af det indsamlede kildemateriale, hvad man opfattede som uhensigtsmæssigt ved komiteens arbejde. På baggrund af de usystematiske uddelingsprotokoller, som jeg kortlagde i forrige kapitel, kan der dog være grund til at antage, at kommunen året før ikke havde haft ordentligt styr på, hvilke personer, der fik tildelt hjælp. Måske særligt, at kommunen havde tildelt ekstraordinær hjælp til personer uden forsørgelsesberettigelse, hvilket Hans Broge også hentyder i et brev Jacob Kjær.⁸³⁸

Under alle omstændigheder ønskede byrådet ikke at påtage sig ansvaret for den ekstraordinære hjælp og anmodede derfor få dage efter Velgørenheds-selskabet om hjælp. I sit svar til byrådet, afgivet den 3. februar, vægrede foreningen sig dog ved at påtage sig opgaven:

⁸³⁵ Jour. nr. 18-1879, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁸³⁶ Aarhus Byråds Journalsager, 1879, jour. nr. 18-1879.

⁸³⁷ Ibid.

⁸³⁸ Se kapitlets sidste sektion.

[I]kke blot fordi Bestyrelsens Medlemmer, saagodt som alle, føler altfor lidt Kjendskab med de Samfundsklasser, hvorom der er Tale (...) men ogsaa fordi vi anse det for Pligt imod den Institution, hvis Bedste er os bestemt, at der ikke ved Indblanding af Opgaver, der ere den fremmede, føres ud af det Spor, hvori den i længere Aarrække – vi tror ikke uden Held – har Arbeidet.⁸³⁹

Velgørenhedsselskabet anså det derved ikke for sin arbejdsopgave at tildele hjælp til den samfundsklasse, som den ekstraordinære hjælp rettede sig mod, nemlig arbejderklassen. På byrådet var man imidlertid utilfreds med denne tilbagemelding. Her blev man på byrådsmødet den 6. februar enige om, at sende endnu en henvendelse til Velgørenhedsselskabet. I henvendelsen bad byrådet foreningen om at overveje, hvorvidt der ikke for tiden lå tilstrækkelig grund til at søge at komme byens trængende til hjælp. Byrådet henviste desuden til foreningens forpligtelse overfor byens fattige: ”saavidt vides er det Selskabets Opgave at komme alle Byens værdige Trængende til hjælp, forsaavidt Selskabets pekuniære Kræfter tilstrække.”⁸⁴⁰ I forlængelse heraf, lagde byrådet vægt på, at der denne vinter var ”trang tilstede hos mange, som maa ønskes afhjulpen uden at henvise til den almindelige Fattigunderstøttelse.”⁸⁴¹ For at kunne afhjælpe denne trang fandtes, ifølge byrådet, kun to muligheder: Den ene var at danne et særligt understøttelsesselskab, den anden at ty til Velgørenhedsselskabet. Eftersom byrådet ikke ønskede at gå ind på ”den vej, der blev indslaaet forrige Aar”⁸⁴², fordi denne havde ”vist saamange uheldige Sider”⁸⁴³ og dels ikke kunne nå ”at organiserede noget helt nyt”⁸⁴⁴, var der altså kun en oplagt mulighed tilbage:

Tilbage staar altsaa kun paany at henvende sig til det ærede Selskab, som er det eneste foruden Fattigudvalget, der har en organisation, som gjør det muligt at anstille de fornødne Undersøgelser om Anddragernes Trang og Værdighed. Byraadet tillader sig derfor paa det indstændigste at stille en opfordring til det ærede selskab om at tage Uddelingen af den nødvendige Hjælp i sin Haand.⁸⁴⁵

Hermed lagde byrådet vægt på, at man ønskede at trække på den ekspertise, som Velgørenhedsselskabet var i besiddelse af. Et tidligere udkast til denne

⁸³⁹ Jour. nr. 18-1879, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁸⁴⁰ Ibid.

⁸⁴¹ Ibid.

⁸⁴² Ibid.

⁸⁴³ Ibid.

⁸⁴⁴ Ibid.

⁸⁴⁵ Ibid.

henvendelse havde desuden indeholdt en mindre paragraf, hvori byrådet yderligere søgte at argumentere for, hvorfor Velgørenhedsselskabet skulle tage opgaven med den ekstraordinære hjælp på sine skuldre:

Og det at Fagforeningerne i Byen har stillet Opfordring til Byraadet om at komme deres Trængende til Hjælp, bør ikke confundere selve Sagen, da det naturligviis ikke kan ønskes fra Byraadets Side, at komme disse fremfor andre Trængende i Byen tilhjælp uden hensyn til politiske Anskuelser, naar kun Trang og Værdighed er tilstede.⁸⁴⁶

Ifølge byrådet var det ikke nødvendigvis kommunens ansvar at organisere ekstraordinær hjælp, bare fordi fagforeningerne havde henvendt sig til dem. Citatet viser desuden, at byrådet var af den opfattelse, at Velgørenhedsselskabet, som en privat forening, havde mulighed for at tildele hjælp efter andre principper end kommunen. At kommunen ikke ønskede at favorisere denne gruppe af fattige og dermed forfordele andre, udgjorde således også en af bevægrundene for at placere ansvaret for ekstraordinær hjælp hos Velgørenhedsselskabet. Dette underbygger, hvad Clemens fremhæver i *Reconciling Equal Treatment with Respect for Individuality*, som overskriften på antologibidraget også antyder; at private foreninger, i kraft af ikke at være underlagt lovgivningsmæssige krav om ligebehandling, i højere grad kunne tillade sig at tildele en mere specifik form for hjælp til en mere specifik gruppe af borgere.⁸⁴⁷

I Aarhus anno 1879 nægtede Velgørenhedsselskabet imidlertid endnu engang at påtage sig ansvaret. Og dette på trods af at byrådet, i håbet om et positivt udkomme, havde tilbudt foreningen et kommunalt tilskud på 2.000 kr. Som en begrundelse for afslaget henviste Velgørenhedsselskabet endnu engang til sit manglende kendskab til arbejderklassen og formålet med foreningens virke. Dog understregede foreningen også, at flere af dets bestyrelsesmedlemmer var villige til at tiltræde det udvalg, der muligvis ville blive nedsat eller ”paa anden Maade bidrage til dennes Fremme.”⁸⁴⁸

Da Velgørenhedsselskabets i anden omgang nægtede at påtage sig ansvaret, rettede borgmester Schmidten, på det efterfølgende byrådsmøde, en skarp kritik mod foreningen: Ifølge Schmidten handlede Velgørenhedsselskabet ikke ”efter sit Navn, men burde hedde Understøttelsesforening for gamle Piger og Enker.”⁸⁴⁹ Også Hald gav udtryk for sin utilfredshed, idet han pointerede, at Velgørenhedsselskabet ikke var sin opgave voksen, mens Kjær lagde vægt på, at

⁸⁴⁶ Jour. nr. 18-1879, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁸⁴⁷ Clemens, “Reconciling Equal Treatment with Respect for Individuality: Associations in the Symbiotic State”, s. 43.

⁸⁴⁸ Jour. nr. 18-1879, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁸⁴⁹ Aarhus Stiftstidende, 14.02.1879.

foreningen havde ”en for snæver Ramme at virke i, og dets Virken derfor [burde] udvides.”⁸⁵⁰ I byrådet affødte Velgørenhedsselskabets afslag også en diskussion om den private fattigforsorg i Aarhus mere generelt. Særligt om, hvorvidt man burde arbejde på at etablere en ”almindelige Understøttelsesforening”, der samlede alle byens velgørende foreninger, herunder også Velgørenhedsselskabet. En diskussion, der også blussede op i byens presse nogle måneder senere og som jeg vender tilbage til senere i dette kapitel. I første omgang førte Velgørenhedsselskabets endelig afslag dog til, at byrådsmedlemmerne Kjær, Hald og Harald Skovby oprettede en forening, der skulle tage sig af sagen. Denne forening, der fik tildelt det kommunale tilskud på 2.000 kr., som ellers var blevet lovet Velgørenhedsselskabet, indkaldte til møde på rådhuset den 15. februar 1879. Her blev komiteen ’De Trængendes Nød’ etableret.⁸⁵¹

Hændelsesforløbet omkring etableringen af ’De Trængendes Nød’, og særligt den måde hvorpå Velgørenhedsselskabets så vedholdende takkede nej til opgaven, vidner om, at den private fattigforsorg i Aarhus ikke fulgte det mønster, som filantropi- og fattigforsorgsstudier har kortlagt i relation som den private fattigforsorg i København. Velgørenhedsselskabets manglende ønske om at hjælpe byens arbejdere, gennem en henvisning, dels til sit manglende kendskab til denne samfundsgruppe, og dels til deres opfattelse af, at hjælpen lå uden for deres sædvanlige arbejdsområde, viser, at foreningen hverken tildelte, eller havde et ønske om at tildele, en vertikal hjælp. Dette kommer også til udtryk Velgørenhedsselskabets egne publikationer. I en trykt beretning fra 1933 om Velgørenhedsselskabets historie og aktiviteter, skrev foreningens bestyrelse, at formålet med foreningen, der var stiftet i 1841, fra begyndelsen havde været: ”at afhjælpe Nød og bringe Glæde og Trøst i mange fattige Hjem, særligt i saadanne, hvor der tidligere havde været bedre Kaar, og Fattigdommen derfor føles dobbelt trykkende.”⁸⁵²

Alligevel havde foreningen knap 25 år tidligere været primus motor for organiseringen og uddelingen af ekstraordinær hjælp under dyrtiden i 1850’erne. Således havde foreningen både i vinteren 1853 til 1854 samt i vinteren 1854 til 1855 indsamlet frivillige bidrag og derefter etableret et godtkøbsudsalg, hvor det var muligt at købe billigt brød, brænde og varm middagsmad. I vinteren 1854 til 1855 havde foreningen også oprettet en varmerstue, der fra den 13. februar til 31. marts havde haft besøg af 1.286 personer.⁸⁵³

⁸⁵⁰ Ibid., s. 216.

⁸⁵¹ Jour. nr. 18-1879, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁸⁵² *Velgørenhedsselskabet i Aarhus*. Velgørenhedsselskabet. Aarhus: 1933. Det fremgår af en avisartikel i Aarhus Stiftstidende, at Velgørenhedsselskabet uddelte hjælp for omkring 5.000 kr. årligt i 1879 (Aarhus Stiftstidende, 15.02.1879).

⁸⁵³ Aarhus Stiftstidende, 24. 04. 1855.

I en avisartikel om den ekstraordinære hjælp i vinteren 1854 til 1855 i Aarhus Stiftstidende, skrev R. Kaufmann, der var bestyrelsesmedlem i Velgørenhedsselskabet, følgende om foreningens ekstraordinære hjælp:

Foruden den forholdsviis virkelig store Lindring, denne Virksomhed, der skylder vore velværdige Medborgere sin Tilværelse, bragte Byens Trængende, er atter iaar derved besparet vor Commune en Byrde, den ellers næppe var bleven fritagen for, idet Communalbestyrelsen ikke behøvede at bringe Loven af 4de Januar, om Dyrtidshjælp til Byens Trængende, i anvendelse.⁸⁵⁴

I denne beretning om Velgørenhedsselskabets aktiviteter fremgår det, at ét af formålene var at skåne kommunen fra at påtage sig dette ansvar. I dette tilfælde indtog Velgørenhedsselskabet således en *erstattende* rolle i forhold til det offentlige. I sammenligning med dyrtidslovens implementering i København, hvor private foreninger forsøgte at presse kommunen til at tage loven i brug, er det interessant, at den største velgørende forening i Aarhus havde påtaget sig ansvaret for at tildele ekstraordinær hjælp, som en erstatning for offentlig ekstraordinær hjælp. En rolle, som Velgørenhedsselskabet omvendt nægtede at indtage i 1879. Håndteringen af ekstraordinær hjælp i henholdsvis 1850'erne og 1870'erne indikerer, at der, i den mellemliggende periode, var sket en forskydning i arbejdsfordelingen mellem det offentlige og det private.

En symbiotisk organisering

I modsætning til den ekstraordinære hjælp forrige vinter, valgte komiteen 'De Trængendes Nød' ikke at gøre brug af de frivillige fattigforstandere, der var tilknyttet byens offentlige fattigforsorg eller dets administrative system med fattigdistrikter. I stedet indgik komiteen et organisatorisk samarbejde med flere medlemmer af Velgørenhedsselskabet. Komiteen tog derfor udgangspunkt i denne forenings kredsinddelinger og trak også hovedsageligt på denne forenings kredsforstandere med hensyn til undersøgelsen af de fattiges trang og værdighed. Komiteen arbejdede hermed med en inddeling af byen i 13 kredse, der var forskellige fra de ni fattigdistrikter, som den offentlige fattigforsorg opererede med. Også andre private borgere deltog i komiteens arbejde, herunder Hans Broge, der også havde været aktiv i forrige års ekstraordinære hjælp. Dog inkluderede komiteen ikke de arbejdere, der har indstillet henvendelse til byrådet tilbage i januar.

Ved at gøre brug af Velgørenhedsselskabets organisation, fungerede foreningen i denne omgang, som en kanal og et administrativt apparat,

⁸⁵⁴ Aarhus Stiftstidende, 24. 04. 1855.

hvorigennem en (halv)offentlig hjælp kunne ydes. I kraft af det kommunale tilskud på 2.000 kr., baserede den ekstraordinære hjælp, i modsætning til året før, sig nemlig på en finansiel sammenblanding mellem offentlig og privat. Ved at deltage i de konkrete vurderinger og afmålinger af hjælp, fik Velgørenheds-selskabets medlemmer også mulighed for at påvirke, hvordan, og til hvem, den ekstraordinære hjælp blev tildelt. Hermed brugte Aarhus Kommune byens største velgørende forening i implementeringen af et offentligt tiltag.

Også andre dele af fattigforsorgen blev på denne måde varetaget gennem et finansielt og administrativt symbiotisk samarbejde. Denne organisationsform kommer eksempelvis til udtryk med hensyn til etableringen af en menighedsdiakonisse i 1875. Her indgik fattigudvalget, der på dette tidspunkt inkluderede Niels Kraiberg, og Stefansforeningen, i hvis bestyrelse Kraiberg også var medlem, i et samarbejde.⁸⁵⁵ Samarbejdet bestod i, at Stefansforeningen betalte den årlige afgift for Diakonissestiftelsen, mens fattigudvalget blev ansvarlig for kost og logi. Af den årsag fik menighedsdiakonissen tildelt et værelse på fattiggården. I 1885 ønskede fattigudvalget dog at træde ud af denne ordning, hvorefter Stefansforeningen forlangte en kommunal understøttelse på 600 kr. samt at foreningen fremover blev fritaget for deres forpligtelse til at huse forældreløse børn anvist af kommunen i deres børneasyl.⁸⁵⁶ Som begrundelse fremhævede Seidelin følgende på foreningens vegne:

[D]et kan (...) ikke betvivles, at Fattigudvalget i 1875, som gik ind på at modtage en Diakonisse paa Fattiggaarden, har betragtet hendes Gjerning som en ligefrem Vinding for Fattigkassen, idet mange fattige Syge ved Pleje og Pengehjælp til Føde, Kul og Klæder opretholdes til at undgaa Fattigunderstøttelse. Og nu da Menighedsplejen er lange mere udviklet, nu da der i 1884 er gjort over 3000 Besøg hos fattige Syge og ydet Pleje i 79 Fattige, er den pekuniære Fordel for Kommunen endnu mere umiskjendelig.⁸⁵⁷

⁸⁵⁵ Stefansforeningen havde etableret en kredsafdeling i Aarhus i 1876. Forening havde til formål ved ”udøve kristelige Kjærligheds-Gjæringer”, hvilket eksempelvis førte til oprettelsen af et børneasyl samt et pigehjem, der hjalp faldne kvinder (Aarhus Vejviser, 1879, s. 43). For et historisk studie har Stefansforeningens arbejde i Aarhus, se Lodberg, *Hus og hjem: en overset økonomi i protestantismen og det danske velfærdssamfund: Ph.d.-afhandling 2017*.

⁸⁵⁶ Børneasylet ’Børnely’ blev oprettet 1876 af Stefansforeningen. Asylet havde oprindeligt plads til 40 børn, men flyttede i 1884 ind i en nyopført bygning i Pistolstræde. Asylet kunne nu huse 100 børn (Aarhus Vejviser, 1885, s. 49). Stefansforeningen havde modtaget et kommunalt tilskud fra Aarhus Kommune på 3.000 samt et rentefrit lån på 5.000 kr. til opførelse af det nye børneasyl på betingelse af, at fattigudvalget havde ret til at henvise 6-8 småbørn til asylet (Lodberg., s. 180).

⁸⁵⁷ Uddrag af Aarhus Byraads Forhandlinger, 1885, jour.nr. 72-1885.

Foreningen var dog samtidigt villig til at erkende, at ”en Flytning fra Fattiggaarden [kunne] blive til gavn for Menighedsplejen ligeoverfor den Misforstaaelse, at denne Sygepleje er en Fattigunderstøttelse.”⁸⁵⁸ Efter Seidelins anmodning indvilligede byrådet i, at tildele foreningen en årlig understøttelse, dog kun på 400 kr. Seidelin og Kraiberg sendte senere på året en anmodning om forhøjelse af den kommunale understøttelse, hvilket kommunen denne gang bevilgede.⁸⁵⁹ I anmodningen, hvori der desuden var vedlagt anbefalinger fra to af byens læger, fremhævede foreningen atter, at diakonissernes arbejde medførte, at færre fattige faldt ”Byen til Byrde.”⁸⁶⁰

Disse forhandlinger mellem Aarhus Kommune og Stefansforeningen viser for det første, at Diakonissestiftelsen var afhængig af støtte fra det offentlige. For det andet at kommunen var villig til at støtte op om denne private forening samt for det tredje, at stiftelsen ikke kun varetog opgaver, der lå uden for det kommunale ansvarsområde, men også opgaver, der ellers ville være varetaget af kommunen. På den måde indebar Diakonissestiftelsens arbejde også en besparelse for Aarhus Kommune og som samarbejdspartnere var kommunen og Diakonissestiftelsen til en vis grad afhængige af hinanden.⁸⁶¹

Som både den ekstraordinære hjælp i vinteren 1879 og organisationen af byens menighedsdiakonisserne afspejler, eksisterede der et vist overlap mellem de personer, der var aktive indenfor henholdsvis byens offentlige og private fattigforsorg. Dette personmæssige overlap vidner om, at det ikke kun var i forbindelse med ekstraordinære situationer, at private og offentlige myndigheder arbejdede sammen. Blandt dobbeltgængerne findes blandt andet førnævnte Ferdinand Seidelin. Seidelin var sognepræst i vor Frue kirke og i kraft en sin bestilling et fast medlem af De Fattiges Kasse, men derudover også medstifter af Stefansforeningen, Sømandshjemmet og Bibelposemissionen.⁸⁶² Han var også kredsforstander i Velgørenhedsselskabet i perioden fra 1871 til 1880 og afholdt gudstjenester i kirken på Aarhus Hospital. Seidelin havde et tæt samarbejde med Niels Kraiberg, der var byrådsmedlem og en del af fattigudvalget i perioden fra 1873 til 1881. På lige fod med Seidelin, var også han

⁸⁵⁸ Ibid., s. 219.

⁸⁵⁹ Uddrag af Aarhus Byraads Forhandlinger 1885, jour.nr. 291-1885.

⁸⁶⁰ Ibid.

⁸⁶¹ Det er denne forbindelse værd at bemærke, at et tæt samarbejde med kommunen udgør et karakteristisk kendetegn ved Diakonissestiftelserne også i andre skandinaviske lande (Pirjo Markkola, ”Diakonissean mellan det privata och offentliga: Kvinnlig diakoni i Sverige och Finland 1880-1940”, i *Den privat-offentliga gränsen: Det sociala arbetets strategier och aktörer i Norden 1860-1940*, red. Monika Janfelt (København: Nordisk Ministerråd, 1999), 169–208., s. 197).

⁸⁶² Sømandshjemmet i Aarhus blev oprettet på initiativ af Stefansforeningen i 1881 og var et kristeligt sømandshjem, hvor sømænd gratis kunne opholde sig om dagen og som desuden tilbød billig kost og logi (Aarhus Vejviser, 1882, s. 53). Bibelposemissionen blev oprettet i forbindelse med Sømandshjemmet og havde til formål at ophænge poser med bibelske tekster i Sømandshjemmet (Aarhus Vejviser, 1887, s. 53).

kredsforstander i Velgørenhedsselskabet fra 1877 til sin død i 1888, samt medlem af bestyrelsen for Husholdningsforeningen, Stefansforeningen, Sømandshjemmet og Bibelposemissionen i kortere perioder.⁸⁶³ Han var medstifter og bestyrelsesformand i Arbejdernes Sygeforening fra 1867 til sin død, samt revisor i Håndværker- og Fabriksarbejdernes Sygeforening og medlem af De Fattiges Kasse i Vor Frue sogn.⁸⁶⁴ Det var dog ikke kun Kraiberg, der delte sin tid mellem offentligt og privat arbejde. Også Jens Ormslev var medlem af fattigudvalget fra 1882 til 1887 og i samme periode kredsforstander i Velgørenhedsselskabet samt fra 1888 medlem af bestyrelsen for De Fattiges Kasse i domsognet.⁸⁶⁵ Enkelte, såsom købmand H. Kolding, besad både posten som frivillig fattigforstander hos det offentlige fattigvæsen og kredsforstander hos Velgørenhedsselskabet.⁸⁶⁶ Derudover tildelte kommunen ikke kun finansiell støtte til Diakonissestiftelsen, men gav også årligt understøttelse til Arbejdernes Sygeforening samt Håndværker- og Fabriksarbejdernes Sygeforening.⁸⁶⁷ Organisatorisk og finansielt fungerede den private og offentlige fattigforsorg i Aarhus derved ikke kun i opposition til hinanden, men var indlejret i hinanden på en række forskellige måder.

'Vore mindre velstillede medborgere'

Ligesom hjælpen forrige år, sigtede den ekstraordinære fattighjælp i Aarhus Kommune i vinteren 1879 mod at sikre, at ellers fuldgyldige medborgere bevarede deres selvstændighed og dermed også deres rettigheder. Vender vi blikket mod komiteens konkrete arbejde, lykkedes det komiteen at indsamle frivillige bidrag på i alt 5.609 kr.⁸⁶⁸ Et beløb, der udgjorde lidt over halvdelen af det beløb, der var indsamlet forrige år. I modsætning til året før, indsamlede komiteen udelukkende enkeltbidrag. Blandt bidragsyderne var komiteens

⁸⁶³ Husholdningsforeningen var stiftet i 1868 og havde til formål ”at gjøre det muligt for det enkelte Medlem ved Selvvirksomhed at arbeide sig op til en sorgfriere, uafhængigere Samfundsstilling. Som et Middel hertil har Foreningen dannet sig paa den Grundtanke, at tilveiebringe de vigtigste livsforødenheder paa den for Medlemmerne fordeelagtigste Maade” (Aarhus Vejviser, 1869, s. 66).

⁸⁶⁴ Arbejdernes Sygeforening i Aarhus blev stiftet i 1867. Foreningen havde til formål, at yde hjælp til sine medlemmer under sygdom og ved begravelse. Håndværker- og Fabriksarbejdernes Sygeforening var stiftet i 1863 og havde et lignende formål (Aarhus Vejviser, 1871, s. 103-104.)

⁸⁶⁵ Andre eksempler på dobbeltgængere: Hans Ellermann var medlem af borgerrepræsentationen, kredsforstander i Velgørenhedsselskabet samt næsteformand og senere også formand i Arbejdernes Sygeforening; Niels Schack Aagaard var i en kortere periode medlem af byrådet, Velgørenhedsselskabet og Arbejdernes Sygeforening samt i bestyrelsen for De Fattiges Kasse i vor Frue sogn.

⁸⁶⁶ Aarhus Vejviser, 1879, s.14; s. 49.

⁸⁶⁷ Aarhus Byråds Forhandlinger, 1872, jour. nr. 134-1872; 1873, jour. nr. 43-1873; 1889, jour. nr. 5-1889.

⁸⁶⁸ Protokol: Bidrag til de nødlidende, Komiteen De trængendes Nød, Aarhus Kommune, AS.

medlemmer, der alle ydede forholdsvis store bidrag. Størstedelen var ikke overraskende bedrestillede borgere, såsom bankdirektører og købmænd, men også faglærte og ufaglærte arbejdere donerede bidrag. Som eksempelvis de ansatte ved Aarhus Palmekernerfabrik, der hver donerede 1 kr. samt de ansatte ved brønderiet Liisberg og Meisner, der donerede fra 50 øre til 4,50 kr.⁸⁶⁹ I tråd med den ekstraordinære hjælp vinteren før, rummede den ekstraordinære hjælp i vinteren 1879 således både vertikale og horisontale elementer. Sammen med det kommunale bidrag på 2.000 kr., blev de indsamlede bidrag brugt til uddelingen af omkring 3.670 kr. i kontante pengeunderstøttelser; for 784 kr. rugbrød; for 182 kr. flæsk; for 220 kr. tørv og for 2273 kr. kul. De resterende 144,64 kr., der var tilbage i komiteens kasse efter betalinger til bude etc., blev givet til Velgørenhedsselskabet.⁸⁷⁰

Hvad angår hjælpens modtagere, tilkendegav Hans Broge, i et brev til Jacob Kjær, sin tilfredshed med komiteens arbejde:

Størstedelen af de Familier, som hidtil ere understøttede, [ere] efter mit Skjøn langt bedre end de, vi understøttede ifjor og Alle her hjemmehørende, saa det er glædeligt, at vi kunne fri dem fra at tye til Fattigvæsenet.⁸⁷¹

Endnu engang blev modtagernes tilhørsforhold til kommunen fremhævet som et centralt kriterie for at få ekstraordinær hjælp. Uddelingsprotokollerne afspejler, at hjælpen, som året før, hovedsageligt blev tildelt faglærte og ufaglærte mænd. Således optræder en række af forrige års modtagere på komiteens protokoller, herunder maler Berglund.⁸⁷² Ligeledes fik en række daværende eller senere havebrugere også denne gang tildelt ekstraordinær hjælp, såsom Anton Carl Jensen, Johan Heinrich Hilmer, Corfitz Frederiksen og Laurits Sørensen Schjødt. Også den tidligere vægter Houmann, der blev tildelt en årlig understøttelse fra kommunens kasse, fik tildelt ekstraordinær hjælp i vinteren 1879.⁸⁷³ Rækkevidden for den ekstraordinære hjælp skal dermed også forstås i kombination andre former for offentlig hjælp uden fattighjælpsvirkning. Selvom en fattighave eller kontante pengeunderstøttelser fra kommunens kasse ikke i sig selv udgjorde fuld forsørgelse, havde byens fattige dog mulighed for at trække

⁸⁶⁹ Protokol: Bidrag til de nødlidende, Komiteen De trængendes Nød, Aarhus Kommune, AS.

⁸⁷⁰ Regnskab, Komiteen De trængendes Nød, Aarhus Kommune, AS.

⁸⁷¹ Korrespondance, Komiteen De Trængendes Nød, Aarhus Kommune, AS.

⁸⁷² Også H. Schreiber, skibstømrer Stilling; arbejdsmand Fr. Jul. Koch; Søren Møller; gartner Napoleon Pagh og snedker F. Groulef optræder på listen over modtagere (Protokol:Uddeling af Kul, Brød etc., Komiteen De trængendes Nød, Aarhus Kommune, AS).

⁸⁷³ Protokol: Uddeling af Kul, Brød etc., Komiteen De trængendes Nød, Aarhus Kommune, AS.

på flere forskellige understøttelsesformer på samme tid, for derved at holde sig fri den offentlige fattighjælps retslige deklassering.

Mens vinteren i 1879 og den store arbejdsløshed, der fulgte de hårde vejrforhold førte til etableringen af 'De Trængendes Nød' i Aarhus Kommune, foregik der samtidigt forhandlinger om ekstraordinær hjælp på landets Rigsdag. Ligesom den ekstraordinære hjælp i Aarhus særligt sigtede mod at hjælpe de, der ville miste deres fuldgyldige medborgerskab, hvis de fik hjælp offentlig fattighjælp, var lovforslaget om ekstraordinær hjælp, der blev indbragte af venstremændene Christen Berg, Viggo Hørup og H. P. Andersen i Folketinget den 25. februar 1879 også motiveret gennem henvisninger til de grundlovssikrede sociale og politiske rettigheder.

I modsætning til de tidligere særlove, sigtede 'Forslag til Lov om midlertidige Foranstaltninger ved Arbejdsløshed og Vinterens Strengthed indtraadte Nød' ikke kun mod, at give landets kommuner en bemyndigelse til at tildele midlertidig hjælp uden fattighjælpsvirkninger, men også at statskassen skulle række kommunerne en hjælpende hånd. Således stillede venstremændene et forslag om, at statskassen skulle yde et tilskud på 300.000 kr. fordelt mellem København, Købstæderne og amtsråds kredsene efter folketal.

I sin præsentation af lovforslaget i Folketinget, pointerede Christen Berg, der var ordfører for forslagsstillerne, at loven skulle komme dem til gode, "hvis økonomiske Stilling er rystet (...) saaledes at det, for at opretholde baade deres økonomiske Existens og ogsaa deres moralske Mod til selvstændig Virksomhed, er nødvendigt at støtte dem."⁸⁷⁴ På tværs af det politiske spektrum var folketingsmedlemmerne enige i, at det var uretfærdigt at underlægge personer, "der kun paa Grund af usædvanlige og overordentlige Omstændigheder, hvorover de ikke kunne være Herrer, ere ude af Stand til at skaffe sig og sin Familie det Fornødne" fattighjælps rettighedsfortabelse.⁸⁷⁵ Eftersom lovforslaget af den grund rettede sig mod de "mindre velstillede Medborgere"⁸⁷⁶, der under normale omstændigheder ikke modtog offentlig fattighjælp, anså folketingsmedlemmerne det for oplagt, at placere ansvaret for uddeling af hjælpen hos De Fattiges Kasse, fremfor kommunen. Som Berg selv bemærkede: "'De Fattiges Kasse' have et Kjendskab til de paagjældenes Personers Forhold, der ikke vel vilde kunne undværes."⁸⁷⁷ Da Rigsdagen allerede ved kommunaloven af 1868 havde givet landets købstadskommuner bemyndigelse til at yde kommunale bidrag til De Fattiges Kasse, blev folketingsmedlemmerne enige om udelukkende, at lade loven gælde for landkommunerne, der i kraft af kommunaloven af 1867 skulle have amtsrådets tilladelse inden de måtte yde bidrag til De Fattiges Kasse. Af

⁸⁷⁴ RT, FF, 1878-1879, sp. 963.

⁸⁷⁵ Denne udtalelse stammer fra Christian Rimestad (RT, FF, 1878-1879, sp. 970).

⁸⁷⁶ Denne udtalelse stammer fra Geert Winther (RT, FF, 1878-1879, sp. 975).

⁸⁷⁷ RT, FF, 1878-1879, sp. 962.

den årsag ville forslaget alligevel ikke have nogen juridisk betydning for købstadskommunerne, mens sognerådene i landkommunerne ville blive fristillet for deres forpligtelse til at opnå samtykke fra amtsrådet.⁸⁷⁸

Mens Folketinget nemt opnåede enighed omkring behovet for ekstraordinær hjælp, eksisterede der en større uenighed angående den foreslåede statsstøtte - En kritik, der blev påtalt ikke kun af regeringen, mens også af medlemmer af oppositionen. Eksempelvis fremhævede Christian Rimestad, at princippet om statsstøtte var ”et Princip, som Mange, og jeg tror med Rette, nære en ikke ringe Grad af Frygt for, det nemlig at Kommunerne kaste en Del af deres Fattigforsørgelse over paa Staten.”⁸⁷⁹ Derudover fremhævede regeringen, at selvom der i Københavns Kommune på daværende tidspunkt eksisterede en ekstraordinær stor fattigdom og arbejdsløshed, var man ikke af den overbevisning, at der i landets andre kommuner eksisterede en lignende trang. Som Indenrigsminister Skeel fremhævede: ”Jeg har ikke set eller hørt Noget (...) langt mindre set noget Bevis paa, at der er saa stor Trang tilstede, at Kommunerne ikke skulle være i Stand til (...) at hjælpe sig selv.”⁸⁸⁰ Der var derfor ikke nogen grund til at støtte kommunerne økonomisk, men i stedet blot *opfordre* kommunerne til at etablere ekstraordinær hjælp. Derfor argumenterede regeringen for, at staten kunne tilbyde kommunerne et lån af statskassen.

Hos fortalere af lovforslaget var man derimod af den overbevisning, at det var nødvendigt at støtte kommunerne økonomisk for, at loven netop ikke kun skulle blive en opfordring, men udmunde sig i praktiske kommunale tiltag. Som Thomas Nielsen formulerede det i respons på forslaget om statslån:

[D]et der bliver tilbage, bliver ikke ret Meget. Der bliver tilbage en Opfordring til Kommunerne, et Tilsagn om, at de kunne faa midlertidige Laan, men disse midlertidige Laan ville neppe blive benyttede i nogen stor Udstrækning.⁸⁸¹

Desuden pegede oppositionen på, at den ekstraordinære store fattigdom og arbejdsløshed ikke kun var synlig i København. For eksempel lagde Geert Winther vægt på, at der eksisterede en overordentlig stor trang i kommunerne, hvilket ”viser sig deraf, at der i flere af de større Byer har maattet danne sig ekstraordinære Komiteer for at raade Bod paa de vanskelige Forhold (...) Jeg skal F.eks. nævne Aarhus og Aalborg.”⁸⁸² Hermed fungerede etableringen af ekstraordinær hjælp i Aarhus og Aalborg Kommune, som en referenceramme og et politisk belæg for at indføre en statsstøttet ekstraordinær hjælp. Et belæg,

⁸⁷⁸ RT, Tillæg A, 1878-1879, sp. 2197-2198.

⁸⁷⁹ RT, FF, 1878-1879, sp. 971.

⁸⁸⁰ Ibid., sp. 967.

⁸⁸¹ Ibid., sp. 972.

⁸⁸² Ibid., sp. 974.

der dog ikke fik den tilsigtede virkning. I sidste ende bestemte Folketinget nemlig, at statskassen ikke skulle yde et bidrag til den ekstraordinære hjælp, men i stedet give alle landets kommuner muligheden for at optage rentefrie lån fra statskassen på op til 500.000 kr.⁸⁸³ I denne moderate udgave vedtog Folketinget forslaget den 3. marts og gik det igennem Landstinget uden større forhandlinger. Loven blev vedtaget den 8. marts og var gældende indtil udgangen af april måned samme år.⁸⁸⁴

Som Nielsen havde forudset, gjorde kommunerne dog kun i begrænset omfang brug af særlovens rentefrie lån. Under forhandlingerne vedrørende endnu en særlov den efterfølgende vinter, kom det frem, at af de 500.000 kr., der var blevet sat til rådighed, havde landets kommuner tilsammen kun benyttet omkring 14.000 kr.⁸⁸⁵ At kommunerne ikke i stor udstrækning gjorde brug af statslånet kunne skyldes, at flere kommuner, som Aarhus og Aalborg, allerede havde etableret andre foranstaltninger inden loven blev vedtaget i marts måned. For Aarhus Kommunes vedkommende fik særloven ikke nogen betydning. På baggrund af henvendelsen af byens fagforeninger, havde Aarhus Kommune allerede inden lovens ikrafttrædelse iværksat et socialt tiltag, der skulle afhjælpe den midlertidige, ekstraordinære fattigdom. Uafhængigt af statslig opfordring, havde Aarhus Kommune, gennem sammensatte og hybridagtige understøttelsesformer, to år i træk foretaget tiltag, der sigtede mod at beskytte kommunens forsørgelsesberettigede borgere mod tabet af det fuldgyldige medborgerskab. På den måde foregreb de kommunale tiltag i Aarhus også de senere nationale tiltag. I dette tilfælde fremstår den kommunale medborgerskabsmodalitet altså som mere progressiv end den statslige medborgerskabsmodalitet. Ved at indgå i et samarbejde med privatpersoner og Velgørenhedsselskabet, lykkedes det desuden kommunen at iværksætte en ekstraordinær hjælp i vinteren 1879 med en omkostning på kun 2.000 kr.

Derudover er forskellen mellem Rigsdagens og Aarhus Kommunes håndtering af ekstraordinær hjælp interessant med hensyn til brugen af De Fattiges Kasse. Mens man således på Rigsdagen anså De Fattiges Kasse som det oplagte forvaltende mellemlid, afspejler Aarhus Kommunes forhandlinger med Velgørenhedsselskabet omvendt, at denne institution ikke blev italesat som en relevant samarbejdspartner. En forskel der indikerer, at staten tillagde De Fattiges Kasse mere vægt, end den måske i praksis havde, i hvert hvad angår Aarhus Kommune.⁸⁸⁶

⁸⁸³ RT, Tillæg C, 1878-1879, sp. 47-50.

⁸⁸⁴ RT, LF, 1878-1879, sp. 562.

⁸⁸⁵ RT, FF, 1879-1880, sp. 3242.

⁸⁸⁶ Både Søren Kolstrup, Lilla Voss og Vibeke Filipsen fremhæver en lignende pointe i deres studier: Kolstrup, "Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891", s. 250; Voss, "Fattigdom og forsorg i 1880'erne", s. 335-336; Vibeke Filipsen, "De fri fattigkassers relationer til det kommunale

Kapitel 21

Efterspil i kommune og stat

Mens henvendelsen om ekstraordinær hjælp i 1877 var med til at danne grundlaget for henvendelsen om hjælp den efterfølgende vinter, satte den midlertidige ekstraordinære fattighjælp også mere permanente spor i den aarhusianske fattigforsorg. I kølvandet på uddelingen af ekstraordinær hjælp i vinteren 1879 blev spørgsmålet om organiseringen af byens både private og offentlige fattigforsorg taget op til diskussion. Disse principielle diskussioner blev ført inden- og udenfor rådhuset og udmundede sig også i konkrete administrative ændringer. Også på Rigsdagen lagde særloven, vedtaget i 1879, grunden for en række lovforslag om ekstraordinær hjælp i den efterfølgende periode.

Organiseringen af byens fattigforsorg

To uger efter etableringen af 'De Trængendes Nød', tog en artikel i Aarhus Stiftstidende, under titlen 'Velgjørenhedsspørgsmaalet', spørgsmålet vedrørende etableringen af en centralhjelpeforening op. Artiklens forfatter lagde ud med at opridse en række fordele ved at danne en større centralhjelpeforening, der skulle have ansvaret for både "midlertidigt og stadig værdige Trængende, for 'Enker og gamle Jomfruer' saavel som for arbejdsføre, men arbejdsløse Personer og Familier."⁸⁸⁷ Som dette citat afspejler, opererede artiklens forfatter ikke kun med en kønnet adskillelse mellem modtagerne af henholdsvis den midlertidige og den permanente hjælp, mens også en adskillelse baseret på civilstand. En operativ skelnen der indikerer, at de, der i udgangspunktet blev hjulpet af den permanente private hjælp, var enker og enlige kvinder, hvilket også understøtter borgmester Schmidts kritik af Velgjørenhedsselskabet.

Ifølge artiklens forfatter ville fordelene ved oprettelsen af en centralhjelpeforening særligt være mængden af viden og kendskab til byens fattige, som foreningen kunne opbygge år efter år. Artiklen konkluderede dog afslutningsvist, at man ikke burde oprette en større centralhjelpeforening i Aarhus. Ikke kun fordi den permanente og midlertidige hjælp henvendte sig til to forskellige

fattigvæsen 1856-1907", i *Kommunal opgaveløsning 1842-1970*, red. Jan Kanstrup og Steen Ousager (Odense: Odense Universitetsforlag, 1990), 147-62., s.158.

⁸⁸⁷ Aarhus Stiftstidende, 02.03.1879.

målgrupper, men også fordi, at der, ifølge forfatteren, eksisterede en forskel i selve den måde, hvorpå hjælpen skulle gives:

Den stadige Hjælp rækkes fornemmelig gamle, svage, ikke-arbejdsføre, hjemløse Mennesker, - Den ekstraordinære derimod de arbejdsføre eller kun midlertid ikke-arbejdsføre Familiefædre. Den første er altid fornøden, den sidste kun undtagelsesviis under særlig ugunstige Veir- eller andre Forhold (...) Allerede den Omstændighed at den første art Hjælp maa tages noget Betænksomt, tilbageholdende og nølende, den ekstraordinære derimod med en kraftig, resolut Haand (...) synes at tale mod Foreningen.⁸⁸⁸

Ved at pointere, at den ekstraordinære hjælp rettede sig mod familiefædre, blev den kønnede adskillelse mellem den permanente og den midlertidige hjælp endnu engang en italesat.

I efteråret blussede spørgsmålet om organiseringen af byens fattigforsorg op igen. I november og december 1879 bragte Aarhus Stiftstidende en artikelserie under titlen 'Fattighjælp og Velgjørenhed'. I indlæggene argumenterede artikelseriens forfatter for en højere grad af adskillelse mellem det offentlige og det private, og kritiserede blandt andet kommunen for at overtage velgjørenhedens arbejdsområde:

[E]n uafbrudt contant Understøttelse, det være sig i Form af Husleiehjælp eller til almindeligt Underhold til Arbejdsføre, bør ophøre og navnlig er det vor Mening, at den Betragtning, at man vil 'holde en Familie oppe' og 'hindre den i at synke dybere' i ni Tilfælde ud af ti, som kommende fra Fattigvæsenet, gjør Skade, og uden at øve den tilsigtede Virkning kun spolerer Tilstanden for Andre. Dette er den private Velgjørenheds Sag. Naar Fattigvæsenet vil 'holde Folk oppe' (skjøndt de jo allerede ere sunkne ned til Fattigforsørgelse), saa har Velgjørenheden intet egentligt Felt for sig.⁸⁸⁹

Kritikken bundede i, at den offentlige fattigforsorg førte en for lempelig fattigforsorgspolitik ved at tildele kontante pengeunderstøttelser og huslejhjælp fremfor en naturaliehjælp. Med andre ord, blev den offentlige fattigforsorg kritiseret for at praktisere en for skånsom fattigforsorgspolitik, hvilket, ifølge artikelseriens forfatter, var den private fattigforsorgs opgave. Selvom de to instanser kunne arbejde sammen var det vigtigste dog, at de forblev adskilte fra hinanden: "I det Hele bør Fattigvæsen og Velgjørenhed selvfølgelig række

⁸⁸⁸ Aarhus Stiftstidende, 02.03.1879.

⁸⁸⁹ Aarhus Stiftstidende, 22.11.1879.

hinanden Haand paa alle Maader, skjøndt bestemt adskilte med hensyn til Maal.”⁸⁹⁰ Samtidigt pointerede artikelseriens forfatter dog også, at kommunen burde understøtte byens private fattigforsorg økonomisk: ”Vi skulde kun bemærke, at vi vilde anse det for naturligt, at ogsaa Communens Kasse traadte til som endog ikke uvæsentlig Bidragsyder.”⁸⁹¹

Diskussionerne i byens presse resulterede ikke i omorganisering af den private fattigforsorg. I modsætning til den private fattigforsorg i København, der undergik en øget grad af professionalisering og centralisering, forblev den private fattigforsorg i Aarhus varetaget af en række mindre foreninger. Mens man i København oprettede større understøttelsesforeninger, såsom Christianshavns Understøttelsesforening, (etableret i 1866) og Københavns Understøttelsesforening (etableret i 1874), var den aarhusianske private fattigforsorg i stedet kendetegnet ved at være forholdsvis spredt og uorganiseret.⁸⁹² Dog foretog man i byrådet, sideløbende med diskussionen i Aarhus Stiftstidende, flere kommunale tiltag, der rettede sig mod en professionalisering af den offentlige fattigforsorg.

Det første skridt på vejen mod en omstrukturering af den offentlige fattigforsorg angik byens fattigdistrikter. I foråret 1879, i kølvandet på vinterens ekstraordinære hjælp, ønskede fattigudvalget at omlægge distrikterne. I denne forbindelse søgte byrådet endnu engang at indgå i et tættere administrativt samarbejde med Velgørenhedsselskabet. Efter at have udarbejdet et forslag til en ny inddeling i 13 distrikter, henvendte byrådet sig til Velgørenhedsselskabet i håbet om, at foreningen ville foretage en lignende inddeling af deres 13 kredse. Endnu engang vægrede foreningen sig ved at indgå i et samarbejde med den offentlige fattigforsorg. Først og fremmest fremhævede Velgørenhedsselskabet, at foreningen og kommunen ikke havde samme målgruppe:

Da de Fattige, som volde [Fattig]Udvalget meget Arbeide, fortrinsviis ere Saadanne, som ikke er forsørgelsesberettigede her i Byen og derfor kun undtagelsesvis er Gjenstand for Velgørenhedsselskabets Omsorg, er det indlysende at samme Inddeling i Distrikter vil have en meget ulige Fordeling af vort Arbeide til følge.⁸⁹³

Det fremgår af denne udtalelse, at også Velgørenhedsselskabet placerede tilhørsforhold (defineret i tråd med fattiglovgivningens krav om fem års uafbrudt ophold), som et kriterie for at modtage hjælp fra foreningen. Eftersom en stor del af de offentlige fattighjælpsmodtagere ikke levede op til dette kriterie, var

⁸⁹⁰ Aarhus Stiftstidende, 29.11.1879.

⁸⁹¹ Aarhus Stiftstidende, 06.12.1879.

⁸⁹² Lützen, *Byen tæmmes: kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København.*, s. 199.

⁸⁹³ Jour. nr. 93-1879, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

foreningen af den overbevisning, at der var stor forskel mellem offentlige og private fattighjælpsmodtagere. Ifølge Velgørenhedsselskabet var den største ulempe ved at omlægge deres kredsindledninger dog, at bestyrelsesmedlemmerne ville miste ”det Bekjendskab og det fortrolige Forhold, som [de] nu engang er i Besiddelse af overfor de Fattige i deres hidtil faste Kredse.”⁸⁹⁴ Derfor var det af mindre betydning for foreningen om, ”vi skulle henvende os til 1 eller 2 af Fattigforstanderne angaaende de Oplysninger, som vi kunne ønske om en eller anden Familie.”⁸⁹⁵ Af den grund afslog Velgørenhedsselskabet at indgå i forhandlinger med kommunen om, at sammenlægge de administrative inddelinger. Endnu engang forsøgte kommunen altså forgæves at etablere en tættere forbindelse med Velgørenhedsselskabet. Det fremgår dog samtidigt af Velgørenhedsselskabets afslag, at foreningen i forvejen gjorde brug af den viden og de oplysninger, som det offentlige indsamlede i forbindelse med deres arbejde med byens fattige. På visse punkter var Velgørenhedsselskabet i sit daglige virke således også afhængig af, at kommunen systematisk indsamlede oplysninger om byens borgere og også var villig til dele disse oplysninger med foreningen.

Mens byrådet i sidste ende alligevel valgte at omlægge fattigdistrikterne, selvom Velgørenhedsselskabet nægtede at omlægge deres, udgjorde denne ændring kun begyndelsen på en større administrativ omlægning af byens offentlige fattigforsorg. Spørgsmålet om en større omorganisering blev bragt på banen i oktober 1879 af Niels Kraiberg.⁸⁹⁶ I november nedsatte byrådet et udvalg, der skulle behandle spørgsmålet, blandt andet ud fra et ønske om at mindske den økonomiske byrde. Forud for nedsættelsen af dette udvalg, var kommunen da også blevet kritiseret for sin fattigforsorgspolitik i byens presse. En artikel i Aarhus Stiftstidende fra oktober 1878 påtalte eksempelvis, at udgifterne for byens offentlige fattigforsorg var steget fra 36.818 kr. i 1867 til 57.605 kr. i 1877.⁸⁹⁷ På lige fod med den kritiske artikelserie i efteråret 1879, fremstillede artiklens forfatter den offentlige fattigforsorg som særdeles problematisk i sin lempelighed. En lempelighed, der, ifølge artiklens forfatter, fordrede ”Uvirksomhed, Svireri og Forlystelsesyge.”⁸⁹⁸ Ved at uddele kontante pengeunderstøttelser og huslejhjælp fremfor naturaliehjælp, ville kommunen tiltrække ”alskens daarlige Elementer af Befolkningen her til Byen, naar det bliver bekjendt, hvor rundelig der gives Penge ud.”⁸⁹⁹ Kritikken afspejler, at kommunen ikke førte en så hårdhændet fattigforsorgspolitik, som en del af byens mere konservative kredse kunne ønske sig. Samtidigt fremgår det dog af byråds-

⁸⁹⁴ Jour. nr. 93-1879, journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, AS.

⁸⁹⁵ Ibid.

⁸⁹⁶ Aarhus Byråds Journalsager, 1879, jour. nr. 211-1879.

⁸⁹⁷ Aarhus Stiftstidende, 23.10.1878.

⁸⁹⁸ Ibid.

⁸⁹⁹ Ibid.

forhandlingerne, at den offentlige fattigforsorg havde overskredet sit budget for 1878 og fattigudvalget derfor havde søgt om ekstrabevillinger til blandt andet huslejhjælp og pengeunderstøttelser på henholdsvis 5.700 kr. og 5.000 kr.⁹⁰⁰ At byrådet i efteråret 1879 nedsatte et udvalg, der havde til opgave at mindske fattigudgifterne, vidner om, at man også på Rådhuset anså udgiftsstigningerne for problematiske.

Efter langvarige drøftelser vedtog byrådet i 1883 en omorganisering af byens offentlige fattigforsorg, blandt andet med inspiration fra den offentlige fattigforsorg i Odense Kommune.⁹⁰¹ Omorganiseringen blev implementeret i 1884 og indebar både en centralisering og professionalisering. Kommunen ansatte en professionel fattiginspektør, der overtog en række af fattigudvalgets arbejdsopgaver og udvalget blev samtidigt reduceret fra fem til tre medlemmer. Den nye fattiginspektør, der havde den øverste ledelse under udvalget, blev ansvarlig for opsynet med fattiggården og dets personale, for at ligge budget og holde regnskab samt for varetagelse af korrespondancen med andre kommuner.⁹⁰² Fattigforstanderne blev herefter valgt for en femårig periode (fremfor en treårig) og skulle konferere direkte med fattiginspektøren, og ikke fattigudvalget, med hensyn til uddeling af fattighjælp.⁹⁰³ Kommunen foretog også en større ombygning af fattiggården for 28.000 kr. Hermed blev fattiggården, der i slutningen af 1870'erne havde været plaget af overbelægning, udvidet fra 160 til 300 sovepladser.⁹⁰⁴ Kommunen forsøgte altså at tilpasse sig sociale og politiske udfordringer ved forsat at prioritere institutionsforsørgelsen på fattiggården. Alligevel steg uddelingen af kontante pengeunderstøttelser forsat efter 1884. I 1884 tildelte fattigforsorgen pengeunderstøttelser for 8.467 kr., hvilket i 1890 var steget til 15.818 kr. I samme periode faldt udgifterne til forplejningen på fattiggården fra 18.805 kr. til 16.748 kr., hvilket til dels skyldtes, at den gennemsnitlige belægning på fattiggården også faldt fra 193 til 171 fra 1884 til 1890.⁹⁰⁵ Kommunen gjorde dermed ikke i praksis brug af de 140 sovepladser, der var blevet oprettet på den nyligt ombyggede fattiggård.

En menneskeret eller et tillidshverv

Hvor den ekstraordinære hjælp i Aarhus Kommune fik administrative konsekvenser for den offentlige fattigforsorg, førte særloven om ekstraordinær til, at venstremændene Ludvig Holstein-Ledreborg, Thomas Nielsen og

⁹⁰⁰ Aarhus Byråds Journalsager, 1878, jour nr. 277-1878.

⁹⁰¹ Aarhus Byråds Journalsager, 1879, jour nr. 230-1879.

⁹⁰² Voss, "Fattigdom og forsorg i 1880'erne".s. 349.

⁹⁰³ Aarhus Vejviser, 1885, s. 14.

⁹⁰⁴ Aarhus Vejviser, 1885, s. 13.

⁹⁰⁵ Uddrag af Aarhus Byraads Forhandlinger, 1886; 1891, s. 101-102. Det fremgår desuden af byrådsforhandlingerne, at antallet af lemmer på fattiggården for året 1890 toppede i marts den 6.- 7. marts, hvor antallet var 184, mens det laveste antal var 128 den 22. august.

Johannes Tauber den efterfølgende vinter fremsatte endnu et forslag omendnu en særlov. Forslaget, der blev fremsat den 18. december 1879, hvilede på forrige vinters lov om ekstraordinær hjælp med undtagelse af §6, der indebar et forslag om, at statskassen skulle yde et bidrag på 25 øre for hver indbygger i kommunen.⁹⁰⁶ Igen understregede Nielsen, at formålet med at indføre statsstøttet ekstraordinær hjælp var, at skåne fuldgyldige medborgere fra at søge hjælp hos den offentlige fattigforsorg. Ifølge Nielsen havde indførelsen af Grundloven en betydning for den måde, hvorpå den offentlige fattigforsorg skulle indrettes:

Vi forslagsstillere betragte det som en Ulykke, naar værdige Trængende falde Fattigvæsenet til Byrde, og vi betragte Samfundet som desorganiseret, naar dette, især efterat vi har faaet den frie Forfatning, kan finde Sted efter en større Maalestok, og det er for at træffe Foranstaltninger derimod, at vi have indbragt Lovforslaget.⁹⁰⁷

Lovforslaget var således stillet ud fra en opfattelse af, at tabet af valgret havde en betydning for den måde, hvorpå det offentlige var forpligtet til at tildele hjælp. Som Tauber formulerede det, sigtede lovforslaget mod, at hjælpe ”mindre heldigt stillede Medborgere fra at komme i den Stilling, at de selv føle sig trykkede og til en vis Grad nedværdigede.”⁹⁰⁸ Det er således karakteristisk for tilhængere af lovforslaget, at disse særligt fremhævede den fornedrelse og skam, som tabet af fuldgyldigt politisk medborgerskab indebar. Som påpeget af Rasmus Nielsen:

Det er (...) ikke sjældent, at en Familie, der har levet og virket stræbsomt i mange Aar, kan på Grund af Omstændigheder, som den ikke er Herre over, komme til at modtage Fattigunderstøttelse, og er det nu sket, selv om det kun er meget Lidt (...) saa vil det kunne ske, at når Manden gaar til Folketingsvalgene (...) betyder man ham i den store Forsamling, at han ikke staar paa Listerne, fordi han har faaet 2 skpr. Rug til Julen eller noget Lignende. Det maa være trykkende for en Mand, der føler, at han lever i et Samfund, hvor han har sine Rettigheder og endnu burde have dem.⁹⁰⁹

Medlemmer af Højre argumenterede omvendt for, at der ikke lå nogen fornedrelse eller skam ved at modtage offentlig fattighjælp. Niels Andersen

⁹⁰⁶ RT, Tillæg A, 1879-1880, sp. 2221-2224.

⁹⁰⁷ RT, FF, 1879-1880, sp. 3263-3264.

⁹⁰⁸ Ibid., sp. 3490.

⁹⁰⁹ Ibid., sp.3495.

pointerede i denne forbindelse, at den offentlige fattighjælp skulle anses som en legalisering af den private godgørenhed og derfor ikke burde anses som stigmatiserende. Andersen indrømmede dog alligevel, at indførelsen af Grundloven havde en betydning for indretningen af den offentlige fattigforsorg:

Der er nu ganske vist kommet den Omstændighed til, at siden vi have faaet vor frie Forfatning, at der er visse Rettigheder, som man taber ved at nyde Understøttelse af det offentlige Fattigvæsen, det er jeg ikke blind for. Men desuagtet siger jeg, at der gives mange Tilfælde, hvor en værdig Trængende kan faae Hjælp af det offentlige Fattigvæsen og være særdeles vel tjent og tilfreds dermed.⁹¹⁰

Også højremanden Carl Bille fremlagde en lignende pointe. Ifølge Bille lå der ikke i Grundlovens ekskludering af fattighjælpsmodtageren fra valgret og valgbarhed et tab af borgerlig ære. Hverken teoretisk eller praktisk. Det fulgyldige medborgerskab var ikke en menneskeret, men derimod et tillidshverv:

Det, at have Valgret er efter vor Grundlovs Opfattelse ikke en almindelig Menneskeret, som man faar med Fødslen, men det er et tillidshverv, som Forfatningen har lagt i Borgernes Hænder, der ere i Besiddelse af visse positive Betingelser.⁹¹¹

Fattighjælpsmodtagerne levede, ligesom de ekskluderede fallenter, ikke op til Grundlovens positive betingelse vedrørende økonomisk uafhængighed og var derfor med rette ekskluderet. Bille gjorde det dog også klart, at han var af den overbevisning, at man burde gennemføre en reform af den offentlige fattigforsorg, så der i fremtiden blev skelnet mellem den hjælp, ”som virkelig berøver dem [fattighjælpsmodtagerne] den økonomiske Uafhængighed og dem, som man maa siges ikke at gjøre noget.”⁹¹² Under sidste kategori hørte, ifølge Bille, hjælp givet i forbindelse med sygdom, medicin, lægetilsyn og til dels underhold. Billes udtalelse vidner om, at der trods uenighed omkring selve den praktiske udførelse og finansiering af ekstraordinær hjælp, dog eksisterede en forholdsvis bred enighed om, at man i kraft af Grundlovens rettighedstildeling i højere grad burde skelne mellem den ordinære og den ekstraordinære; den midlertidige og den permanente; den uforskyldte og selvforskyldte trang. Således valgte Folketinget også at vedtage forslaget, som imidlertid gik ikke videre til anden behandling i Landstinget, hvilket særligt skyldtes forslagets paragraf om statsstøtte.⁹¹³

⁹¹⁰ RT, FF, 1879-1880, sp.3259.

⁹¹¹ Ibid., sp. 3487-3488.

⁹¹² Ibid., sp. 3489.

⁹¹³ RT, LF, 1879-1880, sp. 747.

Et år efter fremsatte Tauber endnu engang forslaget. I denne forbindelse lagde oppositionen vægt på, at staten havde en forpligtelse til at opmuntre kommunerne i, at tildele hjælp uden tab af rettigheder, når der, som under hårde vintre, forelå særlige omstændigheder.⁹¹⁴ En forpligtelse som var stadfæstet i Grundlovens forsørgelsesparagraf:

Det [er] ikke sædvanlig Fattigdom (...), men et ekstraordinært nationalt Ulykkestilfælde, hvor det Offentlige efter Grundlovens §84 skal træde til, og hvilket er det Offentlige, der skal træde til? Er det Kommunerne, som have den Pligt at besørge den almindelige Fattighjælp? Nei, i dette Tilfælde er det Statens Pligt at træde til.⁹¹⁵

Citatet her stammer fra folketingsmedlem Christian Juel, der, under sin forsvarstale, gik videre til at understrege, at 'det offentlige', som Grundlovens forsørgelsesparagraf henviste til, *både* var stat og kommune.⁹¹⁶ Alt imens holdt Højre forsat på det forkerte i, at overføre en del af de kommunale byrder på staten.⁹¹⁷ Som fremhævet af Ingerslev, var den principielle indvending mod etableringen af en statsstøttet ekstraordinær hjælp, at det ikke gik an i lejlighedslov, "at etablere det nye Princip, at Kommunerne faae Ret til at udskrive Penge af Statskassen."⁹¹⁸ Efter tre behandlinger i Folketinget, blev lovforslaget sat i et udvalg, der afgav betænkning 16. marts 1881.⁹¹⁹ Forslaget nåede ikke i denne rigsdagssamling, at blive sat til forhandling i Landstinget.⁹²⁰

Lignende synspunkter blev fremført under forhandlingerne fem år senere, da spørgsmålet om ekstraordinær hjælp igen blev sat på den politiske dagsorden. Denne gang af regeringen. Således fremlagde konseilspræsident og finansminister J.B.S. Estrup den 18. december 1885 et forslag, der i det store hele tog udgangspunkt i loven om ekstraordinær hjælp vedtaget den 10. marts 1879. Udover at give kommunerne mulighed for at optage lån hos statskassen til uddeling af hjælp gennem De Fattiges Kasse, gav forslaget dog også kommunerne mulighed for at optage lån til at iværksætte offentligt arbejde.⁹²¹ Forslaget, der havde en hurtig gang gennem det parlamentariske system, blev vedtaget den 23. december 1885. Loven var gældende fra vedtagelsen til udgangen af april måned 1886.⁹²²

⁹¹⁴ RT, FF, 1880-1881, sp. 3351.

⁹¹⁵ Ibid., sp. 3363-3365.

⁹¹⁶ Ibid., sp. 3365.

⁹¹⁷ RT, FF, 1879-1880, sp. 3246; sp. 3251; sp. 3259; sp. 3262.

⁹¹⁸ Ibid., sp. 3483.

⁹¹⁹ RT, Tillæg B, 1880-1881, sp. 873-876.

⁹²⁰ RT, FF, 1880-1881, sp. 3532.

⁹²¹ RT, Tillæg A, 1885-1886, sp. 1517-1528.

⁹²² RT, Tillæg C, 1885-1886, sp. 19-20.

Året efter blev et forslag om ekstraordinær hjælp igen fremsat, denne gang af oppositionen. Dette forslag, der blev fremsat af venstremanden Herman Trier samt socialdemokraterne Christen Hørdum og Peter Thygesen Holm, indebar oppositionens kæphest fra tidligere om at integrere statslige bidrag i den ekstraordinære hjælp.⁹²³ Efter langvarige forhandlinger vedtog Rigsdagen forslaget den 28. marts 1887, dog igen i en modereret udgave. Således var forslagets §7 vedrørende statsligt bidrag, der under forhandlinger blev kendt under navnet 'gaveparagraffen', udeladt.⁹²⁴ Igen med henvisning til, at man ikke ønskede at etablere et princip om statsstøtte ved en lejlighedslov.⁹²⁵

Som ovenstående rigsdagsforhandlinger afspejler, skabte Grundloven nye forudsætninger og rammer for tildelingen af offentlig hjælp. At indføre ekstraordinær hjælp var ikke spørgsmål om, hvorvidt landets borgere, der var ramt af midlertidig arbejdsløshed og fattigdom, havde ret til offentlig hjælp. Denne ret var efter 1849 en grundlovssikret ret. Og som min undersøgelse af ekstraordinær hjælp i Aarhus Kommune viser, adskilte den ekstraordinære fattighjælp sig heller ikke indholdsmæssigt fra den hjælp den offentlige fattigforsorg ellers tilbød. Spørgsmålet om ekstraordinær hjælp handlede derimod udelukkende om rammerne for det sociale medborgerskab og særligt om dets tilknytning til det politiske medborgerskab. Forslagene om ekstraordinær hjælp blev således stillet af hensyn til særligt den politiske medborger og hans muligheder for at bibeholder sin selvstændighed og økonomiske uafhængighed. Det var derfor især tabet af valgret, der blev nævnt som en konsekvens af modtagelse af offentlig fattighjælp, mens tabet af civile rettigheder i langt mindre grad blev påtalt. På den måde formede Grundlovens rettighedstildeling, som de lovforslag, der blev stillet med hensyn til ekstraordinær hjælp, såvel som de efterfølgende diskussioner. Forhandlingerne om ekstraordinær hjælp var med andre ord indrammet i diskussioner om Grundlovens forsørgelses- og valgretsparagraf.

Det er samtidigt bemærkelsesværdigt, at spørgsmålet om tilhørsforhold ikke blev italesat under rigsdagsforhandlingerne, hverken under forhandlingerne i 1870'erne eller 1880'erne. Dette underbygger endnu engang, at tilhørsforhold, som en dimension af medborgerskab, spillede en langt mere central rolle i den kommunale medborgerskabsmodalitet, end i den statslige medborgerskabsmodalitet. Selvom Rigsdagen ikke kunne blive enige om at indføre direkte statslige bidrag, bemyndigede de vedtagne særlove i 1879, 1885 og 1887 på lige fod med særlovene vedtaget i 1848, 1850'erne og 1864 kommunerne retten til at tildele hjælp til værdigt trængende uden tab af rettigheder. Ligesom den første bølge af særlove tegnede konturerne for en ny

⁹²³ RT, Tillæg A, 1886-1887, sp. 1623-1626.

⁹²⁴ RT, LF, 1886-1887, sp. 1631.

⁹²⁵ Se blandt andet RT, LF, 1886-1887, sp. 794-795; sp. 889-890.

og mere human behandling af fattige, pegede lovene fra henholdsvis 1879, 1885 og 1887 frem mod en øget integration af det sociale medborgerskab i det fuldgyldige civile og politiske.

Ekstraordinær hjælp i stat og kommune

Jeg har gennem analysen af ekstraordinær hjælp, sådan som den blev italesat i de formelle, statslige forhandlinger og sådan som den blev udført i kommunal praksis ydet bidrag til de velfærdsstats- og fattigforsorgsstudier, der beskæftiger sig med 1800-tallets særlove og ekstraordinær hjælp. Som supplement til Søren Kolstrups, Niels Finn Christiansens og Harald Jørgensens udlægninger af den første bølge af særlove fra midten af 1800-tallet, viser denne undersøgelse af 1870'erne og 1880'ernes særlove, der indholdsmæssigt lænede sig op ad de tidligere særlove, også bør tages i tolkes som socialpolitiske tiltag, der pegede frem mod de sociale reformer, der blev vedtaget i 1890'erne.

I tillæg til Inger Nørgårds studie af 1850'ernes dyrtidslove i Københavns Kommune, hvori hun påviser, at den private fattigforsorg havde en monopol-lignende ret til frivillige bidrag, har mit studie af de kommunale tiltag vedrørende ekstraordinær hjælp i Aarhus Kommune tegnet et mere nuanceret i billede. Mens Velgørenhedsselskabet påtog sig ansvaret for den ekstraordinære hjælp i 1850'erne, var det i 1870'erne kommunen, der med frivillige bidrag som dets primære finansieringsgrundlag, etablerede komiteer, der var ansvarlige for at uddele ekstraordinær hjælp. Mens Nørgård påpeger, at "hvis bedrestillede borgere gennem velgørenhed ønskede at hjælpe trængende, skete det ikke med fattigvæsenet som forvaltende mellemed"⁹²⁶, udgjorde byens offentlige fattigforsorg netop det forvaltende mellemed for 'Komiteen til Uddeling af Fødevarer og Kul til de Nødlidende'. Her indikerer mit studie, at der i Aarhus, i modsætning til København, eksisterede en opfattelse blandt bedrestillede borgere, at kommunen var i stand til at tildele hjælp til værdigt trængende. Hvor Nørgård desuden bruger implementeringen af ekstraordinær hjælp i 1850'ernes København til at vise en adskillelse mellem det offentlige og det private (i forhold til ansvarsområde, finansiering og understøttelsesform) har jeg gennem min analyse af ekstraordinær hjælp i 1870'ernes Aarhus omvendt afdækket en dobbeltsiddet interaktion mellem den private og offentlige fattigforsorg. En interaktion, der i kraft af et finansielt, administrativt og personmæssigt overlap, på den ene side indebar en intimitet, en gensidighed og et symbiotisk samarbejde. Men også en interaktion, der på den anden side, indebar en grænse-dragning, en adskillelse og en afstandstagen. De løbende forhandlinger om ansvaret for ekstraordinær hjælp, såvel som de konkrete forhandlinger om

⁹²⁶ Nørgård, *Beskyt de værdige fattige!: opfattelser og behandling af fattige i velgørenhed, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874.*, s. 201.

oprettelse af diakonissestiftelse og fattigdistrikter, viser, at skellet mellem offentlig og privat fattigforsorg var flydende.

Derudover ligger der min undersøgelse af samspillet mellem offentlig og privat fattigforsorg i Aarhus Kommune også et bidrag til forskningen i filantropi. Mens flere filantropistudier fremhæver, at private foreninger i København foretog en øget vertikal hjælp i anden halvdel af 1800-tallet, viser afhandlingens afdækning af hændelsesforløbet omkring komiteen 'De Trængendes Nød', herunder særligt forhandlingerne mellem kommunen og Velgørenhedsselskabet, at dette ikke var tilfældet i landets største provinsby. Her prioriterede Velgørenhedsselskabet at tildele hjælp til de, der tidligere havde kendt bedre dage og nægtede i samme bevægelse at tildele hjælp til byens arbejderklasse. I modsætning til Karin Lützens beskrivelse af den københavnske velgørenhed, eksisterede der hos Velgørenhedsselskabet ikke et udbredt ønske om at hjælpe arbejderklassen op i middelklassen gennem tildelingen af en vertikal fattighjælp. Som en nuancering af tilgangen i antologien *Den privat-offentliga gränsen*, har jeg gennem Elisabeth Clemens analytiske begreb om den symbiotiske stat desuden fremhævet, hvordan relationen mellem offentlige og private tiltag også kan forstås og analyseres som indbyrdes afhængig.

Endelig har jeg gennem et fokus på etableringen af de kommunale komiteer endnu engang vist, hvordan også fattige kunne fungere som drivkræfter i iværksættelsen af kommunale sociale tiltag. Med afsæt i Isins begreb 'acts of citizenship', har jeg undersøgt to henvendelser til Aarhus Kommune fra henholdsvis 1877 og 1879 som medborgerskabshandlinger. Som Isin fremhæver, rummer begrebet medborgerskabshandlinger, at aktører igennem handlingerne konstituerer dem selv (og andre) som rettighedssubjekter.⁹²⁷ Ved at anmode kommunen om offentlig hjælp uden fattighjælpsvirkninger konstituerede (og de arbejdere, som deputationen repræsenterede) sig selv som medborgere, der havde ret til at modtage offentlig hjælp uden tab af rettigheder. Hermed gjorde arbejderne, gennem disse handlinger, forsøg på at udfordre og redefinere grænserne for det sociale medborgerskabs form. Samtidigt viser Aarhus Kommunes håndtering af henvendelserne, at kommunen stillede sig lydhør overfor disse henvendelser og gennem etableringen af ekstraordinær hjælp foregreb de senere nationale tiltag.

⁹²⁷ Isin, "Citizenship in Flux: The Figure of the Activist Citizen", s. 371.

Kapitel 22

Opsamling

Ved at placere den ekstraordinære hjælp som et analytisk fikspunkt, har jeg i denne del af afhandlingen afdækket administrative, finansielle og personmæssige overlap, der vidner om forskellige afskygninger af et symbiotisk samarbejde mellem privat og offentlig fattigforsorg i Aarhus Kommune. Selvom samarbejdet også kunne være præget af konflikter, der afspejler til tider modstridende interesser, var den offentlige og private fattigforsorg også på flere område afhængige af hinanden. Det offentlige og private understøttede hinanden i deres forskellige tiltag og aktiviteter, både økonomisk og sagkyndigt. Desuden viser undersøgelsen af ekstraordinær hjælp i Aarhus Kommune, at denne i første omgang blev efterspurgt af byens borgere og dermed etableret på baggrund af personlige henvendelser til kommunen. Samtidigt afspejler de fremdragne eksempler på forskellige sammensatte understøttelsesformer, at kommunen var en aktiv drivkraft i at etablere ekstraordinær hjælp til de, der uforskyldt og midlertidigt var ramt af fattigdom, uden at hjælpen samtidigt fratog dem deres fuldgyldige medborgerskab. Hjælpen blev derimod af både Rigsdagen og Aarhus Kommune brugt til at beskytte og værne om særligt de fuldgyldige politiske medborgeres selvstændighed og økonomiske uafhængighed.

Med et fokus på 'Komiteen til Uddeling af Fødevarer og Kul til de Nødlidende', viste jeg således i kapitel 19, hvordan etableringen af denne komite var foranlediget af en medborgerskabshandling. En handling, der blev foretaget af en deputation af fem arbejdere den 9. december 1877. At kommunen reagerede på denne henvendelse om hjælp, giver indtryk af, at kommunen også kunne agere som en vedkommende og hensynsfuld kommune. Derudover fremgår det af komiteens arbejde, at den ekstraordinære hjælp særligt sigtede mod mandlige medborgere, der ellers ville have mistet deres politiske rettigheder ved modtagelsen af offentlig hjælp. Samtidigt viste kapitlet også, at den ekstraordinære hjælp var baseret udelukkende på frivillige bidrag, men blev uddelt gennem den offentlige fattigforsorg.

I kapitel 20 tog jeg udgangspunkt i komiteen 'De Trængendes Nød', der også blev etableret på baggrund af en henvendelse til kommunen. I dette tilfælde stammede henvendelsen fra bestyrelserne for byens fagforeninger. Gennem en undersøgelse af de indledningsvise forhandlinger mellem Aarhus Kommune og byens største velgørende forening, Velgørenhedsselskabet, angående ansvaret for den ekstraordinære hjælp, viste kapitlet, at Velgørenhedsselskabet ikke så det som sin opgave at tildele denne form for hjælp. Ved desuden at sammenholde komiteens organisationsform med tidligere ekstraordinære hjælpeforanstaltninger, belyste kapitlet en tyngdepunktsforskydning mellem det offentlige og det private, hvori det offentlige i stigende grad overtog ansvaret for

denne form for hjælp. Ved at inddrage de sideløbende forhandlinger om ekstraordinær hjælp på Rigsdagen, kapitlet fremhævede jeg desuden, at Aarhus Kommune indtog en progressiv position i forhold til landets Rigsdag.

I kapitel 21 om efterspillet i kommune og stat påviste jeg, hvordan den ekstraordinære hjælp i Aarhus satte permanente spor i kommunens forvaltning af den offentlige fattigforsorg. Derudover viste undersøgelsen af de lovforslag, at der, i kølvandet på særloven af 1879, blev diskuteret på Rigsdagen, at der også på Christiansborg eksisterede et udbredt ønske understøtte fuldgyldige medborgere, så de kunne beholde deres selvstændighed og økonomiske uafhængighed.

Denne del af afhandlingen har alt i alt givet et indblik i en kompleks interaktion mellem det offentlige og det private. At disse to former for fattighjælp var flettet ind i hinanden på kryds og tværs, og på visse områder arbejdede sammen og på andre i opposition til hinanden. Undersøgelsen af den på én og samme tid flydende og faste grænse mellem det offentlige og det private, har dog vist, at kommunen, på lige fod med private foreninger, indtog rollen som initiativtager i etableringen af hjælp til værdigt trængende uden tab af fuldgyldigt medborgerskab.

Konklusion

Kommunen er for det meste anonym, en grålig masse af byrødder og sognerødder, der vimser omkring fattiggårde, kommuneskoler, biveje og kloakvæsen i sin egen fims af gammelt tøj, madpapir og vejtjære og det, som er værre. Staten har en historie. Det har lokalforvaltningen også, men den må i sagens natur blive noget anderledes. Ikke desto mindre er det fra kommunerne, at fornyelserne i statsapparatet er kommet.⁹²⁸

Sådan skriver Søren Mørch i *Den ny Danmarkshistorie* udgivet i 1982. Et udsagn, der måske nok er postulerende i sin karakter, men som på sin vis også indrammer denne afhandlings arbejdshypotese, formål og hovedbidrag. Jeg lagde i indledningen ud med at pointere, at den eksisterende forskning har karakteriseret 1800-tallets offentlige fattigforsorg ud fra begreber som skam, tvang og stigmatisering. At den offentlige, kommunale fattigforsorg, med Søren Mørchs ord, er forblevet en grålig masse, mens fattigforsorgens forskellige facetter og nuancer i vid udstrækning er blevet overset. Med inspiration fra nyere medborgerskabsstudier, har formålet med afhandlingen således været at undersøge forandringerne i det sociale medborgerskab i tiden efter 1849. Jeg foreslog i denne forbindelse en operationalisering af medborgerskabsbegrebet i fire modaliteter: status, praksis, stat og kommune. En operationalisering, der indebærer en udvidelse af det klassiske medborgerskabsbegreb på to områder; for det første, at medborgerskab ikke kun bør analyseres som en juridisk status, men også en social praksis og for det andet, at medborgerskab ikke kun skal forstås i relation til staten, men at det på én og samme tid kan relatere sig til flere politiske fællesskaber, der indgår i en indbyrdes vekselvirkning. Eftersom fattiglovgivningen forblev uændret før og efter 1849, har jeg arbejdet ud fra en hypotese om, at socialpolitiske fornyelser særligt var at spore i den kommunale praksis. På baggrund af denne arbejdshypotese, har jeg i afhandlingen undersøgt på hvilke måder det sociale medborgerskab blev forhandlet i kommunen og hvordan disse forhandlinger spillede sammen med udformningen af det nationale medborgerskab frem til indførelsen af de sociale reformer i 1890'erne.

For at besvare disse to forskningsspørgsmål, valgte jeg i at indkredse mit studie til Aarhus Kommune ud fra en vurdering af, at en dybdegående, kvalitativ analyse udgjorde det bedste grundlag for at kunne undersøge samspillet mellem

⁹²⁸ Mørch, *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960.*, s. 180-181.

medborgerskabets modaliteter, og indfange de til tider subtile medborgerskabsforhandlinger, der indlejrede sig i kommunes daglige praksis. Som en yderligere indsnævring, valgte jeg at fokusere på områder, hvor Aarhus Kommune tildelte hjælp, der brød med fattiglovgivningens og Grundlovens etablerede rettighedstildeling. Med et konkret og empirisk udgangspunkt i henvendelsesbaseret hjælp, fattighaver, legater og legatboliger samt ekstraordinær hjælp, har jeg løbende trukket trådene mellem kommunale medborgerskabsforhandlinger og Rigsdagens forhandlinger om fattighjælp, alderdomsunderstøttelse, eftergivelse, åndssvageanstalter, sygekasser og ekstraordinær hjælp.

Overordnet set, har mit studie af disse formelle og uformelle medborgerskabsforhandlinger i tiden mellem 1849 og 1892 vist, at alt imens det sociale medborgerskab, som en statslig defineret status, forblev uforeneligt med det fuldgyldige civile og politiske medborgerskab, blev denne uforenelighed forskubbet og forhandlet i kommunens daglige praksis. Nogle af disse forskydninger og forhandlinger eksisterede udelukkende i medborgerskabets kommunale praksismodalitet, mens andre blev udslagsgivende og definerende for de nationale medborgerskabsforhandlinger. Med andre ord, var kommune og praksis som modaliteter af medborgerskab med til at udfordre og rykke ved stat og status som modaliteter af medborgerskab. I de følgende sektioner vil jeg gå i dybden med, hvad denne hovedpointe rummer af nationale og internationale historiografiske perspektiver i lyset af de fire overordnede problemstillinger, afhandlingen har beskæftiget sig med; velfærdsstatens periodisering, velfærdsstatens drivkræfter, Grundlovens betydning for det sociale område og forholdet mellem privat og offentlig fattighjælp. Til sidst skitserer jeg perspektiver til videre forskning og samler op på afhandlingens hovedbidrag.

Brud og kontinuitet

Jeg har i undersøgelsen af samspillet mellem kommunale og nationale medborgerskabsforhandlinger identificeret en række elementer af kontinuitet i de socialreformer, der blev indført i begyndelsen af 1890'erne. Fra begyndelsen af 1880'erne forvaltede Aarhus Kommune fattighjælpseftergivelse på en sådan måde, at fattighjælpsmodtagere havde mulighed for at få eftergivet modtaget fattighjælp og dermed opnå inklusion i det fuldgyldige medborgerskab. Desuden viste mit studie af de lovgivningsmæssige rammer for handicapforsorgen, at 1891-fattiglovens paragraf om handicapforsørgelse i højere grad bør forstås som en kodificering af et tidligere lovgrundlag, end et egentlig nybrud. Blinde, døvstumme og sindssyge, der var farlige for den offentlige sikkerhed, fik allerede før 1891-fattigloven hjælp uden fattighjælpens deklasserende virkninger. Derudover viste min undersøgelse af den kommunale praksis, at dette også til en vis grad var gældende for personer, der blev kategoriseret som åndssvage eller idioter. Aarhus Kommune tildelte nemlig til tider økonomisk støtte til

indlæggelser på åndssvageanstalter uden at kategorisere det som offentlig fattighjælp. Med hensyn til alderdomsunderstøttelsesloven fremhævede jeg, på lignende vis, kontinuiteten i kommunens alderdomsforsørgelse før og efter 1891. Via legater og legatboliger praktiserede kommunen et forsørgelsesansvar overfor ældre, enlige kvinder, der blev videreført og udbygget med indførelsen af alderdomsunderstøttelsesloven i 1891. En kontinuitet, der fandt sit konkrete udtryk i Den Buxlundske Legatbolig, som, ved indførelsen af alderdomsunderstøttelse, overgik fra legatbolig til Aarhus' første offentlige alderdomsasyll. Hvor 1890'ernes socialreformer gjorde det muligt at få offentlig hjælp uden fattighjælpsvirkninger til jordemoder, læge, begravelse og til fysisk og psykisk handicappede, tildelte Aarhus Kommune i den forudgående periode flere forskellige former for hjælp uden fattighjælpsvirkninger. I tillæg til legater og legatboliger, blev også fattighaver, henvendelsesbaseret og ekstraordinær hjælp tildelt uden at gøre indgreb i modtagerens retslige stilling. I sin rettighedstildeling rummer disse understøttelsesformer således en kontinuitet i forhold til socialreformerne.

Mens disse forhold underbygger mit kontinuitetsperspektiv, viste min analyse dog også at dele af socialreformernes indhold udgjorde et brud med den forudgående kommunale praksis. For eksempel var Aarhus Kommunens legatbaserede alderdomsunderstøttelse ikke en alderdomsunderstøttelse, der på lige fod med 1891-loven, rummede universalistiske træk, men derimod en partikularistisk hjælp, der var afhængig af køn, civilstand, kommunalt tilhørsforhold og i visse tilfælde også social klasse. På den måde bragte alderdomsunderstøttelsesloven, både i kraft af sin statsstøtte og i kraft af sin universelle personkreds, fornyelse ind i den offentlige fattigforsorg i Aarhus Kommune. Derudover fandt jeg i min undersøgelse kun få eksempler på, at kommunen forud for 1891 gav lægehjælp uden fattighjælpsvirkninger og ingen tegn på, at kommunen tildelte hjælp uden fattighjælpsvirkninger til jordemoder eller begravelse i denne periode. Hvad angår sygekasseloven af 1892 identificerede jeg et enkelt kommunalt tiltag - oprettelsen af kommunalt støttet understøttelseskasse for politibetjente og deres enker - der pegede frem mod denne lov, hvilket indikerer, at sygekasselovens forsikringsprincip i mindre grad havde rødder i en kommunal medborgerskabsmodalitet.

Alt i alt, har jeg undersøgelsen af den kommunale medborgerskabsmodalitet vist, at 1890'ernes socialreformer også skal forstås i forlængelse af en forudgående kommunal fattigforsorgspraksis. Dette er interessant i relation til spørgsmålet om velfærdsstatens periodisering, fordi 1890'ernes socialreformer i flere velfærdsstatsstudier karakteriseres som bærere af senere kvalitative velfærdstræk, men også som brud med den tidligere kommunale fattigforsorg. På den måde nuancerer afhandlingen den traditionelle medborgerskabskronologi, hvori den form for socialt medborgerskab, der kom til syne 1800-

tallets offentlige fattigforsorg, i højere grad beskrives som noget vi, i etableringen af velfærdsstaten, tog afstand fra, fremfor afsæt i.

Kommune og fattighjælpsmodtager

Jeg har i arbejdet med velfærdsstatens drivkræfter særligt fokuseret på to, hvoraf den ene – kommunen – har været belyst i en række studier af den socialpolitiske udvikling i første halvdel af henholdsvis 1800- og 1900-tallet, mens den anden – fattighjælpsmodtageren – ikke tidligere har været undersøgt i relation til 1800-tallets socialpolitiske udvikling.

Min analyse af den kommunale medborgerskabsmodalitet har vist, at kommunen, i sammenligning med den statslige medborgerskabsmodalitet, besad både progressive og konservative kvaliteter. Nogle af disse kvaliteter fik betydning for de nationale medborgerskabsforhandlinger, mens andre alene eksisterede i den kommunale praksis. Som et eksempel på en kommunal udslagsgivende praksis er spørgsmålet om eftergivelse igen interessant. Her viste min sammenstillede analyse af rigsdagsforhandlinger og Aarhus Kommunes eftergivelsespraksis, at eftergivelse, i tiden op imod indførelsen af 1891-fattigloven, blev politiseret; fattighjælpsmodtagere begyndte i stigende grad at stille fordringer om eftergivelse og landets kommuner begyndte i stigende grad at gøre brug af deres eftergivelsesret. Disse to forhold var med til presse Rigsdagen til at sætte faste regler for eftergivelse af modtaget fattighjælp. Således viste analysen af rigsdagsmedlemmernes gentagende henvisninger til kommunen, at det kommunale forsørgelsesfællesskab fungerede som en konstant referenceramme for spørgsmålet om eftergivelse. Også i diskussioner om åndssvageforsorg og ekstraordinær hjælp fungerede den kommunale praksis som et erfaringsgrundlag, der var med til at sætte rammerne for de formelle rigsdagsforhandlinger.

Derudover har jeg peget på en række områder, hvor Aarhus kommunalforvaltning afveg fra den nationale fattiglovgivning, men som ikke nødvendigvis var udslagsgivende for det nationale medborgerskab. Det gjorde jeg blandt andet i del IV, hvor jeg undersøgte Aarhus Kommunes kamp for legatboligens status. Her fremhævede jeg, at kommunen, i et forsøg på at drage omsorg for ældre enker og enlige kvinder, indgik i en dialog med Indenrigsministeriet og argumenterede for at tildele denne gruppe af fattige hjælp uden fattighjælpsvirkninger. Også i min undersøgelse af fattighaver viste jeg, at Aarhus Kommune prioriterede at tildele offentlig hjælp til mandlige hustandsoverhoveder for at beskytte, understøtte og ansvarliggøre den politiske medborger. Jeg har imidlertid ikke fundet nogle henvisninger til fattighaveordningen eller lignende i de gennemgåede rigsdagsforhandlinger.

I tillæg til disse analytiske perspektiver, viste mit studie også, at Aarhus Kommune indtog en konservativ position med hensyn til kravet om tilhørs-

forhold, der blev placeret som en et uomgængeligt krav for modtagelse af hjælp uden fattighjælpsvirkning. Hvad enten det angik ekstraordinær hjælp, hjælp til fysisk og psykisk handicappede børn eller fattighaver. Derudover praktiserede kommunen også en positiv særbehandling af tidligere ansatte og deres enker, der yderligere var med til at forstærke skellet mellem fremmede og hjemmehørende fattige. I sin indstilling til regeringen vedrørende et nyt fattiglovsudkast i 1889, så vi således også, hvordan kommunen eksplicit agiterede for, at kravet om forsørgelsesret skulle hæves fra fem til 15 år. Kommunen modsatte sig desuden regeringens forslag om at nedsætte restriktionen mod indgåelse af ægteskab fra fem til et år, og argumenterede i stedet for at hæve ægteskabsalderen. Ingen af de foreslåede restriktioner blev imidlertid vedtaget på nationalt plan.

Hvad angår fattighjælpsmodtagerne som socialpolitiske drivkræfter, har jeg gennem min analyse peget på en række forhold, der på forskellig vis viser, at denne samfundsgruppe var i stand til at navigere i - og sætte deres præg - på kommunalforvaltningen. Selvom fattighjælpsmodtagerne ikke var forenet i en politisk mobilisering, der, som arbejderbevægelsen, strejkede eller gik på barrikaderne i protest mod den bestående samfundsorden, viser min empiriske analyse af henvendelser fra fattige til Aarhus Kommune, at disse, formelt set marginaliserede subjekter, forhandlede det sociale medborgerskabs form og indhold. I både del II og III så vi, hvordan fattige, - enten selv eller ved inddragelse af deres netværk - satte spørgsmålstejn ved Grundlovens rettighedstildeling ved at anmode om offentlig hjælp uden tab af rettigheder. Som forhandlinger af det politiske medborgerskabs krav om økonomisk uafhængighed, producerede disse henvendelser fattighjælpsmodtagerne som værdige kravholdere på et fuldgyldigt medborgerskab. Som jeg antydede ovenfor, blev kommunens eftergivelsespraksis desuden formet af fattighjælpsmodtagernes henvendelser, der efterfølgende formede de nationale medborgerskabsforhandlinger. Det samme gjorde sig gældende med hensyn til åndssvageforsorgen. Her viste mit studie, at dette ansvarsområde blev sat på den kommunale dagsorden blandt andet, fordi forældre til åndssvage børn delte deres erfaringer med kommunen og argumenterede for et øget offentligt ansvar. Derudover blev etableringen af de to kommunale komiteer, der uddelte ekstraordinær hjælp i 1870'erne, iværksat på baggrund af henvendelser fra byens fattige, ligesom kommunen også løbende anlagde nye områder med fattighaver i takt med en stigende efterspørgsel.

I lyset af de eksisterende velfærdsstats-, filantropi- og fattigforsorgsstudier er disse analytiske fund interessante, fordi kommunen ikke tidligere er blevet behandlet som udslagsgivende for indførelsen af 1890'ernes socialreformer og fattighjælpsmodtagere ikke tidligere har været undersøgt som aktive medspillere på den socialpolitiske scene i 1800-tallets Danmark. Selvom kommunen måske

ikke kan karakteriseres som velfærdsstatens spydspids, i denne periode af Danmarkshistorien, fik den kommunale fattigforsorgspraksis en positiv indvirkning på centrale dele af socialreformerne. Mens fattigforsorgs- og filantropistudier fremhæver kategoriseringen af værdighed som et styringsredskab og som en afklaringsproces placeret hos giverne, viser afhandlingen, at fattighjælpsmodtagere kunne positionere sig i forhold til kategorierne værdigt og ikke-værdigt trængende, og derfor bør inkluderes som en faktor i *forhandlings*-processen. Ved at fokusere på fattighjælpsmodtagerne som aktører i medborgerskabets kommunale praksismodalitet, har det været muligt at spore en bevægelighed i, hvad der umiddelbart fremstår som en fastlåst stilling og hermed også tydeliggøre det skrøbelige, porøse og formbare ved det sociale medborgerskab.

Myndiggørelse og socialpolitiske fornyelser

Jeg har gennem afhandlingens fire analysedele peget på en række forskellige implicite og eksplicite implikationer, som overgangen fra en enevældig til en demokratisk styreform indebar for det sociale område, på trods af at selve fattiglovgivningen forblev næsten uændret. Implikationer, der berørte både modtagere og givere af fattighjælp. Jeg har i del II og III vist, at Grundlovens myndiggørelse kom til udtryk i medborgerskabets praksismodalitet i forhandlinger om eftergivelse, handicapforsørgelse og fattighaver. Her italesatte fattighjælpsmodtagere deres trang og værdighed gennem diskursive henvisninger til medborgerskabets rettigheder og pligter. I deres forhandlinger med Aarhus Kommune brugte fattighjælpsmodtagere således forestillingen om den politiske medborger og de medborgerskabsdyder, der knyttede sig hertil, til at fremstille sig selv som værdige kravholdere på et fuldgyldigt medborgerskab. På den måde blev det politiske medborgerskab en trædesten i anmodningen om hjælp uden fattighjælpsvirkninger. Samtidigt synliggjorde jeg i del IV og V, hvordan Aarhus Kommune søgte at beskytte fattighjælpsmodtagere mod rettighedstab, gennem legater, legatboliger og ekstraordinær hjælp, i tiden efter 1849. Særligt afspejlede kampen for legatboligens særstatus, at kommunen grundet Grundlovens rettighedstildeling, anså det for nødvendigt at tildele ikke-stigmatiserende fattighjælp til bestemte samfundsgrupper.

Hvad angår ændringer i medborgerskabets statusmodalitet foranledigede indførelsen af et politisk medborgerskab Rigsdagen til at vedtage ekstraordinære sociale tiltag for at understøtte den myndige politiske medborger. Således viste undersøgelse af rigsdagsforhandlingerne i 1870'erne og 1880'erne, at forslag om ekstraordinær hjælp blev fremsat, diskuteret og vedtaget med den politiske medborger for øje. Den ekstraordinære fattighjælp vidner om, at offentlig hjælp efter 1849 ikke kun blev tildelt på bekostning af det politiske medborgerskab, men også i kraft af dette.

Mit studie belyste imidlertid også, at der var en anden dynamik på spil, hvad angik forholdet mellem det sociale og civile medborgerskab. Her afspejlede forhandlinger mellem fattighjælpsmodtagere og Aarhus Kommune, at fattighjælpsmodtagere i langt mindre grad var i stand til at bruge henvisninger til det civile medborgerskab til at hævde sig selv på. Derudover blev nationale sociale tiltag, der skulle sikre fattighjælp uden indgreb i modtagerens medborgerskabsrettigheder, kun yderst sjældent motiveret gennem tabet af civile rettigheder. Dette analytiske fund indikerer, at netop den måde, hvorpå Grundlovens forsørgelses- og valgretsparagraf bandt det sociale og politiske medborgerskab sammen på, dannede grundlag for en myndiggørelse, der ikke på lignende vis gjorde sig gældende for det civile medborgerskab.

Alt i alt, har afhandlingen vist, at indførelsen af Grundloven i 1849 havde en dobbeltsiddet indflydelse på indretningen af den offentlige fattigforsorg: At Grundlovens rettighedstildeling på den ene side fungerede som grundlag for ekskludering og stigmatisering, der indebar en hierarkisering medborgerne imellem, men på den anden side også medførte en politisering af det sociale område, der af både politikere og fattighjælpsmodtagere blev brugt til at udvide grænserne for det sociale medborgerskab og dermed generere socialpolitiske fornyelser. Denne pointe er interessant i forhold til den eksisterende velfærdsstats- og fattigforsorgsforskning, der har fremhævet, at indførelsen af Grundloven i 1849 skal tolkes som kulminationen på en løbende deklassering af fattighjælpens modtagere og desuden betonet, at Grundlovens forsørgelsesparagraf ikke i første omgang fik nogen større betydning for den offentlige fattigforsorg. Ved at undersøge dynamikken mellem det sociale, civile og politiske medborgerskab, har jeg påpeget, at landets første frie forfatning også dannede grundlag for socialpolitiske fornyelser, der kom til udtryk både i medborgerskabets praksis- og statusmodalitet. I forlængelse af de fattigforsorgs- og filantropistudier, der har fremhævet, hvordan borgerskabets mænd og kvinder, gennem socialt arbejde, kunne positionere sig selv om politiske medborgere, viser afhandlingens analyse, at politiseringen af det sociale felt også gjorde det muligt for fattighjælpsmodtagere at positionere sig som politiske medborgere.

Samarbejde og symbiose

Jeg har i afhandlingen betonet aspekter af samarbejde og symbiose i undersøgelsen af forholdet mellem privat og offentlig fattigforsorg. Ved at kombinere et medborgerskabsperspektiv med Elisabeth Clemens' begreb om den symbiotiske stat, har jeg løbende sat fokus på berøringsfladerne mellem privat og offentlig hjælp. Denne undersøgelse viste, at der i Aarhus Kommune eksisterede et finansielt, administrativt, person- og arbejdsmæssigt overlap. Disse eksempler på intimitet bidrager med nye perspektiver på vores forståelse af

forholdet mellem datidens private og offentlige fattigforsorg, navnlig hvad angår de kvaliteter og karakteristika, vi tillægger de to former for understøttelse. Den eksisterende fattigforsorg- og filantropiforskning, hvoraf langt størstedelen tager udgangspunkt i København, har peget på en adskillelse mellem offentlig og privat, hvad angår hjælpens form og tilsigtede målgruppe: Den offentlige fattigforsorg var bundet af fattiglovgivningen, baseret på tvungen fattigskat og havde til opgave på én og samme tid at lindre og afskrække, mens private foreninger, der var finansieret af frivillige bidrag, påtog sig ansvaret for at tildele både horisontal og vertikal hjælp til værdigt trængende, dvs. inden- og udenfor givernes sociale klasse. Gennem afhandlingen har jeg givet en række eksempler på kommunale tiltag, der på forskellige måder krydsede denne grænsedragning mellem det offentlige og det private.

For det første eksisterede der en række frivillige elementer i Aarhus offentlige fattigforsorg. Størstedelen af kommunens legater og legatboliger var stiftet privat, men administreret kommunalt. Ulønnede, frivillige fattigforstandere var ansvarlige for at afhøre fattighjælpsansøgere og desuden udmåle og uddele fattighjælp. De to kommunalt etablerede komiteer, der var ansvarlige for at uddele ekstraordinær hjælp i slutningen af 1870'erne, var næsten udelukkende finansieret gennem frivillige bidrag fra byens borgere.

For det andet tildelte Aarhus Kommune en række sociale ydelser, der ikke havde til formål at afskrække ansøgerne og som heller ikke direkte udsprang af den nationale fattiglovgivning, herunder fattighaver, legater og legatboliger, ekstraordinær hjælp, hjælp til kommunens egne og hjælp til åndssvage børn. Gennem disse understøttelsesformer tildelte Aarhus Kommune hjælp til værdigt trængende uden at underlægge dem fattighjælpsvirkninger. Her viste mit studie af legater, legatboliger og ekstraordinær hjælp, at denne særbehandling af visse grupper af fattige var muliggjort gennem en finansiel og/eller administrativ symbiose med private donatorer og aktører. Derudover afdækkede jeg i undersøgelsen af ekstraordinær hjælp i del V desuden en tyngdepunktsforskydning mellem byens private og offentlige fattighjælp, hvori kommunen i stigende grad overtog ansvaret for denne form for midlertidige hjælp. Mens filantropi- og fattigforsorgsstudier fremhæver, at private foreninger i København foretog en øget vertikal hjælp i anden halvdel af 1800-tallet, indikerer denne tyngdepunktsforskydning, at udviklingen i Aarhus Kommune ikke fulgte dette mønster. Et perspektiv, der er særligt interessant, hvis udviklingen i Aarhus Kommune kan siges at afspejle en bredere urban håndtering af fattigdom og dermed giver et indblik i, hvordan fattigforsorgen blev indrettet og forvaltet i de større provinsbyer.

Afhandlingens undersøgelse vidner om, at vi, for at forstå 1800-tallets sociale medborgerskab, må anerkende den diversitet og mangfoldighed, som også var kendetegnende for den offentlige, kommunale fattigforsorg. Den

offentlige fattigforsorg forvaltede ikke bare den nationale fattiglovgivning eller søgte at afskrække folk fra overhovedet at søge om hjælp i håbet om økonomiske besparelser. Den offentlige fattigforsorg i 1800-tallets anden halvdel var også præget af vilkårlighed, kreativitet, hensyn og omsorg. Et billede, der bliver endnu mere mudret af, at kommunen på flere forsorgsområder tilsyneladende ikke havde en fast tilrettelagt praksis, men derimod tildelte udefinerbare ad-hoc-understøttelser og nogle gange koblede offentlig hjælp til tab af rettigheder, andre gange ikke.

Medborgerskab, agency og erfaringer

I tillæg til afhandlingens nationale historiografiske perspektiver, som jeg har skitseret ovenfor, indeholder min undersøgelse af medborgerskabsforhandlinger i Danmark fra 1849 til 1892 også et metodisk og empirisk bidrag til medborgerskabsstudier som forskningsfelt. Her udgør afhandlingens operationalisering af status, praksis, stat og kommune som medborgerskabsmodaliteter et metodisk greb til, at undersøge udviklingen af det sociale medborgerskab som en historisk foranderlig relation, der indebærer iboende spændinger og dualiteter. Ved at positionere praksis og kommune som modaliteter af medborgerskab, er jeg gået i dialog med T. H. Marshalls klassiske medborgerskabstypologi, hvori medborgerskab defineres som en juridisk status, der relaterer sig til staten som det givne politiske fællesskab. Her har undersøgelsen af medborgerskabets kommunale praksismodalitet været med til at vise, hvordan dikotomien mellem det sociale medborgerskab, på den ene side, og det civile og politiske medborgerskab, på den anden, var til konstant forhandling. Mens der i Marshalls optik ikke eksisterede et socialt medborgerskab i 1800-tallets Danmark, viser mit studie, at der dog i praksis eksisterede dele heraf, som var med til at lægge grunden for det senere sociale medborgerskab. Samtidigt har jeg, gennem undersøgelsen af dynamikken mellem politisk, civilt og socialt medborgerskab, demonstreret, at Marshalls tredeling forsat kan danne grobund for en meningsfuld og nytænkende medborgerskabsanalyse. Derudover har jeg foretaget en nuancering af Engin Isins analysebegreb 'acts of citizenship', der udgør et forsøg på at adskille handlingen fra det menneske, der handler. Ved at kombinere Isins medborgerskabsteori med praksisorienterede medborgerskabsstudier og Michael Jacksons begreb om fortællingens politik, har jeg givet et bud på, hvordan vi kan undersøge handlinger i en historisk kontekst, hvor handlinger ofte kun er tilgængelige gennem tekstlige repræsentationer. Endelig har jeg også, gennem et kvalitativt, empirisk studie af det sociale medborgerskabs udvikling i Danmark, identificeret forskellige inklusions- og eksklusionsmekanismer og illustreret, hvordan det sociale medborgerskabs form og indhold var afhængigt af medborgerens køn, klasse, civilstand og tilhørsforhold.

Mens afhandlingens medborgerskabsanalyse har bidraget til forskningen i medborgerskab, har analyseperspektivet også bidraget til forskningen i 'pauper agency'. Ved at undersøge medborgerskab som en social praksis, har jeg gennem afhandlingen fundet en række empiriske eksempler, der underbygger, at fattige uøvede agens, forhandlede deres rettigheder og aktivt gjorde brug af deres sociale og professionelle netværk. Ved at kombinere centrale analytiske pointer fra internationale studier i 'pauper agency' med et medborgerskabsperspektiv har afhandlingen dog ikke kun tilvejebragt underbyggende eksempler på de fattiges agens, men også udarbejdet et systematisk, metodisk greb til at kunne undersøge denne agens i en større socialpolitisk kontekst. Således har afhandlingen som noget nyt betonet, hvordan forhandlinger om fattighjælp også kunne rumme bredere kommunale og nationale politiske implikationer.

I forlængelse af dette fokus på de fattiges handlemuligheder, har det været et gennemgående tema for afhandlingen, at undersøge interaktionen mellem medborger og kommune. Som en måde at undersøge denne interaktion mellem individ og samfund, har jeg analyseret, hvordan fattige delte deres personlige erfaringer med fattigdom, sygdom og arbejdsløshed med den kommunale administration, og i hvilken udstrækning disse erfaringer opnåede intentionel anerkendelse. Jeg har derfor lagt vægt på, at folde de fattiges egne livshistorier ud, for derigennem at kunne få en fornemmelse af denne samfundsgruppes verbaliserede erfaringer og de aftryk som erfaringerne satte i den kommunale fattigforsorg. Med afsæt i et eklektisk medborgerskabsbegreb, og med inspiration fra Michael Jackson, har jeg behandlet de offentliggjorte livshistorier som forsøg på at gøre private erfaringer gældende i en kommunal kontekst og dermed som en interaktion i det offentlige rum, der påvirkede en kontinuerlig forhandling om medborgerskabets form og indhold. Jeg har således tolket de fattiges livshistorier som både *rørende* og *oprørende* og hermed belyst et endnu ubehandlet erfaringshistorisk perspektiv i relation til velfærdsstatens opbygning og tilblivelse i Danmark.

Perspektiver til videre forskning

Mit studie har kastet lys over en række centrale problemstillinger, der knytter sig til 1800-tallets sociale medborgerskab, men studiet stiller imidlertid også nogle nye spørgsmål. For det første har mit analytiske, og kildemæssige fokus på den offentlige fattigforsorg og de formelle politiske diskussioner i byråd og Rigsdag, kun i mindre grad efterladt plads til at adressere spørgsmålet om offentlighedens betydning. Det kunne derfor være relevant at undersøge, hvordan den offentlige presse påvirkede de kommunale og nationale medborgerskabsforhandlinger. Dette perspektiv ville være særligt interessant at forfølge i relation til spørgsmålet om eftergivelse, eftersom rigsdagsforhandlingerne afspejler, at især den socialdemokratiske presse spillede en central rolle i eftergivelsens politisering.

Derudover afspejler byrådsforhandlingerne også en øget politisk bevidsthed, og da den tidlige arbejderbevægelse stod stærkt i Aarhus, kunne det være relevant at udforske sammenhængen mellem arbejderbevægelsen og politiseringen af det sociale medborgerskab i denne periode af velfærdsstatens historie.

I kraft af afhandlingens geografiske afgrænsning ville det desuden være oplagt at undersøge, hvordan andre kommuner, som for eksempel Odense og Aalborg, forvaltede det sociale medborgerskab i tiden mellem 1849 og 1892. Tildelte man også her offentlig hjælp uden fattighjælpvirkninger? Og hvordan fungerede samarbejdet mellem byernes offentlige og private fattigforsorg? Afhandlingens undersøgelse af dynamikken mellem den kommunale og statslige medborgerskabsmodalitet kunne desuden styrkes ved at inddrage andre kildegrupper. Det kunne for eksempel være tidsskrifter såsom *Departementstidende* (efter 1871 *Ministerialtidende*), der indeholder cirkulærer, bekendtgørelser og andre administrative forskrifter eller Indenrigsministeriets arkivalier på Rigsarkivet, der ville kunne give et indblik i det politiske maskinrum og derigennem nuancere afhandlingens tolkninger af rigsdagsforhandlingerne.

Afrunding

Formålet med afhandlingen har været, at fremhæve det foranderlige og dynamiske aspekt ved det sociale medborgerskab i tiden mellem 1849 og 1892. At vise, at den kommunale fattigforsorg rummede socialpolitiske fornyelser, der var med til at lægge grunden for 1890'ernes socialreformer. Det har samtidigt været min intention ikke kun at skrive den kommunale fattigforsorgs historie, men også at integrere denne historie om lokalforvaltningen i et større statsligt, socialpolitisk perspektiv.

I den forbindelse har mit studie af Aarhus Kommunes fattigforsorgsforvaltning illustreret, hvordan den juridiske dikotomi mellem det sociale medborgerskab, på den ene side, og det civile og politiske medborgerskab, på den anden, var sløret og omgængeligt i praksis. I den kommunale medborgerskabsmodalitet kunne mandlige husstandsoverhøvere få offentlig hjælp i form af fattighaver uden indgreb i deres retslige stilling. Haverne fungerede som et supplement til husholdningen for fattige arbejder- og håndværkerfamilier - både i form af de afgrøder, der kunne plantes på havelodderne og den pengeindtægt, som salget af afgrøderne eventuelt kunne give. Under hårde vintre, der skabte en stor arbejdsløshed blandt byens mindre bemidlede, var Aarhus Kommune aktiv i at etablere, koordinere og uddele ekstraordinær hjælp i form af penge og naturalier. Den ekstraordinære hjælp henvendte sig særligt til arbejderklassens mænd. Derudover tildelte kommunen offentlig hjælp uden fattighjælpvirkninger til forældre, der havde fysisk eller psykisk handicappede børn. Uden at være underlagt nationale forordninger, gav kommunen i visse tilfælde hjælp uden fattighjælpvirkninger til forældre med

åndssvage børn, særligt af hensyn til farens politiske medborgerskab. Der eksisterede i den kommunale medborgerskabsmodalitet, i tiden efter Grundlovens indførelse, ikke kun et incitament og ønske om at skåne mandlige fattighjælpsmodtagere for tabet af fuldgældigt medborgerskab. Der eksisterede også forsøg på at bruge offentlig hjælp til at understøtte en selvstændighed, myndighed og økonomisk uafhængighed hos den mandlige del af befolkningen. På den måde generede indførelsen af Grundloven også nye forebyggende, sociale tiltag, der skulle sikre at trængende på længere sigt kunne klare sig selv.

Selvom den kommunale medborgerskabsmodalitet således var præget af omsorg og hensyn, prioriterede Aarhus Kommune samtidigt fattiggårdens- og arbejdsanstaltens institutionsforsørgelse op gennem anden halvdel af 1800-tallet. Fra 1869 til 1870 opførte kommunen en ny forsørgelses- og arbejdsanstalt med plads 160 fattiglemmer for 92.000 kr. I 1884 foretog kommunen desuden en større udvidelse og ombygning af fattiggården, der herefter kunne huse op til 300 fattiglemmer. Men sideløbende med denne institutionsforsørgelse, der var kendetegnet ved tvang og kontrol samt juridisk og social stigmatisering, prioriterede kommunen også den ikke-stigmatiserende institutionsforsørgelse i de kommunalt administrerede legatboliger. Gennem boligerne sikrede Aarhus Kommune en gratis bolig for enker og enlige kvinder, særligt i alderdommen. Samtidigt blev legatboligernes beboere også tildelt gratis sygehjælp uden fattighjælpsvirkninger. I 1876 valgte kommunen at udvide denne form for forsørgelse ved at opføre en separat bygning på grunden af byens største legatbolig, Den Buxlundske Legatbolig. Udvidelsen, der kostede kommunen omkring 35.000 kr., gjorde, at legatboligen herefter kunne huse op til 70 personer.

Disse kommunalt administrative legatboliger, der rummede private og offentlige elementer, udgjorde ikke det eneste eksempel på hybride understøttelsesformer. Kommunen administrerede også legater, der var stiftet på privat initiativ. Ligesom legatboligerne, brugte kommunen legaterne til at sikre en ikke-stigmatiserende hjælp til ældre kvinder. Derudover var den førnævnte ekstraordinære hjælp hovedsageligt finansieret og organiseret i samarbejde med private borgere. Der eksisterede således en finansiell og administrativ intimitet mellem privat og offentlig fattigforsorg, der også vidner om, at der hos byens bedrestillede eksisterede en forestilling om, at kommunen var i stand til at hjælpe til værdigt trængende. Og alt imens den offentlige fattigforsorg undergik en øget professionalisering, forblev den aarhusianske private fattigforsorg i stedet forholdsvis spredt og uorganiseret. Byens største velgørende forening, Velgørenhedsselskabet insisterede desuden på sin ret til først og fremmest at tildele vertikal hjælp, særligt til middelklassens ældre enker og enlige kvinder.

I de kommunale medborgerskabsforhandlinger, der foregik mellem fattighjælpens givere og modtagere, dannede Grundlovens rettighedstildeling grundlag for en myndiggørelse af de fattige. Denne myndiggørelse til udtryk i henvendelser om eftergivelse, hvori mandlige fattighjælpsmodtagere gav udtryk for deres ønske om at blive inkluderet i det fuldgyldige medborgerskab, gennem en brug af Grundlovens sprog, retorik og formelle rettighedskategorier. Også i ansøgninger om fattighaver, brugte ansøgerne forestillingen om den gode politiske medborger til at anmode om offentlig hjælp. Selvom Grundloven ikke gav de fattige en ret til at kræve bestemte ydelser af det offentlige, dannede Grundloven på denne måde en diskursiv platform, hvorigennem rettigheder kunne fordres og påberåbes. At fattighjælpen var baseret på et skønsprincip, i modsætning til 1900-tallets retsprincip, rummede ikke kun negative konsekvenser for fattighjælpsmodtagerne. Det indebar også et større rum for forhandling, hvor fattighjælpsmodtagere blandt andet kunne indgå i forskellige individuelle betalingsordninger med kommunen.

Den kommunale medborgerskabsmodalitet og disse kommunale medborgerskabsforhandlinger fik på forskellige måder betydning for den formelle status som fuldgyldig medborger og for udformningen af den statslige medborgerskabsmodalitet. Under rigsdagsforhandlingerne om fattighjælp, eftergivelse og alderdomsunderstøttelse udgjorde den kommunale medborgerskabsmodalitet et fælles erfaringsgrundlag og fungerede som en diskursiv referenceramme. Mens den nationale fattiglovgivning var låst af forfatningskampen, og fattiglovgivningen fra begyndelsen af århundredet var blevet til under en anden konstitutionel kontekst og under andre samfundsforhold, var de større købstadskommuner derimod i besiddelse af erfaringer med fattigforsorg i en tid præget af industrialisering, urbanisering og øget migration fra land til by. Også i forbindelse med forhandlinger om mindre sociale tiltag, såsom særlove om ekstraordinær hjælp, blev den kommunale praksis brugt som et argument for at indføre hjælp uden fattighjælpsvirkninger. Ved at arbejde med medborgerskabets modaliteter, har jeg i afhandlingen belyst hidtil oversete socialpolitiske fornyelser i perioden mellem 1849 og 1892. Socialpolitiske fornyelser, der særligt tog form i det kommunale forsørgelsesfællesskab og som viser, at det sociale medborgerskab, på godt og ondt, diskursivt og i praksis, var rundet af kommunen.

Bilag 1

Fattigudvalgets legater

Oversigt over legater administreret af fattigudvalget under Aarhus Kommune i perioden mellem 1849 og 1892.⁹²⁹

1. De Fire Søkendes Legat.

Stiftet i 1681 med en kapitalstørrelse på 266 rdl., 64 sk. Ifølge gavebrevet skulle legatet uddeles til ”9 gudsfrygtige Enker, som efter deres Husbonds Død ere geraadede i Armod.”

2. Raadmand Lassens Legat.

Stiftet i 1697 med en kapitalstørrelse på 200 rdl. Ifølge gavebrevet skulle legat uddeles til ”gudsfrygtige og skikkelige Enker, som trænge til Almisse, og andre Husarme i Aarhus.” Legatet blev uddelt til kyndelmisse og Sct. Olaidag. Legatet var delt i 2 portioner på 4 rdl. hver.

3. Borgmester Rasmus Nielsens Skrivers Legat.

Stiftet i 1724 med en kapitalstørrelse på 332 rdl., 32 sk. Ifølge fundatsen skulle legatet uddeles i tre portioner hver juleaften. To af portionerne var forbeholdt ”fattige Enker og Husarme”, mens den tredje portion var forbeholdt ”fattige, gangende stakler for Dørene.” I 1874 bestod de to af portionerne på 3 rdl. hver og den tredje på 2 rdl., 85 1/3 sk.

4. Jens Andersen Møllers Legat.

Stiftet i 1729 med kapitalstørrelse på 200 rdl. Ifølge fundatsen var legatet stiftet til fordel for ”de meest trængende gamle Sengeliggende.” I 1874 var legatet delt i 2 portioner, der blev udbetalt til Mikkelsdag.

5. Anne Mogensdatter Blachs Legat.

Stiftet i 1731 med en kapitalstørrelse på 450 rdl. Ifølge gavebrevet skulle legatet uddeles til ”fattige, skikkelige Enker i Aarhus, geistlige og verdslige, som dertil kan være nødtrængende, til Hjælp til deres Husleie.” I 1874 var legatet delt i 3 portioner, der blev uddelt 1. august.

6. Hans Jensen Buchstrups legat.

Stiftet i 1753 med en kapitalstørrelse på 100 rdl. Ifølge fundatsen skulle legatet tildeles ”de meest nødlidende Husarme i Aarhus.” Legatet blev i 1874 tildelt en enke og udbetalt til Snapsting.

⁹²⁹ Denne oversigt er udelukkende baseret på Jordebogen. Citater fra fundatser, gavebreve og testamenter stammer således fra gengivelserne i jordebogen.

7. Fru Grønvolds Legat.

Stiftet i 1757 med en kapitalstørrelse på 1000 rdl. Ifølge fundatsen skulle legatet uddeles til ”de mest fattige og nødlidende Syge og Husarme her i Byen.” Fundatsen indeholdt dog også en bestemmelse om, at legatet kunne benyttes af byen til andre formål: ”Skulde disse eet Tusinde Rigsdaler nogensinde behøves til et eller andet nyttigt Brug her i Byen, da er det i ingen Maade stridigt mod min Intention.” Af henhold til denne bestemmelse blev halvdelen af legatet (500 rdl.) efter 1870 benyttet af fattigvæsenet, der årligt udbetalte 20 rdl. til skolevæsenet.

8. Matthias Thomsen Sabros Legat.

Stiftet i 1762 med en kapitalstørrelse på 300 rdl. Ifølge gavebrevet skulle legatet uddeles til gudsfrygtige enker. Legatportionerne skulle bestå af 2 rdl., der udbetaltes hvert halve år: 1. januar og 1. juli.

9. Oberst Windings Legat.

Stiftet i 1766 med en kapitalstørrelse på 2.000 rdl. Ifølge fundatsen skulle legatet tildeles ”fattige Nødlidende og Betrængte her paa Stedet (Enker eller Andre). Ifølge en kancelliskrivelse af 14. august 1838 blev det bestemt, at uddelingen af legatet skulle ske i bestemte portioner og tildeles for livstid. Det blev derudover gjort klart, at legatet ikke var stiftet for ”egentlige Almissemlemmer.” Legaterne blev herefter uddelt til Snapsting i ni portioner: 6 på 10 rdl; 1 på 5 rdl.; 1 på 4 rdl. og 1 på 2 rdl., 19 1/3 sk.

10. Raadmand Anders Stæhrs Legat.

Stiftet i 1768 med en kapitalstørrelse på 150 rdl. Halvdelen af renterne fra kapitalen blev i 1874 anvendt til vedligeholdelse af Anders Stæhrs Legatbolig, mens den anden halvdel med udbetalt til legatboligens to beboere.

11. Fru Hals' Legat.

Ifølge jordebogen fra 1874 var kommunen på daværende tidspunkt ikke i besiddelse af oplysninger om legatets oprindelse, men legatet blev på daværende tidspunkt tildelt en enke. Kapitalstørrelsen udgjorde oprindeligt 100 rdl.

12. Commerceraad Bøggilds Legat.

Stiftet i 1789 med en kapitalstørrelse på 400 rdl. Ifølge gavebrevet skulle legatet uddeles hvert år til Snapsting til ”de meest nødlidende og gudfrygtige Enker og Sengeliggende.” Derudover indeholdt gavebrevet også en bestemmelse angående slægtskab: ”Skulde nogen af min eller Kones Slægt behøve Almisse, da fremfor Andre at meddeles deraf, hvortil mine Børn og Efterkommere gøre Forslag og lader dem Regnskab og Kvitteringer af Fattiges Inspecturer forevise.” Renten var i 1874 delt i fire portioner á 4 rdl.

13. Jens Antonsens Legat.

Stiftet i 1791 med en kapitalstørrelse på 200 rdl. Ifølge fundatsen skulle legatet tildeles ”3 fattige Syge og Sengeliggende, de usleste og elendigste Mennesker, som ere her i Byen.”

14. Jens Antonsens Legat.

Stiftet i 1798 med en kapitalstørrelse på 1.075 rdl. Ifølge fundatsen skulle legatet uddeles til ” 4 fattige og de meest trængende Borgerenker, som føre og leve et christeligt Liv og Levned.”

15. P. Villadsens Legat.

Stiftet i 1810 med en kapitalstørrelse på 300 rdl. Legatet blev ved indstiftelsen skænket til Kleinsmed Jens Brandts kone, Ane Bolene Krøll på livstid og efter hendes død til en skikkelig enke.

16. P. Villadsens Legat.

Stiftet i 1810 med en kapitalstørrelse på 300 rdl. Ifølge fundatsen skulle legatet anvendes til ”2 fattige forældreløse Børns Opdragelse.”

17. Det Brobergske Legat.

Stiftet i 1818 med en kapitalstørrelse på 600 rdl. Ifølge testamentet var legatet skænket til ”de Fattige i Aarhus til Rentenydelse, dog saaledes, at Testators egen Familie har Præference fremfor Andre til at nyde Godt af samme.” I henhold til testamentet blev legatet uddelt af sognepræsterne i forening med testators slægtninge.

18. Det Valuerske Legat.

Stiftet i 1823 med en kapitalstørrelse på 500 rdl. Ifølge fundatsen var legatet skænket til ”de Fattige i Aarhus.” Ved en Kancelliskrivelse til stiftsovrigheden d. 24. februar 1846 havde kancelliet godkendt, at legatet blev legatets renter deltes i to portioner på 10 rdl., der blev tildelt ”værdige Trængende, som ikke ere Almissemlemmer, og tilstaas saalænge de ere værdige og trængende dertil.”

19. Exam. jur. Jørgen Rasmussens Legat.

Stiftet i 1849 med en kapitalstørrelse på 1.400 rdl. Ifølge fundatsen skulle legatet deles i 4 portioner og ”uddeles til aldrende, trængende og værdige Borgere og Borgeres Enker i Aarhus, dog ikke saadanne, som ere under Fattigvæsenets Forsørgelse.” Derudover stadfæstede fundatsen også, at der ved uddelingen skulle tages ”strengt Hensyn til, at Bødkere og Bødkeres Enker, hvis Værdighed og Trang er Fattigcommissionen bekjendt eller paa anden Maade godtgjøres, skulde have Fortrinsret for enhver Anden.”

20. Det Schoubyske Legat.

Stiftet i 1856 med en kapitalstørrelse på 800 rdl. Ifølge fundatsen skulle renterne deles i fire lige store portioner og uddeles hvert år den 31. december. Portionerne skulle tildeles ”4 værdige og trængende Enker eller ugifte Fruentimmere her af Byen.” Derudover indeholdt fundatsen også en bestemmelse angående slægtskab: ”hvis der blandt Ansøgerne findes nogen af Fundators egen Familie, da have disse fortrinsret for Andre.” Fundatsen præciserede desuden, at ”den ved Legatets Uddeling ydede Hjælp i ingen Henseende [maa] ansees som Fattighjælp, da Hensigten ikke er at lette et almindelige Fattigvæsen dets Forpligtelser mod Trængende.”

21. Kjøbmand Johan Frederik Kuurs Legat.

Stiftet i 1857 med en kapitalstørrelse på 3.000 rdl. Ifølge fundatsen skulle legatet deles i 8 portioner: 4 på 20 rdl. og 4 på 10 rdl., der udbetales en gang hvert halve år. Legatportionerne skal uddeles til ”værdige og trængende Familier, Enker eller Enkemænd, der ikke nyde almindelige Fattigunderstøttelse.”

22. Legatet 'Borgerlig Velgjørenhed'

Stiftet i 1860 med en kapitalstørrelse på 50 rdl. Ifølge fundatsen skulle legatet tildeles ”en efter Fattigcommissionens Skjønende værdig og trængende Mands- eller Kvindesperson af Aarhus Borgerstand, som ellers ikke nyder Fattigunderstøttelse.”

Bilag 2

Legatudvalgets legater

Oversigt over legater administreret af legatudvalget under Aarhus Kommune i perioden mellem 1849 og 1892.⁹³⁰

1. **Kolerakomiteens Legat.**

Stiftet i 1853 ved frivillige bidrag. Renterne af legatet skulle tildeles enker fra koleraepidemien 1853 og 1859, derefter til trængende enker.

2. **Poul Sørensen Lofts Legat.**

Stiftet i 1867 med en legatkapital på 3.200 rdl. Ifølge fundatsen var legatet stiftet til ”Værdige og Trængende, uden Hensyn til Stand eller Stilling, i Aarhus Commune, saalænge de er der bosatte, kun at Ingen, som nyder almindelig Fattigunderstøttelse, kan tilstedes at nyde af Legatet.”⁹³¹ Renten af legatkapitalen (med undtagelse af renten af 300 rdl., der gik til vedligeholdelsen af to gravsteder), skulle, ifølge fundatsen, uddeles i portioner på 24 rdl., hvoraf halvdelen blev udbetalt i januar og den anden halvdel i juli. Legatportionerne blev tildelt på livstid ”saalænge Paagjældendes Værdighed og Trang anerkjendes.”⁹³² Ledige legatportioner skulle annonceres i ”Aarhus Avis.”⁹³³

3. **Enkemadam Maren Jensen, født Kjerulfs Legat.**

Stiftet i 1868 med en kapitalstørrelse på 4.000 kr. Ifølge fundatsen skulle legatet uddeles i 6 portioner, hvoraf 2 var på 40 kr. og 4 på 20 kr., til ”Værdige og Trængende i Aarhus.”⁹³⁴ Dog på den betingelse at ”Ingen, der nyder Understøttelse af det egentlige Fattigvæsen, kan tillægges eller oppebærer nogen Portion.”⁹³⁵ Legatportionerne blev tildelt på livstid ”saalænge

⁹³⁰ Følgende oversigt er dels baseret på jordebogen og dels på Repertorium.

⁹³¹ §2, Fundats for Poul Sørensen Lofts Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune

⁹³² §3, Fundats for Poul Sørensen Lofts Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁹³³ §5, Fundats for Poul Sørensen Lofts Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁹³⁴ §2, Enkemadam Maren Jensen, født Kjerulfs Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁹³⁵ §3, Enkemadam Maren Jensen, født Kjerulfs Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

Paagjældenes Værdighed og Trang anerkendes.⁹³⁶ Ledige legatportioner skulle annonceres i Stiftstidende med fire ugers varsel.⁹³⁷

4. Kjøbmand Christen Møller Schmidts Legat.

Stiftet i 1869 med en kapitalstørrelse på 51.000 kr. Renterne af legatet skulle uddeles i 20 livsvarige portioner på 100 kr. til ældre, ugifte damer i Aarhus udenfor fattigvæsenet, fortrinsvis af den Peter Larsen Schmidt'ske og den Christen Larsen Schmidt'ske slægt i Aarhus, den Anders Larsen Schmidts'ske slægt i København samt Niels Larsens slægt i Røddikegaarden i Farre. Legatet skulle bestyres byrådet i samarbejde med 2 af byens sognepræster.⁹³⁸

5. Jomfru Sofie Rings Legat.

Stiftet i 1871 med en kapitalstørrelse på 2.000 rdl. Ifølge fundatsen skulle renterne af legatet deles i to lige store portioner og tildeles på livstid til to ”værdige og trængende Jomfruer i Aarhus, som skulle være over 40 Aar, bo i Aarhus og ikke nyde Fattigunderstøttelse.”⁹³⁹ Legatet blev uddelt 15. august og ansøgere af legatstifterens slægt havde fortrinsret.

6. Fru Olivia Jensens Legat.

Stiftet i 1872 med en kapitalstørrelse på 1.000 rdl. Ifølge fundatsen var legatet stiftet for ”værdige og trængende Købmandsenker eller ugifte Købmandsdøtre i Aarhus By, der ikke nyde Fattigunderstøttelse.”⁹⁴⁰ Derudover stadfæstede fundatsen, at legatportionerne skulle uddeles af byrådet i samarbejde med sognepræsten ved Vor Frue Kirke samt et medlem af handelsstanden, der blev udnævnt af byrådet. Legatportionerne skulle uddeles 1. januar.

7. Søstre Eline og Julie Bjergets Legat.

Stiftet i 1872 med en kapitalstørrelse på 17186 kr. 2 øre. Renterne af legatet skulle uddeles i livsvarige portioner til ”trængende og værdige ugifte Damer, fortrinsvis Lærerinder, som paa den Tid, Legatportionerne uddeles, have bopæl i Aarhus.”⁹⁴¹ Legatmodtagerne kunne beholde legatet så længe trang og værdighed vedvarer. Ingen, der modtager fattigunderstøttelse, kan få tildelt en portion. Legatportionerne skulle uddeles halvårligt; den 24. december og den 24. juni. Ledige legatportionerne skulle annonceres i Aarhus Stiftstidende.

⁹³⁶ §3, Enkemadam Maren Jensen, født Kjerfulds Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁹³⁷ §4, Enkemadam Maren Jensen, født Kjerfulds Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁹³⁸ Repertorium, s. 33.

⁹³⁹ §2, Jomfru Sofie Rings Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁹⁴⁰ §2, Fru Olivia Jensens Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁹⁴¹ §3, Søstre Eline og Julie Bjergets Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

8. Ludvig Schucany og Hustru Maren Marie Schucany født Buhmanns Legat.

Stiftet i 1876 med en kapitalstørrelse på 3.000 kr. Ifølge fundatsen skulle renterne af legatet anvendes til hjælp til værdigt trængende konfirmander i domkirkenes sogn i portioner på 20 kroner. Uddelingen af legatet skulle foregå mindst 4 uger før konfirmationsdagen af sognepræsten i forbindelse med to byrådsmedlemmer og efter indhentet erklæring fra residerende kapellan.

9. Sophia Sechers Legat.

Stiftet i 1876 med kapitalstørrelse på 2.000 kr. Renterne af legatet skulle tildeles en trængende, over 45 år gammel jomfru udenfor for fattigvæsenet på livstid, fortrinsvis af familien Secher.

10. Petrea Schmidts Lærerindelegat.

Stiftet i 1879 med kapitalstørrelse på 40.000 kr. Ifølge fundatsen, skulle renterne af legatet uddeles i livsvarige portioner på 100 kr. og 50 kr. til ”Institutbestyrerinder og Lærerinder, der ere hjemmehørende i Aarhus Kjøbstad.”⁹⁴² Fundatsen stadfæstede desuden, at personer, der havde virket i det private skolevæsens tjeneste havde fortrinsret, men at tildelingerne derudover udelukkende skulle bero på ansøgernes trang, værdighed og alder. Dog gjorde §7 det klart, at byrådet kunne fratage en legatmodtager sit legat, hvis vedkommende ”i sit Forhold har gjort sig uværdig til at nyde godt af Legatet.” Derudover frafaldt retten til at oppebære en legatportion, hvis legatmodtageren blev gift eller kom under det offentlige fattigvæsens forsørgelse.

11. Therese Hemmerts og Sophie Lindharts Legat.

Stiftet i 1879 med en kapitalstørrelse på 10.000 kr. Ifølge fundatsens §1, skulle renterne af legatet deles i fire lige store portioner og tildeles en ”værdig og trængende, ældre og ugift Pige, bosiddende i Aarhus og Datter af en Embedsmand.”⁹⁴³ Derudover præciserede §3, at modtagerne desuden skulle være hjemmehørende i Aarhus. Legatportionerne blev tildelt på livstid. Legatmodtagerne fik dog deres portion frataget, hvis de indgik i ægteskab eller ”naar Værdighed og Trang efter Legatbestyrelsens ikke længere er til stede.”⁹⁴⁴ Legatportionerne skulle uddeles halvårligt; den 24. december og den 24. juni. Ledige legatportionerne skulle annonceres i Aarhus Stiftstidende.

12. Kjøbmand Jens Jensen Schmidts Legat.

Stiftet i 1881 med en kapitalstørrelse på 4.000 kr. Det var indskrevet i fundatsen at følgende personer skulle have renter fra legatet så længe de var i live: Jomfru Jacobine Galten; Baes enke, Rasmus Borre og hustru; Rasmus Iversens enke; skrædder Sørensen. Efterhånden som legatportionerne blev

⁹⁴² §3, Petrea Schmidts Lærerindelegat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁹⁴³ §1, Therese Hemmerts og Sophie Lindharts Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁹⁴⁴ §2, Therese Hemmerts og Sophie Lindharts Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

ledige ved dødsfald skulle de tildeles ”2 fattige Kjøbmænd i Aarhus.”⁹⁴⁵ Derudover præciserede §4 i fundatsen, at uddelingerne skulle foretages på baggrund af trang, alder, værdighed og mangeårig virksomhed i Aarhus som købmand. Legatportionerne blev tildelt på livstid medmindre vedkommende ”ved Dom er funden skyldig i en i den offentlige Mening vanærende Handling.”⁹⁴⁶ Legatportionerne skulle uddeles halvårligt; den 24. december og den 24. juni.

13. Johannes Magnus Mørks Jubilæumslegat.

Stiftet i 1881 med en kapitalstørrelse på 3.000 kr. Ifølge fundatsen, skulle renterne af legatet uddeles på livstid i 2 lige store portioner. Disse portioner skulle i første omgang uddeles til ”forhenværende Medlemmer af Aarhus Byraad og deres efterladte Enker.”⁹⁴⁷ I anden omgang kunne legatportionerne blive tildelt ”Mænd, der have gjort sig fortjente af Aarhus Kommune ved i en længere Aarrække at røgte en kommunal ulønnet Bestilling her i Byen, eller saadannes Enker.”⁹⁴⁸ Derudover præciserede §2 desuden, at ingen kunne blive tildelt og oppebære et legat, hvis de ikke var værdige og trængende, hjemmehørende og bosiddende i Aarhus, ikke fyldt 50 år eller havde modtaget understøttelse fra fattigvæsenet. Ledige legatportionerne skulle annonceres i Aarhus Stiftstidende. Legatportionerne skulle uddeles halvårligt; i december og i juni.

14. Det Kriegerske Legat.

Stiftet i 1883 med en kapitalstørrelse på 10.000 kr. Renterne af legatet uddeles til håndværker- og tegneskolen; til lærlinge i læretiden; til lærlinge, der står i begreb til at svende; til svenderejse; til forældre og plejeforældre af den arbejdende klasse, der viser omhu for deres børns oplæring; til mindre mestre, der viser omhu for deres lærlinge; til præmier til lærlinge og svende.

15. C.C. Langballes og Hustrues Legat.

Stiftet i 1885 med en kapitalstørrelse på 27.000 kr. Renterne af legatet skulle i første omgang tildeles Mary Langballe, så længe hun forblev ugift. Ved hendes dødsfald, skulle legatportionen deles i to og tildeles førnævnte to yngre søstre, for så vidt de var ugifte og ”kunne trænge til Understøttelse for at leve anstændigt som hidtil.”⁹⁴⁹ Ved deres dødsfald, skulle renterne herefter uddeles i livsvarige portioner på 200 kr. til ”værdige og trængende Enker eller ugifte faderløse Døtre af Kjøbmænd, Haandværkere eller Skibsførere.”⁹⁵⁰ Legatmodtagerne skulle desuden opholde sig og være forsørgelsesberettigede i

⁹⁴⁵ §2, Kjøbmand Jens Jensen Schmidts Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁹⁴⁶ §5, Kjøbmand Jens Jensen Schmidts Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁹⁴⁷ §2, Johannes Magnus Mørks Jubilæumslegat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁹⁴⁸ Ibid.

⁹⁴⁹ §4, C. C. Langballe og Hustrues Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁹⁵⁰ §5, C. C. Langballe og Hustrues Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

Aarhus. Efterkommere, både mandlige og kvindelige, skulle have fortrinsret til legatet, så længe de var trængende og ”uden Hensyn til i hvilke Stilling de maatte være, hvor de maatte opholde sig og være forsørgelsesberettigede, dog at de ere forsørgelsesberettigede her i Landet.”⁹⁵¹ Legatportionerne skulle uddeles halvårligt; den 24. december og den 24. juni.

16. Kancelliraad, prokurator Otto Henrik Nors’ og Hustrus Legat.

Stiftet i 1885 med en kapitalstørrelse på 25.000 kr. Ifølge fundatsen, skulle renterne af legatet uddeles i livsvarige portioner på forskellige størrelse (fra 50 til 200 kr.) til ”ældre, værdige og trængende Mænd, Enker eller ugifte Døtre af Embeds-, Kjøbmands-, Haandværker-, - eller anden Middelstand, der have fast Ophold i Aarhus eller er hjemmehørende der, og som ikke nyde Fattighjælp.”⁹⁵² Byrådet kunne, i forening med præsterne ved Domkirken og Vor Frue Kirke, fratage legatmodtagere deres legatportioner på baggrund af ”uhæderligt Forhold eller væsentlig forbedrede Formueforhold.”⁹⁵³ Legatportionerne skulle uddeles halvårligt; i december og juni.

17. Overlærer Kraibergs Jubilæumslegat

Stiftet i 1885 med en kapitalstørrelse på 1.100 kr. Ifølge fundatsen skulle renterne af legatet deles i 3 lige store portioner. Den ene portion skulle tildeles sømands- eller håndværkerenke; den anden portion til læreenke eller lærerinde, der havde været ansat ved ”Aarhus Byes Skoler eller ere Enker efter Lærere ved samme”⁹⁵⁴; den tredje portion skulle administreres af Aarhus Velgørenhedsselskab, der skulle tildele legatet til en ”Arbejdsmands Enke, fortrinnsvis en saadan, hvis afdøde Mand har været medlem af en af Byens Sygeforeninger.”⁹⁵⁵ Derudover præciserede §3, at legatmodtagerne skulle være over 50 år, trængende og værdige samt bosiddende i Aarhus. Legatet blev uddelt en gang årligt; den 5. oktober.

18. H. E. Basses Legat.

Stiftet i 1889 med en kapitalstørrelse på 6.000 kr. Renterne af legatet skulle deles i 5 portioner, hvoraf den ene var dobbelt så stor som de 4 andre. Den dobbelte portion skulle tildeles ”en værdig og trængende Haandværkerenke i Aarhus, der hensidder med ukonfirmerede børn.”⁹⁵⁶ To af enkelportionerne skulle tildeles ”to ældre, værdige og trængende samt ugifte Døtre af Haandværkere i Aarhus.”⁹⁵⁷ I første omgang skulle disse to legatportioner tildeles Frederikke Vilhelmine Møller, der efter en afdød bødkermester samt Anne

⁹⁵¹ §5, C. C. Langballe og Hustrues Legat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁹⁵² §2, Kancelliraad, prokurator Otto Henrik Nors og Hustrus Legat, Legatsager 1883-1980, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁹⁵³ §3, Kancelliraad, prokurator Otto Henrik Nors og Hustrus Legat, Legatsager 1883-1980, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁹⁵⁴ §3, Overlærer Kraibergs Jubilæumslegat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁹⁵⁵ §2, Overlærer Kraibergs Jubilæumslegat, Legatsager 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁹⁵⁶ §3, H. E. Basses Legat, Legatsager 1883-1980, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.

⁹⁵⁷ Ibid.

Marie Holm, der var datter efter en tidligere drejermester. En anden enkeltportion skulle tildeles ”en værdig og trængende Enke, efter en Haandværker i Aarhus.”⁹⁵⁸ Denne portion gik dog i første omgang til Guldsmed Hjort, der boede i Aarhus Håndværkerforenings fribolig. Den sidste enkeltportion skulle tildeles en ”Haandværker i Aarhus, der nyder fri bopæl i Aarhus Haandværkerforenings Friboliger.”⁹⁵⁹ I første omgang skulle denne portion tildeles skomager Hvejsel og derefter førnævnte Hjort. Derudover præciserede §4, at ingen der fik offentlige understøttelse måtte tilstå en legatportion. Legatportionerne blev dog tildelt på livstid, så længe ”Værdighed og Trang er til stede”⁹⁶⁰ og for kvindernes vedkommen, så længe de forblev ugifte. Legatet skulle bestyres i samarbejde med Aarhus Håndværkerforening. Legatet blev uddelt en gang årligt; den 18. december.

19. Herman Meyers og Minna Meyers Legat.

Legatet var stiftet til fordel for opdragelse af trængende børn.⁹⁶¹

⁹⁵⁸ Ibid., s. 258.

⁹⁵⁹ Ibid.

⁹⁶⁰ Ibid. §4

⁹⁶¹ Legatet fremgår på regnskabet for 1885 over legater under legatudvalget, men det har ikke været muligt, at finde mere information om legatet.

Bilag 3

Fattigudvalgets legatboliger

Oversigt over legatboliger administreret af fattigudvalget under Aarhus Kommune i perioden mellem 1849 og 1892.⁹⁶²

1. Fribolig på Ridderstræde.

Der fandtes ingen servitutter på ejendommen, der blev tinglæst i 1829. Boligen blev solgt på offentlig auktion for 1140 kr. i 1877.⁹⁶³ Friboligen husede på daværende tidspunkt to enker.

2. Fribolig på Møllestien.

Boligen blev skænket til kommunen af Anders Stæhr i gavebrev af 14. okt. 1768, tinglæst i 1829. Ifølge gavebrevet var boligen skænket som bopæl til ”2de skikkelige og trængende Enker, hvis Mænd have betjent nogen af Aarhus Byens offentlige eller publique Kongelige Embeder og Betjeneringer i den civile Stand og, i Mangel af saadanne Trængende, de af Kjøbmands- eller Husnæringsstanden, som ved Søkade, Sygdom eller anden Vanheld ere bragte i kummerlig Tilstand.”

3. Fribolig på Rosengade.

Boligen bestod af 4 beboelseslejligheder. Der fandtes ingen servitutter på ejendommen, der blev givet til kommunen i gave af Kammerassessor Hutfeldt og som blev tinglæst i 1829. I 1884 husede friboligen 7 enker og ugifte kvinder.

4. Fribolig på Klostergade for 11 enker. Også kaldet Basballes Stiftelse.

Der fandtes ingen servitutter på ejendommen. Boligen blev oprettet i 1695 af borgmester Jens Christensen Basballe og tinglæst 1795. Boligen bestod på daværende tidspunkt af 7 boder, hvoraf den ene senere blev afhændet. I 1874 bestod bygningen derfor af 6 beboelseslejligheder, hvori der boede 11 enker og ugifte kvinder.

5. Fribolig på Graven. Også kaldet P. Villadsens Legatbolig.

Boligen blev oprettet i 1810 og skænket til bopæl for ”2 skikkelige enker, den ene af Kjøbmandsstanden og den anden af Håndværksstanden.” Der var forbundet et pengelegat til boligen på 16. Rdl., der blev udbetalt årligt til hver af enkerne juleaften.

⁹⁶² Denne oversigt er baseret på Jordebogen samt Uddrag af Aarhus Byraads Forhandlinger, 1877.

6. Fribolig på Graven. Også kaldet Den Buxlundske Legatbolig.

Ejendommen blev skænket til kommunen af urmager Søren Buxlund i 1804 og tinglæst i 1813. Bygningen var oprindeligt en et-etagers bindingsværksbygning, men blev på grund af dens dårlige stand ombygget i 1812. Ombygningen kostede 1.300 rdl. og blev foretaget på fattigvæsenets regning. Bygningen blev på daværende tidspunkt indrettet til 17 beboelseslejligheder, hvoraf to var forbeholdt den ansatte portner og tilsynsmand, mens de resterende blev benyttet af 30 enker og ugifte kvinder. Bygningen ombygget igen i 1876 for omkring 35.000 kr. og kunne herefter huse 70 personer.

Oversigt over forkortelser

Aarhus Vejviser:	Vejviser for Aarhus Kjøbstad / Veiviser og Adressebog for Aarhus/ Aarhus Vejviser og Adressebog / Vejviser for Aarhus og nærmeste Omegn.
Aarhus Stiftstidende	Den til Forsendelse med Brevposterne Kongelig allernaadigst (alene) priviligerede Aarhus Stifts-Tidende / Kongeligt privilegeret Aarhus Stifts- Tidende / Aarhus Stifts-Tidende.
AS	Aarhus Stadsarkiv.
FF	Folketingets forhandlinger.
Jordebog	<i>Jordebog for Aarhus Kjøbstad: Indrettet Anno 1873-74.</i>
LF	Landstingets forhandlinger.
RT	Rigsdagstidende.
RA	Rigsarkivet.
Repertorium	<i>Repertorium over Legater og milde Stiftelser i Danmark med Færøerne, Island, Grønland og De Vestindiske Øer stiftede før udgangen af Aaret 1894 Bind 4 Aarhus og Ribe Stifter.</i>

Litteraturliste

Utrykte kilder

Aarhus Stadsarkiv

- B-sager, ujournaliserede, 1836-1922, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.
Journalsager til Aarhus Byråds Forhandlinger, 1867-1892.
Forhandlingsprotokol for fattigkommissionen, 1874-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune.
Forhandlingsprotokol for fattigkommissionen, 1886-1910, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune.
Forhandlingsprotokol for fattigkommissionen, 1910-1927, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune.
Fortegnelse over Fattigvæsenets Legater og disses Modtagere, 1842-1879, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune.
Fortegnelse over de i Aarhus boende og forsørgelsesberettigede, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune.
Korrespondance, Komiteen De Trængendes Nød, Aarhus Kommune.
Legatsager, 1870-1983, Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.
Legatsager, 1882-1980 Aarhus Fattigvæsen, Aarhus Kommune.
Materiale vedr. legater, 1830-1929, Aarhus Kommune.
Materiale vedr. P. Villadsens legatbolig, 1895-1900, Aarhus Kommune
Møllevangsjorderne 1890-1917, Protokoller over frihaverne, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune.
Protokol: Bidrag til Arbejderne en Gang for alle, Uddelingen af Fødevarer og Kul til de Nødlidende, Aarhus Kommune.
Protokol: Bidrag til de nødlidende, Komiteen De trængendes Nød, Aarhus Kommune.
Protokol: Månedsbidrag til Arbejderne, Uddelingen af Fødevarer og Kul til de Nødlidende, Aarhus Kommune.
Protokol over ansøgt og tildelt huslejhjælp, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune.
Protokol over Fremmedes midlertidige Ophold på Fattiggaarden, 1881-1883, Aarhus Kommune.
Protokol over Frihaverne 1836-1881, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune.
Protokoller over. Frihaverne, 1870 mm, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune.
Protokol over Frihaverne, 1905-1940, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune.
Protokol: Uddeling af Fødevarer, Brændsel mm., Uddelingen af Fødevarer og Kul til de Nødlidende, Aarhus Kommune.

Protokol: Uddeling af Kul, Brød etc., Komiteen De trængendes Nød, Aarhus Kommune.
Protokol: Udbetalte Understøttelser til Arbejderne; Uddeling af Fødevarer og Brændsel m.m. 1877-1878, Uddelingen af Fødevarer og Kul til de Nødlidende, Aarhus Kommune.
Regnskab, Uddelingen af Fødevarer og Kul til de Nødlidende, Aarhus Kommune.
Regnskab, Komiteen De Trængendes Nød, Aarhus Kommune.
Sager vedr. Frihaverne 1890-1910, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune.
Sager vedr. Frihaverne 1910-1916, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune.
Ugeberetninger fra Aarhus Fattigvæsens Inspektionskontor 1884 – 1933, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune.

Rigsarkivet

Bilag til Cirkulære nr. 2626-40 af 30.08.1831, Brevsager, 2. departement, Danske Kancelli.
Protokoller over Frihaverne, 1836-1881, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune.
Sager vedr. Frihaverne 1867-1886, Aarhus fattigvæsen, Aarhus Kommune.
Uddrag af Erklæringer over Lovforslag om det offentlige Fattigvæsen, Fattigvæsensindberetninger iht. Cirkulære af 6.6. 1889, Indenrigsministeriets 1. Kontor.

Trykte kilder

Avisartikler

Aarhus Amtstidende, 17.03.1883.

Aarhus Stiftstidende

Den til Forsendelse med Brevposterne Kongelig allernaadigst (alene) privilegerede Aarhus Stifts-Tidende, 15.07.1831.

——— 07.03.1839

——— 15.09.1841.

Kongeligt privilegeret Aarhus Stifts-Tidende, 17.02. 1855.

——— 24. 04. 1855.

——— 13. 09. 1855.

Arhuus Stifts-Tidende, 20.12.1871.

——— 05.09.1873.

——— 18.02.1877.

——— 14.12.1877.

——— 15.12.1877.

——— 16.12.1877.

———— 19.12. 1877.
———— 20.12. 1877.
———— 23.12. 1877.
———— 17.02. 1878.
———— 14. 02. 1879.
———— 17. 03. 1879.
———— 12.12. 1878.
———— 15.02.1879
———— 02.03.1879.
———— 22.11.1879.
———— 29.11.1879.
———— 06. 12. 1879.
———— 23.10.1878.
———— 28.05.1881.

Fyens Stifts Kongelige allene privilegerede Adresse-Avis og Avertissements-Tidende, 18.06.1835.

Horsens Folkeblad, 27.08.1879.

Jyllandsposten, 07.12.1883
———— 11.08.1889.

Internetmateriale

Jens Wendel-Hansen, ”Forfatningskampen 1866-1901”, Danmarkshistorien.dk. Tilgået d.15.08.2019. <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/forfatningskampen/>

Lovgivning

Almindelig borgerlig Straffelov af 1866. I F. Dahl. *Almindelige borgerlig Straffelov af 10. Februar 1866*. 3. udg. København: Th. Linds Efterfølgeres Forlag.

Danmarks Riges Grundlov, 5. juni 1849 (Junigrundloven). Tilgået d.15.08.2019 på Danmarkshistorien.dk: <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/danmarks-riges-grundlov-af-5-juni-1849-junigrundloven/>

Den gennemsete Grundlov, 28. juli 1866. Tilgået d.15.08.2019 på Danmarkshistorien.dk: <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/den-gennemsete-grundlov-af-1866/>

Lov om det offentlige Fattigvæsen, 9. april 1891. Tilgået d.15.08.2019 på Danmarkshistorien.dk: <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/lov-om-det-offentlige-fattigvaesen-9-april-1891/>

Lov om Alderdomsunderstøttelse, 9. april 1891. Tilgået d.15.08.2019. På Danmarkshistorisk.dk: <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/lov-om-alderdomsunderstoettelse-1891/>

Sygekasseloven, 12. april 1892. Tilgået d.15.08.2019. På Danmarkshistorisk.dk: <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/sygekasseloven-1892/>

Rigsdagstidende

Rigsdagstidende, 1870-1870.

——— 1871-1872.

——— 1872-1873.

——— 1873-1874.

——— 1874-1875.

——— 1875-1876.

——— 1876-1877.

——— 1877-1878.

——— 1878-1879.

——— 1879-1880.

——— 1879-1880.

——— 1880-1881.

——— 1881-1882.

——— 1882-1883.

——— 1883-1884.

——— 1884-1885.

——— 1885-1886.

——— 1886-1887.

——— 1887-1888.

——— 1888-1889.

——— 1888-1889.

——— 1889-1890.

——— 1890-1891.

——— 1891-1892.

Uddrag af Aarhus Byraads Forhandlinger

Uddrag af Aarhus Byraads Forhandlinger, 1877.

——— 1884.

——— 1885.

——— 1886.

——— 1887.

——— 1888.

- 1889.
- 1890.
- 1891.
- 1892.

Aarhus Byråds Journalsager

Aarhus Byråds Journalsager, Aarhus Stadsarkiv, 1867. Tilgået på
Aarhusarkivet.dk:<https://www.aarhusarkivet.dk/collections/48>

- 1868.
- 1869.
- 1870.
- 1871.
- 1872.
- 1873.
- 1874.
- 1875.
- 1876.
- 1877.
- 1878.
- 1879.
- 1880.
- 1881.
- 1882.
- 1883.
- 1884.
- 1885.
- 1886.
- 1887.
- 1888.
- 1889.
- 1890.
- 1891.
- 1892.

Aarhus Vejviser

Vejviser for Aarhus Kjøbstad for Aaret 1859, udgivet af P. Nielsen.

——— 1869, udgivet af J. Michaelsen, C. Meyer og P. Nielsen.

Veiviser og Adressebog for Aarhus, 1871, udgivet af P. Nielsen.

Aarhus Vejviser og Adressebog for 1876, udgivet af N. O. Sørensen, Brødr.
Bachhausen Bog- og Stentrykkeri.

——— 1877, udgivet af N. O. Sørensen, Brødr. Bachhausen Bog- og
Stentrykkeri.

- 1878, udgivet af N. O. Sørensen, Brødr. Bachhausen Bog- og Stentrykkeri.
- 1879, udgivet af N. O. Sørensen, Brødr. Bachhausen Bog- og Stentrykkeri.
- 1880, udgivet af N. O. Sørensen, Aarhus Amtstidendes Bogtrykkeri ved A. Bjørnbak.
- 1881, udgivet af N. O. Sørensen, Aarhus Amtstidendes Bogtrykkeri ved A. Bjørnbak.
- 1882, udgivet af N. O. Sørensen, Aarhus Amtstidendes Bogtrykkeri ved A. Bjørnbak.
- 1883, udgivet af N. O. Sørensen, Laur. Bechs Bogtrykkeri.
- 1884, udgivet af N. O. Sørensen, Laur. Bechs Bogtrykkeri.
- Vejviser for Aarhus og nærmeste Omegn, 1885, udgivet af N. O. Sørensen, Alfred Bjørnbaks Bogtrykkeri.
- 1886, udgivet af N. O. Sørensen, Alfred Bjørnbaks Bogtrykkeri.
- 1887, udgivet af N. O. Sørensen, Alfred Bjørnbaks Bogtrykkeri.
- 1888, udgivet af N. O. Sørensen, Alfred Bjørnbaks Bogtrykkeri.
- 1890, udgivet af N. O. Sørensen, Alfred Bjørnbaks Bogtrykkeri.
- Aarhus Vejviser for 1891, udgivet af N. O. Sørensen, Alfred Bjørnbaks Bogtrykkeri.

Andet

Cirkulære af 4. marts 1826. I T. Algreen-Ussing: *Kongelige reskripter og resolutioner – reglementer, instrukser og fundatser samt kollegialbreve med flere af Danmarks lovgivning vedkommende offentlige Aktstykker*. 1826-1827, 11. bind. København: 1833.

Jordebog for Aarhus Kjøbstad: Indrettet Anno 1873-74. Approberet af Aarhus Stiftamt d. 19. Marts 1874. Aarhus: P. Niensens Bogtrykkeri i Aarhus, 1874.

Repertorium over Legater og milde Stiftelser i Danmark med Færøerne, Island, Grønland og De Vestindiske Øer stiftede før udgangen af Aaret 1894 Bind 4 Aarhus og Ribe Stifter. Hiort-Lorenzen, H. R., og F. P. G. Salicath. København: Gad, 1898.

Velgørenhedsselskabet i Aarhus. Velgørenhedsselskabet. Aarhus: 1933.

Sekundærlitteratur

Baldwin, Peter. *The Politics of Social Solidarity: Class Bases of the European Welfare State 1875-1975*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1990.

Beck, Bue, Thomas Bloch Ravn, Birgitte Kjær, Erik Korr Johansen, Ib Gejl, Henning Spure Nielsen, og Henrik Fode. *Århus: Byens historie, 1720-1870*.

- Redigeret af Ib Gejl. Aarhus: Århus Byhistoriske Udvalg, 1997.
- Bell, Simon. *Urban Allotment Gardens in Europe*. London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2016.
- Bender, Henning. *Aalborgs industrielle udvikling fra 1735 til 1940*. Ålborg: C.W.Obel, 1987.
- Björk, Gunnela. *Att förhandla sitt medborgarskap : kvinnor som kollektiva politiska aktörer i Örebro 1900-1950. Arkiv avhandlingsserie ; 52*. Lund: Arkiv Förlag, 1999.
- Boje, Per, og Henning Nielsen. *Moderne tider: Odense 1868-1914*. Odense: Odense Kommune, 1985.
- Bonde, Robert Chr. "Kolonihaver i Danmark". *Fra kvangård til humlekule* Nr. 6 (197 (1976): 7–16.
- Bro, Tine. "Stiftelser i de danske købstæder - fattigvæsenets ven eller fjende?" *Den Gamle By* 2005 (2005): 32–41.
- . *Stiftelsesvæsenet i de danske købstæder 1700-1900 : et studie i relationen mellem stiftelser, fattiglovgivning, social forsorg og privat velgørenhed*. Aarhus: Historisk Afdeling, Aarhus Universitet, 2005.
- Bundesen, Peter, Lars Skov Henriksen, og Anja Jørgensen. *Filantropi, selvhjælp og interesseorganisering : frivillige organisationer i dansk socialpolitik 1840-1990erne*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2001.
- Burchardt, Jeremy. *The allotment movement in England, 1793-1873*, 2002.
- Canning, Kathleen. *Gender History in Practice : Historical Perspectives on Bodies, Class & Citizenship*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2006.
- Canning, Kathleen, og Sonya O Rose. "Gender, Citizenship and Subjectivity: Some Historical and Theoretical Considerations". *Gender & History* 13, nr. 3 (2001): 427–43.
- Christiansen, Niels Finn. "Social- og familiepolitikens rolle i den demokratiske inklusion". I *Før og efter stemmeretten - køn, demokrati og velfærd*, redigeret af Anette Borchorst og Drude Dahlerup, 39–61. Frydenlund, 2015.
- Christiansen, Niels Finn, og Klaus Petersen. "Velfærd med vilje - men hvis?" I *Den danske velfærdsstats historie*, redigeret af Niels Ploug, Ingrid f Henriksen, og Niels Kærgård, 142–62. Socialforskningsinstituttet, 2004.
- Clemens, Elisabeth S. "Reconciling Equal Treatment with Respect for Individuality: Associations in the Symbiotic State". I *The Many Hands of the State: Theorizing Political Authority and Social Control*, redigeret af Kimberly J Morgan og Ann Shola Orloff, 35–57. Cambridge University Press, 2017.
- Clemmensen, Niels. *Konflikt og konsensus i kommunen : det landkommunale selvstyre i Danmark i det 19. århundrede*. Kbh.: Museum Tusulanum, 2011.
- Cowman, Krista. *Radical cultures and local identities*, 2010.
- Cowman, Krista, Åsa Karlsson Sjögren, og Nina Javette Koefoed. *Gender in*

- Urban Europe : Sites of Political Activity and Citizenship, 1750-1900. Routledge Research in Gender and History ; 19.* New York, NY: Routledge, 2014.
- Davis, Natalie Zemon. *Fiction in the Archives : Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-Century France.* Cambridge: Polity, 1987.
- Degn, Ole, og Vagn Dybdahl. *Borgere i byens råd : medlemmer af Århus bys borgerrepræsentation og byråd 1838-1968.* Universitetsforlaget i Aarhus, 1968.
- Desilvey, Caitlyn. "Cultivated Histories in a Scottish Allotment Garden". *Cultural Geographies* 10, nr. 4 (2003): 442–68.
- Duedahl, Poul. *Billeder fra en anden verden : Den kellerske Anstalt i Brejning 1899-1999.* Børkop: Museet Kellers Minde, 2012.
- "Duldung und Zwang beim Umgang mit Naturgefahren und Ressourcen in der Stadt der Frühen Neuzeit". *Biuletyn Polskiej Misji Historycznej* 13 (2018): 207–30.
- Eilersgaard, Julius. *Arbejderhaverne og deres fader.* Aalborg: Magnus A. Schultz, 1905.
- Esping-Andersen, Gøsta. *Politics against Markets : The Social Democratic Road to Power.* Princeton, N.J.: Princeton Univ. Press, 1985.
- . *The Three Worlds of Welfare Capitalism.* Oxford: Polity Press, 1990.
- Esping Andersen, Gösta. "Fra fattighjælp til velfærdsstat". *Tidsskrift for politisk økonomi* Vol. 8, nr (1983): 7–52.
- Feldt, Liv Egholm. "Kampen om den gode borger - mellem filantropi og velfærdsstat". I *Offentligt eller privat? Historiske og aktuelle udfordringer i politik og økonomi*, redigeret af Lars Bo Kaspersen, Joachim Lund, og Ole Helby Petersen, 221–34. Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2010.
- Filipson, Vibeke. "De fri fattiggassers relationer til det kommunale fattigvæsen 1856-1907". I *Kommunal opgaveløsning 1842-1970*, redigeret af Jan Kanstrup og Steen Ousager, 147–62. Odense: Odense Universitetsforlag, 1990.
- Gejl, Ib. *Århus : byens historie. Bind 3.* Århus: Århus Byhistoriske Udvalg, 1998.
- Gestrich, Andreas, Elizabeth Hurren, og Steven King. "Poverty and Sickness in Modern Europe : Narratives of the Sick Poor, 1780-1938". London: Bloomsbury Publishing, 2012.
- Haugaard Jensen, Jens, Erik Hansen, og Lilla Voss. *Sociale studier : Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Århus ca. 1870-1906.* Århus: Universitetsforlaget i Aarhus, 1975.
- Henningsen, Peter. "Misericordia : tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800". *Historiske meddelelser om København* 2005 (2005): 18–56.
- Hobson, Barbara, Jane Lewis, og Birte Siim. *Contested Concepts in Gender and Social Politics.* Cheltenham: Edward Elgar, 2002.
- Hornemann Møller, Iver. *Den danske velfærdsstats tilblivelse. Et studie i klasser, magt*

- og socialpolitik; 1. Frederiksberg: Samfundslitteratur, 1992.
- . *Klassekamp og sociallovgivning 1850-1970. Socialistiske økonomers skriftserie; 5*. Kbh.: Socialistiske Økonomers Forlag, 1981.
- . *Klassernes magt 1850-1970. Socialistiske økonomers skriftserie; 9*. Kbh.: Socialistiske Økonomers Forlag, 1983.
- Horstbøll, Henrik. "Politisk medborgerskab og junigrundloven : den almindelige valgrets begrebshistorie". *Den jyske historiker* Nr. 83/84 (1999): 168-180 230.
- Hvidt, Kristian. *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bind 11: Det folkelige gennembrud og dets mænd, 1850-1900*. 2. bogklub. Kbh.: Gyldendals Bogklubber, 1990.
- Insin, Engin F. *Being Political: Genealogies of Citizenship*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2002.
- . "Citizenship in Flux: The Figure of the Activist Citizen". *Subjectivity* 29, nr. 1 (2009): 367–88.
- Insin, Engin F, og Greg M Nielsen. *Acts of Citizenship*. London: Zed Books Ltd., 2008.
- Insin, Engin F, og Bryan S Turner. *Handbook of Citizenship Studies*. London: SAGE, 2002.
- Jackson, Michael. "The Politics of Storytelling : Variations on a Theme by Hannah Arendt". Denmark: Museum Musculanum Press, 2013.
- Janfelt, Monika. "Den privat-offentliga gränsen : det sociala arbetets strategier och aktörer i Norden 1860-1940". *Nord; 1999:9*. Kbh.: Nordisk Ministerråd, 1999.
- Johansen, Hans Chr., og Søren Kolstrup. "Dansk fattiglovgivning indtil 1803". I *Dansk Velfærdshistorie, bind 1.*, redigeret af Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen, og Niels Finn Christiansen, 161–98. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010.
- Jordansson, Birgitta, og Tinne Vammen. *Charitable Women - Philanthropic Welfare 1780-1930 : A Nordic and Interdisciplinary Anthology. Odense University Studies in History and Social Sciences; Vol. 213*. Odense: Odense University Press, 1998.
- Jørgensen, Harald. *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede*. Repr. genu. Kbh.: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1979.
- King 1966-, Steven, og Alannah Tomkins. "The Poor in England, 1700-1850 : An Economy of Makeshifts". Manchester, U.K.: Manchester University Press, 2003.
- King, Steven. "Negotiating the Law of Poor Relief in England, 1800-1840". *History* 96, nr. 324 (2011): 410–35.
- . *Writing the Lives of the English Poor, 1750s -1830s. States, People, and the*

- History of Social Change ; 1*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2019.
- King, Steven, og Peter Jones. "Testifying for the Poor: Epistolary Advocates and the Negotiation of Parochial Relief in England, 1800-1834". Oxford University Press, 2016.
- Kirkebæk, Birgit. *Da de åndssvage blev farlige*. 1. udgave. Holte: SocPol, 2004.
- . *Defekt og deporteret: ø-anstalten Livø 1911-1961*. Holte: SocPol, 1997.
- Kirkebæk, Birgit, og Finn Frandsen. "Indsat : Finn Frandsen fortæller om Gl. Bakkehus". *Handicaphistorisk tidsskrift* Nr. 21 (2009): 58–72.
- Kivimäki, Ville. "Krigets erfaringshistoria: Erfarenhet, oplevelse och trauma som föremål for historieforskningen". I *Biografiske betydelse*, redigeret af Lena Marander-Eklund og Ann-Catrin Östman, 87–108. Vilnius: Gidlunds förlag, 2011.
- Koefoed, Nina Javette. "Demokrati og medborgerskab : sociale og kønspolitiske strategier i debatten om den almindelige kommunale valgret 1886-1908". *Fortid og nutid* 2008, h. 4 (2008): 251–78.
- . "Maskulint medborgerskab : Politisk og deltagende medborgerskab i Danmark mellem 1849-1915". I *Myndighed og medborgerskab*, 31–43. Novus forlag, 2015.
- . "Performing Male Political Citizenship : Local Philanthropy as an Arena for Practicing and Negotiating Citizenship in Late Nineteenth-Century Denmark". I *Gender in Urban Europe*, redigeret af Nina Javette Koefoed Krista Cowman Åsa Karlsson Sjögren, 162–77. Routledge, 2014.
- . "Vejen til lige og almindelig valgret". I *Før og efter stemmeretten - køn, demokrati og velfærd*, redigeret af Anette Borchorst og Drude Dahlerup, 61–82. Frydenlund Academic, 2015.
- Kolstrup, Søren. *Den danske velfærdsmodel 1891-2011 : sporskifter, motiver, drivkræfter*. 1. udgave. Frederiksberg: Frydenlund, 2014.
- . "Fattiglovgivningen fra 1803 til 1891". I *Dansk Velfærdshistorie, bind 1.*, redigeret af Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen, og Niels Finn Christiansen, 159–99. Syddansk Universitetsforlag, 2010.
- . "Forskning i velfærdsstatens rødder: forskningsstrategier, resultater, huller". *Historisk Tidsskrift* 94, nr. 2 (1994): 315–36.
- . "Fra Fattiglov til Forsorgsliv". I *Dansk Velfærdshistorie, bind 2.*, 149–233, 2011.
- . *Velfærdsstatens rødder : fra kommunesocialisme til folkepension. SFAH skriftserie ; nr. 38*. Kbh.: Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie, 1996.
- Kymlicka, Will, og Wayne Normann. "Return of the Citizen: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory". *Ethics* 104, nr. 2 (1994): 352–81.

- Larsen, Jytte. *Også andre hensyn. Bind 1 : Dansk ligestillingshistorie 1849-1915*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2010.
- Laursen, Erik. *Glerup Fattiggård 1870-1955 : en institution for fattige og udstødte på Hadsund-egnen*. Hals: Forlaget Nordjylland, 2011.
- Lees, Lynn Hollen. *The solidarities of strangers : the English poor laws and the people, 1700-1948*, 1998.
- Leeuwen, Marco van. "Histories of Risk and Welfare in Europe during the 18th and 19th centuries". I *Health care and poor relief in 18th and 19th century Northern Europe: History of Medicine in Context*, redigeret af A. Cunningham and R. Jütte O.P. Grell, 32–66, 2002.
- Lister, Ruth. "Citizenship". *Feminist Review* 57 (1997): 28.
- . *Engendering Citizenship, Work and Care*. Aalborg: FREIA, Aalborg University, 1997.
- Lister, Ruth, og Jo Campling. *Citizenship : Feminist Perspectives*. Houndmills: Machmillan, 1997.
- Lodberg, Bodil Elisabeth. *Hus og hjem : en overset økonomi i protestantismen og det danske velfærdssamfund : Ph.d.-afhandling 2017*. Aarhus: Aarhus Universitet, 2017.
- Løkke, Anne. "Præmierede plejemødre : den københavnske filantropi og uægte børn i 1800-tallet". *Den jyske historiker* Nr. 67 (19 (1994): 38–60.
- . *Vildfarende børn : om forsømte og kriminelle børn mellem filantropi og stat 1880-1920*. Holte: SocPol, 1990.
- Lützen, Karin. *Byen tæmmes : kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*. 2. udgave. Kbh.: Hans Reitzel, 2013.
- . "Den borgerlige filantropi som forudsætning for velfærdsstaten". I *13 historier om den danske velfærdsstat*, redigeret af Klaus Petersen, 47–58. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2003.
- Mann, Michael. "Ruling Class Strategies and Citizenship". *Sociology* 21, nr. 3 (1987): 339–54.
- Marcussen, Grethe. "Fælleshaab Fattiggård 1868-1936". *Vends* 2006 (2006): 44–59.
- Markkola, Pirjo. "Diakonissean mellan det privata och offentliga: Kvinnlig diakoni i Sverige och Finland 1880-1940". I *Den privat-offentliga gränsen: Det sociala arbetets strategier och aktörer i Norden 1860-1940*, redigeret af Monika Janfelt, 169–208. København: Nordisk Ministerråd, 1999.
- Marshall, T. H., og Tom Bottomore. *Citizenship and Social Class*. Pluto Classic. Republ. London: Pluto, 1996.
- Mikkelsen, Jørgen. "Poor relief in provincial towns in the Kingdom of Denmark and the Duchy of Schleswig, ca. 1700-1850". I *Danish Towns During Absolutism. Urbanisation and Urban Life 1660-1848*, redigeret af Søren Bitsch Christensen og Jørgen Mikkelsen, 365–410. Aarhus

- Universitetsforlag, 2008.
- Mønster-Kjær, Inge. *Moderne fattiganstalter på Fyn : Ph.d. afhandling*. Odense: Institut for Historie, Syddansk Universitet, 2015.
- Mørch, Søren. *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960*. Cph.: Gyldendal, 1982.
- Mouritsen, Per. *En plads i verden : det moderne medborgerskab*. Kbh.: Gyldendal, 2015.
- Nielsen, C, og A Dalskov. *Kolonihavebevægelsen i Danmark : samt Kolonihave-Forbundets Udvikling og Organisation gennem 25 Aar*. København: Kolonihave-Forbundet for Danmark, 1933.
- Nørgård, Inger Lyngdrup. *Beskyt de værdige fattige! : opfattelser og behandling af fattige i velgørenhed, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874*. *University of Southern Denmark studies in history and social sciences ; vol. 543*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2017.
- Nyegaard, Niels. "Perverse forbrydere og gode borgere: Homoseksualitet, heteronormativitet og medborgerskab i Københavns offentlighed, 1906-11". Aarhus Universitet, 2018.
- Oldfield, Adrian. *Citizenship and Community : Civic Republicanism and the Modern World*. London: Routledge, 1990.
- Øststifternes Aansvageanstalt*. København: Bestyrelsen for det 8. nordiske særforfølgsmøde i København, J.H. Schultz, 1931.
- Pateman, Carole. *The Disorder of Women : Democracy, Feminism, and Political Theory*. Cambridge: Polity Press, 1989.
- Petersen, Jørn Henrik. *Den danske alderdomsforsørgelseslovgivnings udvikling. Bind 1 : Oprindelsen*. Odense: Odense Universitetsforlag, 1985.
- . *Fra Luther til konkurrencestaten*. *University of Southern Denmark studies in history and social sciences ; vol. 529*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016.
- . "Gårdmandsvenstre - velfærdsstatens far". I *13 historier om den danske velfærdsstat*, redigeret af Klaus Petersen, 81–93. Syddansk Universitetsforlag, 2003.
- . "Hen til kommoden og tilbaws igen: et bidrag om socialpolitikens historie". I *Festskrift i anledning af Socialministeriets 75 års jubilæum 2001*, 9–60. København: Socialministeriet, 2001.
- . "Sygeforsikring indtil 1898". I *Dansk Velfærdshistorie, bind 1.*, redigeret af Petersen, Jørn Henrik, Klaus Petersen, og Niels Finn Christiansen, 1. udg., 312–91. Syddansk Universitetsforlag, 2010.
- Petersen, Jørn Henrik, Klaus Petersen, Niels Finn Christiansen, og Lars Schädler Andersen. "Dansk velfærdshistorie". *Bind 1 : Frem mod socialhjælpsstaten : 1536-1898*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010.
- Petersen, Klaus. "Om formuleringen af velfærdsstaten som et politisk projekt i 1950'erne : et bidrag til den moderne velfærdsstats historie". *Arbejderhistorie* 1996, nr. (1996): 62–78.

- Rimmen Nielsen, Hanne. "Socialpolitiske karrierer : kvindelige pionerer i socialt og kommunalpolitisk arbejde 1888-1933". *Arbejderhistorie* 1996, nr. (1996): 93–107.
- Rud, Søren. *Subjektiveringsprocesser i metropol og koloni : København og Grønland i 1800-tallet*. Kbh.: Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet, 2010.
- Schädler Andersen, Lars. "Ulykkesforsikringens tilblivelse". I *Dansk Velfærdshistorie, bind 1.*, redigeret af Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen, og Niels Finn Christiansen. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010.
- Sevelsted, Anders Ludvig. "Interpreting Bonds and Boundaries of Obligation". Copenhagen Business School, 2017.
- Siim, Birte. *Gender and Citizenship : Politics and Agency in France, Britain and Denmark*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Sjögren, Mikael. "Mellan privat och offentligt: Föreningen för Vålgörenhetens Ordnanande i Stockholm kring sekelskiftet 1900". I *Den privat-offentliga gränsen: Det sociala arbetets strategier och aktörer i Norden 1860-1940*, redigeret af Monika Janfelt, 21–46. København: Nordisk Ministerråd, 1999.
- Sokoll, Thomas. *Essex pauper letters, 1731-1837*. Records of social and economic history. New series, 30. Oxford: Published for the British Academy by Oxford University Press, 2001.
- . "Negotiating a Living: Essex Pauper Letters from London, 1800–1834". *International Review of Social History* 45, nr. S8 (2000): 19–46.
- Szulewicz, Anne Sofie Rechnagel. "Da kolonihaverne blev en del af Århus". *Århus Stifts årbøger* Bd. 91 (20 (2008): 5–20.
- Tholle, Johannes. "Frihaverne i Aarhus". *Historisk samfund for Aarhus Stifts årbog*, 1927, 20–28.
- Thyrring Nielsen, Line, og Kirstine Schrøder Hansen. "Et liv på fattiggård - genstande fra Firgårde Fattiggård". *Årbog / Museum Skanderborg* 2017 (2017): 74–85.
- Turner, Bryan S. "Outline of a Theory of Citizenship". *Sociology* 24, nr. 2 (1990): 189–217.
- Vammen, Tine. "Ømme punkter : filantropi og velgørehed ca. 1780-1930 : et nostalgisk vue". *Den jyske historiker* Nr. 67 (19 (1994): 17-37 149.
- Vammen, Tinne. "Ambiguous performances: women in Copenhagen philanthropy, c. 1849 - 1915". I *Charitable women: philanthropic welfare 1780 - 1930*, redigeret af Birgitta Jordansson og Tinne Vammen, 91–136. Odense: Odense Universitetsforlag, 1998.
- Villadsen, Kaspar. *Det sociale arbejdes genealogi : om kampen for at gøre fattige og udstødte til frie mennesker*. 1. udgave. Kbh.: Hans Reitzel, 2004.
- Voet, Rian. *Feminism and citizenship*, 1998.
- Voss, Lilla. "Fattigdom og forsorg i 1880'erne". I *Sociale studier - kriminalitet*,

- prostitution og fattigdom i Aarhus, 1870-1906*, redigeret af Ib Gejl, 321–480.
Aarhus: Erhvervsarkivet, 1975.
- Weitling, Birgit, og Anne Marie Jacobsen. “Sønderjyske fattiggårde”. *Sønderjysk månedsskrift* 1997, nr. (1997): 186–92.
- Wessel Hansen, Peter. *Den skjulte fattigdom : middelstandens fattige i København 1750-1850*, 2013.
- . “Honourable Dwellings : Almshouses as Estate-Consistent Charity in Copenhagen, c. 1700-1850”. *The Scandinavian Economic History Review* Vol. 62, n (2014): 58–74.
- Yuval-Davis, Nira. *The Politics of Belonging : Intersectional Contestations*. Los Angeles, Calif.: Sage, 2011.
- . “Women, Citizenship and Difference”. *Feminist Review*, nr. 57 (1997): 4–27.

Abstracts

Dansk resumé

Denne afhandling undersøger forhandlinger af socialt medborgerskab fra Grundloven i 1849 til indførelsen af socialreformerne i begyndelsen af 1890'erne. Afhandlingen tager sit teoretiske og metodiske afsæt i nyere medborgerskabsstudier, der 1) har fremhævet at medborgerskab ikke kun skal ses som en juridisk status, men også en social praksis, og 2) at medborgerskab kan relatere sig til en eller flere politiske fællesskaber, værende sig transnationale, nationale og lokale. Denne teoretiske og metodiske ramme har udmundet sig en operationalisering af medborgerskabet i fire modaliteter: status, praksis, stat og kommune. Med udgangspunkt i disse fire medborgerskabsmodaliteter undersøger afhandlingen først og fremmest kommunale medborgerskabsforhandlinger i Aarhus og dernæst, hvordan disse forhandlinger spillede sammen med udformningen af det nationale medborgerskab.

Afhandlingens kildemateriale består af både publiceret materiale, herunder rigsdags- og byrådsforhandlinger, og upubliceret materiale fra Aarhus Kommune, herunder journalsager, skriftlige ansøgninger og henvendelser fra fattige, uddelingsprotokoller etc. Dette kildemateriale gør det muligt at undersøge formaliserede forhandlinger, der foregik i officielle politiske institutioner - lokalt i byrådet og nationalt på Rigsdagen -, såvel som til de mindre formaliserede forhandlinger, der var indlejret i den kommunale forvaltning og som foregik mellem giver og modtager af fattighjælp.

Mens del I indeholder en forskningsoversigt samt teoretiske og metodiske overvejelser, falder afhandlingens analyse herefter i fire deler. Disse fire dele omhandler forskellige former for fattighjælp, der, enten i kraft af deres indhold, form eller målgruppe, udfordrede det formelle medborgerskab. Del II omhandler tre forskellige typer af henvendelser, der var skrevet af fattige til Aarhus byråd; henvendelser vedrørende eftergivelse; henvendelser vedrørende hjælp til fysisk psykisk handicappede børn samt hjælp til personer med en arbejdsmæssig tilknytning til kommunen. Del III omhandler fattighaver, der var en del af byens offentlige fattigforsorg, og som primært blev tildelt mandlige husstandsoverhoveder. Del IV omhandler kommunalt administrerede legater og legatboliger, der i en befandt sig en gråzone mellem privat og offentlig fattighjælp, og som primært blev tildelt enker og enlige kvinder. Del V omhandler ekstraordinær hjælp, der blev organiseret af Aarhus Kommune, men finansieret primært gennem frivillige bidrag og som primært henvendte sig mod arbejderklassens mænd.

Gennem en dybdegående empirisk analyse af kommunale medborgerskabsforhandlinger inden for disse fire områder, og de sideløbende nationale medborgerskabsforhandlinger, viser afhandlingen, at 1800-tallets offentlige fattigforsorg rummede omsorgsfulde og progressive kvaliteter og karaktertræk, der fik betydning for udformningen af 1890'ernes socialreformer og som peger frem mod udbygningen af velfærdsstaten i 1900-tallet. På visse punkter foregreb fattigforsorgen i Aarhus Kommune således den senere nationale udvikling. Blandt andet begyndte kommunen allerede i 1880'erne at eftergive visse fattighjælpsmodtagere deres gæld til fattigvæsenet, så disse blev inkluderet i det fuldgyldige medborgerskab. Desuden tildelte kommunen hjælp uden tab af rettigheder i form af fattighaver, legater og legatboliger samt ekstraordinær hjælp. Her dannede særligt legatboligerne grundlag for en ikke-stigmatiserende alderdomsforsørgelse, inden der eksisterede egentlig lovgivningsmæssig alderdomsforsørgelse. Disse understøttelsesformer viser, at der, i tiden efter Grundlovens indførelse, ikke kun eksisterede et kommunalt incitament og ønske om at skåne fattighjælpsmodtagere for tabet af fuldgyldigt medborgerskab. Der eksisterede også forsøg på at bruge offentlig hjælp til at understøtte en selvstændighed, myndighed og økonomisk uafhængighed hos den mandlige del af befolkningen. På den måde generede indførelsen af Grundloven også nye sociale tiltag, der skulle sikre at trængende på længere sigt kunne klare sig selv.

Derudover viser afhandlingen, at den kommunale fattigforsorg i Aarhus blev formet af interaktionen mellem fattighjælpens givere og modtagere. Således etablerede kommunen ekstraordinær hjælp, anlagde flere fattighaver og fastsatte en kommunal politik vedrørende åndssvageforsørgelse på baggrund af henvendelser fra byens borgere. I disse kommunale medborgerskabsforhandlinger myndiggjorde fattige sig ved at henvise til Grundlovens rettigheder og pligter. Denne myndiggørelse kom til udtryk i skriftlige henvendelser, hvori mandlige fattighjælpsmodtagere gav udtryk for, formulerede og satte ord på deres uforskyldte trang; deres tab af et fuldgyldigt medborgerskab; og deres ønske om at klare sig selv. Selvom Grundloven definerede det sociale medborgerskab som en negation til det fuldgyldige civile og politiske medborgerskab, dannede Grundlovens rettighedstildeling ikke kun grundlag for en juridisk stigmatisering af fattighjælpens modtageren, men således også for en myndiggørelse.

Endelig viser afhandlingen, at der i Aarhus Kommune eksisterede et finansielt, administrativt, person- og arbejdsmæssigt overlap mellem byens offentlige og private fattigforsorg. Kommunalt administrerede legater og legatboliger var stiftet privat og de to kommunalt etablerede komiteer, der var ansvarlige for at uddele ekstraordinær hjælp i slutningen af 1870'erne, var næsten udelukkende finansieret gennem frivillige bidrag fra byens borgere.

Derudover rummede Aarhus Kommunes offentlige fattigforsorg også flere elementer, der normalt tilskrives den private fattigforsorg. Her havde kommunen integreret frivillig arbejdskraft i form af ulønnede fattigforstandere, der var ansvarlige for at afhøre fattighjælpsansøgere og uddele fattighjælp. Kommunen tildelte også forskellige former for hjælp, der ikke udsprang af den nationale fattiglovgivning og hjalp desuden værdigt trængende, både mænd og kvinder, uden at underlægge dem de sædvanlige fattighjælpsvirkninger.

På baggrund af disse indsigter, konkluderer afhandlingen, at alt imens det sociale medborgerskab, som en statslig defineret status, forblev uforeneligt med det fuldgældige civile og politiske medborgerskab, blev denne uforenelighed forskubbet og forhandlet i kommunens daglige praksis. Nogle af disse forskydninger og forhandlinger eksisterede udelukkende i medborgerskabets kommunale praksismodalitet, mens andre blev udslagsgivende og definerende for de nationale medborgerskabsforhandlinger. Med andre ord, var kommune og praksis som modaliteter af medborgerskab med til at udfordre og rykke ved stat og status som modaliteter af medborgerskab.

English Summery

Title: *The rights of the poor – negotiations of social citizenship as status and practice in state and municipality, 1849 – 1892.*

This dissertation investigates negotiations of social citizenship in Denmark, from the enactment of the first democratic constitution in 1849 to the social reforms of 1890s. This constitution gave suffrage to a large group of men and guaranteed social rights for all Danish citizens, stating that every citizen had the right to receive help, but it also excluded recipients of public relief from political citizenship. Furthermore, this judicial degradation was not an isolated event, but rather the culmination of a longer development: Through the beginning of the century, several legislative measures were passed, depriving recipients of public relief of key civil rights, such as the right to marriage and the right to private ownership etc. Also, the constitution did not change the poor legislation, which was still based on The Poor Law of 1803. In keeping with this law, the Danish poor relief system was rooted in the local self-governments and it was the responsibility of the local poor commissions around the country to assess who was entitled to help, what the help should consist of and how it should be distributed. It was not until a reform of the poor laws in 1891–1892 that things started to change on the socio-political field. Consequently, making it possible

to receive support for disabilities, midwives, doctorial visits, funerals and old age compensation without the loss of rights.

While the static and stigmatising legislation between 1849 and the 1890s have given way to research that stresses the linkage between support, control and juridical degradation, recent studies on citizenship have underlined that 1) citizenship should be considered as more than a matter of introducing established sets of obligations and rights, but as a concept that is also negotiated through practice and actions, and 2) that citizenship should not be seen merely as a relation between state and citizen, but also between citizens and a given body politic, including transnational, national and local communities. By drawing on these citizenship studies the dissertation proposes an operationalisation of citizenship into four modalities; status, practice, state and municipality. Since social citizenship, as a formal status, remained more or less unchanged up until 1890s, the dissertation suggests that changes of social citizenship are traceable in the municipalities, who were responsible for the practice of poor relief. Building on this thesis, the dissertation firstly investigates how social citizenship was negotiated in the municipalities, using the provincial city of Aarhus as the focal point of the analysis. Secondly, it investigates how these local negotiations affected the national negotiations of citizenship that took place at the parliament.

In order to investigate the national and local negotiations of social citizenship, the dissertation draws on both published material, such as parliament and city council minutes, as well as a range of unpublished material from the municipality of Aarhus, including case records, written applications and letters from the poor to the city council in Aarhus, records of distributed poor relief etc. This source material allows for an analysis of both the formal negotiations that took place in the official political institutions - in the city council and the national parliament - as well as the more informal negotiations between the administrator and recipient of poor relief.

The dissertation is divided into five parts. Part I provides an overview of the existing research related to the main topics of the dissertation, as well as the relevant theoretical and methodological considerations. The existing four parts are dedicated to the actual analysis. These four parts deals with different types of poor relief that, either by the way of their content, form or target group, challenged or questioned established sets of rights and obligations. Part II is concerned with different types of letters that were written by the poor to the city council of Aarhus. These letters regard the cancellation of paid poor relief and public relief for disabled and feeble-minded children, as well as letters regarding relief for people with a work-related connection to the municipality. Part III deals with allotment gardens. These plots of land were a part of the public poor relief system in Aarhus and was primarily used to support working-class men.

Part IV investigates pecuniary grants and almshouses that were administered by the municipality. These two types of poor relief, which were decidedly hybrid entities that possessed both private and public elements, targeted widows and single women. Part V deals with extraordinary relief, which was organized by the municipality of Aarhus, but primarily financed by voluntary contributions. The extraordinary relief, which consisted of both pecuniary and food assistance, targeted working-class men.

Through a thorough, empirical analysis of the local negotiations of citizenship within these four categories, and the simultaneous national negotiations of citizenship, the dissertation shows that 19th century public poor relief contained ameliorative and progressive qualities that affected the content of the social reforms of the 1890s. Qualities which were later integrated into the welfare state in the 20th century. Hence, the local level preceded the national legislation in important aspects. Among other things, the municipality of Aarhus provided relief without depriving the beneficiary of his or her civil and political rights. Such as allotments, extraordinary relief, grants and almshouses. Especially the almshouses formed the basis of a non-stigmatising old-age compensation, before the existence on an actual national, legislative old-age compensation. These different types of relief not only show that, in the wake of the constitution, the municipality tried to spare citizens from the loss of citizenship rights. It also shows that were attempts to use public relief as a way to support and ensure that male citizens kept their economic independence and authority, thereby securing them their political citizenship. In this way, the enactment of the constitution generated new social initiatives.

In addition to this, the dissertation also shows that the public poor relief system in Aarhus was shaped by the interaction between the administrator and the recipient of relief. Thus, the municipality established extraordinary relief, laid out new plots for allotments and formed a municipal policy, with regards to support for feeble-minded children, all on the basis of the requests of citizens. In these local negotiations of citizenship, the constitution served as a multi-dimensional discursive framework that provided citizens with the languages, rhetorics and formal categories for claims-making. Even though the constitution formed a juridical dichotomy between social citizenship, on the one hand, and civil and political citizenship, on the other, the constitution also made it possible for recipients of poor relief to exercise their social rights, not at the expense of, but by virtue of their political rights.

Furthermore, the dissertation shows that the public poor relief system in Aarhus was marked by financial and administrative collaborations with private citizens and organisations. Thus, the municipality administered grants and almshouses which were founded privately and the extraordinary relief was financed almost solely on voluntary contributions. The public poor relief system

also contained several elements which are normally ascribed to private poor relief, including a voluntary workforce.

All in all, the dissertation concludes that while the constitutional distinction between social, civil and political citizenship remained uncontested at the national level, this distinction was fluid and contested at the local level. In the municipality of Aarhus, formal citizenship was shaped and negotiated through the daily practice of rights and obligations. Some of these contestations and negotiations existed solely in the municipal modality of citizenship. Others were defining and decisive for national negotiations of citizenship, functioning as a point of reference and as a discursive framework. Thus, municipality and practice as modalities of citizenship challenged and shaped state and status as modalities of citizenship.